ROBERT
HEILBRONER

DIDIEJI EKONOMISTAI

Iš anglų kalbos
vertė
JONAS ČIČINSKAS

Amžius

UDK 330 (091)
Hc-122

Versta iš: Robert L. Heilbroner. *The Worldly Philosophers: The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers.* — 6th ed. — Simon & Schuster, 1986

Knygos vertimą ir išleidimą finansavo
Atviros Lietuvos fondas

Copyright © Robert L. Heilbroner
1953, 1961, 1967, 1972, 1980, 1986
Translation Copyright © 1995 by
Atviros Lietuvos fondas

ISBN 9986-430-25-9

Mano mokytojams

TURINYS

Pratarmė šeštajam leidimui 7

I. Įvadas 15
II. Ekonominė revoliucija 21
III. Nuostabusis Adamo Smitho pasaulis 47
IV. Niūrios kunigo Malthuso ir Davido Ricardo nuojautos 82
V. Utopinių socialistų vizijos 116
VI. Nepermaldaujama Karlo Marxo sistema 151
VII. Karalienės Viktorijos pasaulis ir nekonvencionalioji ekonomikos teorija 189
VIII. Laukinė Thorsteino Vebleno visuomenė 235
IX. Johno Maynardo Keyneso erezijos 275
X. Josepho Schumpeterio prieštaringumai 319
XI. Anapus ekonominės filosofijos 344

Ką dar skaityti apie ekonomiką 360
Nuorodos 368
Rodyklė 382

PRATARMĖ ŠEŠTAJAM LEIDIMUI

Tai jau šeštą kartą peržiūrėta knyga, kurią parašiau prieš trisdešimt ketverius metus; per visų tų leidimų laiką *Didieji ekonomistai* tapo vyresni už mane tuomet, kai aš juos rašiau. Toks visai nenumatytas šio sumanymo — o jis atėjo man į galvą, kai dar buvau vyresniųjų kursų studentas — gyvavimas suteikia dingstį bent trumpai papasakoti jo istoriją prieš imantis apibūdinti šiame, šeštajame, leidime padarytus pakeitimus.

6-ojo dešimtmečio pradžioje, bebaigdamas universitetą, pragyvenimui uždirbdavau kaip nepriklausomas publicistas, griebdamasis, kai prispausdavo vargas ar pasitaikydavo proga, ir labai tolimų nuo ekonomikos dalykų. Paskelbus vieną kitą tokį dalykėlį, Josephas Barnesas, leidyklos Simon & Schuster vyresnysis redaktorius, pakvietė mane priešpiečių metu pasvarstyti galimos knygos idėjų. Nė viena iš jų nepasirodė vykusi, todėl ūpas dingo nė neįpusėjus valgyt, ir aš supratau, kad mano pirmieji priešpiečiai su leidėju vargu ar baigsis knygos išleidimo sutartimi. Tačiau Barnesas neketino taip lengvai pasiduoti. Jis ėmė teirautis apie mano magistratūros studijas Naujojoje socialinių mokslų mokykloje, ir netrukus aš pasijutau entuziastingai pasakojąs jam apie nepaprastai įdomų seminarą Adamo Smitho tema; jį lankiau įkvėptas Adolpho Lowe, apie kurį skaitytojas sužinos kiek vėliau, dėstymo. Dar prieš patiekiant desertą mums abiem jau buvo aišku, kad aš radau savo knygos temą. Po kito seminaro paskubėjau prisipažinti profesoriui Lowe apie pasiryžimą rašyti ekonominės minties raidos istoriją.

Lowe, tikras vokiškojo akademinio išsilavinimo įsikūnijimas, buvo apstulbintas. "Jūs nepajėgsite!", — pareiškė jis taip, lyg skelbtų teismo nuosprendį. Bet aš buvau tikras, kad pajėgsiu — kaip jau esu kažkur rašęs, šitoks įsitikinimas atsiranda dėl pernelyg didelio pasitikėjimo savim ir drauge nenusimanymo, koks paprastai esti būdingas vyresniojo kurso studentui. Per pertraukas tarp įvairių savanoriškų įsipareigojimų ir studijų aš parašiau tris pirmuosius skyrius ir jaudindamasis parodžiau juos profesoriui Lowe. Profesorius perskaitė rankraštį ir, kaip būdinga šiam įstabiam žmogui (kuris ir šiandien, jau pradėjęs dešimtąjį dešimtmetį, tebėra pats prielankiausias ir griežčiausias mano kritikas), pasakė: "Jūs *privalote* rašyti!" Jam padedant aš ir parašiau tai, kas dabar prieš jūsų akis.

Kai knyga jau buvo baigta, reikėjo sugalvoti jai pavadinimą. Aš supratau, kad žodis "ekonomika" iš anksto garantuoja komercinę knygos nesėkmę, ir laužiau galvą, kuo jį pakeitus. Kaip tik tada susitariau antriesiems lemtingiems priešpiečiams su Fredericku Lewisu Allenu, žurnalo *Harper*'s redaktorium, kuriam buvau parašęs jau keliolika dalykėlių ir kuris man buvo stebėtinai malonus ir globėjiškas. Papasakojau jam apie savo vargus dėl pavadinimo ir pasakiau, kad knygą ketinu pavadinti *Pinigų filosofai (The Money Philosophers)*, nors ir pats žinojau, kad tie "pinigai" čia nelabai tinka. "Tu, matyt, turi omeny ne 'pinigų', o 'pasaulio'", — tarė jis. "Priešpiečiai — nuo manęs", — tepasakiau aš.

Leidėjai nebuvo taip patenkinti pavadinimu, kaip aš pats, ir kai, visų nuostabai, knyga susilaukė pirkėjų dėmesio, jie pasiūlė ją pavadinti kitaip — *Didieji ekonomistai (The Great Economists)*. Laimei, to nebuvo padaryta. Matyt, pradžioje jie manė, kad publikai nebus priimtinas tas retas žodis "worldly" ("pasaulio"), kuris tūkstančių studentų referatuose iš tiesų rašomas su klaida — "wordly" ("žodingas"), o galbūt numatė ir kitokių keblumų, apie kurių vieną po daugelio metų ir aš su-

žinojau*. Vienas studentas savo koledžo knygyne teiravosi knygos, kurios autoriaus jis neprisiminė, bet kurios keistas pavadinimas, kiek jis pamenąs, buvo "Omarų pilnas pasaulis"**.

Per visus tuos metus *Didžiųjų ekonomistų* egzempliorių buvo parduota daugiau, negu aš kada nors galėjau įsivaizduoti; kaip man pasakoja, knyga ekonomikos teorijos studijoms suviliojo dešimtis tūkstančių nieko neįtariančių aukų. Aš negaliu atsakyti už kančias, kurias tie studentai patyrė dėl tokio savo pasirinkimo, bet buvo malonu iš daugelio ekonomistų išgirsti, kad jų susidomėjimą būsimąja profesija pirmoji sukėlė būtent šioje knygoje pateikta ekonomikos teorijos vizija. Dėl to visada jausdavau didžiulį pasitenkinimą.

Šis leidimas nuo ankstesniųjų skiriasi trimis aspektais. Pirmiausia, kaip ir anuose, šviežias žvilgsnis į jo puslapius įgalina mane ištaisyti klaidas, kurios neišvengiamai įsėlina rankraštin arba išaiškėja įdėmiau patyrinėjus jau išleistą knygą. Be to, naujas leidimas yra proga keisti kai kuriuos akcentus ir interpretavimą, atspindinčius mano paties evoliucionuojantį požiūrį. Nedideli keitimai, kuriuos pastebėtų nebent šios srities specialistai, yra tokie nereikšmingi, kad dėl jų neapsimokėtų naujas knygos leidimas.

Antrasis pakitimas jau ryškesnis. Kai *Didieji ekonomistai* pasirodė pirmą kartą, Johnas Kennethas Galbraithas pasveikino juos itin plačia recenzija, tačiau kartu papriekaištavo dėl dviejų trūkumų. Pirmasis — visai neminiu Alfredo Marshallo,

---

* Lietuviškojo vertimo leidėjai susidūrė su šiek tiek panašiais rūpesčiais ir dvejonėmis, bet argumentai šių dienų Lietuvos sąlygomis buvo kiti; tai ir lėmė lietuviškąjį knygos pavadinimą — *Didieji ekonomistai*. Žodis "filosofai" lietuvių kalboje turi kur kas siauresnę prasmę negu anglų kalboje, o žodžiai "ekonomika", "ekonomistai", priešingai negu R. Heilbronerio pasakojamu laikotarpiu, mums kol kas yra greičiau atrakcingumo negu nuobodumo požymis *(čia ir toliau pastabos vertėjo)*.

** Studentas pasakė pavadinimą, kuris fonetiškai labai panašus į tikrąjį: "A World Full of Lobsters"; palyginkite su "The Worldly Philosophers".

didžiojo karalienės Viktorijos epochos ekonomisto. Šitą neapsižiūrėjimą tuoj pat ištaisiau. Antrasis trūkumas — knygoje nebuvo nuorodų, kurių aš nedėjau, bijodamas atbaidyti skaitytojus. Galbraithas dėl šio rikto, kaip ir dėl pirmojo, buvo teisus, tačiau labai nesinorėjo keisti knygos apiforminimo, kai ji jau buvo pelniusi pripažinimą. Vis dėlto pats ilgai graužiausi, jog minčių neparemiu citatomis, ir štai šiame leidime pagaliau susitaikiau su sąžine knygos gale patalpindamas nuorodas. Turiu pridurti, kad visos tyrimų medžiagos, kuria remiantis buvo parašytas pirminis tekstas, jau seniai nebėra, tad tuos šaltinius turėjau suieškoti iš dalies padedamas atminties, iš dalies naudodamasis Dr. Jaspalo Chatha'os erudicija ir stropumu, už ką jam esu didžiai dėkingas. Vienu kitu atveju visos pastangos buvo bergždžios; aš pažymėjau tuos atvejus pastabose.

Iš visų šį pertvarkytą leidimą skatinusių motyvų svarbiausias man buvo noras iš naujo apmąstyti problemas, keliamas paskutiniuosiuose skyriuose. Anksčiau juose analizavau šiuolaikinių ekonomistų panoraminius vaizdus, viltis, nuojautas. Po penkių knygos leidimų pamačiau, kad nė viena iš tų prognozių nepasitvirtino, apie tai bylojo ir besikeičią sistemos institucinės realijos, ir nesėkmingos moderniosios ekonomikos teorijos pastangos įtikinamiau ir bent kiek tvirčiau apibūdinti mūsų nūdienės istorinės situacijos ekonominę logiką.

Tad, užuot bandęs sisteminti dar vieną ateities scenarijų, aš nusprendžiau pakeisti paskutiniuosius skyrius taip, kad būtų išryškinta pati ekonominės analizės esmė. Viliuosi, kad šis naujas išryškinimas sudomins skaitytojus ekonomikos teorija kaip socialinio tyrinėjimo forma, nes toks tyrinėjimas siekia net giliau nei dramatiški pasakojimai apie didžiuosius ekonomistus. Ekonomikos teorija yra besiplečianti tema žmonių savivokos istorijoje, tačiau ji egzistuoja ne pati sau viena. Ekonomikos filosofija galiausiai pavergia kompleksiniais laimėjimų ir praradimų tyrinėjimais, kurie yra varomosios jėgos

dar giliau slypinčioms dramoms — dorovės problemoms, jėgos konfliktams, o dar gilesniame lygyje ir grėsmė visuomenės sąveikos gyvybiniams ryšiams. Ekonominės minties istorijoje galbūt labiausiai stebina tai, kad nei jos autoriai, nei jų mokintiniai paprastai nesuvokia šių svarbiausių jų atliekamos analizės aspektų.

Bet visa tai dar teks parodyti. Leiskite šį labai asmeninį prisistatymą baigti padėka mano skaitytojams, ypač studentams ir dėstytojams, kurie buvo tokie dėmesingi, kad siuntė man pastabas dėl klaidų, reiškė nepritarimą arba palankią nuomonę — už tai visiems be išimčių esu dėkingas. Ir noriu išreikšti viltį, kad *Didieji ekonomistai* ir ateity atvers ekonomikos teorijos perspektyvas tiek tiems skaitytojams, kurie netrukus taps omarų žvejais ar knygų leidėjais, tiek ir narsuoliams, pasiryžusiems tapti ekonomistais.

ROBERT L. HEILBRONER

Bridgehampton, N.Y.
1986-ųjų vasara.

I SKYRIUS

ĮVADAS

Ši knyga pasakoja apie grupelę žmonių, kurių teisė į šlovę kiek savotiška. Pagal visus mokyklinių istorijos vadovėlių kriterijus jie buvo tiesiog niekas: nevadovavo armijoms, nesiuntė myriop žmonių, nevaldė imperijų, menkai teprisidėjo prie istorinių sprendimų. Keli pelnė pripažinimą, bet nė vienas netapo tautos didvyriu; kai kurie buvo atvirai pajuokiami, bet nė vienas nebuvo laikomas visišku tautos išgama. Tačiau istorijoje jie paliko gilesnį pėdsaką negu daugelis valstybės veikėjų, kurie šildėsi kur kas ryškesnės šlovės spinduliuose, visuomenę sujudino labiau nei skersai išilgai valstybių žygiuojančios armijos, gėrio ir blogio suvokimą paveikė stipriau už karalių ir parlamentų ediktus. Jie veikė, formavo žmonių protus.

Kas užvaldo žmonių protus, tampa galingesnis netgi už kardą ar karaliaus skeptrą, todėl tie žmonės kūrė ir keitė pasaulį. Gal vos vienas kitas iš jų bent kiek prisidėjo prie praktinės veiklos; daugiausia jie darbavosi kaip mokslo žmonės — tyliai, nepastebimai ir ne itin paisydami, ką apie juos mano kiti. Tačiau po savęs jie paliko sugriuvusias imperijas, užsiplieskusius žemynus; rėmė arba smerkė politinius režimus; sukiršino klases ir netgi valstybes — ir taip darė ne todėl, kad būtų norėję kenkti, o dėl to, kad tokios galingos buvo jų idėjos.

Kas buvo tie žmonės? Mes pažįstame juos kaip didžiuosius ekonomistus. Bet keista, kad taip mažai apie juos težinome! Atrodytų, ekonominių problemų draskomame pasaulyje, nuolatos kupiname ūkinių rūpesčių bei ekonominių diskusijų, didieji ekonomistai turėtų būti žinomi ne menkiau už didžiuosius filosofus ar valstybės veikėjus. O iš tikrųjų jie tėra blankios praeities figūros, ir klausimai, kuriuos jie taip karštai svarstė, šiandien tekelia pagarbų nepasitikėjimą. Taip, sakoma, ekonomikos teorija neabejotinai svarbus dalykas, bet ji šalta ir sudėtinga, taigi — geriausia ją palikti tiems, kurie šioje painioje minties viešpatijoje jaučiasi kaip namuose. Vargu ar galima labiau klysti. Kas mano, kad ekonomikos teorija — vien profesoriams skirtas mokslas, pamiršta, jog būtent šis mokslas nuvedė žmones prie barikadų. Jei kas, užmetęs akį į ekonomikos vadovėlius, padarė išvadą, kad ekonomikos teorija atgrasus mokslas, tas panašus į žmogų, perskaičiusį logistikos pradmenų vadovėlį ir nusprendusį, jog karų studijos yra gryna nuobodybė.

Ne, yra visai ne taip; didieji ekonomistai darė tokius stebinančius ir tokius pavojingus tyrimus, kokių pasaulis nėra regėjęs. Jų svarstomos idėjos, skirtingai nei didžiųjų filosofų, nebuvo visai bereikšmės mūsų vargo pelių kasdieniam gyvenimui; jų eksperimentai, priešingai nei gamtos mokslų pratybos, negalėjo būti atliekami izoliuotose laboratorijose. Didžiųjų ekonomistų išvados drebino pasaulį, o jų klaidos buvo tiesiog pražūtingos.

"Ekonomistų ir politikos mąstytojų idėjos, — rašė lordas Keynesas, pats didis ekonomistas, — tiek pagrįstos, tiek ir klaidingos, yra galingesnės, nei įprasta manyti. Iš tikro, vargu ar kas nors kita vairuoja pasaulį. Praktiškieji žmonės, tikintys esą neveikiami jokių mokslinių srovių, paprastai esti kokio nors mirusio ekonomisto vergai. Kokie nors valdžios žinybų puspročiai, savo idėjas imantys iš lubų, faktiškai visą savo ekstazę semiasi iš kokio nors prieš keletą metų rašiusio moks-

linio rašeivos. Esu tikras, kad įvairių grupių interesų galia gerokai pervertinama, o idėjų nuolatinės įtakos reikšmė menkinama."*

Žinoma, ne visi ekonomistai buvo tokie titanai. Tūkstančiai jų rašė straipsnius ir knygas; dalis tų darbų yra nuobodybės ir viduramžių mokslininkų uolumu ištyrinėtų smulkmenų paminklai. Jei šiandien ekonomikos teorijoje taip mažai žavesio, jeigu ji stokoja nuotykių dvasios, kalti jos pačios darbininkai. Nes didieji ekonomistai nebuvo vien intelektualūs entuziastai. Tyrimo objektu jie ėmė visą pasaulį ir vaizdavo jį įvairiausiais požiūriais — piktai, desperatiškai, viltingai. Jų cretiškos mintys evoliucionavo į visuotines sveiko proto tiesas, visuotinės sveiko proto tiesos galop tapo pažintos kaip prietarai, ir tai buvo ne kas kita, kaip laipsniškas didelės šiuolaikinio gyvenimo dalies intelektualinio karkaso konstravimas.

Keistesnį žmonių sambūrį — dar mažiau tinkamą pertvarkyti pasauliui — sunku būtų ir įsivaizduoti.

Tarp jų yra filosofas ir pamišėlis, kunigas ir biržos brokeris, revoliucionierius ir didikas estetas, skeptikas, valkata. Skirtingos tautybės, likimai, temperamentai. Vieni nuostabaus intelekto, kiti — nuobodybės įsikūnijimas; vieni malonūs, kiti nepakenčiami. Mažiausiai trys iš jų susikrovė turtą, bet daugelis nepajėgė susitvarkyti net su paprasčiausia savo pačių finansų ekonomika. Du buvo žymūs verslininkai, vienas niekad nepakilo aukščiau komivojažieriaus, dar vienas iššvaistė visą savo turtą.

Jų požiūriai į pasaulį skyrėsi tiek pat, kiek ir turtai — niekada nėra buvę tokios vaidingos mąstytojų grupės.

Vienas visą gyvenimą kovojo dėl moterų teisių; kitas tvirtino, jog moterys akivaizdžiai atsilikančios nuo vyrų. Vienas skelbė, jog džentelmenai tėra užsimaskavę barbarai, o kitas

* Nuorodas žr. knygos pabaigoje.

buvo įsitikinęs, kad kiekvienas nedžentelmenas yra laukinis. Vienas iš jų, labai turtingas, ragino panaikinti turtingųjų sluoksnį; kitas, visiškas skurdžius, nepritarė labdarai. Keletas tvirtino, esą šis pasaulis, kad ir koks netobulas, šiaip ar taip geriausias iš visų įmanomų; keletas kitų paaukojo visą savo gyvenimą įrodinėdami priešingai.

Visi jie rašė knygas, ir nėra pasaulyje margesnės bibliotekos. Vieno ar dviejų knygos buvo bestseleriai, kurie pasiekė netgi purvinas lūšnas Azijoje; kiti privalėjo sumokėti, kad painios jų knygos būtų išleistos, ir niekada nesusilaukė bent kiek platesnio žmonių rato dėmesio. Tiktai keletas rašė tokia kalba, kuri uždega milijonus širdžių; kiti, ne mažiau nusipelnę žmonijai, rašė tokia proza, kad tarp žodžių, rodos, pasiklysta mintis.

Todėl galime tvirtinti, kad ne jų asmenybės, ne gyvenimo kelias, ne polinkiai ir netgi ne idėjos juos siejo. Jų bendrasis vardiklis buvo kas kita: paprasčiausias žinių troškulys. Visus juos kerėjo pasaulis, plytintis aplinkui, — savo sudėtingumu ir išoriniu chaotiškumu, žiaurumu, kuris taip dažnai maskuojamas šventeviškumu, ir pažanga, kurios lygiai taip pat dažnai niekas nesuvokia. Visi tie žmonės labai domėjosi tokių pat kaip jie žmonių elgsena — kaip šie kuria materialinį turtą ir kaip paskui to turto dalybose negailestingai nustumia kaimyną.

Dėl to jie ir gali būti vadinami pasaulio mąstytojais, nes į filosofinės schemos drabužį stengėsi įvilkti labiausiai paplitusią žmonių veiklos rūšį — turto siekimą. Tai, ko gero, ne pati grakščiausia filosofijos rūšis, bet ji yra svarbiausia, ja labiausiai domimasi. Kam gi šautų į galvą ieškoti Tvarkos ir Sistemos elgetos šeimoje ar pas biržos spekuliantą, kuris užgniaužęs kvapą laukia katastrofos, arba ieškoti Tvirtų Dėsnių ir Principų gatvės minioje ar pas daržovių pardavėją, šypsantį savo pirkėjui? Vis dėlto kaip tik didieji ekonomistai tikėjo, kad šitokios, iš pirmo žvilgsnio paskiros, gijos gali būti įaus-

tos į vientisą kilimą, kuriame, jei pažvelgsime iš atokiau, pakrikęs pasaulis atrodys kaip tvarkinga visuma, o sumaištis virs akordais.

Kokio tvirto būta įsitikinimo! Ir net nuostabu, tasai įsitikinimas pasirodė esąs pagrįstas. Kada ekonomistai atskleidė amžininkams savo teorines schemas, elgeta ir biržos spekuliantas, daržovininkas ir nevaldoma minia liovėsi buvę vienas kito nepažįstančiais veikėjais, nesuvokiamu būdu vienusyk atsidūrusiais scenoje; dabar kiekvienas jų vaidino savo vaidmenį, laimingą arba dramatišką, ir jų visų dėka scenoje rutuliojosi žmonijos drama. Pasirodžius ekonomistams, tasai banalusis arba chaotiškasis pasaulis tapo darnia visuomene su nuosava gyvenimo istorija.

Būtent šis visuomenės gyvenimo tvarkos ir esmės ieškojimas yra ekonomikos teorijos šerdis. Taigi tai yra svarbiausioji šios knygos tema. Mes išsiruošėme ne skaityti paskaitų apie ūkininkavimo principus, bet į kelionę po istoriją lėmusias idėjas. Kelyje sutiksime ne vien mokslo vyrus, bet ir daugybę skurdžių, spekuliantų, tiek nusigyvenusių, tiek ir pralobusių, daug minios žmonių, netgi vieną kitą krautuvininką. Keliausime praeitin ir tenai, didžiųjų ekonomistų atskleistų schemų chaose, atrasime mūsų pačių visuomenės šaknis, taip susipažinsime ir su pačiais didžiaisiais ekonomistais — susipažinsime ne vien dėl to, kad neretai šie žmonės buvo itin spalvingos asmenybės, bet ir todėl, kad jų idėjos yra neatsiejamos nuo jų pačių.

Patogiausia būtų pradėti iškart nuo pirmojo iš tų didžiųjų ekonomikos vyrų — nuo paties Adamo Smitho. Bet Smithas gyveno Amerikos revoliucijos laikais, ir mums tektų atsižvelgti į stulbinantį faktą, kad jau buvo praėję šeši tūkstančiai rašytinės istorijos metų, o joks pasaulinio masto ūkio filosofas dar nebuvo pasirodęs scenoje. Iš tikrųjų keistas dalykas: žmonės grūmėsi su ūkio problemomis dar iki faraonų laikų, ir per tuos šimtmečius žmonija susilaukė ne vieno įžymaus filosofo,

daugybės garsių mokslininkų, politikų, istorikų, menininkų, šimtų pasižymėjusių valstybės veikėjų. Kaip galėjo atsitikti, kad neatsirado nė vieno tokio ekonomisto?

Tam išsiaiškinti mums ir prireiks vieno skyriaus. Neištyrę ankstesniojo ir kur kas ilgiau nei mūsiškis egzistavusio pasaulio — pasaulio, kuriame ekonomistas buvo ne tik nereikalingas, bet ir neįmanomas, — nesugebėsime įrengti scenos, kurioje veiks didieji ekonomistai. Daugiausia dėmesio skirsime saujelei žmonių, gyvenusių per du pastaruosius šimtmečius. Bet pirmiausia turime suvokti pasaulį, kuris parengė jų pasirodymą, ir įsižiūrėti, kaip didžiosios revoliucijos perversmu ir agonija jis pagimdė moderniąją visuomenę — ekonomistų visuomenę.

II SKYRIUS

EKONOMINĖ REVOLIUCIJA

Vos išlipusiam iš medžio žmogui iškilo problema, kaip išlikti, ir ne vien kaip individui, bet ir kaip socialinės grupės nariui. Žmonijos egzistavimas nenutrūko, vadinasi, tą problemą žmonėms išspręsti pasisekė, bet ligi šiol netgi turtingiausiuose kraštuose tebėra daug skurdo ir nepatenkintų reikmių, ir tai rodo, jog tasai sprendimas geriausiu atveju tebuvo dalinis.

Tačiau nedera žmogų per daug griežtai smerkti už tai, kad jam nepasisekė sukurti rojaus žemėje. Nėra lengva surasti būdą išgyventi mūsų planetoje. Pritrūksta netgi vaizduotės, kai mes norime mintimis atkurti tas, rodos, amžinai nesibaigsiančias pastangas prijaukinti pirmuosius gyvulius, surasti sėjai tinkamų grūdų, pirmąsyk apdoroti paviršines rūdas. Žmogus yra visuomeninė būtybė, ir tik todėl sugebėjo išsilaikyti.

Bet kaip tik dėl to, kad žmogus visąlaik priklausė nuo savo gentainių, išlikimo problema jam tapo nepaprastai kebli. Žmogus — ne skruzdėlė, kurią Apvaizda maloningai aprūpino įgimtais bendruomeniniais instinktais. Priešingai, žmogus dosniai apdovanotas egocentrinės prigimties. Palyginti silpnos fizinės jo jėgos verčia kooperuotis, o vidinės jėgos nuolat grasina susiklosčiusius bendravimo ryšius išardyti.

Pirmykštėje bendruomenėje konfliktą tarp savanaudiškumo ir bendradarbiavimo išsprendžia pati aplinka: kai bado

šmėkla ima žvelgti bendruomenei, pavyzdžiui, eskimams, į akis, akivaizdi būtinybė išlikti verčia kolektyviai dirbti kasdienius darbus. Kai aplinkybės nėra tokios atšiaurios, vyrai ir moterys, kaip aiškina antropologai, su savo darbais susitvarko laikydamiesi tvirtų, įprastinių giminystės ir tarpusavio pagalbos normų. Nuostabioje knygoje apie Afrikos bušmenus Elizabetha Marshall Thomas aprašo, kaip sumedžiota antilopė yra dalinama tarp giminių ir tų giminių giminių, kol galiausiai "nė vienas asmuo negauna daugiau negu bet kuris kitas". Tačiau brandžiose visuomenėse tokio aiškaus aplinkos spaudimo, taigi ir visuomeninių prievolių sistemos, nebelikę. Kai vyrai ir moterys nedirba petys petin, kad išgyventų, — juk du trečdaliai žmonijos apskritai neprisiliečia prie žemės darbų, nesileidžia į kasyklas, savo rankomis nestato namų ir netgi neina į fabrikus, — arba kada giminystės ryšiai nebetekę praktinės reikšmės, žmogiškųjų būtybių tolesnis egzistavimas pasidaro įstabus visuomeninis reiškinys.

Toks įstabus, kad iš tikrųjų visuomenės egzistencija pakimba ant plaukelio. Nūdienės žmonių bendruomenės tyko tūkstančiai pavojų: jei ūkininkai neužaugins pakankamai javų, jei geležinkelininkai užsimanys tapti buhalteriais arba buhalteriai — geležinkelininkais, jei pernelyg mažai žmonių panorės būti angliakasiais, plieno lydytojais, diplomuotais inžinieriais — žodžiu, jei bent kuris iš tūkstančių persipynusių visuomenės darbų bus nepadarytas, ūkinis gyvenimas netrukus bus beviltiškai dezorganizuotas. Kiekvieną dieną žmonija yra ties žlugimo galimybe — ir ne dėl gamtos jėgų grėsmės, o paprasčiausiai todėl, kad žmogaus veiksmai negali būti iš anksto numatomi.

Per visą savo istoriją žmogus tėra sumanęs tris būdus, kaip nuo šios didelės nelaimės apsisaugoti.

Viena vertus, jis garantavo savo giminės tęstinumą, visuomenės gyvenimą organizuodamas pagal tradicijas, — kai įvai-

riausios būtinos priedermės perduodamos iš kartos į kartą, laikantis papročių ir įpročių: sūnus tęsia tėvo veiklą, ir visa struktūra išlieka. Senovės Egipte, rašo Adamas Smithas, "religiniai principai kiekvieną žmogų įpareigodavo perimti tėvo profesiją, ir buvo laikoma didžiausia šventvagyste, jei jis darbo rūšį pakeisdavo". Dar visai neseniai panašiai tvarkytasi ir Indijoje, kai tam tikri darbai pagal tradiciją buvo skiriami tam tikrai kastai; iš tiesų daugumoje neindustrializuotų kraštų ir dabar kiekvienam žmogui nuo pat gimimo skirtas tam tikras darbas.

Visuomenė gali elgtis ir kitaip. Norėdama išspręsti savo uždavinius, ji gali griebtis autoritarinės valdžios rimbo. Senovės Egipto piramidės buvo pastatytos ne todėl, kad šitai šovė į galvą kokiam sumaniam rangovui, o Tarybų Sąjungos penkmečio planai buvo sudarinėjami ne dėl to, kad tokia buvusi iš senų senovės perimta tradicija arba kad jie atitiko asmeninius individų interesus. Tiek Rusija, tiek senovės Egiptas yra autoritarinės visuomenės; daug nepolitikuodami galime teigti, kad abi šios valstybės *ekonomiškai* išsilaikė visagalės valdžios dekretais bei bausmėmis, kurių griebtis manė esant reikalinga aukščiausioji valdžia.

Daugybę šimtmečių žmogus sprendė savo išlikimo problemą pirmuoju arba antruoju būdu. Kol buvo remiamasi tradicijomis arba komandomis, ši veikla negalėjo pakilti iki tyrinėjimų srities, kuri vadinama "ekonomika". Nors visuomenės istorijoje rasime stulbinančią ūkinę įvairovę, nors žmonių bendruomenės garbino karalius ir komisarus, vietoje pinigų vartojo džiovintas menkes ir nepakeliamus akmenis, gėrybes skirstė paprasčiausiais komunistiniais principais ar pagal itin mįslingus ritualus, — kol visuomenė tvarkėsi pagal tradicijas arba komandas, ekonomistų jai, kad suvoktų save, nereikėjo. Teologų, politikos teoretikų, valstybės veikėjų, filosofų, istorikų — taip, bet ekonomistų, kaip nebūtų keista, — ne, nereikėjo.

Ekonomistai turėjo laukti, kol bus rastas trečiasis būdas žmonių egzistavimo problemai spręsti. Jie turėjo laukti, kol susiklostys toji išganinga tvarka, kuri įgalins visuomenę pratęsti savo būtį, kiekvienam individui darant būtent tai, ką jis pats mano esant reikalinga; sąlyga vienintelė — individas turi laikytis vienos svarbiausios taisyklės. Ta tvarka buvo pavadinta "rinkos sistema", o toji taisyklė buvo apgaulingai paprasta: kiekvienas turi daryti tai, kas duoda jam didžiausią piniginę naudą. Rinkos sistemoje ne tradicijų trauka ar valdžios botagas, o pelno vilionė kiekvieną nukreipia prie jo (arba jos) darbo. Ir nors kiekvienas laisvas eiti ten, kur jo nosis užuodžia naudą, žmonių tarpusavio veiksmų sąveika garantuoja, jog visa, kas būtina visuomenei, bus padaryta.

Kaip tik šitokiam paradoksaliam, subtiliam ir kebliam išlikimo problemos sprendimui ir prisireikė ekonomistų. Papročių arba komandų tvarkoma visuomenė paprasta, o dabar anaiptol nebuvo akivaizdu, kad jei kiekvienas asmuo ims siekti vien savo naudos, visuomenė išsilaikys. Nebuvo visai aišku, kad visi visuomenės darbai — ir purvinieji, ir tie "poniškieji" — bus atlikti, jei papročiai ir įsakymai nebedarys tvarkos. Kuo gali baigtis, kai visuomenė ima nebepaklusti valdovo diktatui?

Galvosūkio ėmėsi ekonomistai. Bet kol pati rinkos sistemos idėja nebuvo suvokta, tol nebuvo nė paties galvosūkio. Dar vos prieš kelis šimtmečius žmonės anaiptol nebuvo tikri, kad rinkos sistema nebekels įtarimo, pasidygėjimo ir nepasitikėjimo. Pasaulis amžių amžiais ėjo patogiu tradicijų ir įsakymų keliu; ir kad to saugaus būdo būtų atsisakyta, keičiant jį įtartina ir painia rinkos sistema, reikėjo tikros revoliucijos.

Moderniosios* visuomenės formavimosi požiūriu tai buvo pati reikšmingiausia revoliucija iš visų kada nors buvusių — ji iš pagrindų sukrėtė žmoniją kur kas daugiau nei Prancūzi-

* Siekdami vertimo tikslumo, čia ir toliau moderniąja visuomene vadinsime maždaug nuo XIX amžiaus pradžios susiklosčiusį visuomenės struktūros tipą.

jos, Amerikos ir netgi Rusijos revoliucijos. Norėdami įvertinti jos didumą, suvokti posūkį, kuriuo ji pastūmėjo visuomenę, turime patys pasinerti į tą ankstesnįjį, seniai pamirštą pasaulį, iš kurio galiausiai ir išsirutuliojo mūsų visuomenė. Tik tuomet paaiškės, kodėl ekonomistai turėjo taip ilgai laukti.

Pirmasis stabtelėjimas: Prancūzija, 1305 metai.

Atvykome į mugę. Šįryt čia atsikraustė keliaujantys pirkliai su ginkluota apsauga, pasistatė linksmas dryžuotas palapines ir ėmė prekiauti — tiek su vietos gyventojais, tiek tarpusavyje. Parduoda įvairiausias egzotiškas prekes: šilką ir taftą, prieskonius ir kvepalus, odas ir kailius. Vienos prekės atgabentos iš Artimųjų Rytų, kai kurios iš Skandinavijos, kitos — iš visai netoli, keli šimtai mylių nuo čia. Visai kaip paprasti žmonės, vietiniai žemvaldžiai ir jų ponios uoliai apžiūrinėja prekystalius, aiškiai džiaugdamiesi tuo, kad gali nors trumpam paįvairinti savo monotoniško, nejaukaus gyvenimo dvaruose nuobodybę. Kartu su nematytomis prekėmis iš arabų šalių jie noriai įsigyja ir naujus žodžius iš tų neįsivaizduojamai tolimų kraštų: chalva, sirupas, tarifas, artišokas, špinatas.

Bet palapinių viduje užtinkame keistą vaizdą. Prekybos knygoje, kuri guli atversta ant stalo, dažnai tėra vien sandėrių įrašai; užmetę akį į vieno pirklio knygą, perskaitome: "Apie Sekmines pasiskolinau dešimt guldenų iš vieno žmogaus. Pamiršau jo vardą". Skaičiuojama daugiausia romėniškais skaitmenimis, susumuota dažnai klaidingai; bent kiek sudėtingesnė dalyba — lyg ir kokia paslaptis, kaip vartoti nulį — nelabai aišku. Ir nors žmonės šventiški, nuotaika gera, pati mugė yra menkutis įvykis. Visos prekės, per metus įvežamos į Prancūziją per Saint Gothard'o perėją (ten buvo įtaisytas pirmasis istorijoje kabantis tiltas), neužimtų vieno šiuolaikinio prekinio traukinio; visos didžiojo Venecijos pirklių laivyno prekės nepripildytų net vieno šiuolaikinio prekybos laivo.

Antras stabtelėjimas: Vokietija. Maždaug po 1550 metų.

Andreasas Ryffas, barzdotas, brangių kailių drabužiais vilkįs pirklys, grįžta į Badeną; laiške žmonai jis rašo, kad aplankęs trisdešimtį mugių ir nuo balno net jo sėdynė prasitrynusi. Dar didesnį apmaudą keliančios kliūtys; kelyje jį maždaug kas dešimt mylių stabdžiusios muitų užkardos; vien tarp Bazelio ir Kölno jis turėjęs sumokėti trisdešimt vieną rinkliavą.

Ir tai dar esą ne viskas. Kiekviena jo aplankyta bendruomenė turinti savo pinigus, savo taisykles ir normas, savo įstatymus ir tvarką. Vien Badeno apylinkėse esą 112 skirtingų ilgio matų, 92 ploto matai, 65 biriųjų medžiagų tūrio matai, 163 matai javams seikėti ir 123 skysčio matai, 63 specialūs stipriųjų gėrimų matai bei 80 skirtingų svaro standartų.

Keliamės dar toliau: Bostonas, 1639 metai.

Vyksta teismas: toks Robertas Keayne'as, "lig šiol buvęs evangelijos išpažinėjas, didžiai gabus, turtingas vyras, turintis tik vieną vaiką, atvykęs į šią šalį sąžiningai gyventi ir evangelijos tiesoms skleisti", kaltinamas padaręs baisų nusikaltimą: jis gavęs daugiau negu šešis pensus pelno iš vieno šilingo — tiesiog begėdiškas pasipelnymas. Teismas svarsto, ar reikia už šią nuodėmę jį ekskomunikuoti, bet atsižvelgia į jo nepriekaištingą praeitį, pasigaili ir paleidžia, uždėdamas dviejų šimtų svarų baudą. O vargšas ponas Keayne'as taip sukrėstas, kad bažnyčios tėvų akivaizdoje "su ašaromis prisipažįsta turįs tokią godžią, sugedusią širdį". Bostono klebonas neatsispiria pagundai panaudoti tokį puikų gyvą godaus nusidėjėlio pavyzdį — šykštuolio Keayne'o atvejis jam padės per sekmadienio pamokslą darsyk iškoneveikti kai kuriuos netikusius prekiavimo principus. Tarp jų yra ir tokie:

1. Žmogus parduoda taip brangiai, kaip begali, ir perka taip pigiai, kaip sugeba.

2. Jei žmogus dėl nelaimės jūrose ar dėl kitos priežasties netenka dalies prekių, jis gali pakelti likusių prekių kainas.

3. Jis gali parduoti už tiek, už kiek buvo pirkęs, nors pirko per brangiai...

Visa tai nedora, nedora, nedora, šaukia klebonas; siekti turto dėl turto — reiškia įpulti godumo nuodėmėn.

Grįžtamę į Angliją ir Prancūziją.

Didžioji anglų prekybos organizacija, Tolimųjų jūrų pirklių bendrovė (*The Merchant Adventurers Company*), surašė savo bendrovės oficialaus įforminimo straipsnius; tarp jų yra ir tokios bendrovės narių taisyklės: neleidžiama nepadoriai kalbėti, draudžiama ginčytis su brolijos nariais, negalima lošti kortomis, laikyti medžioklinių šunų; negalima gabenti gatvėmis netvarkingų ryšulių. Tai tikrai savotiška verslo firma; ji veikiau panaši į masonų ložę.

Prancūzijoje tuo metu ribas peržengė iniciatyva audimo pramonėje, ir Colbert'as, stengdamasis sustabdyti tą pavojingą ir destruktyvią tendenciją, 1666 metais paskelbė taisyklių sąvadą. Nuo šiol Dijono ir Selangey audiniai privalėjo turėti 1408 gijas, įskaitant ir pakraščius, nei daugiau, nei mažiau. Auxerre'o, Avallone'o ir dar dviejuose tekstilės miestuose gijų skaičius turėjo būti 1376, Chatillone'o — 1216. Bet koks drabužis, turįs kitokį audeklo gijų skaičių, turėjo būti kabinamas ant gėdos stulpo žmonių pajuokai. Jei pažeidimas pasikartoja tris kartus, prie gėdos stulpo statomas pats pirklys.

Visiems šiems papasakotiems fragmentams iš seniai praėjusių laikų būdingas vienas bruožas. Štai jis: pirma, mintis, kad *asmeninės naudos* pagrindu organizuota sistema būtų priimtina (jei ne būtina), dar nėra įleidusi šaknų. Antra, atskira, savarankiška ekonominė sfera dar neišsiskyrusi iš bendro visuomeninio konteksto. Kasdienių ūkinių reikalų sfera tebėra neišpainiojamai surizgusi su politinio, socialinio ir religinio

gyvenimo visuma. Kol šios dvi sferos neatsiskirs, neatsiras nieko panašaus į dabartinio gyvenimo tempus ir emocijas. O kad jos atsiskirtų, dar reikės ilgos ir atkaklios kovos.

Gali atrodyti keista, kad pasipelnymo principas yra palyginti nesenas; mums įkalta į galvą, jog žmogus iš esmės yra savanaudis ir jei tik paliktum jį veikti savo valia, jis visada elgtųsi kaip bet kuris savigarbos nestokojantis verslininkas. Nuolat girdime, jog pelno siekimas yra toks pat senas kaip ir žmogus.

Bet taip nėra. Mūsiškai suprantamas pelno motyvas senas tiktai tiek, kiek senas yra "modernusis žmogus". Netgi šiandien pelno dėl pelno siekimas yra svetimas didelei daliai pasaulio gyventojų, ir visiškai akivaizdu, kad šito motyvo nebuvo per beveik visą rašytinę istoriją. Seras Williamas Petty, įstabi septynioliktojo šimtmečio asmenybė (buvęs junga, sakalininku, drabužių pirkliu, gydytoju, muzikos mokytoju ir galop įkūręs Politinės aritmetikos mokyklą), tvirtino, kad kai darbo užmokestis geras, norinčių dirbti "išvis reta, tokie pasileidę yra tie, kurie samdosi dirbti tik dėl to, kad turėtų pavalgyti arba, greičiau, išgerti". Seras Williamas ne vien davė valią savo meto buržuazijos prietarams. Jis pastebėjo reiškinį, kuris ir šiandien būdingas neindustrializuoto pasaulio žmonėms: nekvalifikuoti darbininkai, neįpratę prie samdomojo darbo, nesmagiai jaučiasi fabriko gyvenime, nesuvokia minties, kad sunkiau ir daugiau dirbant didės atlyginimas ir nuolat kils gyvenimo lygis; jie, užuot sunkiau ir daugiau dirbę, verčiau pasirinks galimybę turėti daugiau laisvalaikio. Didesnių pajamų siekimas, mintis, kad kiekvienas dirbantis asmuo ne tik gali, bet ir turi siekti geresnės savo materialinės būklės, buvo visiškai svetima didelei daliai Egipto, Graikijos, Romos ir viduramžių kultūrų žemesniojo ir vidutiniojo sluoksnio žmonių; ta mintis šiek tiek ima sklisti Renesanso ir reformacijos

epochose; beveik visiškai jos nėra ir daugumoje Rytų civilizacijų. Kaip universali visuomenės savybė, ši idėja yra tokia pat nauja kaip ir knygų spausdinimas.

Taigi pasipelnymo idėja nieku gyvu nėra tokia visuotinė, kaip kad mes kartais manome, o visuomenės pritarimą ta idėja gavo dar vėliau ir nelengvai. Dar viduramžiais bažnyčia mokė, kad joks krikščionis neturi būti pirklys; tokiame mokyme slypėjo mintis, jog pirkliai yra tarsi visuomenės tešlos raugas. Shakespeare'o laikais eilinio, o iš tikrųjų kiekvieno piliečio, išskyrus aukštuomenę, gyvenimo tikslas buvo ne siekti aukštesnės pakopos visuomenėje, bet išlaikyti turimąją. Netgi mūsų tėvams piligrimams* mintis, kad pasipelnymas gali būti toleruojamas ar net priimtinas gyvenimo tikslas, būtų atrodžiusi ne kas kita kaip velnio sumanymas.

Žinoma, turtas egzistavo visada, o godumas yra senas kaip Biblija. Bet yra didelis skirtumas tarp pavydo, kurį sukelia įtakingų žmonių turtas, ir visuotinės turtėjimo aistros, paskli-dusios visuomenėje. Į tolimas šalis keliaujančių pirklių buvo jau finikiečių jūreivių laikais, juos sutiksime ir kaip Romos perpirklius, ir kaip Venecijos pirklius, ir kaip Hanzos draugiją, ir kaip didžiuosius portugalų bei ispanų keliautojus, ieškančius kelio į Indiją ir trokštančius pralobti. Bet nedidelės grupės rizikingų kelionių negali nė lyginti su tuo, kai rizikos ir verslo idėja išjudina visą visuomenę.

Pažvelkime, pavyzdžiui, į nepaprastą Fuggerių šeimą, didžiuosius šešioliktojo amžiaus Vokietijos bankininkus. Savo klestėjimo metu Fuggeriai valdė aukso ir sidabro kasyklas, turėjo prekybos licencijas ir netgi teisę kaldinti savus pinigus; jų lobiai pranoko karalių ir imperatorių turtą, jie net finansuodavo valdovų karus, dengdavo jų dvarų išlaidas. Bet kai senasis Antonas Fuggeris mirė, jo vyriausiasis sūnėnas

* *Pilgrims* — *angl.* puritonai, kurie 1620 metais išvyko į Ameriką ir įkūrė Plymouthо koloniją Massachusetso valstijoje.

Hansas Jakobas atsisakė perimti bankų imperiją, motyvuodamas tuo, kad jam pakanka miesto bei savo paties reikalų; Hanso Jakobo brolis Georgas pareiškė, kad jam geriau gyventi ramiai; trečiasis sūnėnas Christopheris irgi neparodė jokio noro. Nė vienas iš galimų turtų karalystės paveldėtojų nemanė, kad dėl viso to verta vargintis.

Išskyrus karalius (tuos, kurie finansiškai nebuvo bankrutavę) ir saujelę tokių šeimų kaip Fuggeriai, pamatysime, kad ankstyvieji kapitalistai nebuvo visuomenės ramsčiai, o greičiau jos atstumtieji ir *déracinés**. Šen bei ten verslus jaunuolis, kaip šv. Godrikas Finkalietis, pradėdavo rinkti perlus jūros pakrantėje, prisirinkęs prekių iš sudužusių laivų likučių imdavo prekiauti ir, pakankamai pralobęs, pasitraukdavo lyg šventasis į atsiskyrėlio gyvenimą. Bet tokių žmonių buvo nedaug. Kol viešpatavo mintis, jog gyvenimas žemėje tėra preliudija į amžinąjį gyvenimą, verslininkystės dvasia nei buvo skatinama, nei rasdavo palankesnės dirvos. Karaliai geidė lobių ir dėl to skelbdavo karus; diduomenė troško žemių ir kadangi joks savigarbos turintis kilmingasis savo valia neparduos iš protėvių paveldėtų dvarų, tai dėl jos taip pat tekdavo kariauti. Tačiau dauguma žmonių — baudžiauninkai, kaimų amatininkai, netgi cechų meistrai — troško vieno: gyventi taip, kaip gyveno tėvai ir kaip, savo ruožtu, sūnūs turėtų gyventi.

Kasdieniniame gyvenime nebuvo siekiama pasipelnyti, ir tokį neigiamą požiūrį į pasipelnymą visokeriopai palaikė bažnyčia; šia prasme savotiškas pasaulis, egzistavęs nuo dešimtojo iki šešioliktojo amžiaus, iš esmės skyrėsi nuo pasaulio, kuris atsirado vienu ar dviem šimtmečiais prieš Adamą Smithą ir kuris buvo jau panašus į mūsiškį. Bet buvo ir dar didesnis skirtumas. Dar neegzistavo mintis apie galimybę "susikurti gyvenimą". Buvo manoma, jog ekonominis ir socialinis

* *Déracinė* (*pranc.*) — išrautas su šaknimis, netekęs šaknų.

gyvenimas yra tas pats dalykas. Darbas nebuvo priemonė tikslui pasiekti — užsidirbti pinigų, kad galėtum pirktis geidžiamų daiktų. Darbas pats ir buvo tikslas, jis apėmė, žinoma, ir pinigus, ir prekes, bet tai buvo tik tradicijos, natūralios gyvensenos dalis. Žodžiu, dar nebuvo didžiojo socialinio atradimo — "rinkos".

Pačios rinkos egzistavo seniai, kiek tik siekia žmonijos atmintis. Tell-el-Amarnos lentelės pasakoja apie gyvą prekybą tarp faraonų ir Vidužemio jūros rytų pakrantės karalių dar 1400 metais prieš Kristaus gimimą: auksas ir karo vežimai buvo mainomi į vergus ir žirgus. Nors mainų idėja yra beveik tokia pat sena kaip žmogus, mes neturėtume klysti, manydami, kad pasaulis visada turėjo polinkį mainikauti kaip dvidešimtojo amžiaus amerikiečių moksleiviai. Grynai dėl vaizdumo paimkime keistą pavyzdį iš Naujosios Zelandijos maorių: sakoma, kad jų genčių negalima klausti, kiek maisto produktų vertas kablys tunams gaudyti, nes tokių mainų niekada nebūna ir pats klausimas yra absurdiškas. Pasitelkime ir priešingą pavyzdį — kai kuriose Afrikos bendruomenėse visiškai normalu būtų teirautis, kiek jaučių verta moteris, nors tai tokie mainai, į kuriuos mes žiūrime lygiai taip pat, kaip maoriai į maisto iškeitimą į žuvų kabliukus (nors ten, kur yra išlikęs kraičio paprotys, skirtumas tarp mūsų ir afrikiečių mažesnis).

Bet rinkos, kuriose vyksta mainai tarp pirmykščių genčių, kur mainomi nerūpestingai ant žemės išdėlioti daiktai, arba šventiškos klajojančios viduramžių mugės yra visai ne tas, kas rinkos sistema. Skirtumas čia esminis: rinkos sistema nėra vien būdas mainytis prekėmis — *tai visos visuomenės gyvenimą palaikantis ir lemiantis mechanizmas.*

Viduramžių pasaulio protams šis mechanizmas tebebuvo visai neaiškus. Kaip matėme, mintis dėl paplitusio pasipelny-

mo buvo dar gana šventvagiška. Kiek platesnė mintis, kad visuotinis siekimas gauti pelno suvienytų žmonių bendruomenę, būtų buvusi laikoma mažne bepročio teiginiu.

Toks aklumas turėjo priežastį. Viduramžiai, Renesansas, reformacija, iš esmės visas pasaulis iki šešioliktojo ar septynioliktojo šimtmečio, negalėjo numatyti rinkos sistemos dėl labai svarbios priežasties: žemė, darbas ir kapitalas — svarbiausieji gamybos veiksniai, kuriuos išskirsto ir suderina rinkos sistema — dar neegzistavo. Žinoma, žemė, darbas ir kapitalas dirvos, žmonių ir padargų pavidalu visada gyvuoja su pačia visuomene. Bet apskritai žemės ir apskritai darbo idėjos ne taip greitai susiranda vietą žmonių protuose, lygiai kaip ir abstrahuotos energijos arba materijos sąvokos. Žemė, darbas ir kapitalas kaip gamybos proceso "agentai", kaip nuasmeninti, dehumanizuoti ekonominiai elementai yra šiuolaikinės sąvokos, kaip, sakysime, diferencialinis skaičiavimas. Bent jau nėra daug vyresnės.

Imkime, pavyzdžiui, žemę. Ne taip seniai, dar keturioliktajame ar penkioliktajame šimtmetyje, žemė kaip laisvai parduodamas, nuomos pajamų duodantis turtas nebuvo žinoma. Žinia, pati žemė buvo — valdos, dvarai, karališkosios žemės, — bet tai anaiptol nebuvo nekilnojamasis turtas, kurį, kai reikia, būtų galima parduoti ir pirkti. Visos tos žemės sudarė visuomeninio gyvenimo pagrindą, socialinės padėties ir prestižo bazę ir buvo visuomenės karinės, teisminės bei administracinės struktūros pamatas. Nors tam tikromis sąlygomis (su daugybe apribojimų) žemė galėjo būti parduodama, bet apskritai ji *nebuvo pardavinėjama*. Tvirtai stovintis kilmingas viduramžių žmogus apie savo žemės pardavimą negalėjo nė pagalvoti, lygiai kaip Connecticuto gubernatorius apie kelių grafysčių pardavimą Rhode Island gubernatoriui.

Nebuvo prekybos objektas ir darbas. Kada šiandien kalbame apie darbo rinką, turime galvoje didžiulį darbo vietų paieškų tinklą, kuris žmonėms padeda parduoti savo paslaugas

palankiausiomis sąlygomis. Prieškapitalistiniame pasaulyje tokio tinklo nebuvo. Buvo daugybė baudžiauninkų, parankinių ir padienių samdinių, bet dauguma šios darbo jėgos nesinaudojo rinka, kad ją ten pirktų ar parduotų. Kaimuose valstiečiai gyveno pririšti prie žemvaldžio dvaro; jie kepė duoną ponų krosnyse ir malė miltus ponų malūnuose, dirbo ponų laukus ir tarnavo jų kariuomenėje, bet tik labai retai jiems už tai būdavo mokama arba ir visai nemokama. Visa tai buvo jų, baudžiauninkų, *prievolės*, o ne "darbas" pagal laisvai sudarytą sutartį. O miestuose parankiniai tarnaudavo meistrams; jų mokymosi trukmę, mokinių skaičių, atlyginimo dydį, darbo valandų skaičių ir visa, ko jie konkrečiai buvo mokomi, — apibrėždavo meistrų gildijos. Meistras ir parankinis labai mažai derėdavosi arba visai nesiderėdavo, nebent ūmai dėl nepakeliamų sąlygų kilus streikui. Jokios darbo rinkos nebuvo, kaip jos nėra, pavyzdžiui, medicinos specialybės absolventams ėmus stažuotis ligoninėje.

Arba imkime kapitalą. Prieš kapitalizmą jis tikrai buvo kaip privatus turtas. Bet nors toks turtas egzistavo, nebuvo jokio akstino naudoti jį naujai besiplėtojančiai veiklai. Užuot siekus keisti ir rizikuoti, vyravo principas "pirmiausia saugumas". Pirmenybė priklausė ne trumpiausiems ir efektyviausiems gamybos būdams, o tokiems, kurie trukdavo ilgiausiai ir reikalaudavo daugiausia darbo sąnaudų. Reklamuotis buvo draudžiama, ir pati mintis, kad vienas gildijos meistras galėtų gaminti geresnius produktus nei jo bendradarbiai, buvo laikoma išdavikiška. Šešioliktojo šimtmečio Anglijoje, kai audimo pramonės masinė gamyba pirmąkart parodė savo blogąją pusę, audėjų gildijos kreipėsi su protestu į karalių. Tas neregėto našumo dirbtuves (manoma, kad jose buvo du šimtai audimo staklių, o jas aptarnavo didelis personalas, į kurį įeidavo ir mėsininkai bei kepėjai) Jo Didenybė uždraudė: toks efektyvumas ir tokia didelė turto koncentracija galėjo parodyti blogą pavyzdį.

Taigi viduramžių pasaulis negali būti laikomas rinkos sistema dėl to, jog jame nebuvo abstrakčių paties gamybos proceso elementų. Viduramžiai neturėjo žemės, darbo ir kapitalo, todėl tais laikais nebuvo rinkos; neturėdama rinkos (nepainiokime jos su spalvingais vietiniais turgumis ir su klajojančiomis mugėmis), visuomenė tvarkėsi pagal papročius ir tradicijas. Žemvaldžiai duodavo nurodymus, ir gamyba arba kildavo, arba smukdavo. Jei nurodymų nebūdavo, gyvenimas tekėdavo įprasta vaga. Jei Adamas Smithas būtų gyvenęs prieš 1400-uosius metus, jam nebūtų buvę jokio reikalo kurti politinės ekonomijos mokslą. Tada nebuvo jokių mįslių, skatinančių aiškintis, kas palaiko viduramžių visuomenės gyvenimą, ir jokių uždangų, už kurių prireiktų dirstelti, kilus norui sužinoti, iš kur atsiradusi tokia tvarka ir struktūra. Etika ir politika — taip; reikėjo daug ką išsiaiškinti ir patobulinti iš žemesniųjų žemvaldžių luomų ir didikų bei didikų ir karaliaus santykių, be to, pasukti galvas dėl konflikto tarp bažnyčios doktrinos ir aiškiai į kitą pusę sukančių prekeivių luomo tendencijų. Bet ekonomika — ne! Kam reikia ieškoti abstrakčių pasiūlos ir paklausos dėsnių, kaštų ir vertės, kada žemės naudojimo įstatymai, bažnyčios tiesos ir senolių papročiai iki galo paaiškina visą to meto pasaulį tarsi atversta knyga? Tais ankstyvaisiais laikais Smithas būtų galėjęs būti didis moralės filosofas, bet niekaip nebūtų tapęs didžiu ekonomistu; jam tada dar nebūtų buvę kas veikti.

Jokiam ekonomistui nebuvo kas veikti dar kelis šimtmečius — kol pagaliau šis didysis, nuolat atsinaujinantis, savimi pasirūpinantis pasaulis prasiveržė triukšmingu, veržliu, anarchiškai sujudusiu aštuonioliktuoju šimtmečiu. Žodis "prasiveržė" gal kiek per dramatiškas, nes pokyčiai pamažu brendo šimtmečiais, o ne pliūptelėjo kaip vienkartinis gaivališkas protrūkis. Nors ir ilgai formavęsi, pokyčiai nebuvo rami evoliucija, jie prasiveržė kaip agoniška visuomenės konvulsija, revoliucija.

Jau vien paversti preke žemę, t.y. visuomeninių santykių hierarchiją pakeisti galimybe rinktis tarp daugybės laisvai prieinamų ir naudą duodančių žemės sklypų, reikėjo labai daug — iš pašaknų suardyti įsisenėjusią feodalinę gyvenseną. Kad iš dvarų globojamų valstiečių bei meistrų parankinių (nesvarbu, koks išnaudotojiškas bebūtų toks paternalizmas) atsirastų samdomi darbininkai, reikėjo, jog susikurtų įbauginta ir dezorientuota klasė, vadinamasis proletariatas. Gildijų meistrų virtimas kapitalistais reiškė, kad drovūs, niekada nerizikavę uždarų cechų nariai turėjo išmokti gyventi pagal džiunglių įstatymus.

Vargiai tai pavadintume taikia panorama. Niekas *nenorėjo*, kad šitaip komercializuotųsi gyvenimas. Kaip įnirtingai tam buvo priešinamasi, įsitikinsime, jei leisimės dar į vieną, jau paskutinę, kelionę praeitin ir pažiūrėsime, kaip vyko ekonominė revoliucija.

Mes vėl Prancūzijoje; eina 1666 metai.

To meto kapitalistams nerimą kėlė iššūkis, kurį nenumaldomai sau iš paskos vilko besiplėtojantis rinkos mechanizmas — pokyčiai.

Antai iškilo klausimas, ar audimo meistrų gildijos nariui leistinos gamybos naujovės? Sprendimas: "Jei audėjas sumanė išausti savo sugalvotą audeklą, jis neturi tuojau pat riesti metmenų, bet pirma privalo gauti miesto teisėjų leidimą austi geidžiamo gijų skaičiaus ir ilgio audeklą; leidimas išduodamas po to, kai keturi vyriausi pirkliai ir keturi vyriausi gildijos audėjai pritaria tokiam leidimui". Galime įsivaizduoti, kiek panašių prašymų galėjo būti patenkinama.

Vos išsprendus šią audimo bylą, skriaudžiamųjų šauksmas atsklinda iš sagų gamintojų gildijos; negirdėtas dalykas —siuvėjai pradeda gaminti sagas iš audeklo! Valdžia, pasipiktinusi, kad naujovė gresia nusistovėjusiai verslo šakai, audeklinių sagų gamintojams uždeda baudą. Bet sagų gildijos seniūnams

šito nepakanka. Jie reikalauja teisės krėsti žmonių namus ir drabužių spintas, bausti ir netgi suimti žmones gatvėse, jei jie dėvi drabužius su tomis klastingosiomis sagomis.

Tokia komiška pokyčių ir naujovių baimė nebuvo vien kelių išsigandusių pirklių priešinimasis. Kapitalas kovojo su pasikeitimais, nepaisydamas nieko. Keletą metų anksčiau Anglijoje ne tik atsisakyta patentuoti naują rėmą kojinėms megzti, bet Slaptosios tarybos netgi įsakyta pavojingąjį išradimą sunaikinti. Marginto kartūno įvežimas Prancūzijon ėmė grėsti visai tenykštei audimo pramonei. Ir prieš tai imamasi priemonių, kurios kainavo 16 000 žmonių gyvybių! Vien Valence'os* mieste ir tik vienoje byloje už nusikaltimus dėl uždraustų kartūno gaminių 77 žmonės buvo nuteisti pakarti, 58 suketvirčiuoti ant rato, 631 išsiųstas į galeras ir tik vienas vienintelis laimingasis, nusidėjęs su margintu kartūnu, išteisintas.

Bet kapitalas nėra vienintelis gamybos veiksnys, kaip paklaikęs siekiantis išvengti pavojų, kuriuos sukelia rinkos gyvensena. Dar baisesnis likimas gresia darbui.

Vėl grįžkime į Angliją.

Šešioliktojo šimtmečio pabaiga, didžioji anglų ekspansijos ir kelionių epocha. Karalienė Elžbieta su triumfu apkeliavo šalį. Bet ji sugrįžo nepaprastai sielvartaudama. "Visur pilna elgetų!", šaukia ji. Tai tikrai neįprasta, nes dar prieš šimtą metų Anglijos kaimuose didžiuma valstiečių dirbo savo žemę — tai buvo jomenai, Anglijos pasididžiavimas, laisva, nepriklausoma ir klestinti to meto šalies piliečių dauguma. O dabar — "visur elgetos"! Kas gi atsitiko per tą šimtmetį?

O atsitiko štai kas: masinis nusavinimo procesas arba, tikriau sakant, šio proceso pradžia, nes nusavinimas tada tik prasidėjo. Nauja ir pelninga preke tapo vilnos, o jų gamintojams reikėjo ganyklų. Ganyklos kuriamos atitveriant bendruomenių žemę. Ir staiga paskelbiama, kad tiek šitos bendruo-

* Miestas Prancūzijoje, netoli Grenoblio, Ronos upės krante.

menės žemės, kur kiekvienas galėjo ganyti gyvulius arba pasikasti durpių, tiek maži valstiečių sklypai, be jokios tvarkos išmėtyti lyg lopai skudurinėje antklodėje (jie neaptverti, ir žmonės atskiria savo sklypus tik pagal medį vienur arba akmenį kitur), esą dvarininko nuosavybė ir apylinkių žmonėms nebepriklauso. Kur anksčiau buvo bendruomenės, dabar atsirado privati nuosavybė. Kur anksčiau dirbo jomenai, dabar ganosi avys. Toksai Johnas Halesas 1549 metais rašė: "...kur anksčiau gyveno XL asmenų, dabar viskas priklauso vienam žmogui ir jo kerdžiui. Tikrai tos avys yra visų šių nelaimių priežastis, nesgi jos visame krašte sunaikino žemdirbystę, kuri teikė visokiausią maistą, o dabar visur tik avys, avys".

Beveik neįmanoma įsivaizduoti atitvėrimų mastų ir pasekmių. Jau šešioliktojo amžiaus viduryje prieš juos kilo maištai; per vieną tokį sukilimą žuvo 3500 žmonių. Aštuonioliktojo šimtmečio viduryje šis procesas vis dar tebesmarkavo; savo baisiąją istorinę kelionę jis baigė beveik pasiekęs devynioliktojo šimtmečio vidurį. Antai 1820 metais, vos ne 50 metų po Amerikos revoliucijos, Sutherlando kunigaikštienė išvarė 15 000 savo nuomininkų, dirbusių 794 000 akrų žemės, ir paleido toje žemėje ganytis 131 000 avių; kaip kompensaciją kiekvienai iškeldintai šeimai išnuomojo vidutiniškai po du akrus visokių pakraščių žemės.

Bet ne vien šis visuotinis žemės užgrobimas patraukia dėmesį. Tragedija ištiko valstiečius. Netekę teisės naudotis bendruomenės žeme, jie nebegalėjo išlikti kaip ūkininkai. Fabrikų dar nebuvo, todėl jie negalėjo, net jei ir būtų norėję, tapti fabrikų darbininkais. Šitaip jie virto pačia skurdžiausia visuomenės klase, žemės ūkio proletarais, o kur žemės ūkio darbų stigo — valkatomis, kartais plėšikais, o apskritai — elgetomis. Anglijos parlamentas, ne juokais susirūpinęs dėl bauginančio skurdo plitimo visoje šalyje, bandė jį lokalizuoti. Jis pririšo skurdžius prie jų gimtų parapijų, mokėdamas ten menkutę nuolatinę išmaldą, o klajojančius elgetas nurodė plakti, deginti jiems žymes arba luošinti. Vienas Adamo Smitho laikų

dvasininkas parapijos darbo namus, kuriuose buvo laikomi vargšai, be jokios pašalpos pavadino "siaubo namais". Bet visų blogiausia buvo tai, kad visos šios priemonės, kuriomis valstybė ėmėsi gintis nuo skurdžių, pririšdama juos prie vietinių parapijų, kuriose jų gyvastį palaikydavo tik skurdi pašalpa, užkirto kelią vieninteliam galimam problemos sprendimui. Ne, Anglijos valdančiosios klasės nebuvo visiškai beširdės ir žiaurios. Bet jos nesuvokė, kad šie žmonės galėtų būti judri, mobili darbo jėga, kuri ieškotųsi darbo visur, kur tik rinka jį pasiūlytų. Kur tik pažiūrėsi, visi iškreiptai suvokė darbo, kaip ir kapitalo, suprekinimą, to bijojo ir su tuo kovojo.

Taigi rinkos sistema su savo pagrindiniais komponentais — žeme, darbu ir kapitalu — gimė agonijoje, kuri truko nuo tryliktojo šimtmečio ligi pat devynioliktojo amžiaus. Ši revoliucija, palyginti su kitomis, buvo be galo nesuprantama, nelaukta, netikėta. Bet niekas negalėjo sustabdyti didžiųjų rinkos jėgų. Jos iš pasalų suaižė papročių korsetą ir įžūliai nustūmė į šalį tradicijų normas. Kad ir kiek triukšmavo sagų gamintojai, audeklinės sagos įžengė rinkon. Kad ir kaip stengėsi Slaptoji taryba, kojinių mezgimo rėmelis tapo toks vertingas įtaisas, kad septyniasdešimt metų vėliau ta pati Slaptoji taryba uždraudė jį išvežti iš šalies. Nors kažin kiek padaryta nuosprendžių mirti ant rato, marginto kartūno gamyba išsiplėtojo akimoju. Nors senoji gvardija priešinosi iš paskutiniųjų, iš paveldimų žemės valdų susikūrė žemė kaip ekonominis objektas; nors parankiniai ir meistrai protestuodami sutartinai aimanavo, iš bedarbių mokinių ir nuvarytų nuo žemės valstiečių išaugo kitas esminis ekonominis veiksnys — darbas.

Didysis visuomenės vežimas, taip ilgai riedėjęs švelnia tradicijų nuožulnuma, staiga ėmė lėkti varomas vidaus degimo variklio. Sandėriai, sandėriai, sandėriai ir pelnas, pelnas, pelnas dabar suteikė jam naują ir stulbinančiai galingą paskatą.

Iš kur kilo tos galingos jėgos, įstengusios sutriuškinti pa-

togų, tvarkingą pasaulį ir jo vietoj įkurdinusios naują negeidžiamą visuomenę?

Nebuvo kokios nors vienintelės jėgos arba priežasties. Naujoji gyvensena brendo senosios viduje it peteliškė lėliukėje ir, kai ji įgijo pakankamai gyvybinės galios, senąją struktūrą išsprogdino į šipulius. Ekonominę revoliuciją sukėlė ne ryškūs istoriniai įvykiai, ne paskiri žygiai, ne tas ar kitas įstatymas ir ne įtakingos asmenybės. Tai buvo vidinio augimo procesas.

Pirma, Europoje pamažu klostėsi nacionaliniai politiniai vienetai. Po valstiečių karų bei didžiųjų užkariavimų ankstyvajam feodalizmui būdingas izoliuoto egzistavimo būdas užleido vietą centralizuotoms monarchijoms. Atsiradus monarchijoms, sustiprėjo žmonių tautiniai jausmai; savo ruožtu monarchai ėmė globoti kai kurias ūkinės veiklos sritis, tokias kaip garsiųjų prancūzų gobelenų audimas bei laivyno ir kariuomenės išsiplėtojimas; kartu buvo globojamos ir su tuo susijusios šakos. Begalę taisyklių ir normų, kurios kamavo Andreasą Ryffą ir jo bendražygius, šešioliktojo amžiaus keliaujančius pirklius, pakeitė nacionaliniai įstatymai, bendri matai ir gerokai standartizuotos valiutos.

Būdingas Europą revoliucionizuojančių politinių pokyčių aspektas — užjūrio kelionių ir atradimų skatinimas. Tryliktajame šimtmetyje pirkliai broliai Polo įveikė rizikingą kelią iki pat didžiojo chano žemių; penkioliktajame šimtmetyje karalienės Izabelės globojamas Kolumbas leidosi į kelionę, manydamas plaukiąs tų pačių žemių link. Geografiniai atradimai pasidarė jau ne privatus, o visos šalies reikalas, nes ir visą gyvenimą ėmė lemti visuomeniniai pradai. Savo ruožtu anglų, ispanų ir portugalų jūrininkai-verslininkai tiesiog užtvindė Europą turtais ir užkrėtė ją turto geismu. "Kas turi aukso, — sakė Kristupas Kolumbas, — daro, ką tik nori, pagaliau net sielą gali pasiųsti į rojų." Kolumbo požiūris buvo amžiaus požiūris, todėl sparčiai kūrėsi pelno ir jam gauti progų siekianti visuomenė, kuri vis labiau troško pinigų. Tarp kitko, Rytų

lobiai iš tiesų buvo pasakiški. Karalienė Elžbieta, gavusi savo dalį kaip sero Franciso Drake'o kelionės laivu "Golden Hynd" dalininkė, išmokėjo visas Anglijos užsienio skolas, subalansavo biudžetą ir dar investavo užsienyje tokią sumą, kad tie pinigai, kartu su priaugančiomis palūkanomis, prilygo visam Britanijos užsienio turtui 1930 metais!

Antrasis didysis pokyčių srautas pasireiškė lėtu religinės dvasios irimu, veikiant itališkojo Renesanso skeptiškam, analizuojančiam bei humanistiniam požiūriui. Šiandienos pasaulis išsikovojo vietą greta rytdienos pasaulio; kuo gyvenimas šioje žemėje darėsi svarbesnis, tuo svarbesni ėmė darytis ir materialinė gerovė bei kasdieniai patogumai. Padidėjus religiniam tolerantiškumui, iškilo protestantizmas, kuris paspartino naujo požiūrio į darbą bei turtą kūrimąsi. Romos bažnyčia į pirklį visada žiūrėjo įtariai ir nesvyravo, paskelbdama palūkininkavimą nuodėme. Bet dabar, kai pirklys socialiniais laipteliais kasdien lipo vis aukštyn, kai iš naudingo priedėlio tapo integruota naujojo pasaulio dalimi, pirklio vaidmenį norom nenorom teko įvertinti iš naujo. Protestantizmo vadai grindė kelią dvasinio ir žemiškojo gyvenimo vienovei. Jiems buvo svetimi gyvenimas nepritekliuje ir dvasinės kontempliacijos, jie skelbė, kad tikrasis pamaldumas yra stengtis kuo geriausiai panaudoti Dievo duotus gabumus kasdienei veiklai. Turto kaupimas tapo pripažinta dorybe, ir tai ne dėl žmogaus mėgavimosi, o dėl didesnės Dievo garbės. Iš čia tik žingsnis bebuvo likęs, kad turtingumas būtų prilygintas dvasiniam tobulumui, o turtuoliai — šventiesiems.

Viena dvyliktojo amžiaus pasaka kalba apie palūkininką, kurį užmušė krintanti statula, jam įžengus bažnyčion tuoktis. Paaiškėjo, kad statula buvo ne kieno nors, o kito palūkininko; šitaip atsiskleidė Dievo nemalonė pinigų skolintojams. Net septynioliktojo amžiaus viduryje, kaip prisimename, vargšelis Robertas Keayne'as dar turėjo rimtų nemalonumų su puritoniškąja dvasine valdžia dėl savo verslininkavimo. Tokioje

priešiškumo atmosferoje rinkos sistemai plėtotis buvo nelengva. Todėl kai dvasiniai lyderiai po truputį pripažino, kad rinka ne tik nekenkia, bet yra netgi naudinga, rinkos sistema gavo akstiną laisvai rutuliotis.

Buvo dar vienas gilus materialinių pokyčių srautas, kuris galiausiai ir lėmė rinkos sistemos gimimą. Esam pratę manyti, kad viduramžiai buvo stagnacijos ir sustabarėjimo laikmetis. Tačiau per tuos penkis šimtus metų feodalinė santvarka įkūrė visą tūkstantį miestų (milžiniškas pasiekimas), sujungė juos nors ir prastais, bet naudoti tinkamais keliais ir aprūpino jų gyventojus maistu iš kaimų. Dėl to išplito pinigai ir mugės, žmonės įprato pirkti ir parduoti. Vykstant šitokiems pokyčiams, galia vis labiau telkėsi piniginius reikalus išmanančių žmonių — pirklių — rankose ir pamažu slydo iš pasipūtusių kilmingųjų, kurie tų reikalų nepajėgė suprasti, rankų.

Pažangą sudarė ne vien tik pinigų naudojimo išplitimas. Buvo ir labai svarbi techninė pažanga. Komercinė revoliucija negalėjo prasidėti, kol neišsirutuliojo tam tikra pinigų apskaitos tvarka: nors dvyliktojo šimtmečio venecijiečiai jau naudojo gan sudėtingas apskaitos priemones, Europos pirkliai apskaitos žiniomis mažai tesiskyrė nuo šiandieninių mokinukų. Reikėjo daug laiko, kol buvo įsitikinta, kad būtina vesti buhalterinę apskaitą; dvigubo įrašo principas prigijo tik septynioliktame šimtmetyje. Ir kol pinigų apskaita nebuvo racionaliai sutvarkyta, didelio masto verslo operacijos buvo neįmanomos.

Galbūt svarbiausia piniginių operacijų paplitimo pasekmė buvo mokslinio intereso sužadinimas. Nors pasaulis dar turėjo palaukti, kol, jau po Adamo Smitho laikų, plykstelės gamybos technologijos perversmas, bet visa virtinė esminių ikiindustrinių išradimų jau buvo parengusi pramonės revoliuciją. Ikikapitalistinė epocha regėjo, kaip gimsta spausdinimo presas, popieriaus fabrikas, vėjo malūnas, mechaninis laikrodis, žemėlapis ir daugelis kitų naujovių. Vietą po saule išsikovojo

pati išradimo idėja; pirmąkart į bandymus ir naujoves imta žiūrėti palankiai.

Nė vienas minėtųjų srautų savarankiškai nebūtų galėjęs transformuoti visuomenės. Daugelis jų pavieniui tegalėjo sukelti konvulsijas žmonių bendruomenės organizme. Istorija nedaro staigių posūkių, ir visas didysis perversmas užėmė tam tikrą laiko atkarpą. Rinkos principais tvarkomo gyvenimo elementai prasikalė greta senųjų tradicinių gyvensenos formų, o senųjų laikų liekanos išliko dar ilgai po to, kai rinka tapo vyraujančiu visuomenės ūkinės organizacijos principu. Antai meistrų gildijos ir feodalinės privilegijos Prancūzijoje išsilaikė iki pat 1790 metų, o Amatininkų statutas, reguliavęs gildijų veiklą Anglijoje, buvo panaikintas tik 1813 metais.

Bet jau 1700 metais, 23 metai prieš Adamo Smitho gimimą, pasaulis, kuris kamavo Robertą Keayne'ą, draudė pirkliams gabenti nedailiai supakuotus ryšulius, rūpinosi "teisingomis" kainomis ir kovėsi dėl teisės kiekvienam tęsti savo tėvo veiklą, buvo nykstantis pasaulis. Jo vietoj visuomenė ėmė pripažinti naują "akivaizdžių" nuostatų sistemą. Štai kai kurios iš jų:

"Kiekvienas žmogus siekia naudos".

"Jokie įstatymai negali drausti pelnytis".

"Prekybinės veiklos pagrindinis tikslas yra pelnas".

Atsirado nauja sąvoka — "ekonominis žmogus" — bespalvė šmėkliška būtybė, einanti ten, kur veda jos nuolat skaičiuojančios smegenys. Netrukus vadovėliai pradės pasakoti apie robinzonus kruzus negyvenamose salose, savo reikalus tvarkančius taip, lyg būtų šykščiausi sąskaitininkai.

Visą Europos kasdienį ūkinį gyvenimą ėmė krėsti nauja turto ir spekuliavimo karštligė. 1718 metais Prancūzijoje škotas avantiūristas, vardu Johnas Law, užsuko didžiulę beprotišką vertybinių popierių platinimo kampaniją, pardavinėdamas Mississippi bendrovės akcijas: toji bendrovė žadėjo imtis kasti auksą Amerikos kalnuose. Vyrai ir moterys tiesiog mušėsi

gatvėse dėl teisės nusipirkti akcijų, neišvengta net žmogžudysčių, galima buvo praturtėti per vieną dieną. Vienas viešbučio patarnautojas pelnė trisdešimt milijonų livrų. Kai bendrovė priartėjo prie kracho ir baisūs nuostoliai visiems dalininkams buvo nebeišvengiami, vyriausybė, norėdama atitolinti nelaimę, surinko tūkstantį valkatų, apginklavo juos kapliais bei kastuvais ir pervarė maršu per Paryžiaus gatves, vaizduodama tarsi kalnakasiai išvyksta į Eldorado žemę. Žinoma, bendrovė žlugo. Bet koks didžiulis skirtumas tarp baikščių kapitalistų, gyvenusių prieš šimtą metų, ir šios žaibiškai praturtėti trokštančios minios, besistumdančios Rue de Quincampoix. Kaip ištroškę pinigų turi būti žmonės, jei taip lengvai užkimba už tokios akivaizdžios apgavystės kabliuko!

Suklysti buvo neįmanoma — gimdymo kančios baigėsi, pasaulis išvydo rinkos sistemą. Nuo šiol egzistavimo problemas turi spręsti ne tradicijos ir ne komandos, bet laisva pelno siekiančių žmonių veikla; o tuos žmones sieja vien tik rinka. Ši sistema buvo pavadinta kapitalizmu. Jos pagrindą sudaranti pelno idėja taip giliai įleido šaknis, kad žmonės netrukus ėmė atkakliausiai tvirtinti, esą ši idėja nuo amžių buvusi žmogaus prigimties savastis.

Tokią idėją reikėjo pagrįsti filosofiškai.

Žmogus, kaip nuolat kartojama, iš kitų gyvūnų pirmiausia skiriasi savimone. Tai turėtų reikšti, kad sukūręs savo visuomenę, žmogus nepalieka jos klostytis savaime; jam reikia įsitikinti, kad toji konkreti visuomenė, kurioje jis pats gyvena, yra geriausia iš visų galimų visuomenių ir kad visa tvarka joje daugsyk sumažintu masteliu tiksliai atspindi tvarką, kurią Apvaizda sukūrė už šio pasaulio ribų. Todėl kiekvienas amžius išsiugdo savus filosofus, gynėjus, kritikus ir reformatorius.

Tačiau klausimai, dėl kurių laužė galvas ankstyvieji socialiniai mąstytojai, narpliojo daugiau politinę, o ne ekonominę visuomenės gyvenimo pusę. Kol pasaulyje viešpatavo papro-

čiai ir įsakymai, vargu ar ankstyviesiems filosofams turto ir skurdo problema apskritai iškildavo, nebent tik kaip dingstis bejėgiškai atsidusti arba kaip dar vienas argumentas, įrodantis žmogaus vidinį bevertiškumą. Kol žmonės, kaip kad bičių šeimoje, gimsta būti tranais, niekam per daug nerūpi darbo varguolių skurdo priežastys — karalienių užgaidos nepalyginamai kilnesnė ir įdomesnė sritis.

"Nuo gimimo valandos, — rašė Aristotelis, — vieni yra paženklinti būti priklausomi, kiti — valdyti." Šiame teiginyje apibendrinta ne tiek panieka, kiek abejingumas, su kuriuo ankstyvieji filosofai žvelgė į kasdienį pasaulį. Buvo tiktai pripažįstama, jog egzistuoja platus pamatinis dirbančios visuomenės sluoksnis, o pinigų ir prekybos dalykai rodėsi ne tik per daug atsiduodantys prakaitu, bet ir pernelyg vulgarūs, kad jais domėtųsi kilmingi bei mokyti žmonės. Idėjų kova vyko dėl karalių teisių, Dievo jos duotos ar kitaip atsiradusios, bei didžiųjų žemiškosios ir dvasinės galios klausimų, o ne dėl veržliųjų prekeivių reikmių. Nors asmeniniai turtai ir turėjo reikšmės pasaulio reikalų tvarkymui, bet kol kova dėl turto nebuvo tapusi visuotine ir gyvybiškai svarbia visuomenei, tol neprireikė ir bendrosios turto teorijos.

Tačiau nepaisyti tokio koktaus stumdymosi prekyviečių pasaulyje galima tik kurį laiką; ateina metas, kai atsilaikyti nebeįmanoma. Kai rinkos reikalai prasismelkė į pačių filosofų darbo kabinetus, beliko klausti, ar čia nėra kokių nors rimtos sistemos požymių. Jau du šimtai metų prieš Adamo Smitho gimimą filosofai pradėjo kreipti į tą pusę savo teorijas apie kasdienį gyvenimą.

Betgi į kokią keistą formų virtinę jie įrėmino pasaulį, stengdamiesi atskleisti svarbiausius jo motyvus!

Iš pradžių ta pasigailėtina kova dėl būvio tiek turinio, tiek prasmės aspektais buvo apibūdinta kaip aukso kaupimas. Kristupas Kolumbas, Cortezas ir Francisas Drake'as buvo ne vien valstybės remiami keliautojai; jie buvo laikomi prisidėjusiais

ir prie *ekonominės pažangos*. Buljonistams (taip vadiname knygelių ir esė apie prekybą rašytojus)* buvo akivaizdu, jog ekonominių siekių tikslas — tautos galybė, o pats svarbiausias tos galybės elementas yra auksas. Todėl jų filosofija buvo didelių armadų ir žygių, karališkų turtų ir nacionalinio saikingumo filosofija, ir jie buvo visiškai įsitikinę, kad jei turto siekti sekasi, tai tauta turėtų klestėti.

Prasidedant aštuonioliktajam šimtmečiui, ankstesnis aukso garbinimas ėmė atrodyti kiek naivokas. Ėmė rastis naujų koncepcijų, vis labiau pabrėžiančių *prekybą* kaip didįjį nacionalinio gyvybingumo šaltinį. Jų keliami filosofiniai klausimai sukosi ne apie tai, kaip užvaldyti aukso rinką, o kaip įgyti vis daugiau ir daugiau turto, kaip su kylančios pirklių klasės pagalba siekti savo tikslų.

Naujoji filosofija iškėlė ir naują socialinę problemą — kaip skurdžius išlaikyti skurdžiais. Visi buvo įsitikinę, kad vargšai dirbs sunkiausius kasdienius darbus, nereikalaudami per didelio atlyginimo tik tol, kol jie bus skurdžiai. "Kad visuomenė būtų laiminga..., būtina, kad daug jos narių būtų bemoksliai ir skurdžiai", — rašė Bernardas Mandeville'is, sarkastiškiausias ir pikčiausias aštuonioliktojo šimtmečio pradžios komentatorius. Kaip tik todėl merkantilistai rašytojai žvelgė į pigią Anglijos žemės ūkio ir pramonės darbo jėgą ir niūriai pritarė tokiai būklei.

Ne vien dėl aukso ir prekybos atsirado šiek tiek tvarkos elementų kasdienio gyvenimo chaose. Begalė publicistų, dvasininkų, keistuolių ir fanatikų įvairiausiomis koncepcijomis teisino arba smerkė tokią visuomenės tvarką. Bėda tik ta, kad visi modeliai buvo visiškai nepatenkinami. Vienas dėstė, kad tauta jokiu būdu neturi pirkti daugiau negu parduoda, o kitas taip pat atkakliai tvirtino, jog tauta gyvens geriau, jei įsiveš daugiau nei išveža. Vieni teigė, kad tauta turtėja iš prekybos,

* Iš anglų k. žodžio *bullion* — aukso arba sidabro lydinys, luitas.

ir šlovino pirklius, kiti įrodinėjo, jog prekyba tėra parazitinė atauga ant sveiko ūkininko kūno. Dar vieni sakė, kad skurdžiams paties Dievo lemta būti skurdžiais, ir net jei Dievas nebūtų taip padaręs, jų skurdas vis tiek būtų lemiama tautos turtingumo sąlyga; kiti visuotinį skurdą laikė socialiniu blogiu ir neįsivaizdavo, kaip skurdas gali kurti turtą.

Visoje toje prieštaringų aiškinimų maišatyje vienas dalykas buvo aiškus: žmogui reikia tam tikros intelektualinės sistemos, padedančios suprasti pasaulį, kuriame gyvena. Šiurkštus ir trikdantis ekonominis pasaulis grėsmingai darėsi vis svarbesnis. Nėra ko stebėtis, kad ir pats dr. Samuelis Johnsonas rašė: "Prekybai labiau nei bet kam kitam reikia filosofinio pagrindo". Žodžiu, atėjo ekonomistų laikas.

Iš tos maišaties iškilo stulbinančios galios mąstytojas. 1776 metais Adamas Smithas paskelbė savo *Tautų turto prigimties ir priežasčių tyrimą (Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations)*, ir tai buvo antrasis revoliucinis įvykis tais lemtingaisiais metais*. Vienoje vandenyno pusėje gimė politinė demokratija; kitoje jo pusėje susidarė visuomenės ūkio mechanizmas. Amerikos keliu pasuko anaiptol ne visa Europa, bet, Smithui išdėsčius pirmąją tikrą šiuolaikinės visuomenės struktūrą, visas Vakarų pasaulis tapo Smitho pasauliu: tai, ką jis pamatė, ėmė matyti daugelis kartų po jo. Smithas niekada nelaikė savęs revoliucionieriumi, jis tik aiškino tai, kas jam pačiam buvo labai aišku, prasminga ir pastovu. Jis nupiešė pasaulio vaizdą, kurio šis taip troško. Po *Tautų turto* žmonės pasaulį ir aplinką išvydo lyg kitomis akimis; jie pamatė, kad jų atliekami darbai atitinka visos visuomenės reikmes, sužinojo, kad visa visuomenė didingais žingsniais eina į tolimą, bet aiškiai regimą tikslą.

* 1776 m. liepos 4-ąją paskelbta Jungtinių Šiaurės Amerikos Valstijų nepriklausomybės deklaracija.

III SKYRIUS

NUOSTABUSIS ADAMO SMITHO PASAULIS

Kas XVIII a. 7 dešimtmetyje lankėsi Anglijoje, greičiausiai girdėjo apie kažkokį Adamą Smithą iš Glasgow universiteto. Daktaras Smithas buvo plačiai žinomas, o gal net garsus žmogus: apie jį buvo girdėjęs Voltaire'as, Davidas Hume'as buvo jo bičiulis, net iš Rusijos keliavo studentai pasiklausyti jo mokslingų, bet entuziastingų disputų. Pridursime, kad dr. Smithas buvo žinomas ne tik dėl mokslinių laimėjimų, bet ir kaip ryški asmenybė. Antai jis garsėjo ir savo išsiblaškymu: kartą, vaikščiodamas su draugu ir rimtai nagrinėdamas kažkokią problemą, įkrito į odų rauginimo duobę, kitąkart, pasakojama, jis pasigaminęs gėrimo iš duonos bei sviesto ir pasipiktinęs, kad prastesnės arbatos dar nėra ragavęs. Tokių keistenybių jis turėjo daug, bet jos netrukdė intelektualiniams sugebėjimams. Smithas buvo vienas iš pačių žymiausių savo amžiaus mąstytojų.

Glasgow Smithas skaitė moralės filosofijos paskaitas: tuo metu ši disciplina buvo suprantama daug plačiau nei mūsų laikais. Į moralės filosofiją įėjo gamtos teologija, etika, teisė ir politinė ekonomija. Taigi ji aprėpė viską nuo tauriausių žmogaus polinkių į tvarką ir harmoniją ligi kur kas mažesne tvarka ir harmonija pasižyminčios veiklos ganėtinai nuožmioje kovoje dėl vietos gyvenime.

Gamtos teologija — sistemos paieškos visatos maišalynėje — nuo seniausių laikų buvo žmogaus racionalizuojančio impulso objektas; mūsų atvykėlis galėjo jaustis gana laisvai, kol dr. Smithas aiškino gamtos dėsnius, kurie sudarė tariamo visatos chaoso pagrindą. Bet kai jis perėjo į kitą spektro pusę — didingos konstrukcijos paieškas kasdienio gyvenimo sambrūzdyje, — mūsų keliautojas galėjo pajusti, kad garsusis daktaras iš tiesų ištempė filosofiją už įprastų ribų.

Mat jei Anglijos aštuonioliktojo šimtmečio pabaigos socialinė scena ir rodė kažką esant, tai tikrai ne racionalią tvarką ar moralinius siekius. Vos nusisukus nuo puikaus dykinėjančių klasių gyvenimo, visuomenė pasirodydavo esanti arena, kurioje vyksta žiauri, bjauriausia kova dėl egzistavimo. Už Londono svetainių arba malonių turtingų dvarų kaimo vietovėse sienų regėjai vien godumą, žiaurumą ir išsigimimą, atmieštą pačiais iracionaliausiais, net gluminančiais daug ankstesnių ir seniai jau atgyvenusių dienų papročiais bei tradicijomis. Visuomenės organizmas priminė ne rūpestingai suderintą mechanizmą, kur kiekviena dalis atlieka savo funkciją, o veikiau keistąją Jameso Watto garo mašiną: tamsu, triukšminga, jokios naudos, pavojinga. Net keista, kad dr. Smithas visoje toje maišatyje ėmėsi ieškoti tvarkos, sistemos ir tikslingumo!

Tarkime, pavyzdžiui, kad mūsų keliautojas nuvyko pasižiūrėti Cornwallo kasyklų. Ten jis būtų pamatęs, kaip angliakasiai tamsiais šuliniais leidžiasi žemyn, pasiekę dugną, išsitraukia iš už juostos žvakę ir išsitiesia pamiegoti, kol žvakė visai apvarva. Tada dvi ar tris valandas kasa rūdą iki kitos įprastinės pertraukos, kuri šįkart trunka tiek, kiek laiko reikia pypkei surūkyti. Ištisa pusė dienos praleidžiama dykinėjant, kita pusė — kasant rūdą. Bet jei mūsų keliautojas būtų patraukęs kiek į šiaurę ir įsidrąsinęs būtų aplankęs Durhamo arba Northumberlando kasyklas, išvydęs būtų visai ką kita. Čia vyrai ir moterys dirba kartu, išsirengę iki juosmens, neretai išsekę ir apskritai nebepanašūs į žmones nuo nepakeliamo

nuovargio. Viešpatauja grubiausi laukiniai papročiai; žvilgsnių sužadinti seksualiniai potraukiai tenkinami čia pat, kokioje nors tuščioje šachtos atšakoje. Septynių ar dešimties metų vaikus, kurie per žiemą niekada nemato saulės šviesos, angliakasiai išnaudoja ir skriaudžia, teduodami jiems menką išmaldą už pintinių su anglimi tampymą. Nėščios moterys anglių vagonėlius traukia kaip arkliai ir net gimdo tamsiuose urvuose.

Bet ne tik kasyklų gyvenimas atrodė margas, tradicinis ar žiaurus. Ir žemės paviršiuje pastabus keliautojas galėjo pamatyti daugybę dalykų, kurie mažai kuo teprimintų tvarką, harmoniją ir sistemą. Daug kur klajojo grupės bežemių valstiečių, ieškančių darbo. Iš Velso aukštumų per javapjūtę žemyn keliaudavo senųjų britų būriai (taip jie patys save vadindavo); kartais visas būrys turėdavo vieną arklį, ir tą be balno, be kamanų; kitąkart jie visi paprasčiausiai eidavo pėsčiomis. Dažnai tarp jų būdavo tik vienas, mokantis angliškai; jis ir tarpininkaudavo tarp būrio ir nepriklausomų fermerių, kuriems siūlydavosi į javapjūtės talkininkus. Nenuostabu, kad uždarbiai tebuvo kokie šeši pensai per dieną.

Galiausiai, jei mūsų lankytojas būtų sustojęs pramonės mieste, jis būtų pastebėjęs ir daugiau ryškių vaizdų — bet ir vėl — neišlavintam žvilgsniui visai neprimenančių pranašaujamos tvarkos. Jis būtų galėjęs pasigrožėti fabriku, brolių Lombe'ų pastatytu 1742 metais. Tų laikų mastais tai buvo didžiulis penkių šimtų pėdų ilgio ir šešių aukštų pastatas; jo viduje buvo mašinos, kurias Danielis Defoe apibūdino kaip susidedančias "iš 26 586 ratų ir 97 746 judančių dalių; mašinos suverpia 73 726 jardus šilko siūlų su kiekvienu vandens rato apsisukimu, o ratas apsisuka tris kartus per minutę". Verta paminėti ir vaikus, kurie visą parą po dvylika ar keturiolika valandų be pertraukos prižiūrėjo tas mašinas, valgyti virėsi bjauriuose juoduose katiluose ir pamainomis ilsėjosi barakuose, kur, kaip buvo sakoma, lovos visada išlikdavo šiltos.

Aštuonioliktajame amžiuje toks pasaulis galėjo atrodyti svetimas, žiaurus, netikėtas — lygiai kaip atrodytų ir šiuolaikiniam žmogui. Todėl juo nuostabiau, kai matai, jog tai derinama su dr. Smitho įsivaizduojama moralės filosofijos schema, ir kad šis mokslo vyras faktiškai tvirtino matąs visame tame margumyne aiškius didelių tikslingų dėsnių kontūrus, aprėpiančius ir įprasminančius visą visumą.

Kas per žmogus buvo tasai rafinuotasis filosofas?

"Tik mano knygose esu gražuolis", — taip kartą apibūdino save Smithas, su pasididžiavimu rodydamas draugui savo branginamą biblioteką. Jis tikrai nebuvo labai gražus. Iš profilio medalionuose matyti atsikišusi apatinė lūpa, kone siekianti didelę erelišką nosį, liūdnos, kiek išverstos akys po sunkiais vokais. Visą gyvenimą Smithą kankino nervinė negalia: jam kretėjo galva, kalbėjo jis keistai ir užsikirsdamas.

O dar tas jo garsusis išsiblaškymas. XVIII a. 9 dešimtmetyje, kai Smithas buvo bebaigiąs šeštąją dešimtį, Edinburgho gyventojai nuolatos regėdavo juokingą vaizdą: įžymiausias miesto pilietis, apsirengęs šviesiu paltu, su kelnėmis iki kelių, baltomis šilkinėmis kojinėmis, batais su sagtimis, žema plačiabryle bebro kailio kepure, su lazda, eina grįstomis gatvėmis, akis įsmeigęs į vieną tašką, lūpas judindamas lyg poteriaudamas. Kas porą žingsnių suabejoja — sukti į šalį, o gal net eiti atgal; vienas bičiulis jo eiseną yra pavadinęs kirmėliška.

Liudijimų apie jo išsiblaškymą yra daug. Kartą jis išėjęs į sodą apsirengęs vien tik chalatu ir susimąstęs nuėjo penkiolika mylių, kol atsitokėjo. Kitą sykį, kai Smithas su garsiu draugu vaikštinėjo po Edinburghą, sargybinis sveikindamasis pakėlęs ietį. Smithą, kuris taip pagerbiamas buvo daugybę kartų, šįkart saliutuojantis karcivis staiga užhipnotizavo. Jis atidavęs pagarbą savo lazda ir dar labiau apstulbinęs svečią, kai ėmęs žengti tiksliai sargybinio žingsniu, lazda kartodamas kiek-

vieną ieties judesį. Kerams praėjus, Smithas stovėjęs aukštų laiptų viršuje, lazdą laikydamas parengties padėtyje. Visiškai nesuvokdamas padaręs kažką neįprasta, nuleidęs lazdą ir sugrįžęs prie tos pokalbio vietos, kurioje šis buvo nutrūkęs.

Šis išsiblaškęs profesorius gimė 1723 metais Kirkcaldy miestelyje, Fife grafystėje, Škotijoje. Miestelyje gyveno pusantro tūkstančio žmonių; kai gimė Smithas, kai kurie vietos miestiečiai vietoj pinigų tebevartojo vinis. Kai Smithui suėjo ketveri metai, įvyko keisčiausias atsitikimas. Smithą pagrobė pro šalį keliaujantys čigonai. Dėdės rūpesčiu (Smitho tėvas mirė prieš jam gimstant) čigonai buvo aptikti ir nusivyti; bėgdami jie ir paliko jaunąjį Adamą šalikelėje. "Bijau, kad iš jo būtų išėjęs prastas čigonas", — rašė vienas jo ankstyvųjų biografų.

Nuo mažų dienų Smithas buvo stropus mokinys, nors labiau nei kiti vaikai išsiblaškęs. Jis aiškiai linko į mokslus, todėl sulaukęs septyniolikos raitas atvyko į Oxfordą studijuoti ir ten liko šešeriems metams. Bet Oxfordas tuo metu nebuvo toks mokslo centras, kokiu tapo vėliau. Dauguma žinomų profesorių jau seniai net neapsimetinėjo dėstą. Vienas svetimšalis keliautojas yra užrašęs, kaip jį nustebino 1788 metais kartą tenai vykusi diskusija. Visi keturi jos dalyviai praleido diskusijai skirtą laiką nepraverdami burnos, kiekvienas pasinėręs į populiaraus romano skaitymą. Kadangi mokymas buvo daugiau išimtis negu taisyklė, Smithas tuos metus leido beveik neauklėjamas ir nemokomas, skaitydamas ką tinkamas. Kartą jo vos neišmetė iš universiteto, nes kambaryje rado Davido Hume'o *Traktatą apie žmogaus prigimtį* (*A Treatise of Human Nature*) — Hume'o darbai buvo laikomi netinkama literatūra net būsimajam filosofui.

1751 metais Smithui — jis dar neturėjo 28 metų — buvo pasiūlyta Glasgow universiteto logikos katedra, o neilgai trukus jis gavo moralės filosofijos katedrą. Ne taip kaip Oxfordas, Glasgow tais laikais, Škotijos švietimo amžiuje, buvo rim-

tas mokslo centras; universitete telkėsi gausybė talentingų žmonių. Bet jis vis vien smarkiai skyrėsi nuo šiuolaikinio universiteto. Pedantiškieji profesoriai čia nepritarė Smitho entuziazmui ir dėstymo laisvumui. Jį kaltino tuo, kad jis kartais šypsosi per religines apeigas (be abejo, būdamas susimąstęs), kad yra geras to begėdžio Hume'o draugas, kad sekmadieniais nesurengia krikščionybės pamokų, kad rašinėja raštus universiteto senatui, prašydamas leisti išsiversti be maldų prieš paskaitas ir kad skaito maldas, primenančias "gamtos religiją". Visa tai tikriausiai galėtų būti vertinama ir ganėtinai teigiamai, ypač jei prisiminsime, kad paties Smitho mokytojas Francis Hutchesonas pralaužė ledus Glasgow, atsisakydamas skaityti studentams paskaitas lotynų kalba!

Tas nepritarimas tikriausiai nebuvo pernelyg griežtas, jei 1758 metais Smithas pakilo iki dekano. Be abejonės, Glasgow jis buvo laimingas. Vakarais žaisdavo vistą (dėl išsiblaškymo jis buvo šiek tiek nepatikimas žaidėjas), lankydavosi mokslininkų susibūrimuose, gyveno ramiai. Studentų buvo mylimas, kaip dėstytojas — garsus, net Boswellas ateidavo jo pasiklausyti, o jo keistą eiseną bei kalbos manierą jo garbintojai net ėmė pamėgdžioti. Knygų pardavėjų vitrinose netgi pasirodė mažų jo biustų.

Bet toli gražu ne vien ekscentriškumas garsino Smithą. 1759 metais jis išleido knygą, akimoju sukėlusią sensaciją. Tai buvo *Moralės jausmų teorija* (*The Theory of Moral Sentiments*); ji bematant iškėlė Smithą į priešakines Anglijos filosofų gretas. *Teorijoje* buvo nagrinėjama moralinio pritarimo ir nepritarimo kilmė. Kaip atsitinka, kad žmogus, kuris yra savanaudiška būtybė, susikuria moralinę nuostatą, ignoruojančią savus interesus arba kilstelinčią juos į aukštesnį lygį? Smithas teigė, kad atsakymas glūdi mūsų sugebėjime persikelti į trečiojo asmens, nešališko stebėtojo padėtį ir šitaip susidaryti prielankią nuomonę apie objektyvias (priešingas savanaudiškoms) kokio nors dalyko ypatybes.

Knyga ir jos tiriamos problemos sukėlė didžiulį susidomėjimą. Vokietijoje *das Adam Smith problem* tapo mėgstama diskusijų tema. Mūsų požiūriu, dar svarbiau tai, kad tas traktatas susilaukė intriguojančio žmogaus, vardu Charlesas Townshendas, palankumo. Townshendas yra viena iš tų nuostabių asmenybių, kurių aštuonioliktajame amžiuje, kaip atrodo, tikrai nestigo. Sąmojingas ir išsilavinęs Townshendas, Horace'o Walpole'o žodžiais tariant, buvo "apdovanotas visais didžiausiais talentais, jis galėjo tapti didžiausiu savo amžiaus vyru, jei tik jam nebūtų trūkę paprasto nuoširdumo, paprasto pastovumo ir sveiko proto". Townshendo nepastovumas buvo plačiai pagarsėjęs; buvo kandžiai juokaujama, kad ponas Townshendas serga, nes jam skauda šoną, bet atsisako patikslinti — kurį. Kaip trūksta sveikos nuovokos, jis pademonstravo, kai, būdamas Didžiosios Britanijos iždo kancleriu, pagreitino Amerikos revoliuciją, — pirmiausia atimdamas iš kolonistų teisę patiems rinkti teisėjus, o po to uždėdamas didžiulį muitą Amerikos arbatai.

Bet nepaisant politinio trumparegiškumo, Townshendas buvo atsidavęs filosofijos ir politikos tyrėjas, ir šioje srityje — ištikimas Smitho šalininkas. Dar svarbiau tai, kad jis davė jam neįprastą pasiūlymą. 1754 metais Townshendas laimingai ir pelningai susituokė su Dalkeitho grafiene, Buccleucho kunigaikščio našle, ir dabar ieškojo auklėtojo savo žmonos sūnui. Aukštųjų sluoksnių jaunuolių lavinimo pagrindą sudarydavo Didžioji kelionė — išvyka į Europą, kur jaunuolis įsigydavo rafinuotumo, taip išgarsinto lordo Chesterfieldo. Townshendui šovė į galvą, kad dr. Smithas būtų idealus palydovas jaunajam kunigaikščiui, ir negaišdamas pasiūlė Smithui penkių šimtų svarų metinę algą, padengti visas kelionės išlaidas ir dar penkių šimtų svarų metinę pensiją iki gyvos galvos. Pasiūlymas buvo pernelyg geras, kad būtų galima atsisakyti. Ir geriausiu atveju Smithas niekada negaudavo daugiau nei šimtą septyniasdešimt svarų, kuriuos jis, kaip buvo įprasta

tais laikais, pats surinkdavo iš savo studentų kaip mokestį už mokslą. Miela pažymėti, kad jo auklėtiniai atsisakė priimti iš Smitho jo grąžinamą mokesčio dalį, sakydami, kad jie jau gavę iš jo daugiau nei sumokėję.

Auklėtojas ir jo jaunasis Grace'as išvyko į Prancūziją 1764 metais. Aštuoniolika mėnesių jie gyveno Toulouse'oje; draugija čia buvo nepakenčiamai nuobodi, Smitho prancūzų kalba baisi, ir ramus gyvenimas Glasgow rodėsi buvęs tiesiog lengvapėdiškų linksmybių metas. Po to jie persikėlė į Prancūzijos pietus (čia Smithas sutiko ir ėmė garbinti Voltaire'ą bei atstūmė vieną jį įsimylėjusią markizę), iš ten — į Ženevą ir galiausiai į Paryžių. Stengdamasis išsklaidyti provincijos nuobodulį, Smithas ėmė rašyti darbą iš politinės ekonomijos, dalyko, dėstyto Glasgow, kurį vakarais nuolat svarstė Edinburgho Rinktinėje draugijoje bei plačiai aptarinėjo su savo numylėtu bičiuliu Hume'u. Tai buvo knyga, kuri vėliau vadinsis *Tautų turtas* (*The Wealth of Nations*), bet dar praeis dvylika metų, kol ji bus baigta.

Paryžiuje buvo geriau. Tuo metu Smithas prancūziškai tebekalbėjo siaubingai, bet jau galėjo ilgai šnekučiuotis su didžiausiu Prancūzijos ekonomikos mąstytoju. Tai buvo François Quesnay, Liudviko XV dvaro ir asmeninis ponios Pompadour gydytojas. Quesnay įkūrė ekonomikos mokyklą, žinomą fiziokratizmo vardu, ir sukūrė ekonomikos schemą, vadinamą *tableau économique**. Buvo akivaizdu, kad toji *tableau* sumanyta gydytojo: neigdamas to meto įsitikinimą, kad turtas — tai aukso ir sidabro luitai, Quesnay aiškino, jog turtas gimsta gamyboje ir keliauja iš rankų į rankas per visuomenę, pripildydamas visuomenės organizmą kaip kraujas kraujotakos indus. *Tableau* padarė stiprų įspūdį — Mirabeau vyresnysis apibūdino ją kaip išradimą, prilygstantį raštui ir pinigams. Bet fiziokratų trūkumas buvo tas, kad jie teigė, jog

* *Tableau économique* (*pranc.*) — ekonominė lentelė, F. Quesnay išrasta schema apie produktų srautus nacionaliniame ūkyje.

tiktai žemės ūkio darbuotojai *kuria* tikrąjį turtą, o žemės ūkio produkcijos perdirbėjai bei komersantai esą tik "steriliai" keičia jos pavidalą. Dėl to praktinei ūkinei veiklai Quesnay sistema mažai tegalėjo pasitarnauti. Tiesa, ji palaikė *laissez-faire** politiką — tais laikais tai buvo radikali mintis. Apibūdindama pramonės sektorių kaip atliekantį vien sterilius, nieko naują nesukuriančius veiksmus, ji nesugebėjo įžvelgti, jog darbas gali kurti turtą bet kurioje srityje, ne tik žemės ūkyje.

Vienas iš didžiausių Smitho atradimų buvo tai, kad jis atskleidė, jog darbas, o ne gamta, yra vertės šaltinis. Tikriausiai tam įtakos turėjo ir tai, kad mokslininkas užaugo šalyje, kurioje virte virė prekyba, o ne dominavo, kaip Prancūzijoje, žemės ūkis. Kokia bebūtų priežastis, Smithas negalėjo sutikti su tuo, kad fiziokratizmo kultas (Quesnay pasekėjai, tokie kaip Mirabeau, tebuvo tik pataikūnai) taip iškelia žemės ūkį. Smithas labai žavėjosi prancūzų daktaru, — jei ne Quesnay mirtis, jis būtų dedikavęs jam *Tautų turtą*, — tačiau fiziokratizmas buvo visiškai nepriimtinas škotiškai Smitho pasaulėjautai.

1766 metais kelionė netikėtai nutrūko. Jaunesnysis kunigaikščio brolis, kuris buvo kiek vėliau prisijungęs prie jų, susirgo karštine ir, nors Smithas nepaprastai rūpinosi (išsikvietė ir Quesnay), mirė neatgavęs sąmonės. Jo globotinis Grace'as grįžo namo į Dalkeithą, o Smithas pirma nuvyko į Londoną, o paskui — į Kirkcaldy. Nepaisydamas Hume'o atkalbinėjimų, tenai jisai išgyveno vos ne visą dešimtmetį, kol didysis traktatas įgijo apibrėžtą pavidalą. Didžiąją darbo dalį Smithas diktavo, stovėdamas priešais židinį ir nervingai trindamas galvą į sieną, kol plaukų tepalas paliko tamsų ruožą ant panelio. Retkarčiais jis aplankydavo savo buvusįjį auklėtinį namuose Dalkeithe ir kartkartėmis vis vykdavo į Londoną padiskutuoti apie savo idėjas su garsiais to meto mokslininkais. Vienas iš jų buvo dr. Samuelis Johnsonas, kurio rinkti-

* *Laissez-faire (pranc.)* — teorija, teigianti, kad vyriausybė turėtų kuo mažiau kištis į ekonomikos valdymą.

niam klubui Smithas priklausė, nors jis ir garbingasis leksikografas retai kada susitikdavo draugiškomis aplinkybėmis. Seras Walteris Scottas pasakojo, kad Johnsonas, pirmąsyk susitikęs su Smithu, užsipuolė šį dėl kažkokio pareiškimo. Smithas apgynė savo tiesą. Visi klausinėjo: "Ką pasakė Johnsonas?" — "Ką gi, jis pasakė, — tarė Smithas baisiausiai pasipiktinęs, — jis pasakė: 'Tu meluoji!'" — "O ką jūs atsakėte?" — "Aš pasakiau: — 'Tu esi ... vaikas!'" Tokiais žodžiais, pasakoja Scottas, pirmą kartą susitiko ir išsiskyrė šie du didieji moralistai, ir taip atrodė klasikinis dviejų garsiųjų filosofijos mokytojų dialogas.

Smithas dar sutiko žavų ir inteligentišką amerikietį, vardu Benjaminas Franklinas, kuris pateikė jam daugybę faktų apie Amerikos kolonijas ir padėjo gerai suvokti vaidmenį, kurį jos kada nors gali suvaidinti. Nėra abejonių, kad kaip tik Franklino paveiktas Smithas apie Amerikos kolonijas vėliau rašė, jog jose gyvena tauta, "kuri tikrai gali tapti viena iš didžiausių ir grėsmingiausių pasaulyje".

1776 metais *Tautų turtas* buvo išspausdintas. Po dvejų metų Smithas buvo paskirtas Edinburgho muitinės įgaliotiniu, gaudamas sinekūrą su šešių šimtų svarų pajamomis per metus. Kartu su motina, kuri išgyveno devyniasdešimt metų, Smithas leido savo tylų ir ramų viengungišką gyvenimą; giedras, patenkintas ir, reikia manyti, toks pat išsiblaškęs iki amžiaus pabaigos.

O knyga?

Ji apibūdinama kaip "ne tik galingo proto, bet ir visos epochos pasireiškimas". Tačiau tiksliai kalbant tai nėra originali knyga. Jau prieš Smithą buvo gana daug stebėtojų, kurie galvojo apie pasaulį panašiai kaip ir jis: Locke'as, Stewartas, Mandeville'is, Petty, Cantillonas, Turgot, nekalbant jau apie Quesnay ir Hume'ą. Smithas pasinaudojo jų visų darbais: jo veikale paminėta daugiau nei šimtas autorių pavardžių. Bet visi kiti

šokinėjo nuo vieno dalyko prie kito, o Smithas aprėpė viską; kiti aptarė tik kai kurias problemas, Smithas nušvietė visą padėtį. *Tautų turtas* nėra absoliučiai originali knyga, bet ji be jokių abejonių yra šedevras.

Pirmiausia ji pateikia didžiulę panoramą. Knyga prasideda garsiuoju epizodu, kuriame aprašoma itin siaura specializacija, gaminant segtukus, ir apima tokius įvairius dalykus, kaip "paskutiniai bruzdėjimai Amerikos kolonijose" (aiškiai matyti Smithą manius, kad kol knyga išeis, revoliucinis karas jau bus pasibaigęs), nenaudingas studentų gyvenimas Oxforde ir silkių žvejybos statistika nuo 1771 metų.

Pažvelgus į dalykinę rodyklę, sudarytą vėlesniajam Cannano leidimui, matosi Smitho informacijos ir minčių diapazonas. Štai bent dešimt straipsnių, prasidedančių raide A:

Abasidas, Saracėnų imperijos turtingumas
Abrahamas, sveriamieji šekeliai
Abisinija, druskos pinigai
Aktoriai, viešieji, apmokami už panieką, tenkančią jų profesijai
Afrika, galingas karalius daug vargingesnis už valstietį Europoje
Aludės, jų skaičius, netiesioginė girtuokliavimo priežastis
Ambasadoriai, pirmoji jų paskyrimo priežastis
Amerika (pateikiamas ištisas puslapis nuorodų)
Arabai, jų kariavimo būdas
Armija, ... jokio saugumo monarchui prieš nepatenkintą dvasininkiją.

Smulkiu šriftu išspausdinta dalykinė rodyklė užima šešiasdešimt tris puslapius; ji baigiasi, paminėjusi bene viską: "Turtai, didžiausia jų nauda, jų konkretūs pavidalai; Skurdas, kartais pastūmėja visuomenę prie nežmoniškų įpročių; Skrandis, maisto troškimas siejasi su jo maža talpa; Mėsininkas, žiau-

rus ir atgrasus užsiėmimas". Perskaitę devynis šimtus knygos puslapių, turime gyvą XVIII amžiaus 8-ojo dešimtmečio Anglijos vaizdą, su mokiniais ir amatininkais, kylančiais kapitalistais ir žemvaldžiais, dvasininkais ir karaliais, su dirbtuvėmis, valstiečių ūkiais ir užsienio prekyba.

Knyga sunkiai skaitoma. Dėstoma su visu enciklopedinės minties apdairumu, bet joje nerasime enciklopediškumui būdingo tikslumo ir tvarkos. Tai buvo amžius, kai autoriai neapkamšydavo savo minčių visokiais "jei", "o" ir "tačiau", ir kai žmogui su Smitho intelektu faktiškai buvo visiškai įmanoma pasinaudoti visomis iki jo sukauptomis žiniomis. Todėl knyga nieko nevengia, nieko nemenkina ir nieko nebijo. Kokia erzinanti knyga! Kiek kartų joje atsisakoma glaustu sakiniu formuluoti išvadą, kuri kruopščiausiai buvo įrodinėjama ištisus penkiasdešimt puslapių. Įrodyme taip gausu smulkmenų ir pastabų, kad nuolat tenka lupinėti visas puošmenas, norint prisikasti iki plieninio karkaso, laikančio visą struktūrą. Ėmęsis sidabro klausimo, Smithas skiria septyniasdešimt penkis puslapius vien "ekskursui" apie jį; perėjęs prie religijos, jis parašo visą skyrių apie moralės sociologiją. Nors tekstas sunkiasvoris, bet išmargintas giliomis įžvalgomis, pastebėjimais ir taikliomis frazėmis, kurios pagyvina šią didžiąją studiją. Kaip tik Smithas pirmasis pavadino Angliją "krautuvininkų nacija"; kaip tik jis parašė, kad "iš esmės filosofas genialumu ir sugebėjimais skiriasi nuo paprasto gatvės nešiko perpus mažiau negu šuo pėdsekys nuo šuns kurto". O apie Rytų Indijos bendrovę, kuri tais laikais niokojo Rytus, jis rašė: "Labai keista tokia valdžia, kurioje kiekvienas ministerijos darbuotojas trokšta išvykti iš šalies... kuo greičiausiai ir jau kitą dieną, vos išvykęs ir išsiveždamas savo laimę, tampa visiškai abejingas savo šaliai, nors ją praryti grėstų žemės drebėjimas".

Tautų turtas jokiu būdu nėra vadovėlis. Smithas rašo savo amžiui, o ne savo mokiniams; jis dėsto doktriną, kuri gali būti

reikšminga valdant imperiją, o ne abstraktų traktatą akademiniams svarstymams. Drakonai, kuriuos jis medžiojo (sakysim, merkantilizmo filosofija, kuriai sutriuškinti jis skiria daugiau kaip du šimtus puslapių), jo laikais tebebuvo gyvi, tebealsavo, nors buvo jau truputėlį pavargę.

Ir paskutinė pastaba — knyga yra revoliucinė. Žinoma, Smithas vargiai būtų pritaręs perversmui, griaunančiam kilmingųjų klases ir į sostą keliančiam vargdienius. Nepaisant to, *Tautų turto* reikšmė yra revoliucinė. Smithas nėra, kaip paprastai manoma, apsukriosios buržuazijos gynėjas, jis žavisi jos veikla, bet įtariai žvelgia į jos motyvus, ir jam labai rūpi didžiųjų darbo masių kasdienės reikmės. Tačiau jis neturi tikslo palaikyti kurios nors vienos klasės interesus. Jam rūpi, kaip padidinti visos tautos turtą. O turtas Smithui susideda iš prekių, kurias vartoja *visi* tos visuomenės žmonės; atkreipkite dėmesį į žodį *visi* — tai demokratinė, vadinasi, radikali turto filosofija. Nebėra aukso, lobių, karališkų turtų kategorijų; nebėra pirklių, fermerių arba cechų meistrų privilegijų. Mes esame moderniame pasaulyje, kuriame kiekvieno žmogaus vartojamos prekės ir paslaugos yra galutinis ūkinio gyvenimo tikslas ir prasmė.

Ko moko mus Smitho knyga?

Smitho dėmesys sutelktas į dvi didžiules problemas. Pirma, jis stengiasi atskleisti mechanizmą, kuris palaiko visuomenės vienovę. Kaip gali būti, kad bendruomenė, kurioje kiekvienas užsiėmęs vien savu interesu, neišsidraiko į šalis nuo išcentrinės jėgos? Kokia jėga vairuoja kiekvieno asmens individualią veiklą, kad ji atitinka visų interesus? Kaip visuomenė, neturėdama centrinio planuojančio aparato ir nebeveikiama amžiais gyvavusių tradicijų, įstengia pasiekti, kad jai išgyventi būtini uždaviniai būtų išspręsti?

Šie klausimai įgalino Smithą suformuluoti rinkos dėsnius. Tai, ko jis ieškojo, buvo, jo žodžiais tariant, "nematomoji ran-

ka", nukreipianti "žmonių asmeninius interesus ir aistras" ta kryptimi, "kuri labiausiai atitinka visos visuomenės interesus".

Bet rinkos dėsniai — tiktai Smitho tyrimų dalis. Jį domina ir kitas klausimas: kur eina visuomenė? Rinkos dėsniai tai tarsi tokie dėsniai, kurie paaiškina, kodėl paleistas vilkelis išlaiko pusiausvyrą; bet yra dar kitas klausimas — ar gali sukdamasis vilkelis slinkti per stalą.

Smithas ir kiti po jo dirbę garsūs ekonomistai nelaikė visuomenės statiška žmonijos būsena, nemanė, kad visuomenė karta po kartos nuolat reprodukuosis, nekeičiama ir nesikeisdama. Priešingai, visuomenę jie regėjo kaip savo gyvenimo istoriją turintį organizmą. Faktiškai visas *Tautų turtas* yra didis istorinis traktatas, aiškinantis, kaip "tobulos laisvės sistema", kitaip dar vadinama "prigimtinės laisvės sistema" (taip Smithas vadino komercinį kapitalizmą), susidarė ir kaip ji veikia.

Bet kol sekame Smitho mintį, narpliojančią rinkos veikimo dėsnius, tol negalime pereiti prie šios didesnės ir dar įdomesnės problemos. Juk rinkos dėsniai patys yra dar galingesnių dėsnių, lemiančių visuomenės klestėjimą arba smukimą, sudėtinė dalis. Mechanizmas, kuris susieja nerūpestingą individą su visais kitais jo gentainiais, veikia tą kitą mechanizmą, kuris padeda istoriškai keistis visai visuomenei.

Todėl iš pradžių turime pažvelgti į rinkos mechanizmą. Tai nėra dalykas, jaudinantis vaizduotę arba pagreitinantis pulsą. Nepaisant sausumo, rinkos mechanizmas yra įdomus ir verčia mus žiūrėti į jį su pagarba. Rinkos dėsniai yra svarbūs ne tik norint suvokti Smitho pasaulį, bet ir tada, kai siekiame perprasti labai skirtingą Karlo Marxo arba dar kitokį mūsų dienų pasaulį. Ir kadangi mes visi, sąmoningai ar ne, pasiduodame jų galiai, reikia gana rūpestingai su jais susipažinti.

Smitho suformuluoti rinkos dėsniai iš esmės yra paprasti. Jie teigia, kad tam tikras elgesys tam tikroje socialinėje siste-

moje sukelia aiškiai apibrėžtus ir numatomus rezultatus. Kalbant konkrečiau, jie rodo, kaip savo naudos siekimo interesas analogiškai motyvuotų individų aplinkoje virsta konkurencija. Toliau jie parodo, kaip konkurencija garantuoja, kad visuomenei reikalingos gėrybės bus pagamintos ir jos bus reikiamos kokybės, o jų kainos bus tokios, kokias visuomenė galės sumokėti. Pasižiūrėkime, kaip tai įvyksta.

Pirmiausia taip yra dėl to, kad asmeninės naudos siekimas veikia kaip vairuojanti jėga, nukreipianti žmones dirbti tuos darbus, už kuriuos visuomenė pasirengusi mokėti. "Mes tikimės pietų ne dėl mėsininko, aludario ar kepėjo dosnumo, — sako Smithas, — bet dėl jų savanaudiškumo. Mes kreipiamės ne į jų žmogiškumą, bet į jų egoizmą ir niekada nekalbame jiems apie mūsų reikmes, bet apie jų naudą."

Bet savanaudiškumas yra tik pusė vaizdo. Jis verčia žmones veikti. Kažkas dar turi neleisti naudos ištroškusiems žmonėms veržtis iš varžančios visuomenės į besaikį pinigavimąsi; jei visuomenę skatintų vien savanaudiškumas, ji tebūtų negailestingų spekuliantų bendruomenė. Tas reguliatorius yra konkurencija, sava nauda tesuinteresuotų veikėjų susidūrimas rinkoje. Kiekvienas žmogus, siekdamas kuo didesnės gerovės sau ir nesukdamas galvos dėl veiklos pasekmių visuomenei, susitinka akis į akį su pulku panašiai nusiteikusių asmenų, norinčių to paties. Taigi kiekvienas trokšta pasinaudoti savo kaimyno godumu. Žmogus, kurį savanaudiškumas išmušė iš savitvardos, greitai pastebės, kad konkurentai jau užėmė jo vietą versle; jei jis perdaug užsiprašo už savo prekes arba atsisako mokėti darbininkams tiek, kiek moka kiti, jis vienu atveju neteks pirkėjų, kitu — darbininkų. Šitaip, labai panašiai, kaip jau buvo dėstoma *Moralės jausmų teorijoje*, savanaudiški žmonių motyvai sąveikaudami duoda visiškai netikėtą rezultatą: socialinę darną.

Pažvelkime, pavyzdžiui, į didelių kainų problemą. Tarkime, kad yra šimtas pirštinių mezgėjų. Kiekvienas iš jų, trokš-

damas asmeninės naudos, norėtų padidinti savo gaminių kainą virš jų gamybos kaštų ir šitaip gauti papildomo pelno. Bet niekas negali to padaryti. Jei kuris nors pakels kainą, jo konkurentai paverš jo pirkėjus ir išplės prekybą. Tik jei visi pirštinių mezgėjai susitartų ir vieningai to susitarimo laikytųsi, jie galėtų išlaikyti perdėtai dideles kainas. Šiuo atveju susimokėlių koaliciją galėtų sugriauti verslus kitos šakos fabrikantas, tarkime, avalynės gamintojas, kuris kapitalą perkeltų į pirštinių gamybą ir, nustatęs mažesnę kainą, užimtų rinką.

Bet rinkos dėsniai ne vien tik palaiko konkurencines gaminių kainas. Jie verčia gamintojus domėtis, *kiek* tų arba kitų prekių geidžia visuomenė. Įsivaizduokime, kad vartotojai nusprendžia, jog jiems reikia daugiau, negu gaminama, pirštinių ir mažiau batų. Tada prie pirštinių rikiuosis pirkėjų eilės, o batų prekyba sumenks. Pasekmės — vartotojams norint pirkti daugiau, negu yra parduoti, pirštinių kaina ims didėti, o batų kainos pradės kristi, nes vis mažiau žmonių beužsuks į batų parduotuves. Bet kylant pirštinių kainoms, didės ir pelnas pirštinių pramonėje; o batų kainoms smunkant, kris ir avalynininkų pelnas. Ir vėl naudos siekimas atkurs pusiausvyrą. Darbininkai bus atleidžiami iš batų gamybos įmonių, nes gamyba bus mažinama; jie pereis dirbti į pirštinių įmones, kur gamyba plėsis. Rezultatas akivaizdus: pirštinių gamyba padidės, o batų — sumažės.

Pirmiausia šito ir nori visuomenė. Kai pirštinių bus gaminama daugiau, negu reikalauja paklausa, jų kainos vėl bus kokios buvusios. Kadangi batų bus gaminama mažiau, jų perteklius netrukus išnyks, ir kainos vėl taps įprastos. Per rinkos mechanizmą visuomenė bus pakeitusi gamybos veiksnių išsidėstymą taip, kad šis atitiktų jos naujuosius poreikius. Tačiau niekas nenurodinėjo taip daryti, ir jokia centrinė planuojanti žinyba nesudarinėjo gamybos planų. Naudos siekimas ir konkurencija, galynėdamiesi vienas su kitu, padarė reikiamus pokyčius.

Ir dar vienas laimėjimas. Reguliuodama *prekių* kainas ir jų kiekį pagal neginčijamą pirkėjų paklausą, rinka kartu reguliuoja ir *pajamas* tų, kurie bendradarbiauja gamindami tas prekes. Jei pelnas vienoje veiklos sferoje yra nepagrįstai didelis, į ją plūstelės ir kiti verslininkai, kol galiausiai konkurencija sumažins viršpelnius. Jei vienoje šakoje darbo užmokestis gerokai didesnis, į šią privilegijuotą darbo sritį patrauks daugybė žmonių, kol pagaliau už tos rūšies darbą bus vėl mokama ne daugiau kaip už bet kokį kitą panašios kvalifikacijos ir įgudimo reikalaujantį darbą. Priešingai, jei pelnas arba darbo užmokestis kurioje nors verslo šakoje bus mažesni nei kitur, kapitalas ir darbas spruks iš jos, kol ir joje galiausiai kapitalo ir darbo pasiūla tiksliau atitiks paklausą.

Visa tai gali pasirodyti ganėtinai elementaru. Bet pasvarstykime, ką padarė Smithas, savanaudiškumą apibrėžęs kaip varomąją ūkio jėgą, o konkurenciją — kaip jo reguliatorių. Visų pirma, jis išaiškino, kaip užkertamas kelias nepagrįstam kainų atotrūkiui nuo prekės gamybos kaštų. Antra, jis pademonstravo, kaip visuomenė gali paskatinti savuosius prekių gamintojus tiekti jai tai, ko ji nori. Trečia, parodė, kaip didelių kainų liga savaime praeina, nes didelės kainos paskatina kilti tokių prekių gamybą. Ir pagaliau jis atskleidė priežastį, dėl kurios kiekvieno didesnio visuomenės sluoksnio žmonių pajamos yra panašaus dydžio. Žodžiu, jis atskleidė rinkos mechanizmą kaip savaime susireguliuojančią tinkamo visuomenės aprūpinimo sistemą.

Atkreipkime dėmesį į žodžius "savaime susireguliuojančią". Nuostabusis rinkos rezultatas yra tai, kad ji pati apsisaugo. Jei tik gamybos apimtis arba kainos, arba tam tikros pajamų rūšys nukrypsta nuo visuomenėje nusistovėjusio lygio, įsikiša jėgos, grąžinančios juos atgal. Taigi turime įdomų paradoksą: būdama individualios ekonominės laisvės viršūnė, rinka yra ir jos griežčiausia prižiūrėtoja. Planuojančios žinybos sprendimus galima ginčyti, galima netgi išsiderėti išlygų iš minist-

ro, o rinkos mechanizmas neteikia jokių galimybių apeliuoti ir nepripažįsta jokių išlygų. Vadinasi, šiuo atveju ekonominė laisvė yra daug netikresnė, negu atrodo iš pirmo žvilgsnio. Rinkoje gali veikti ką tinkamas. Bet jei užsigeisi daryti tai, kam nepritaria rinka, individualiosios laisvės kaina bus ekonominis žlugimas.

Ar iš tikrųjų pasaulis veikia šitaip? Smitho laikais beveik taip ir buvo. Žinoma, ir jo laikais jau buvo veiksnių, kurie trukdė laisvai funkcionuoti rinkos sistemai. Jau radosi gamintojų grupių, kurios dirbtinai kėlė kainas, ir profesinių susivienijimų, kurie nepasidavė konkurencijos spaudimui, kai dėl to turėjo mažėti jų atlyginimai. Jau tada buvo galima įžvelgti dar didesnį nerimą keliančių ženklų. Brolių Lombe'ų fabrikas buvo ne vien tik inžinerinis stebuklas ir lankytojų stebėjimosi objektas; jis skelbė stambiosios masinės pramoninės gamybos ir nepaprastai galingų individualių darbdavių pasirodymo rinkoje pradžią. Vaikai medvilnės verpimo fabrikuose tikrai negalėjo būti laikomi rinkos veiksniu, turinčiu tokią pat galią kaip ir darbdaviai, kurie juos apgyvendindavo, maitindavo ir išnaudodavo. Nepaisant visų tų nerimą keliančių ženklų, aštuonioliktojo amžiaus Anglija buvo labai artima Smitho apibrėžtam modeliui, nors ir neatitiko jo absoliučiai. Visa verslo veikla tikrai buvo *konkurencinė*, vidutinė įmonė tikrai buvo *maža*, kainos tikrai *kilo* ir *krito* paklausai didėjant ir mažėjant, o jų kitimas tikrai sukeldavo *gamybos* ir *užimtumo* pokyčius. Smitho pasaulis buvo vadinamas atomistinės konkurencijos pasauliu; joks gamybinio mechanizmo dalyvis, tiek iš kapitalo, tiek iš darbo sferos, jame nebuvo toks galingas, kad paveiktų konkurencijos mechanizmą arba jam pasipriešintų. Tai buvo pasaulis, kuriame kiekvienas rinkos veikėjas, naudos siekimo genamas, turėjo lėkti beribėje socialinės laisvės erdvėje.

O šiandien? Ar tebeveikia tas konkurencinis rinkos mechanizmas?

Tai ne toks klausimas, į kurį paprasta atsakyti. Palyginti su aštuonioliktuoju šimtmečiu rinkos turinys smarkiai pasikeitė. Mes jau nebegyvename atomistinės konkurencijos pasaulyje, kuriame joks žmogus neįstengdavo plaukti prieš srovę. Nūdienio rinkos mechanizmo ypatybė yra dideli jo dalyvių mastai: gigantiškos korporacijos ir tokios pat gigantiškos profesinės sąjungos tikrai nesielgia taip, kaip elgtųsi individualūs savininkai ir darbininkai. Patsai tų gigantų didumas įgalina juos atlaikyti konkurencijos spaudimą, nepaisyti kainų signalų ir kur kas daugiau atsižvelgti į ilgalaikius savo interesus, o ne vien rūpintis tiesioginiais kasdieniais pirkimo ir pardavimo sandoriais.

Be to, rinkos mechanizmo veikimo erdvę pakeitė ir vis didėjantis valdžios kišimasis. It tas viduramžių feodalas, valdžia nepripažįsta jokios viršesnės jėgos rinkoje; ne tiek laikosi jos taisyklių, kiek stengiasi ją *pertvarkyti*. Akivaizdu, kad visi tie veiksniai susilpnino kažkada buvusią vadovaujančią rinkos funkciją: vėliau mes pažiūrėsime, ką apie tai yra pasakę kiti ekonomistai. Tačiau kad ir kokia naujoviška būtų dvidešimtojo amžiaus industrinė visuomenė, didieji naudos siekimo ir konkurencijos principai, nors jie būtų ir nusilpę ar apkarpyti, ir dabar tebediktuoja svarbiausias elgsenos taisykles, kurių joks šiuolaikinis ūkio procesų dalyvis negali visiškai nepaisyti. Pasaulis, kuriame gyvename, jau nėra atomistinis Smitho pasaulis, bet, pažvelgę giliau, visada pamatysime veikiant rinkos dėsnius.

Bet rinkos dėsniai nusako tik ūkio subjektų elgseną, kuri susieja visuomenę. Kažkas dar turi priversti ją rutuliotis. Praėjus devyniasdešimčiai metų po *Tautų turto* pasirodymo Karlas Marxas atskleidė "judėjimo dėsnius", aiškinančius, kaip kapitalizmas lėtai, nenoromis, bet nenumaldomai eina į savo pražūtį. Tačiau ir pats *Tautų turtas* jau turėjo savo judėjimo dėsnius. Visiškai priešingai Marxo prognozėms, Smitho pa-

saulis lėtai, noriai ir daugiau ar mažiau neišvengiamai ėjo į Valhalą*.

Valhala turėjo būti paskutinis kelionės tikslas, kurį buvo numatę dauguma tyrėjų. Seras Johnas Byngas, 1792 metais keliaudamas po Šiaurės kraštą, aprašė, ką matęs pro karietos langą: "Ką gi, dabar čia didžiulis, mirgantis šviesomis fabrikas... visas slėnis sugadintas... Seras Richardas Arkwrightas galbūt ir pelnė daug turto savo šeimai ir savo gimtinei, bet, kaip keliautojas, aš neapkenčiu jo projektų, kurie atsėlino į kiekvieną ramybės slėnį, sugriovė tvarką ir gamtos grožį". "O! Kas per užkampis tas Manchesteris", — ištarė seras Johnas, atvykęs į tą miestą.

Tiesą sakant, didžioji Anglijos dalis buvo užkampiai. Trys šimtmečiai suirutės, kuri prikėlė žemę, darbą ir kapitalą, dabar rodėsi tik kaip pasiruošimas tolesniems pokyčiams; nes pagaliau išlaisvinti gamybos veiksniai ėmė jungtis į naują bjaurų derinį — fabriką. O su fabriku radosi ir naujų problemų. Dvidešimt metų prieš sero Johno išvykimą Richardas Arkwrightas, kuris susikrovė nedidelį kapitalą, prekiaudamas perukų gamybai skirtais moterų plaukais, išrado (ar nugvelbė) sukamąją verpstę. Tačiau, sukonstravęs savo mašiną, pamatė, jog nėra taip lengva gauti žmonių dirbti su ja. Vietiniai darbininkai nepajėgė ištverti naujojo proceso "reikiamos spartos"; samdomasis darbas vis dar buvo niekinamas, ir ne vieno kapitalisto nauji fabrikai buvo sudeginti iki pamatų vien dėl aklos neapykantos. Arkwrightui teko kreiptis į vaikus — "jų maži piršteliai labai miklūs!" Be to, būdami dar neįpratę prie nepriklausomo valstiečių arba amatininkų gyvenimo, vaikai daug lengviau prisitaikydavo prie fabrikinio gyvenimo drausmės. Šita akcija buvo sveikinama kaip filantropinis poelgis — argi vaikų darbas nepalengvins "nenaudingųjų vargšų" gyvenimo sąlygų?

* Valhala (*vok.* — *Walhalla*) — senovės skandinavų mitologijoje — dievo Odino rūmai, mūšyje kritusių karių buveinė.

Greta žavėjimosi, o kartu ir baisėjimosi fabrikais visuomenę slėgė dar viena problema — tai visuotinė "nenaudingųjų vargšų" problema. 1720 metais Anglijoje jų buvo pusantro milijono — stulbinantis skaičius, ypač prisimenant, kad joje iš viso tegyveno dvylika ar trylika milijonų žmonių. Todėl buvo apstu planų, kaip gelbėtis. Dauguma jų — kupini nevilties. Visi skundėsi išsikerojusiu vargšų tingumu, visus ėmė siaubas regint, kaip žemieji sluoksniai mėgdžioja aukštesniuosius. Darbo žmonės jau gėrė arbatą! Paprasti žmonės, atsisakę tradicinės ruginės arba miežinės duonos, įsigeidė kvietinės! Kur visa tai nuves, klausė tų dienų protai; argi vargšų skurdas ("kurį būtų išmintinga sumažinti, bet kvaila — panaikinti", kaip pasakė skandalingai pagarsėjęs Mandeville'is 1723 metais) nėra esminis valstybės gerovės laidas? Kas ištiktų visuomenę, jei būtų leista išnykti neįveikiamoms visuomenės sluoksnių pertvaroms?

Smitho laikais į didelę ir grėsmingą "žemesniųjų sluoksnių" problemą tebebuvo žiūrima su siaubu, bet toks požiūris tikrai nebuvo būdingas paties Smitho filosofijai. "Jokia visuomenė negali būti tikrai laiminga ir klestėti, jei jos didžioji dalis yra vargšai ir nuskriaustieji", — rašė jis. Smithas ne tik drąsiai suformulavo tokį radikalų teiginį, bet ir ėmė įrodinėti, kad visuomenė iš tikrųjų nuolat tobulėjo; tiksliau sakant, ji buvo norom nenorom stumiama teigiama kryptimi. Ji judėjo ne todėl, kad kas nors to norėjo ar kad parlamentas priėmė tokius įstatymus, arba kad Anglija laimėjo kokį mūšį. Judėjo todėl, kad po išorės reiškiniais slypėjo varomosios jėgos, kurios stūmė visą žmonių bendriją it galingas variklis.

Stebint Angliją, Smithą sukrėtė vienas ryškus faktas. Tai — didžiulis našumo padidėjimas dėl darbo pasidalijimo ir specializacijos. *Tautų turto* pradžioje Smithas aprašo segtukų fabriką: "Vienas vyras tempia vielą, kitas ją tiesina, trečias — karpo, ketvirtas aštrina, penktasis šlifuoja, kad būtų galima pritaisyti galvutę; galvutei pagaminti reikia dviejų ar trijų operacijų; vi-

sai atskira operacija — segtukus padėti, dar viena — juos nubaltinti; rimtas darbas yra netgi sudėlioti segtukus į popierių... Aš esu matęs nedidelį tokio tipo fabrikėlį, kuriame dirbo tik dešimt žmonių, ir dėl to kai kurie iš jų turėjo atlikti po dvi arba tris skirtingas operacijas. Ir nors jie, būdami labai neturtingi, tik bėdos verčiami dirbo prie mašinų, įtempę jėgas, galėjo pagaminti apie dvylika svarų segtukų per dieną. Viename svare yra daugiau kaip keturi tūkstančiai vidutinio dydžio segtukų. Vadinasi, tie dešimt žmonių kartu galėjo pagaminti apie keturiasdešimt aštuonis tūkstančius segtukų per dieną... Bet jei kiekvienas iš jų būtų dirbęs atskirai ir nepriklausomai nuo kitų..., nė vienas, galima drąsiai sakyti, nebūtų pagaminęs nė dvidešimties, o kartais gal net nė vieno segtuko per dieną..."

Vargu ar reikia aiškinti, kaip daug sudėtingesni yra šių dienų gamybos būdai, palyginti su aštuonioliktuoju šimtmečiu. Ką besakytų Smitho kritikai, rašyti apie dešimties žmonių fabrikėlį ėmėsi ganėtinai stipriai jo paveiktas; o ką jis būtų manęs apie tokį fabriką, kuriame dirba dešimt tūkstančių žmonių! Bet didžiausias darbo pasidalijimo privalumas yra ne jo sudėtingumas — jis kaip tik supaprastina daugumą darbų. Privalumas yra tas, kad darbo pasidalijimas įgalina padidinti tai, ką Smithas vadina "visuotiniu turtingumu, apimančiu ir žemiausius žmonių sluoksnius". Žiūrint iš šiandienos pozicijų, tasai visuotinis aštuonioliktojo šimtmečio turtingumas atrodo kaip vien niaurus egzistavimas. Bet pažvelgę į tai iš istorinės perspektyvos ir palyginę aštuonioliktojo šimtmečio Anglijos darbininko dalią su jo pirmtako dalia šimtu ar dviem šimtais metų anksčiau, aiškiai pamatysime, kad nors ir menkas buvo gyvenimo lygis, jis jau buvo gerokai pažengęs į priekį. Smithas įtikinamai pabrėžia šį faktą:

> Pažvelkite į paprasčiausių amatininkų arba padienių darbininkų būstą civilizuotoje klestinčioje šalyje ir pamatysite, kad žmonių, kurie nors kiek yra prisidėję prie šio būs-

to įrengimo, yra kur kas daugiau, negu manėte. Pavyzdžiui, vilnonis apsiaustas, kuriuo rengiasi padienis darbininkas, kad ir iš pažiūros prastas ir šiurkštus, yra daugybės darbininkų darbo bendras vaisius. Avių piemuo, vilnų rūšiuotojas, vilnų kirpėjas ar šukuotojas, dažytojas, karšėjas, verpėjas, audėjas, vėlėjas, siuvėjas ir daugelis kitų turi prisidėti savo tokiais skirtingais darbais, kad pagamintų tokį paprastą daiktą. O dar kiek pirklių ir nešikų turi dėl to dirbti... kiek daug prekybos firmų ir laivų... kiek laivų statytojų, jūreivių, burių siuvėjų, virvių vijėjų...

Jei panašiai prisimintume visus kitus to žmogaus aprangos ir namų ūkio reikmenis, jo šiurkščius lininius apatinius marškinius, avimus batus, lovą, kurioje jis miega,... viryklę, ant kurios gaminasi valgį, anglis, kuriomis jis naudojasi šiam tikslui, iškastas iš šachtų žemės gelmėse ir galbūt atgabentas iš toli jūromis ir sausuma, visus kitus virtuvės reikmenis, stalo įrankius, peilius ir šakutes, molines ar alavines lėkštes, į kurias jis deda ir patiekia maistą, jei atkreipsime akis į daugybę rankų, kepančių jam duoną, darančių alų, stiklo langą, kuris įleidžia saulės šilumą bei šviesą, bet sulaiko vėją ir lietų, nepamiršdami, kiek žinių ir mokėjimo reikia, norint pagaminti šiuos nuostabius ir patogius dalykus...; jei, kartoju, patyrinėtume visus tuos daiktus,... suprastume, kad be daugelio tūkstančių pagalbos ir bendradarbiavimo net pats menkiausias žmogus civilizuotoje šalyje negautų, ko jam reikia, mūsų klaidingu įsitikinimu, nesudėtingam, paprastam jo tradiciniam gyvenimui. Be abejo, palyginus su kur kas ištaigingesne turtingųjų prabanga, visi jo patogumai neabejotinai atrodys itin paprasti ir menki; ir vis dėlto, matyt, tiesa, kad bet kurio Europos princo materialinė aplinka dažniausiai tiek daug nepranokdavo darbštaus ir taupaus valstiečio aplinkos, kiek valstiečiai šiuo požiūriu pranoko dauge-

lį Afrikos karalių, nors šie buvo absoliutūs dešimčių tūkstančių nuogų laukinių gyvenimo ir mirties viešpačiai.

Kokia jėga veda visuomenę į tą nuostabų gerovės ir turto didėjimą? Iš dalies tai daro pats rinkos mechanizmas; mat rinka žmogaus kūrybines galias įtraukia į tokią aplinką, kuri skatina, netgi verčia jį kurti, tobulinti, plėsti, rizikuoti. Tačiau, be nepailstančios rinkos energijos, yra dar gilesnių jėgų. Iš tiesų Smithas mato du giliai glūdinčius elgsenos dėsnius, kurie suka rinkos mechanizmą didėjančio darbo našumo spirale.

Pirmasis yra kaupimo dėsnis.

Prisiminkime, kad Smithas gyveno tokiu metu, kai kylantys pramonės kapitalistai galėjo sutelkti ir iš tikrųjų sutelkdavo turtus iš savo investicijų. Richardas Arkwrightas, būdamas jaunas dirbęs kirpėjo mokiniu, mirė 1792 metais, palikdamas 500 000 svarų sterlingų turto. Samuelis Walkeris, pradėjęs savo kelią dirbdamas kalviu vinių dirbtuvėje Rotherhame, paliko jos vietoje 200 000 sv.st. vertės plieno liejyklą. Josiahas Wedgwoodas, šlubčiodamas medine koja po savo keramikos fabriką ir, kur tik pamatęs aplaidumo, keverzojęs "Tai netinka Jos. Wedgwoodui", paliko 240 000 sv.st. turto ir daug žemės sklypų. Pramoninės revoliucijos ankstyvoji stadija užtikrindavo krūvas pinigų kiekvienam, kas buvo pakankamai greitas, pakankamai apsukrus bei pakankamai darbštus ir neatsiliko nuo to meto tempų ir galimybių.

O pirmas ir paskutinis, pats svarbiausias vos ne kiekvieno kylančio kapitalisto tikslas visada buvo taupyti ir *kaupti*. Devynioliktojo šimtmečio pradžioje Manchesteryje buvo surinkta 2500 sv.st. sekmadienio mokykloms kurti. Bendra suma, kurią pateikė šiam vertingam sumanymui didžiausi regiono darbdaviai, medvilnės verpimo fabrikantai, sudarė 90 sv.st. Jaunoji pramonės aristokratija turėjo geresnių vietų savo pinigams įdėti, negu skirti juos neproduktyviai labdarai — pinigus reikėjo kaupti, ir Smithas nuoširdžiai tam pritarė. Vargas

tam, kas nekaupia! Lygiai ir tam, kuris eikvoja nuosavą kapitalą — "kaip tam, kuris neteisėtai panaudoja kokio nors religinio fondo pajamas pasaulietiniams tikslams, apmokėdamas jomis už dykinėjimą, nors tas lėšas sutaupę jo pirmtakai buvo paaukoję darbštumui paremti".

Tačiau Smithas neteisino kaupimo dėl paties kaupimo. Jis vis dėlto buvo filosofas su mąstytojui būdinga panieka turtingųjų tuštybei. Kapitalo kaupimą Smithas vertino kaip teikiantį didžiulę naudą visuomenei. Juk kapitalas, panaudotas mašinoms įsigyti, lemia tą nuostabųjį darbo pasidalijimą, kuris didina produktyviąsias žmogaus galias. Šitaip kaupimas tampa dar vienu Smitho dviašmeniu kardu: asmeninis godumas tarnauja visuomenės gerovei. Smithas nesuka galvos dėl problemos, su kuria susidurs dvidešimtojo šimtmečio ekonomistai: ar asmeninės santaupos tikrai sąlygoja daugiau darbo vietų. Pasaulį jis mato gebantį amžinai tobulėti, o rinkos dydį jam riboja tik jos geografiniai parametrai. Kaupkite, sako Smithas, ir pasaulis tik laimės. Sveikoje jo laikų atmosferoje iš tikrųjų nebuvo pagrindo nepritarti, kad kauptų tie, kas pajėgia.

Tačiau — ir čia visas sudėtingumas — kaupimas greitai pasieks tokią padėtį, kai daugiau kaupti bus nebeįmanoma. Mat kaupti — tai turėti vis daugiau įrengimų, o daugiau įrengimų reikalauja vis daugiau samdomųjų darbininkų. Savo ruožtu šitai anksčiau ar vėliau pareikalaus vis didesnių atlyginimų, kol pelnas, kaupimo šaltinis, išsibaigs. Kaip šią kliūtį įveikti? Su šia kliūtimi susidoros antrasis didysis sistemos dėsnis: gyventojų skaičiaus dėsnis.

Smithas darbininkus traktavo kaip ir bet kurią kitą prekę — jei yra paklausa, turi būti ir darbininkų. Jei atlyginimai dideli, dirbančių žmonių skaičius didės; jei atlyginimai kris, mažės ir dirbančių žmonių skaičius. Smithas tiesiai pareiškia: "...paklausa žmonėms, kaip ir bet kuriai kitai prekei, būtinai reguliuoja žmonių gamybą".

Šitoks samprotavimas nėra toks naivus, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Smitho laikais žemesniųjų visuomenės sluoksnių kūdikių mirtingumas buvo stulbinančiai didelis. "Ne retenybė, — rašo Smithas, — ...kad Škotijos aukštumose dvidešimt vaikų pagimdžiusiai motinai neliko nė dviejų gyvų." Daugelyje Anglijos vietų pusė vaikų mirdavo, nesulaukę nė ketverių metų, ir beveik visur pusė vaikų išgyvendavo tik iki devynerių ar dešimties. Prasta mityba, baisios gyvenimo sąlygos, šaltis ir ligos rinko šiurpią duoklę iš vargingesniųjų gyventojų. Taigi nors didesnis darbo užmokestis galėjo paveikti gimimų skaičių tik nežymiai, užtat kur kas labiau galėjo atsiliepti darbingo amžiaus sulauksiančių vaikų skaičiui.

Vadinasi, pirmasis kaupimo rezultatas būtų didesni darbininkų klasės atlyginimai, o tai, savo ruožtu, sąlygotų darbininkų skaičiaus padidėjimą. Dabar ims veikti rinkos mechanizmas. Lygiai kaip didesnės kainos rinkoje sukėlė pirštinių gamybos padidėjimą, o dėl didesnio pirštinių kiekio, savo ruožtu, ėmė kristi pirštinių kainos, taip ir didesnis darbo užmokestis sąlygos didesnį samdomųjų darbininkų skaičių, o tai ims veikti kaip darbo užmokesčio mažinimo veiksnys. Gyventojų skaičius, kaip ir pirštinių gamyba, yra liga, kuri pati praeina, jei tik tai priklausytų vien nuo darbo užmokesčio.

Vadinasi, kaupimo procesas yra apdraustas. Jo sužadintą atlyginimų padidėjimą, kuris ėmė kelti grėsmę tolesnio kaupimo pelningumui, švelnina gyventojų skaičiaus kilimas. Kaupimas ima pats sau kelti pavojų, bet pačiu laiku tas pavojus pašalinamas. Didelio užmokesčio kliūtį pašalina gyventojų skaičiaus didėjimas, kurį ir buvo paskatinęs tas didelis darbo užmokestis. Tiesiog žavingas šis savaiminis kliūčių kūrimo ir jų šalinimo, skatinimo ir stabdymo procesas, kuriame tas pats veiksnys, lyg jau traukiantis sistemą pražūtin, kartu nepastebimai sukuria sąlygas, būtinas jos stiprybei palaikyti.

O dabar pastebėkime, kad Smithas sukonstravo milžinišką, begalinę visuomenės grandinę. Jo vizijoje visuomenė pra-

deda žygį aukštyn taip pat dėsningai ir neišvengiamai, kaip vienas kitą sąlygojančių matematinių teiginių sistema. Balansuojantis rinkos mechanizmas bet kuriame pradiniame taške pirmiausia sulygina bet kurioje šakoje gaunamas darbo ir kapitalo pajamas, žiūri, kad būtų gaminama tiek paklausių prekių, kiek jų reikia, ir seka, kad prekių kainos, veikiamos konkurencijos, nepranoktų savo gamybos kaštų. Be to, visuomenė dar ir keičiasi. Jau nuo pat pradžios kaupiamas turtas, ir dėl to didėja gamybos pajėgumai bei darbo pasidalijimas. Kol kas viskas — į gerąją pusę. Tačiau dėl kaupimo kils darbo užmokestis, nes kapitalistai kvies darbininkus į naujus fabrikus. Kylant atlyginimams, tolesnis kaupimas taps nebepelningas. Sistemai ims grėsti sustingimas. Bet tuo metu darbininkai pasinaudos didesniais atlyginimais ir augins vaikus geresnėmis sąlygomis, jų mirtingumas sumažės. Vadinasi, darbininkų pasiūla padidės. Didėjant gyventojų skaičiui, konkurencija tarp darbininkų numuš darbo užmokestį. Kaupimas galės tęstis toliau, prasidės naujas visuomenės kilimo spiralės lankas.

Tai, ką aprašo Smithas, nėra verslo ciklas. Tai ilgai trunkantis procesas, šimtametė evoliucija. Ir ji nuostabiai tikra. Jei tiktai nesikišama į rinkos mechanizmą, viską negailestingai sureguliuoja anksčiau susiklostę ryšiai. Didžiulis sąveikaujantis mechanizmas suderintas su visa jame esančia visuomene: tik žmonių įgeidžiai, kad orientuotųsi gamintojai, ir turimi tautos fiziniai ištekliai lieka šitos priežasčių ir pasekmių grandinės išorėje.

Pažymėkime ir tai, kad Smitho sistema numato, jog padėtis nuolatos gerėja. Tiesa, darbininkų skaičiaus didėjimas visada tempia atlyginimus žemyn link minimalaus dydžio, kad tik užtektų pragyventi. Bet *link* nereiškia *į*; kol tebevyksta kaupimas, o tai, Smitho manymu, truks labai ilgai, visuomenė iš tikrųjų turi neišsenkamas galimybes gerinti savo dalią. Smithas nepasidavė pagundai teigti, jog šis pasaulis yra pats geriausias iš visų įmanomų; jis buvo skaitęs Voltaire'o *Kandidą*

ir nebuvo dr. Panglosas. Bet nėra priežasčių, dėl kurių pasaulis negalėtų *judėti* geresnio gyvenimo ir pažangos link. Jei tik rinkos mechanizmas nebūtų trikdomas, jei jam ir didiesiems visuomenės dėsniams būtų leidžiama laisvai veikti, neabejotina pažanga būtų akivaizdi.

Gale labai ilgo laikotarpio, nusitęsiančio gerokai už akiračio, galima būtų įžiūrėti ir galutinį visuomenės judėjimo tikslą. Jį pasiekus "natūralus" darbo užmokestis, ilgai ir po truputį kilęs, galiausiai vėl nusmuks iki vien egzistavimą tepalaikančio lygio, nes visuomenė bus išnaudojusi visus savo išteklius ir nebegalės kaupti. Gerai seksis žemės savininkams, nes gyventojų bus daug ir jų spaudimas Dievo duotam ir nekintamam turtui — žemės pasiūlai — padidės. Tačiau kapitalistų dalia bus ganėtinai sunki; kadangi turtingieji bus padauginę savo turtą iki neregėtų mastų, verslo tvarkymo darbas ir toliau bus atlyginamas, bet pelno beliks ašaros; kapitalistai turės sunkiai triūsti, už tai jie gaus gerus atlyginimus, bet turtuolių prabangos tikrai neturės. Taigi tai būtų keistas turto ir skurdo kratinys.

Bet kelias į galutinio visuomenės sustojimo vietą dar buvo tolimas, ir reikėjo labai daug nuveikti, norint pateisinti didžiules kelionės nuo Smitho pasaulio iki tos galutinės stovyklavietės laiko sąnaudas. *Tautų turtas* yra veiklos programa, o ne utopijos projektas.

Knygos idėjos plito lėtai. Praėjo beveik aštuoneri metai, kol ji pirmąsyk buvo pacituota parlamente, — tai padarė Charlesas Jamesas Foxas, įtakingiausias Bendruomenių rūmų narys (kuris vėliau prisipažino, kad iš tiesų niekada *neskaitė* tos knygos). Tik 1800 metais knyga tapo visuotinai pripažinta. Iki to laiko ji jau devynis kartus buvo išleista Anglijoje, susiradusi skaitytojų Europoje ir Amerikoje. Jos šalininkai pasirodė iš visai netikėtos pusės. Tai buvo kylanti kapitalistų klasė — ta pati klasė, kurią Smithas negailestingai kritikavo

už jos "bjaurųjį godumą", o apie jos atstovus sakė, jog jie "nėra ir neturėtų būti žmonijos vadovai". Į visa tai buvo numota ranka dėl vienos išvados, kurią Smithas padarė savo veikale: *netrukdykite rinkai veikti.*

Ką Smithas norėjo tuo pasakyti — tai vienas dalykas, visai kas kita — kaip tai suprato jo šalininkai. Kaip jau minėjome, Smithas nebuvo kurios nors vienos klasės interesų reiškėjas. Jis buvo savo sistemos tarnas. Visa jo ekonominė filosofija kilo iš besąlygiško tikėjimo rinkos sugebėjimu pakreipti sistemą taip, kad būtų gaunama didžiausia nauda. Rinka — tas nuostabusis socialinis mechanizmas — gali pasirūpinti visomis visuomenės reikmėmis tik tuo atveju, jeigu jai niekas netrukdys veikti; tik tada evoliucijos dėsniai galės kelti visuomenę į deramą lygį. Smithas nebuvo nusiteikęs nei prieš samdomuosius darbininkus, nei prieš kapitalistus; prielankus buvo nebent vartotojams. "Vienintelis visos gamybos tikslas ir prasmė yra vartojimas", — rašė jis, pratęsdamas mintį platesne kritika, nukreipta į sistemas, kurios gamintojų interesus kėlė aukščiau už paprastų vartotojų interesus.

Tačiau šitoje Smitho laisvos ir netrikdomos rinkos panegirikoje kylantys pramonininkai rado, ko jiems labai reikėjo: Smitho tyrinėjimai teoriškai pateisino jų siekimus užkirsti kelią pirmiesiems valdžios bandymams pagerinti skandalingas to meto gyvenimo sąlygas. Juk Smitho teorija neabejotinai veda į *laissez-faire* doktriną. Smitho nuomone, žinoma, kuo mažiau valdžios — tuo geriau: visos vyriausybės yra išlaidžios, neatsakingos ir neproduktyvios. Ir vis dėlto Smithas nebūtinai yra nusistatęs prieš visus vyriausybės veiksmus, skirtus bendram gerovės lygiui pakelti, nors po jo mirties gerbėjai ir norėjo šitai įrodyti. Jis, pavyzdžiui, įspėja apie kvailinantį masinės gamybos poveikį: "didžiosios žmonių dalies sąmonė formuojama darbo vietose. Jei žmogus visą gyvenimą atlieka vos kelias paprastas operacijas..., paprastai jis tampa toks kvailas ir nemokša, koks tik gali būti žmogiškasis padaras". Ir

pranašauja, kad eilinio darbininko žmogiškosios savybės sumenkės, "jei valdžia nepasirūpins ir neužkirs tam kelio". Jis pritaria ir visuotiniam švietimui, kad valstybės gyventojai nebūtų pasmerkti nieko nenutuokiančių didžiulės mašinos krumpliaračių vaidmeniui.

Tai, *prieš* ką pasisako Smithas, yra valdžios kišimasis į rinkos mechanizmą. Jis yra prieš importo apribojimus ir lengvatas eksportininkams, prieš įstatymus, saugančius pramonę nuo konkurentų, ir prieš vyriausybę, leidžiančią pinigus neproduktyviems tikslams. Įsidėmėkime, kad visi tokie vyriausybės veiksmai trukdo rinkos mechanizmui. Smithui niekad neteko susidurti su problema, kuri vėlesnėms kartoms sukėlė tiesiog intelektualinę kančią — vyriausybė stiprina ar silpnina rinkos ūkio sistemą, kišdamasi į ją su socialiniais įstatymais? Be vargšų globos, Smitho laikais iš esmės nebuvo jokių socialinių įstatymų — vyriausybė nesivaržydama buvo valdančiųjų klasių sąjungininkė, o joje vyko didžiausios grumtynės, sprendžiant, kam turi atitekti daugiau naudos — žemvaldžių ar pramonininkų klasei. Nė vienam rimtam asmeniui nė į galvą neateidavo mintis, ar darbo žmonių klasei neturėtų priklausyti koks nors balsas, sprendžiant ūkio problemas.

Didysis Smitho sistemos priešas yra ne tiek pati vyriausybė, kiek bet kurio pavidalo monopolija. "To paties verslo žmonės retai susitinka tarpusavyje, — rašė Smithas, — bet jų pokalbiai baigiasi sąmokslu prieš visuomenę arba kokiu nors sutarimu padidinti kainas." Ir bėda dėl tokio elgesio yra ne ta, kad jis pats savaime moraliai smerktinas, — tai pagaliau tėra neišvengiama žmogaus savanaudiškumo pasekmė, — o ta, kad jis sutrikdo tolygų rinkos funkcionavimą! Ir Smithas, žinoma, teisus. Jei rinkai patikėta pagaminti didžiausius prekių kiekius mažiausiomis kainomis, tai bet kuris išorės veiksnys, trukdantis rinkai, būtinai sumenkins visuomenės gerovės lygį. Jei, kaip buvo Smitho laikais, joks skrybėlių meistras visoje Anglijoje negali priimti daugiau nei du pameistrius arba

joks peiliakalys Sheffielde — daugiau kaip vieną pameistrį, tai rinkos sistema nebegalės duoti didžiausios naudos. Jei, kaip Smitho laikais, elgetos yra pririšti prie vietinių parapijų ir jiems neleidžiama ieškotis darbo ten, kur jo galėtų būti, rinka nepajėgs pritraukti tiek darbininkų, kiek jai reikėtų. Jei, kaip buvo Smitho laikais, didžiosioms bendrovėms suteikiama monopolinė užsienio prekybos teisė, tai visuomenė nebegaus visos naudos, kurią galėtų teikti pigesnės užsienio prekės.

Todėl, sako Smithas, visos tokios kliūtys turi būti pašalintos. Rinka turi pati laisvai nusistatyti natūralius kainų, darbo užmokesčio, pelno ir gamybos lygius; jei kas kištųsi į rinkos veiklą, tik padarytų nuostolių tikrajam šalies turtui. Bet kadangi kiekvienas vyriausybės veiksmas — netgi tokie, kaip įstatymas, reikalaujantis baltinti kalkėmis fabrikų pastatus, arba įstatymas, draudžiantis rakinti vaikus prie staklių — gali būti laikomi trukdančiais laisvą rinkos veiklą, *Tautų turtas* buvo dažnai cituojamas, priešinantis humanistinio pobūdžio įstatymams. Žmogus, kuris perspėjo visuomenę, kad godūs aštuonioliktojo šimtmečio pramonininkai "paprastai linkę apgaudinėti ir netgi engti žmones", keistai ir neteisingai tapo tų pačių pramonininkų šventuoju ekonominiu patronu. Netgi šiandien, kada kai kas atmeta tikrąsias jo idėjas, Smithas visuotinai laikomas *konservatyviuoju* ekonomistu, nors iš tikrųjų jis buvo daug atviriau nusistatęs prieš verslininkų *motyvus* negu patys naujausi liberalieji ekonomistai.

Tam tikra prasme visas nuostabusis Smitho pasaulis išreiškia aštuonioliktojo šimtmečio tikėjimą neabejotinu racionalumo ir tvarkos triumfu prieš sumaištį ir chaosą. Nesistenkite daryti gera, — sako Smithas. Tegul gėris atsiranda pats kaip šalutinis savanaudiškumo produktas. Kaip troško šis filosofas įdiegti tokį tikėjimą į didįjį visuomenės mechanizmą ir savanaudiškus instinktus paversti visuomenės vertybėmis! Smithas nedvejodamas tiki išvadomis, išplaukiančiomis iš jo filosofinių pažiūrų. Jis įtikinėja, kad teisėjus turi apmokėti

ne valstybė, o tie, kas bylinėjasi, nes šitaip savanaudis interesas privers juos greičiau spręsti iškeltas bylas. Jis nemato geros ateities naujoms verslo organizacijoms, vadinamosioms akcinėms bendrovėms (korporacijoms), nes sunku patikėti, kad tokie nuasmeninti dariniai galėtų sutelkti pakankamą savanaudiškumo potencialą, reikalingą imantis painių ir daug triūso reikalaujančių sumanymų. Netgi didžiuosius humanistinius judėjimus, tokius kaip, pavyzdžiui, vergovės panaikinimas, Smithas remia savais argumentais; vergovę reikėtų panaikinti, sakė jis, nes visuomenei galiausiai tai bus pigiausia.

Visas painus iracionalusis pasaulis Smitho sistemoje redukuotas iki racionalios schemos, kurioje žmogiškosios dalelės juda paprasčiausioje erdvėje tarp dviejų polių, slinkdamos prie pelno ir toldamos nuo nuostolių. Didžioji sistema veikia ne todėl, kad ją valdo žmogus, o dėl to, kad savanaudiškumas ir konkurencija išrikiuoja visas dalelytes reikiama tvarka; daugiausia, ką čia gali padaryti žmogus, tai padėti realizuotis šiai natūraliai socialinei traukai, pašalinti kliūtis, trukdančias laisvai veikti šiai socialinei fizikai ir liautis neprotingai bandžius gelbėtis iš šitokios nelaisvės.

Ir vis dėlto, nepaisant visos tos aštuonioliktojo šimtmečio atmosferos, tikėjimo racionalumu, prigimtiniais dėsniais, mechaniška žmonių veiksmų bei refleksų sąveika, Smitho pasaulyje rasime ir nuoširdesnių vertybių. Nepamirškime, kad šioje doktrinoje didysis visos naudos adresatas yra vartotojas, o ne gamintojas. Pirmą kartą kasdienį gyvenimą aiškinančioje filosofijoje vartotojas yra karalius.

Kas išliko iš viso to?

Didžioji evoliucijos schema neišliko. Netrukus pamatysime, kad vėlesnieji ekonomistai žiūrėjo į tai jau gerokai kitaip. Bet nelaikykime Smitho pasaulio vien primityviu bandymu spręsti uždavinį, kuris jam buvo neįveikiamas. Smithas buvo priešindustrinio kapitalizmo ekonomistas; jis nesulaukė tų die-

nų, kai rinkos sistemai ėmė grasinti milžiniškos įmonės ir kai jo atskleistus kaupimo bei gyventojų skaičiaus dėsnius, praėjus penkiasdešimčiai metų, sutrikdė socialinės tėkmės. Kai Smithas gyveno ir kūrė, dar nebuvo pažintas reiškinys, kurį galėtume pavadinti verslo ciklu. Tada egzistavo kaip tik jo aprašytasai pasaulis, ir jo susisteminimas buvo įstabi to pasaulio veržliųjų tendencijų analizė.

Kažko vis dėlto Smitho koncepcijoje stinga. Jis įžvelgė visuomenės evoliuciją, bet nepamatė revoliucijos, Pramonės revoliucijos. Stebėdamas grėsmingą fabrikų sistemą, ką tik pradėtą bandyti korporacinę verslo organizavimo formą bei dar silpnas samdomųjų darbininkų pastangas sukurti jų reikalus ginančias organizacijas, Smithas nepamatė, kad pasirodė naujos, galingos ir grėsmingos socialinės jėgos. Iš esmės jo sistema teigia, kad aštuonioliktojo šimtmečio Anglija amžinai liks nepasikeitusi. Ji didės vien kiekybiškai: bus daugiau žmonių, daugiau prekių, daugiau turto; jos turinys liks koks buvęs. Smithas matė statiškos visuomenės dinamiką; ji plečiasi, bet nebręsta.

Bet nors Smitho evoliucijos sistema buvo gerokai patobulinta, jo nupiešta didžioji rinkos panorama ir šiandien lieka kaip įstabus laimėjimas. Tiesą sakant, Smithas neatrado rinkos, kiti jau anksčiau už jį buvo pastebėję, kaip savanaudiškumo ir konkurencijos sąveika parūpina visuomenei visa, kas jai reikalinga. Tačiau Smithas pirmasis suvokė tokios sąveikos reikalaujamų veiksmų filosofiją, pirmasis nupiešė tokį platų, susistemintą vaizdą. Jis buvo žmogus, privertęs Angliją, o paskui ir visą Vakarų pasaulį, suvokti, kaip rinka susieja visuomenę, pirmasis tuo pagrindęs visą visuomenės sąrangos rūmą. Vėliau ekonomistai nugludins Smitho rinkos aprašymus ir išnarplios rimtus to aprašymo trūkumus. Bet niekas nepatobulins aprašymo formos — taip sodriai ir gyvybingai Smithas apibūdino pasaulį šiuo aspektu.

Galima tiktai žavėtis Smitho enciklopediniu akiračiu ir žiniomis. Tik aštuonioliktajame šimtmetyje galėjo būti para-

šyta tokia didelė, išsami, argumentuota, kandi ir nuodugni knyga. Kalbant iš esmės, *Tautų turtas* bei *Moralės jausmų teorija* kartu su keliais kitais rašiniais rodo Smithą buvus daug daugiau negu vien ekonomistą. Jis buvo filosofas, psichologas, istorikas, sociologas; sukūrė pasaulėžiūrą, apimančią žmogaus paskatas, istorijos stadijas, ekonomikos mechanizmą; visa tai buvo (kaip Smithas vadino) Didžiojo Gamtos Architekto plano išraiška. Šia prasme *Tautų turtas* yra daugiau negu tik politinės ekonomijos šedevras. Jis yra didžiojo žmonijos kelionės epo dalis.

Tai dar ne viskas; *Tautų turtas* tebestebina mus savo skvarbiais pastebėjimais. Smithas šimtą penkiasdešimt metų anksčiau negu Veblenas parašė, jog "turtingųjų žmonių daugumai didžiausias džiaugsmas iš turto yra jo demonstravimas; ir to turto, jų akimis žiūrint, niekada negana, kol negali parodyti, jog tavo turtas turi tokių ypatybių, kokių niekieno kito turtas negali turėti". Smithas, kaip savo laiką pralenkęs politinis veikėjas, rašė: "Jei kurios nors Britų imperijos provincijos neduoda savo dalies visos imperijos naudai, tai tikrai laikas Didžiajai Britanijai atsisakyti išlaidų toms provincijoms ginti karo metu, bet kuriai civilinei ar karinei žinybai palaikyti jose taikos metais, ir reikia stengtis pritaikyti savo ateities perspektyvas ir projektus prie realių aplinkybių".

Tikriausiai joks ekonomistas niekada taip plačiai nebeaprėps savo amžiaus kaip Smithas. Tikrai niekada niekas nebuvo toks blaivus, toks bešališkas, toks aštriai kritiškas, be pagiežos, toks optimistiškas, nors ir ne utopistas. Žinoma, jis operavo savo meto įsitikinimais; faktiškai jis padėjo tuos įsitikinimus nukalti. Tai buvo humanizmo ir proto amžius; bet tiek humanizmas, tiek proto veikla tais laikais galėjo būti taip iškreipti, kad juos buvo galima panaudoti kaip argumentus žiaurumui ir smurtui; tuo tarpu Smithas niekada nebuvo šovinistas, apologetas ar nuolaidžiautojas. "Paklauskime, vardan ko, — rašė jis *Moralės jausmų teorijoje*, — triūsia ir bruzda

šis pasaulis? Koks yra godumo ir ambicijų, turto, valdžios ir pranašumų vaikymosi tikslas?" *Tautų turtas* atsako į šį klausimą: visas tas turtų ir garbės graibstymas turi savo galutinį pateisinimą — šitaip kyla paprastų žmonių gerovė.

Gyvenimo pabaigoje Smithas susilaukė garbės ir šlovės. Burke'as išsiruošė į Edinburghą jo aplankyti; Smithas buvo išrinktas jo senojo Glasgow universiteto lordu rektoriumi; jam dar gyvam esant pasirodė *Tautų turto* vertimai į danų, prancūzų, vokiečių, italų, ispanų kalbas. Tiktai Oxfordas jį ignoravo — taip ir nesiteikė suteikti Smithui garbės laipsnio. Vieną sykį Pittas jaunesnysis, tada ministras pirmininkas, surengė susitikimą su Addingtonu, Wilberforce'u ir Grenville'u, kartu buvo pakviestas ir Smithas. Kai senasis filosofas įžengė į kambarį, visi atsistojo. "Prašom sėdėti, džentelmenai", — tarė jis. "Ne, — atsakė Pittas, — mes stovėsime, kol Jūs atsisėsite, nes visi esame Jūsų mokiniai."

Smithas mirė 1790 metais; jam buvo šešiasdešimt septyneri. Keista, jo mirtis susilaukė palyginti nedaug dėmesio; matyt, žmonės buvo pernelyg susirūpinę Prancūzų revoliucijos įvykiais ir galimais jų atgarsiais Anglijos provincijoje. Smithą palaidojo Canongate'o bažnyčios kapinėse; kuklus antkapis skelbia, kad čia guli Adamas Smithas, *Tautų turto* kūrėjas. Sunku būtų sugalvoti amžinesnį paminklą.

IV SKYRIUS

NIŪRIOS KUNIGO MALTHUSO IR DAVIDO RICARDO NUOJAUTOS

Greta visuotinės skurdo problemos dar vienas įkyrus klausimas trikdė Angliją beveik visą aštuonioliktąjį šimtmetį — kiek žmonių gyvena šalyje. Nerimą kėlė tai, kad natūralių Anglijos priešų Europos kontinente žmonių skaičius, britų akimis, kyla kaip potvynis, kai Anglijoje, jų įsitikinimu, dėl menkų išteklių gyventojų skaičius mažėja.

Tai nereiškė, kad Anglija bent kiek tiksliau žinojo, kiek britų gyvena salyne; kaip tikra hipochondrikė Anglija ėmė aimanuoti, neturėdama jokių statistinių duomenų. Dar tik artinasi 1801 metai, kai įvyks pirmasis gyventojų surašymas ir kai jis bus apšauktas kaip "galutinis smūgis paskutiniams anglų laisvės likučiams". Todėl ligtolinės britų žinios apie savo žmonių išteklių būklę priklausė nuo statistikų mėgėjų pastangų: nuo dr. Price'o, nonkonformistų* dvasininko, vaistininko bei kavos ir arbatos pirklio Houghtono ir Gregory'o Kingo, pagal profesiją žemėlapių gamintojo.

Remdamasis dūmtraukių mokesčių įrašais bei krikšto knygomis, Kingas 1696 metais apskaičiavo, kad Anglijoje ir Velse yra apytikriai penki su puse milijono gyvųjų sielų — regis, tai

* Nuo viešpataujančios anglikonų bažnyčios atskilę tikintieji.

buvo nepaprastai tikslus įvertinimas. Bet Kingui rūpėjo ne tik esama būklė. Žvelgdamas į ateitį, jis rašė: "Tikėtina, kad kitą kartą žmonių skaičius Anglijoje padvigubės maždaug per ateinančius šešis šimtus metų, tai yra mūsų Viešpaties 2300 metais... Dar kartą padvigubės, kaip galima tikėtis, per dvylika arba trylika šimtų metų, kitaip sakant, apie mūsų Viešpaties 3500 arba 3600 metus. Tada karalystėje gyvens 22 milijonai gyvųjų sielų... su sąlyga, — apdairiai pridūrė žemėlapių gamintojas, — kad pasaulis tvers taip ilgai".

Tačiau Smitho laikais Kingo prognozės apie švelniai didėjantį gyventojų skaičių užleido vietą kitokioms pažiūroms. Gretindamas aštuonioliktojo šimtmečio įrašus apie piniginį dūmtraukių mokestį su ankstesniais duomenimis, dr. Richardas Price'as įrodė, kad, palyginti su restauracijos periodu*, Anglijos gyventojų skaičius *sumažėjo* 30 procentų. Tokio skaičiavimo patikimumas buvo aiškiai įtartinas, ir kiti tyrėjai karštai ginčijo jo rezultatus. Nepaisant to, dr. Price'o išvados, kuriomis jis pats taip tvirtai tikėjo, gana daug kieno buvo laikomos tikru faktu, nors, atsižvelgiant į to meto politinius interesus, — labai nemaloniu faktu. "Gyventojų skaičiaus mažėjimas, — dejavo Williamas Paley, teologas reformatorius, — yra didžiausia nelaimė, kokia tik gali ištikti valstybę, ir ją atitaisyti turi būti tikslas, kurio reikia siekti... pirmiau negu bet kokių kitų politinių tikslų". Savo įsitikinimais Paley nebuvo vienišas; ministras pirmininkas Pittas jaunesnysis netgi išleido naują įsaką dėl pagalbos skurstantiems, specialiai skirtą didesniam gimstamumui skatinti. Įsake buvo nurodyta vaikams mokėti dosnias pašalpas, mat Pittui buvo visiškai aišku, kad žmonės, turintys vaikų, turtina valstybę, net jeigu jų atžaloms lemta skursti.

Žiūrint šiuolaikinėmis akimis į tas nuomones dėl gyventojų skaičiaus, stebina ne pats svarstymas — mažėja tauta ar

* Restauracija — laikotarpis, prasidėjęs po 1660 m., kai Anglijoje buvo atkurta monarchija ir Karolis II tapo karaliumi.

ne. Retrospekcija rodo kitą įdomų dalyką — kaip tiksliai kiekvienas požiūris į gyventojų skaičiaus problemą atitinka bendrą filosofiją, kuri tiki gamtos dėsniais, priežastimis ir pažanga. Gyventojų skaičius mažėja? Tad reikia paskatinti, kad didėtų, kad "natūraliai" atitiktų tuos švelnius dėsnius, kuriuos Smithas parodė esant laisvo rinkos ūkio pagrindiniais principais. Gyventojų skaičius didėja? Labai gerai, nes visi sutinka, kad gyventojų daugėjimas yra valstybės turto šaltinis. Nesvarbu, kaip dalijamas pyragas, nes pats faktas palankus optimistinėms visuomenės raidos prognozėms. Kitaip tariant, gyventojų skaičiaus problematikoje, kaip ji tada suprasta, nebuvo nieko tokio, kas pakirstų žmonių tikėjimą savo ateitimi.

Niekas, regis, neapibendrino šitų optimistinių pažiūrų taip naiviai ir taip plačiai kaip Williamas Godwinas. Pamokslininkas ir publicistas Godwinas įsižiūrėjo į jį supantį negailestingą pasaulį ir, didžiai susikrimtęs, užsisklendė savyje. Bet žvelgdamas į ateitį, jis regėjo ją šviesią. 1793 metais jis išleido knygą *Politinis teisingumas* (*Political Justice*), kurioje išpeikė dabartį, bet pažadėjo, nors ir negreit, ateisiant laikus, kada "nebus karų, nebus nusikaltimų, nebus teisingumo administravimo, kaip dabar vadiname, nebus ir vyriausybės. Nebebus nei ligų, sielvarto, liūdesio ir pagiežos". Kokia nuostabi vizija! Knyga, žinoma, buvo labai maištinga, nes Godwino utopija kvietė į visišką lygybę ir gryniausią anarchišką komunizmą: net vedybų sutartis dėl turto nuosavybės turėjo būti panaikinta. Slaptoji taryba, atsižvelgdama į tai, kad knyga labai brangi (egzempliorius kainavo tris ginėjas), nusprendė netraukti autoriaus atsakomybėn, o aristokratų salonuose tapo labai madinga diskutuoti apie pono Godwino bebaimes idėjas.

Vienas iš tokių salonų buvo Albury namai netoli Guildfordo; juose gyveno senas džentelmenas, kurį nekrologe 1800 metais *Džentelmeno žurnalas* (*Gentleman's Magazine*) apibūdino kaip "ekscentrišką individą pačia tikriausia to žodžio

reikšme". Tas ekscentrikas buvo Danielis Malthusas, Hume'o bičiulis ir aistringas Rousseau gerbėjas; su pastaruoju jis ne kartą rinko augalus netolimose apylinkėse, vėliau iš jo gavo dovanų herbariumą ir knygų rinkinį, — kai šis prancūzų filosofas dar kartą pamėgino įgyvendinti savo raginimus atsisakyti turto. Kaip daugelis kitų laisvalaikio nestokojančių, bet smalsių to meto džentelmenų, Malthusas niekuo taip nesidžiaugė kaip sužadinančio intelektualaus pokalbio galimybe; o pašnekovu jis paprastai pasitelkdavo savo talentingąjį sūnų, dvasiškąjį tėvą Thomasą Robertą Malthusą.

Godwino aprašytasai rojus, savaime suprantama, tuojau tapo svarstymų objektu, ir senajam Malthusui, kaip ir buvo galima tikėtis iš tokio patiklaus keistuolio, toji itin protingai sutvarkyta utopija buvo "prie širdies". Tuo tarpu jaunasis Malthusas nebuvo toks patiklus kaip tėvas. Dar daugiau, diskusijai rutuliojantis, jis įžiūrėjo vis daugiau neįveikiamų kliūčių, skiriančių realiąją žmonių visuomenę nuo tos mielos įsivaizduojamos šalies, kurioje amžinai viešpatauja ramybė ir gausa. Kad įtikintų tėvą, sūnus detaliai surašė visus savo prieštaravimus. Sūnaus idėjos Malthusui padarė tokį įspūdį, jog šis įtikino sūnų tezes išspausdinti ir pateikti visuomenei.

Šitaip 1798 metais nepasirašytas dešimties tūkstančių žodžių traktatas išvydo pasaulį. Jis vadinosi *Apybraiža apie gyventojų skaičiaus principą, kaip būsimosios visuomenės tobulinimo veiksnį* (*An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society*). Veikalui pasirodžius, vienu ypu į šipulius subiro visos tuščios viltys, kad visata yra harmoninga. Vos keliais puslapiais jaunasis Malthusas išmušė žemę iš po kojų savimi patenkintiems to meto mąstytojams ir vietoje pažangos nupiešė skurdžios, niūrios ir atšiaurios ateities paveikslą.

Apybraiža teigė, kad pati gyventojų skaičiaus kitimo prigimtis turi tendenciją pralenkti visų gyvenimo reikmenų kiekį. Dar toli gražu nepasiekusi aukštesnio lygio visuomenė pa-

kliūva į beviltiškus spąstus — žmonių reprodukcija neišvengiamai veda žmoniją į tikros žūties prarają. Užuot sukusi į Utopijos šalį, žmonija savo likimo yra visiems laikams pasmerkta beviltiškoms grumtynėms tarp godžių vis daugėjančių burnų ir niekados visų nepatenkinančio Gamtos aruodo, nors ir kaip stropiai bešniukštinėtum tame aruode.

Nenuostabu, kad Carlyle'is, perskaitęs Malthuso kūrinį, ekonomikos teoriją pavadino "niūriuoju mokslu", o vargšas Godwinas skundėsi, jog Malthusas šimtus pažangos šalininkų pavertė reakcionieriais.

Vienu prieloškiančiu intelektualiu smūgiu Malthusas sugriovė visas savimi patenkinto ir patogia pažanga įtikėjusio amžiaus viltis. Bet lyg to dar nepakaktų — tuo pačiu metu dar vienas visai kitokio kirpimo mąstytojas likusioms aštuonioliktojo amžiaus pabaigos ir devynioliktojo amžiaus pradžios nusiraminimo nuotaikoms rengė *coup de grâce**. Tikras laimės vaikas biržos brokeris Davidas Ricardo netrukus baigs ekonomikos funkcionavimo teoriją, kuri, nors ir ne taip staiga kaip Malthuso, bet tyliai pasklis pasaulyje, griaudama Smitho atvertą gerovės vaizdą.

Tai, ką nustatė Ricardo, buvo nuosprendis visuomenės teorijai, teigiančiai, kad kiekvienas narys drauge su visais kyla pažangos laipteliais aukštyn. Priešingai negu Smithas, Ricardo matė, kad tie laipteliai įvairioms klasėms veikia skirtingai — vieni su triumfu ropščiasi į pačią viršūnę, o kiti, pakilę vos kelis žingsnelius, vėl bloškiami atgal į papėdę. Dar blogiau — tie, kurie suka tų laiptelių rankeną, apskritai niekur nejuda, o daugiausia laimi tie, kurie nė piršto nepajudina. Jei toliau, plėtodami metaforą, pažvelgtume į tuos, kurie artėja prie viršūnės, pamatytume, jog ir jie tenai nesijaučia gerai; vyksta nuožmi amžina kova dėl saugios vietos ant laiptelių.

* *Coup de grâce* (*pranc.*) — gailestingumo kirtis; juo riteris nutraukdavo mirtinai sužeisto draugo kančias.

Smithas visuomenę laikė didele šeima, o Ricardo ją suvokė kaip iš vidaus susiskaidžiusią stovyklą; ir nereikia stebėtis, kodėl jis regėjo ją būtent tokią. Praėjus keturiasdešimčiai metų po *Tautų turto* pasirodymo, Anglija jau buvo skilusi į dvi priešiškas frakcijas: kylančius pramonininkus, užsiėmusius savo fabrikais ir susirūpinusius socialiniu prestižu bei teise būti atstovaujamiems parlamente, ir didžiuosius žemvaldžius, turtingą, galingą ir įsitvirtinusią aristokratiją, kuri žvelgė į įžūlių *nouveaux riches** brovimąsi ir piktinosi.

Žemvaldžiai ant kapitalistų niršo ne dėl to, kad šie "darė pinigus". Pasipiktinimą kėlė atkaklus pramonininkų tvirtinimas, esą maisto kainos per didelės. Mat netrukus po Smitho Anglija, lig tol ilgai eksportavusi javus, buvo priversta pirktis grūdų iš užsienio. Nors dr. Price'as pliauškė, kad netrukus Anglijos gyventojų skaičius labai labai sumažės, būtent dėl gyventojų gausėjimo grūdų poreikis viršijo pasiūlą, ir kviečių bušelio kaina pakilo *keturgubai*. Kylant kainoms, didėjo ir žemės ūkio pelnas. Štai Rytų Lotijos (East Lothian) fermoje, Škotijoje, pelnas ir renta kartu sudarė 56% investuoto kapitalo; kitoje trijų šimtų akrų fermoje, tipiškame vidutinio dydžio ūkyje — pelnas 1790 m. buvo 88 sv.st., 1803 m. — 121 sv.st., o dar po dešimties metų — 160 sv.st. Apskritai visoje šalyje žemės renta per 20—25 metus padidėjo mažiausiai dvigubai.

Javams taip smarkiai brangstant, verslūs prekeiviai ėmė pirkti kviečius bei kukurūzus užsienyje ir gabenti juos į šalį. Savaime suprantama, kiekvienam žemės savininkui tai kėlė rimtą nerimą. Aristokratijai žemės ūkis buvo ne vien gyvenimo būdas, bet ir verslas, didelis verslas. Pavyzdžiui, 1799 m. Lincolnshire'o grafystės Reevesby'o dvare serui Josephui Banksui prireikė net dviejų kambarių raštinei įrengti. Jis perskyrė juos nedegama siena ir geležinėmis durimis ir didžiavosi, kad prireikė šimto penkiasdešimt šešių stalčių visiems ūkio po-

* *Nouveau riche* (*pranc.*) — *pažodžiui*: naujasis turtuolis; staigiai praturtėjęs naujokas.

pieriams išskirstyti. Nors šis žemvaldys gyveno savo žemėje ir mylėjo ūkį, nors kasdien susitikdavo su savo nuomininkais ir dalyvaudavo svarstant javų sėjomainas bei įvairių trąšų naudingumą, jis nepamiršdavo, kad jo pajamos priklauso nuo derliaus kainų.

Štai kodėl į pigių užjūrio javų srautą negalėjo būti žiūrima abejingai. Žemvaldžių laimei, priemonės kovai su tokia gresiančia bėda buvo čia pat, po ranka. Viešpataudami parlamente, dvarų savininkai paprasčiausiai apsišarvavo juos ginančia teisine protekcionizmo sistema. Jie išleido Grūdų įstatymus, kuriais nustatė paslankias muitų rinkliavas įvežamiems javams; kuo mažesnė įvežtinių javų kaina, tuo didesnis muitas. Šitaip buvo sukurtas būdas neįsileisti į Anglijos rinką pigių kviečių.

Bet atėjus 1813 metams, padėtis pasidarė nebevaldoma. Vienu metu sutapo prastas derlius ir karas su Napoleonu, ir javų kainos pakilo iki badmečio lygio. Kviečiai buvo pardavinėjami jau po 117 šilingų už kvoterį* — maždaug 14 šilingų už bušelį**. Taigi bušelis kviečių kainavo *dukart* tiek, kiek darbininkas *uždirbdavo per savaitę* (kad geriau įsivaizduotume, palyginkime tai su aukščiausia kviečių kaina Amerikoje ligi šio amžiaus aštuntojo dešimtmečio: 3,50 dolerio už bušelį 1920 metais, kai vidutinis savaitės atlyginimas sudarė tais metais 26,00 dolerių).

Nėra abejonių, tai buvo fantastiška grūdų kaina, ir šaliai iškilo gyvybinis klausimas, ką daryti. Parlamentas gerai ištyrė padėtį ir padarė išvadą, kad muitai užsienio javams turi būti dar padidinti! Samprotaujama buvo taip: padidėjusios kainos ims veikti kaip paskata, po kurio laiko padidės kviečių auginimas Anglijoje.

---

* Kvoteris (*quarter — angl.*) — tradicinis anglų grūdų saikas. Kvoterį sudarė 8 bušeliai.

** Bušelis (*bushel — angl.*) — tradicinis anglų grūdų ir vaisių saikas, maždaug 36,4 litro. Jį sudarė 8 galonai.

Šito pramonininkams buvo jau per daug. Priešingai nei žemės savininkai, kapitalistai geidė pigių grūdų, nes nuo maisto kainų labai priklausė atlyginimai, kuriuos jie turėjo mokėti darbininkams. Pramonininkai kovėsi dėl pigesnio maisto ne dėl humanistinių motyvų. Žymus Londono bankininkas Alexanderis Baringas parlamente pasakė, kad "samdomajam darbininkui tas pats, ar kaina bus 84, ar 105 šilingai už kvoterį, jis turės duonos riekę ir pirmuoju, ir antruoju atveju". Baringas tuo norėjo pasakyti, kad ir kokia būtų duonos kaina, darbininkas turės gauti atlyginimą, pakankamą nusipirkti duonos, bet vien tik duonos. O tiems, kurie moka mokesčius nuo samdos sumų ir siekia pelno, yra didelis skirtumas, ar javai — ir atlyginimai — kainuoja daug, ar mažai.

Verslininkai organizavosi; parlamentas buvo užverstas peticijomis, kurių dar niekada negauta tiek daug. Iš nuotaikų šalyje darėsi aišku, kad, geriau nepasvarsčius, skelbti naujus Grūdų įstatymus ir didesnes javų kainas nebūtų išmintinga. Abejuose — Bendruomenių ir Lordų — rūmuose buvo sudarytos naujos komisijos, ir sprendimas laikinai atidėtas. Laimė, po metų Napoleonas buvo sumuštas, ir grūdų kainos vėl nukrito iki normalesnio lygio. Kokią politinę galią tebeturėjo žemvaldžių klasė, galime spręsti iš to, kad tik po trisdešimties metų Grūdų įstatymai galutinai buvo išbraukti iš įstatymų sąvadų ir pigūs javai galėjo būti laisvai įvežami į Didžiąją Britaniją.

Nesunku suprasti, kodėl Ricardo, rašęs pačiame to krizės laikotarpio viduryje, į ekonomikos problemas žiūrėjo kitaip ir daug pesimistiškiau negu Smithas. Smithas žvelgė į pasaulį ir matė jame didelę santarvę; Ricardo regėjo aštrų konfliktą. *Tautų turto* autoriui buvo pakankamai argumentų tikėti, kad mielaširdingoji Apvaizda kiekvieną apdovanos jam derama dalimi; domiajam biržos brokeriui, rašiusiam puse amžiaus vėliau, ne tik visuomenė buvo suskilusi į nesutaikomas grupes, bet rodėsi neišvengiama, kad ir teisusis konflikto laimėtojas —

sunkiai triūsiantis pramonininkas — praloš. Mat Ricardo buvo įsitikinęs, jog vienintelė klasė, kuri tikrai gali turėti naudos iš visuomenės pažangos, yra žemvaldžiai — kol jie dar gali valdyti grūdų kainas.

"Žemvaldžių interesai visada yra priešingi bet kurios kitos visuomenės klasės interesams", — rašė Ricardo 1815 metais, ir šia vienareikšme išvada nepaskelbtasis karas buvo pripažintas lemiama stiprėjančios rinkos sistemos politine kova. Atvirai apibrėžus tokį priešiškumą, galutinai išnyko nepagrįsta viltis, kad šis pasaulis galėtų būti geriausias iš visų įmanomų. Dabar atrodė, kad jei visuomenė nenuskendo Malthuso numatytame tvane, ji bus suplėšyta į gabalus Ricardo klastingų judančių laiptų.

Turime įdėmiau pasižiūrėti į niūriojo dvasiškio ir skeptiškojo biržos brokerio didžiulį nerimą skleidžiančias idėjas. Bet pirmiausia pažvelkime į juos pačius.

Sunku būtų įsivaizduoti du žmones, kurie savo kilme ir tolesne karjera skirtųsi labiau negu Malthusas ir Ricardo. Malthusas, kaip žinome, buvo ekscentriško Anglijos vidurinės klasės aukštesniojo sluoksnio airio sūnus; Ricardo buvo iš Olandijos imigravusio žydų pirklio ir bankininko sūnus. Į filosofiją linkusio tėvo prižiūrimas Malthusas buvo nuosekliai rengiamas studijoms universitete (vienas iš Malthuso repetitorių pateko į kalėjimą, mat pareiškė viltį, kad prancūzų revoliucionieriai įsiverš į Angliją ir užkariaus ją); Ricardo, vos keturiolikos metų sulaukęs, pradėjo dirbti pas tėvą. Malthusas visą savo gyvenimą paskyrė akademiniams tyrimams; jis buvo pirmasis profesionalus ekonomistas, dėstantis koledže, kurį Rytų Indijos bendrovė įkūrė Haileybury savo jauniems administratoriams mokyti; Ricardo, sulaukęs dvidešimt dvejų metų, ėmėsi savarankiško verslo. Malthusas niekada nebuvo turtuolis; turėdamas dvidešimt šešerius metus Ricardo jau buvo finansiškai nepriklausomas, o 1814 metais, kai, sulaukęs keturiasde-

šimt dvejų, pasitraukė iš aktyvios veiklos, turėjo turto, kurio vertė buvo tarp 500 000 ir 1 600 000 svarų sterlingų.

Bet, nors tai kiek ir keistoka, mokslininkas Malthusas domėjosi realaus pasaulio faktais, o verslo žmogus Ricardo — teorija; verslininkui rūpėjo vien neapčiuopiami dėsniai, profesorius nuogąstavo, ar tie dėsniai atitinka tikrąjį pasaulį. Pagaliau būtent Malthusas, kurio pajamos buvo kuklios, gynė turtinguosius žemvaldžius, o Ricardo, turtuolis ir vėliau pats tapęs žemės savininku, priešingai, — kovojo prieš jų interesus.

Kaip nevienodi jie buvo kilme, išsimokslinimu ir profesine karjera, taip visiškai skirtingai buvo ir priimami. Vargšo Malthuso padėtį nusako jo biografo Jameso Bonaro žodžiai: "Tuo metu jis buvo labiausiai įžeidinėjamas žmogus. Pats Bonapartas nebuvo didesnis už jį žmonijos priešas. Publikos akyse tai buvo žmogus, ginantis raupus, vergiją ir vaikų žudymą; žmogus, siūlantis panaikinti nemokamas sriubas, uždrausti ankstyvas vedybas, nebeteikti parapijų išmokų vargšams ir kuris 'buvo toks įžūlus, kad pamokslaudamas apie pražūtingus šeimų kūrimo pavojus, pats drįso vesti'". "Nuo pat pradžių, — rašo Bonaras, — Malthusas nebuvo ignoruojamas. Ištisus trisdešimt metų liete liejosi jo teiginių paneigimai".

Ir visi įžeidinėjimai buvo skirti žmogui, kuris kvietė pasaulį į "dorovinį susilaikymą". Žinoma, Malthusas nebuvo nei šventuolis (pagal to meto standartus), nei, be abejo, koks žmogėdra. Tiesa, kad jis ragino panaikinti pagalbą vargšams ir net pareiškė, kad nereikia remti namų statybos darbo žmonių klasėms. Bet visa tai jis darė giliai širdyje turėdamas kaip tik vargingųjų klasių tikruosius interesus, ir iš esmės jo pažiūros buvo kai kurių šiuolaikinių socialinių teoretikų pažiūrų priešybė, kai šie abejingai aiškino, esą vargšams turi būti leidžiama ramiai mirti miestų gatvėse.

Taigi Malthuso pozicija buvo ne taip bešir diška, kaip iki kraštutinumo *logiška*. Pagal jo teoriją didžiausias pasaulio

rūpestis yra tai, kad jame per daug žmonių, o visa, kas galėtų paskatinti "ankstyvą sueitį", tiktai didina bendrąjį žmonijos skurdą. Žmogus, kuriam "nėra jokios laisvos užuobėgos galingojo Prigimties kumščio akivaizdoje", gali būti palaikomas labdara; bet jei jis dėl to dauginsis, toji labdara tebus užmaskuotas žiaurumas.

Tačiau logika ne visada būna populiari, ir tas, kuris rodo niūrią visuomenės ateitį, vargiai gali tikėtis visuotinio pripažinimo. Jokia kita doktrina nebuvo taip plūstama; Godwinas paskelbė, kad "tikrasis pono Malthuso rašinio tikslas yra įrodyti, kokias pražūtingas klaidas daro tie, kurie siekia apgalvotai ir iš esmės tobulinti žmonių visuomenę". Tad nenuostabu, kad į Malthusą buvo žiūrima kaip į nepageidautiną tarp padoriai mąstančių žmonių.

Tuo tarpu Ricardo fortūna šypsojosi nuo pat pradžių. Gimęs žydų šeimoje, jis nutraukė ryšius su ja, tapo krikščioniu unitaristu*, kad galėtų vesti kvakerių** merginą, kurią buvo įsimylėjęs. Tais laikais tolerancija nebuvo visuotinis reiškinys, antai jo tėvas turėjo prekiauti toje biržos vietoje, kuri buvo vadinama Žydų taku, bet Ricardo pasiekė ir atitinkamą socialinį statusą, ir platų asmeninį pripažinimą bei pagarbą. Antroje gyvenimo pusėje, jau būdamas Bendruomenių rūmų narys, jis buvo pakviestas kalbėti abejų rūmų pusių vardu. "Aš neturiu iliuzijų, — pasakė jis, — jog įveiksiu nerimą, kuris apima mane kiekvieną kartą, kai išgirstu savo paties balsą." Vienas jo amžininkas tą balsą apibūdino kaip šiurkštų ir rėksmingą, kitas — kaip švelnų ir malonų, nors ir nepaprastai aukštą; kaip ten bebuvę, Rūmai visada įdėmiai šito balso klausydavosi. Karštais ir logiškai nepriekaištingais aiškini-

* Unitaristai (*unitarians — angl.*) — krikščionių bažnyčios nariai, kurie atmeta Trejybės sampratą ir tiki, kad Dievas yra vienas asmuo.

** Kvakeriai (*quakers — angl.*) — krikščioniškos Bičiulių bendruomenės nariai, kurie vietoj formalių bažnytinių apeigų rengia neformalius susitikimus ir be išlygų nepripažįsta prievartos bei karo.

mais, ignoruodamas pavienių faktų atsitiktinumus ir susitelkdamas ties baziniais visuomenės sąrangos dalykais, "tarsi pats būtų atėjęs iš kitos planetos", Ricardo pagarsėjo kaip žmogus, lavinantis Bendruomenių rūmus. Netgi jo radikalumas — jis buvo atsidavęs žodžio ir susirinkimų laisvės šalininkas ir parlamentarų korupcijos bei katalikų persekiojimo priešininkas — nepakenkė jam reiškiamai pagarbai.

Abejotina, ar jo ištikimieji šalininkai daug suvokė, ką perskaitė, nes nėra ekonomisto, kurį suprasti būtų sunkiau negu Ricardo. Bet nors tekstas buvo keblus ir painus, jo prasmė aiški: kapitalistų ir žemvaldžių interesai nesutaikomai priešiški, o žemvaldžių interesai visuomenei žalingi. Todėl, kiek Ricardo supratę, kiek ne, pramonininkai pasirinko jį savo tribūnu: jų intereso dėka politinė ekonomija tapo tokia populiari, kad namų ponios, samdydamos guvernantes, ėmė teirautis, ar šios galinčios dėstyti vaikams jos principus.

Kol ekonomistas Ricardo žengė kaip dievaitis (nors iš tikrųjų jis buvo itin kuklus ir drovus žmogus), Malthusas buvo nustumtas į žemesnį statusą. Jo apybraižą apie gyventojų skaičių žmonės skaitė, ja žavėjosi, o paskui vėl ir vėl ją neigė; ir tas neigimo aistringumas akivaizdžiai liudijo Malthuso studijos galią. Taigi Ricardo idėjos buvo karštai aptariamos, o Malthuso indėlis į ekonomikos mokslą — išskyrus apybraižą apie gyventojų skaičių — susilaukė tik palankios tolerancijos arba buvo visai ignoruojamas. Mat Malthusas jautė, kad viskas šiame pasaulyje negerai, bet visiškai nesugebėjo pateikti savo argumentų aiškiai ir logiškai. Jis buvo toks eretiškas, kad teigė, jog gamybos smukimas, depresija, "visuotinis prisotinimas", kaip jis sakydavo, gali kelti rūpesčių visuomenei; Ricardo be vargo įrodė, kad ši mintis yra absurdiška. Kaip apmaudu šiuolaikiniam skaitytojui! Intuityvusis Malthusas rėmėsi vien faktais ir puikiai nujautė rimtas problemas, bet jo aiškinimai su painiais pavadinimais neturėjo jokių galimybių įveikti

kandaus biržos brokerio, kuris pasaulį traktavo vien kaip didelį abstraktų mechanizmą, talento.

Todėl jiedu ginčydavosi dėl visko. Kai Malthusas 1820 metais paskelbė savo *Politinės ekonomijos principus* (*Principles of Political Economy*), Ricardo nepasibodėjo surašyti daugiau kaip 220 puslapių pastabų, kad nurodytų gerbiamo dvasininko įrodinėjimų klaidas, o Malthusas būtinai suko iš kelio savo knygoje, kai tik atsirasdavo proga parodyti klaidingą argumentaciją, kuri, jo įsitikinimu, buvo būdinga Ricardo pažiūroms.

Keisčiausia, kad juodu buvo artimi bičiuliai. Jie susipažino 1809 metais, kai Ricardo laikraštyje *Morning Chronicle* paskelbė cilką meistriškų laiškų dėl aukso lydinių kainos, o paskui sutriuškino tokį poną Bosanquet, kuris buvo toks neatsargus, jog išdrįso aiškinti priešingai. Pirma Jamesas Millis, o paskui ir Malthusas susirado tų laiškų autorių, ir tarp trijulės užsimezgė draugystė, kuri truko iki jų dienų pabaigos. Jie nuolat susirašinėjo ir sukę apsukę lankė vienas kitą. "Jie drauge ieškojo Tiesos, — rašė tų metų rašytoja Maria Edgeworth savo žaviame dienoraštyje, — ir guviai džiaugdavosi ją radę, nepaisydami, kuris tai padarė pirmasis."

Ne visada tai buvo rimtos diskusijos, jie buvo gyvi žmonės. Malthusas, ar laikydamasis savo paties teorijos, ar dėl kokių kitų priežasčių, vedė vėlai, bet visada mėgo susibūrimus. Kai jis mirė, vienas iš pažįstamų taip apibūdino jo gyvenimą Rytų Indijos koledže: "Prislopinti jaunų žmonių juokeliai, išorinė pagarba, retkarčiais pamaištavimai; jaunos panelės, šaudančios iš lanko; keistas profesoriaus perso mandagumas... ir truputį senamadžių susibūrimų vasaros vakarais palaima — viskas pasibaigė".

Feljetonistai lygino jį su šėtonu, bet Malthusas buvo aukštas, gražus švelnios sielos vyras; studentai, jam negirdint, vadino jį "Tėvuku". Jis turėjo vieną savotišką defektą — iš savo proprosenelio buvo paveldėjęs skeltą gomurį, todėl kalbėjo

labai neraiškiai; ypač prastai tardavo raidę l, ir žmonėse klaidžiojo linksmas pasakojimas, kaip jis vienai kurčiai ir įžymiai ledi šaukė į klausomąjį ragelį: "Gal ledi galėtų aplankyti Killarney'o malūnus?" Dėl šio defekto bei jo pavardės asociacijų su gyventojų pertekliaus idėja viena jo pažįstama rašė:

> Aną savaitę svečiavosi filosofas Malthusas. Aš parinkau jam malonią nevedusių žmonių draugiją... jis yra gero charakterio vyras ir, jei tik nėra kokių nors gimstamumo padidėjimo požymių, labai paslaugus kiekvienai damai... Malthusas yra tikras moralės filosofas, ir aš beveik sutikčiau kalbėti taip neraiškiai, jei tik sugebėčiau galvoti ir elgtis taip išmintingai.

Ricardo irgi mėgdavo namuose atsipalaiduoti; plačiai pagarsėję buvo jo pusryčiai, ir, regis, jis buvo itin susižavėjęs šaradomis*. Panelė Edgeworth savo knygoje *Gyvenimas ir raštai* perteikia vieną tokios šarados ratą:

> *dabita* — p. Smithas, p. Ricardo, Fanny, Harriet ir Maria, vaizduoja gaidį. Tie patys ir tos pačios *kruopščiai šukuojasi*. P. Ricardo, vienas pats pasipūtęs eina, *dabita*, labai juokinga.

Jis buvo nepaprastai talentingas verslininkas. "Talentas turtėti, — rašė jo brolis, — nėra pernelyg vertinamas, bet gal jokioje kitoje srityje ponas R. neparodė tokių retų sugebėjimų kaip versle. Jo absoliutus susigaudymas verslo vingrybėse, stebėtinai greitas operavimas skaičiais, jo sugebėjimas be jokių matomų pastangų susitvarkyti su savo didžiuliais sandėriais, jo blaivumas ir sveikas protas — visos šios savybės įgalino jį toli aplenkti visus amžininkus fondų biržoje." Seras

* Šarada (*pranc.* — *charade*) — žaidimas, kuriame reikia atspėti užmintą žodį, kai tas žodis arba jo dalys vaizduojami nedidele scenele.

Johnas Bowringas vėliau teigė, kad Ricardo sėkmė rėmėsi supratimu, jog žmonės apskritai linkę perdėti įvykių reikšmingumą. "Todėl jei, pavyzdžiui, biržoje būdavo priežastis kursui truputį kilti, jis pirkdavo akcijas, nes buvo tikras, kad kursas nepagrįstai kils dar labiau, ir jis gaus pelno; o kai akcijų kursas krisdavo, jis jas parduodavo, nes žinojo, jog nerimas ir panika numuš tą kursą daug žemiau, negu aplinkybės reikalautų."

Juodviejų su Malthusu draugija iš tiesų buvo tarsi aukštyn kojomis sukomponuota — teoretizuojantis biržos brokeris ir praktiškasis teologas; ji buvo juo labiau kurioziška, jei pridėsime, kad teoretikas pinigų pasaulyje jautėsi kaip namuose, o faktų ir skaičių mylėtojas tenai visiškai nesiorientavo.

Napoleono karų metais Ricardo įėjo į sindikatą, kuris iš iždo įsigijo vyriausybės vertybinių popierių ir po to platino juos žmonėms. Ricardo ne kartą darė paslaugas Malthusui, o vieną kartą atsivedė jį pasirašyti nedidelio paketo obligacijų, kurios davė kunigui šiek tiek pelno. Waterloo mūšio išvakarėse Malthusas pakliuvo į tipišką "buliaus" padėtį* fondų biržoje, ir toji įtampa jo nervams pasirodė per didelė. Jis parašė laišką Ricardo, ragindamas šį "pasinaudoti dar tebesančia proga realizuoti tą nedidelį manosios dalies pelną, kurį jūs buvote toks malonus man pažadėti... jei tai tik nėra neteisinga ar nepatogu". Ricardo pakluso draugui, bet, skatinamas stipresnės profesionalaus biržos perpirklio nuojautos, pats maksimaliai pasinaudojo "buliaus" padėtimi. Wellingtonas nugalėjo; Ricardo pelnė didžiulę sumą, o vargšo Malthuso dėl neapdairumo niekas negalėjo paguosti. Tuo tarpu Ricardo dvasiškam tėvui lyg tarp kitko rašė: "Aš laimėjau tiek daug, kiek

* Vertybinių popierių prekiautojai fondų biržoje skirstomi į "bulius" ir "lokius"; "buliais" vadinami tie akcijų prekeiviai, kurie tikisi jų kurso kilimo ir todėl superka jas, kad vėliau pardavę gautų pelno. "Lokiai" yra besitikintys akcijų kurso kritimo, todėl jas parduoda, vėliau ketindami supirkti kur kas mažesnėmis kainomis.

tik galėjau tikėtis ar geisčiau laimėti kylant kursui. Toji paskola davė man didelį pelną... Dabar truputį apie senąją mudviejų problemą", — ir jis vėl pasinėrė į diskusiją apie teorinę prekių kainų kilimo reikšmę.

Jų nesiliaujanti diskusija laiškais bei susitikinėjant tęsėsi iki 1823 metų. Paskutiniajame laiške Malthusui Ricardo rašė: "Savo darbą, mano brangusis Malthusai, aš jau atlikau. Kaip įprasta diskutuojantiems, mudu kiekvienas po daugybės ginčų likome su savo nuomone. Bet šie ginčai niekada nežalojo mūsų draugystės; ir aš visai nenorėčiau, kad jūs su mano nuomone sutiktumėte labiau, negu aš sutinku su jūsiške". Tais metais jis staiga mirė, sulaukęs penkiasdešimt vienerių; Malthusui dar buvo lemta gyventi iki 1834 metų. Štai jo nuomonė apie Ricardo: "Nieko, išskyrus savo šeimą, aš nemylėjau labiau nei jį".

Malthuso ir Ricardo nuomonės skyrėsi beveik visais klausimais, bet dėl Malthuso teiginių apie gyventojų skaičių ginčų nekildavo. Savo garsiojoje 1798 metų *Apybraižoje* Malthusas, atrodė, ne tik visiems laikams atskleidė šią problemą, bet ir daug ką paaiškino apie žiaurų, nesibaigiantį, Anglijos visuomenę persekiojantį skurdą. Kai kurie kiti tyrėjai taip pat, nors ir miglotai, suvokė ryšį tarp gyventojų skaičiaus ir skurdo, ir tuo metu populiarus buvo abejotinas pasakojimas apie salą netoli Čilės, kurioje toksai Juanas Fernandezas paleido pora ožkų, kad kada nors vėliau prireikus tose vietose rastų mėsos. Po kiek laiko aplankęs salą ir pamatęs, kad ožkų prisidaugino be skaičiaus, jis įkurdino ten ir pora šunų, kurie taip pat dauginosi ir medžiojo ožkas. "Šitaip, — rašė autorius, dvasiškasis tėvas Josephas Townshendas, — vėl buvo atstatyta pusiausvyra. Iš dviejų biologinių rūšių pirmoji, silpnesnioji, turėjo sumokėti skolą gamtai; o aktyvioji ir stiprioji savo gyvastį išsaugojo". Ir pridūrė: "Žmogiškųjų būtybių skaičių reguliuoja maisto kiekis".

Gamtoje turi būti išlaikyta pusiausvyra, — teigė ši paradigma, — bet jos dar nepakako padaryti galutinėms triuškinančioms išvadoms, kurias, sprendžiant šią teorinę problemą, galėjai numanyti. Tai liko padaryti Malthusui.

Jis pradėjo nuo susižavėjimo grynai skaitmeninėmis galimybėmis, kurios glūdėjo *dvigubinimo* idėjoje. Jo supratimą apie stulbinančią dauginimosi galią gausiai palaikė kiti, vėlesnieji tyrėjai. Vienas biologas apskaičiavo, kad kiekviena gyvulių pora, kasmet atsivedanti dešimt porų palikuonių, per dvidešimt metų susilauktų 700 000 000 000 000 000 000 palikuonių; o Havelockas Ellisas pateikė pavyzdį apie vieną smulkutį organizmą, kuris, be kliūčių daugindamasis, iš vienos mažytės savo gyvasties per trisdešimt dienų pagamintų masę, milijoną kartų didesnę už Saulę.

Tačiau mūsų tikslams tokie pavyzdžiai apie gamtoje glūdinčią vaisingumo galią yra beprasmiai. Esminis klausimas yra toks: kiek stipri normali reprodukcinė žmonių galia? Malthusas padarė prielaidą, kad žmogiškosios būtybės linkusios padvigubinti savo skaičių per dvidešimt penkerius metus. Tiems laikams ši prielaida buvo palyginti nuosaiki. Ji reiškė, kad vidutinė šeima turėtų būti iš šešių žmonių, kurių du mirtų nesulaukę vedybinio amžiaus. Pasitelkdamas Amerikos duomenis, Malthusas įrodė, kad gyventojų skaičius tenai per praėjusius pusantro šimto metų padvigubėjo kas dvidešimt penkeri metai, o kai kuriose miškingose vietovėse, kur gyvenimas buvo laisvesnis ir sveikesnis, net kas penkiolika metų!

Šitą žmonijos dauginimosi tendenciją (įrodinėjimui neturi reikšmės, ar žmonių skaičius padvigubėja per dvidešimt penkerius, ar per penkiasdešimt metų) Malthusas supriešino su nenuginčijamu faktu, kad žemės plotas, skirtingai nei žmonės, negali didėti. Sunkiai triūsiant, žemės plotą galima praplėsti, bet nedaug ir iš lėto; priešingai nei žmonės žemė negali *daugintis*. Vadinasi, burnų skaičius didėja geometriškai, o dirbamos žemės plotas plėstis gali tik aritmetiškai.

Rezultatas, žinoma, toks pat neišvengiamas kaip ir logiška išvada: anksčiau ar vėliau žmonių skaičius viršys maisto kiekį. "Pasaulio gyventojų skaičių laikydami bet kokio dydžio, kad ir, pavyzdžiui, tūkstančio milijonų, — rašė Malthusas *Apybraižoje*, — ... pamatysime, kad žmonių giminė didės santykiu 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 516 ir t.t., o pragyvenimo reikmenys — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 ir t.t. Po dviejų su ketvirčiu amžiaus gyventojų skaičiaus ir jų pragyvenimo reikmenų kiekio santykis bus kaip 512 su 10; po trijų šimtmečių — 4096 su 13, o po dviejų tūkstančių metų skirtumas tarp šių dviejų dydžių negalės būti net apskaičiuotas."

Tokio šiurpaus ateities vaizdo pakaktų išgąsdinti bet kuriam žmogui. "Šis požiūris, — rašė Malthusas, — yra kiek melancholiškas." Susirūpinęs kunigas padarė išvadą, kad neatitaisomas ir vis labiau gresiantis atotrūkis tarp valgytojų skaičiaus ir maisto kiekio gali turėti tik vieną pasekmę: didesnioji žmonijos dalis amžiams pasmerkiama skurdui. Bet didžiulis ir dar didėti gresiantis atotrūkis šiaip ar taip turės būti sustabdytas: kaip bežiūrėtum, žmonės be maisto išgyventi negali. Štai kodėl primityviose gentyse egzistuoja kūdikių žudymo paprotys; štai kodėl karai, epidemijos, bet visų pirmiausia — skurdas.

Ir dar lyg šito būtų negana: "Badas, atrodo, yra paskutinis, pats baisiausias gamtos ginklas. Gyventojų skaičiaus didėjimo galia yra tiek stipresnė už žemės galią užtikrinti egzistavimą..., kad pirmalaikė mirtis vienokiu ar kitokiu būdu privalo lankyti žmones. Žmonijos ydos yra aktyvūs ir sumanūs gyventojų skaičiaus mažėjimo pagalbininkai... Bet jei jos šitame išnaikinimo kare nuveiktų per mažai, kaip siaubinga rikiuotė atakon pakils masinės ligos, epidemijos, maras, šluodami žmones tūkstančiais ir dešimtimis tūkstančių. Jei ir dar sėkmė nebus garantuota, iš užnugario prisėlins didžiulis neišvengiamas badas ir vienu galingu kirčiu subalansuos žmonių skaičių su maisto kiekiu pasaulyje".

Nėra ko stebėtis, kad vargšas Godwinas skundėsi, esą Malthusas pažangos bičiulius pavertęs reakcijos šalininkais. Nes jo mokymas iš tiesų yra nevilties doktrina. Niekas, *niekas* negali išvaduoti žmonijos iš nuolatinės grėsmės pražūti dėl savo pačios dydžio — tik trapus "dorovinio susilaikymo" šiaudas. Bet kiek patikimas tasai dorovinis susilaikymas didžiojo lytinio geismo akivaizdoje?

Ar Malthusas buvo teisus?

Dar visai neseniai, mūsų amžiaus 8-ojo dešimtmečio pradžioje, bendras pasaulio gyventojų skaičiaus didėjimo vaizdas rodėsi patvirtinąs jo nuogąstavimus, bent jau menkiau išsivysčiusiose pasaulio dalyse. Tais metais demografai jau kalbėjo apie 20 milijardų žmonių — *penkis kartus* daugiau, negu gyveno 1970 metais — galimybę, jei to augimo tempai netrikdomi išsilaikytų ir ateinančius penkiasdešimt metų.

Šiandien švytuoklė tam tikru laipsniu pakeitusi kryptį. Iš tiesų, gyventojų skaičiaus problemos svarstymas visada atrodo lyg švytuoklės judėjimas tarp dviejų priešingų nuomonių: pastebime, kad ir pats Malthusas savo garsiosios apybraižos antrajame leidime, pasirodžiusiame vos penkeri metai po pirmojo, jau kur kas optimistiškesnis ir viliasi, kad darbo žmonės išmoks savanoriškai "susilaikyti", atidėdami vedybų laiką.

Apdairų šių dienų optimizmą labiausiai lemia esminiai technologijos šuoliai, ypač vadinamoji žalioji revoliucija, kuri tokiose šalyse, kaip Indija, nepaprastai padidino derlingumą. Šiandien Indija gamina tiek maisto produktų, kad nedidelę jų dalį gali net eksportuoti. Ir nors agronomai vis dar kasmet sulaikę kvapą laukia, koks bus derlius, baisioji pasaulinio bado vizija, išplaukianti iš Malthuso pasiūlos ir paklausos skaičiavimų, jau nebėra realistinė prognozė. Priblokšti televizijos žiūrovai, 1980 metais stebėję skeletais tapusius Etiopijos ir Sacharos zonos šalių žmones, regėjo ne išsipildančias

Malthuso pranašystes, o vietinių sąlygų — sausros ir nepakankamo transporto tinklo — pasekmes.

Vis dėl to Malthuso pranašautai šmėklai nuvyti reikia daugiau nei vien maisto gamybos padidėjimo. Nors pasaulinis badas vargu ar tikėtinas, bet, pasak ekspertų, gyventojų skaičius auga sparčiai. Jungtinių tautų organizacija, remdamasi dabartiniais gimstamumo ir mirtingumo rodikliais, prognozuoja, kad po penkiasdešimties metų Indijoje gyvens tiek žmonių, kiek šiandien gyvena Kinijoje, Bangladeše jų bus triskart daugiau, o Kenijoje — net penkiskart! Tie skaičiai tiesiogiai dar nereiškia, kad jau bus badas, bet jie sukels nepaprastai pavojingas socialines problemas, kai vis daugiau gausėjančių kaimo gyventojų bus priversti palikti žemę ir keltis į miestus. 1981 m. Nobelio instituto surengtame simpoziume gyventojų skaičiaus klausimais demografai kalbėjo apie pavojų, kurį kelia gal penkiolika besivystančiose šalyse augančių megapolių su daugiau kaip 20 milijonų gyventojų kiekviename. "Driekdamiesi lyg kokios ataugos tie tirštai apgyventi žmonių gardai iš tiesų meta kuo rimčiausią politinį iššūkį to pasaulio šalims, — kalbėjo vienas stebėtojas. — Kaip šitas miestų gyventojų mases apsaugoti nuo apatijos dūlėsių, suturėti nuo anarchijos ir maišto pagundų?"

Galbūt dar svarbiau, — mes negalime pamiršti, jog Malthusas buvo teisus, kai teigė, jog gyventojų skaičius, didėdamas eksponentiškai, neišvengiamai yra *pajėgus* praryti be pėdsakų bet kurį žemės ūkio našumo padidėjimą. Vadinasi, stengiantis balansuoti, būtina valdyti ne tik pasiūlos, bet ir paklausos veiksnius. Vaikų gamybą reikia kontroliuoti taip kaip ir maisto.

Ar pasaulio gyventojų skaičių apskritai įmanoma kontroliuoti? Gal ir stebėtina, bet atsakymas — taip. Stebėtina todėl, kad demografai visada abejojo, ar tautos, labiausiai kenčiančios nuo gyventojų skaičiaus "ligos", įveiktų valstiečių tamsumą, organizuotą religijos priešinimąsi ir politinę apatiją. Da-

bar įsivyravusi daug optimistiškesnė pažiūra. Net tokios skirtingos šalys, kaip Meksika ir Kinija, neseniai abejingos arba atvirai priešiškos gimimų reguliavimui, paskutiniaisiais metais ėmėsi entuziastingai jį diegti. Netgi Indija, ilgus metus į nevilčių variusi demografus, ėmėsi ryžtingų, kartais, tiesą sakant, net negailestingų priemonių planinei tėvystei realizuoti.

Ir pastangos ėmė duoti rezultatus. 1970—1975 metais, nepaisant vyravusio pesimizmo, *pirmą kartą istorijoje* gyventojų skaičiaus augimas sulėtėjo. Pats gyventojų skaičius anaiptol nenustojo didėjęs — JTO ekspertai numato, kad šiandien 5 milijardų Žemės gyventojų skaičius gali didėti iki 10 milijardų, kol didėjimas sustos. Bet pagaliau bent jau augimo tempai lėtėja, vadinasi, per dviejų kartų laikotarpį augimas gali liautis, o tai prieš dešimtį metų buvo paprasčiausiai neįtikėtina.

Bėda tik ta, kad ši pažanga pasiskirsčiusi netolygiai. Vakarų Europoje, pavyzdžiui, jau dabar yra NGSA — Nulinis gyventojų skaičiaus augimas. Jungtinių Amerikos Valstijų būsimo gyventojų skaičiaus apskaičiavimai vis sumažinami ir dabar manoma, kad 250 milijonų amerikiečių sulauksime tik maždaug 2020 metais; tas skaičius kiek padidins mūsų koncentraciją, bet nepajėgs rimčiau grėsti mūsų gyvensenos kokybei.

Tačiau skurdžiausiose pasaulio dalyse, kur maisto santykiniai mažiausia, prognozės nėra tokios guodžiančios. Tiesa, gimimų skaičius po truputį mažėja ir tenai, bet lėčiau nei Vakaruose ir, be to, iš daug aukštesnio išeities taško. Malthuso išpranašauta šmėkla dar ilgai nedings iš Sacharą juosiančių Afrikos šalių.

Įdomu, kad pats Malthusas niekada nenukreipė žvilgsnio į tas pasaulio dalis, kur šiandien ši problema itin aštri. Jam rūpėjo ne žemynai rytuose ir pietuose, o Anglija ir Vakarų pasaulis. Ir čia, laimei, Malthusas visiškai klydo. 1860 m. Didžiojoje Britanijoje apie 60% vedusių porų turėjo keturis ir daugiau vaikų. 1925 m. jau tik viena šeima iš penkių turėjo tiek vaikų. Ir priešingai, šeimų tik su vienu arba dviem vai-

kais skaičius per tą patį laikotarpį padidėjo nuo 10% iki daugiau nei pusės visų šeimų.

Kas išgelbėjo Vakarus nuo Malthuso prognozuotų dvigubėjimų ir jų kartojimosi? Pagrindinį vaidmenį, be abejo, suvaidino gimimų reguliavimas. Pradžioje jis buvo vadinamas neomaltusianizmu, — Malthusas nuo šio pavadinimo krūptelėtų, nes jis niekada tokiai praktikai nepritarė. Aukštuomenė per visą istoriją, sakytume, reguliavo gimimus, ir tai buvo viena iš priežasčių, dėl kurios turtingieji sutelkdavo vis daugiau turto, o vargšai susilaukdavo vis daugiau vaikų. Anglijoje ir apskritai Vakaruose palaipsniui įsigalint gerovei, vargšai ne tik maitinosi ir rengėsi vis geriau, bet ir išmoko riboti savo palikuonių skaičių, kaip tai darė turtingesniosios klasės.

Svarbus procesas, neigiantis Malthuso pranašystes Vakaruose, buvo ir neregėto masto urbanizacija. Kaimo ūkiuose vaikai gali būti aktyvas, o miestuose jie esti pasyvas. Šitaip ekonominiai motyvai susijungė su gilėjančiomis žiniomis apie gimimų reguliavimo būdus ir užkirto kelią bauginančiam demografiniam sprogimui.

Taigi Anglijai pačios blogiausios prognozės nepasitvirtino, ir žiauriajai Malthuso apskaičiavimų logikai liko pasmerktos tik tos pasaulio dalys, kuriose turtas ir pažanga vėlavo. Žinoma, Malthuso laikais nieko panašaus net apytikriai nebuvo galima numatyti. 1801 m. Britanijoje, nepaisant didžiausių nuogąstavimų ir gandų, kartais net pranašaujančių, kad ruošiama karinė diktatūra, buvo surengtas pirmasis gyventojų surašymas. Johnas Rickmanas, valstybės tarnautojas ir statistikas, apskaičiavo, kad per tris dešimtmečius Anglijos gyventojų skaičius išaugo 25% . Nors toks rezultatas buvo tolimas padvigubėjimui, niekas neabejojo, jog jei masės žmonių negyventų skurde ir ligose, gyventojų skaičius didėtų kaip sniego griūtis. Niekas nesugebėjo numatyti, kad ateityje gimimų tempas lėtės; jau greičiau visiems atrodė, kad Britanija amžiams pasmerkta skurdui, kurį platina nepaliaujamai besidauginą

žmonės, vargiai kapanodamiesi dėl menko duonos kąsnio. Skurdas nebeatrodė atsiradęs atsitiktinai ar Dievo valia, ar net dėl žmonių nejautrumo. Rodės, lyg kokia pikta apvaizda žmonių giminę pasmerkė amžinam sielvartui, tarsi šykštuolė gamta iš visų žmonijos pastangų tobulėti kūrė kandų farsą.

Visa tai varė į nevilтį. Paley, kuris pasisakydavo už didesnį gyventojų skaičių "kaip prioritetinį tarp visų kitų politinių tikslų", dabar staiga persimetė Malthuso pusėn; Pittas, kuris troško, kad šalis nuolatos turtėtų vaikais, dabar iš pagarbos kunigo teiginiams atšaukė savo įstatymą dėl didesnės pagalbos skurdžiams. Coleridge'as apibendrino liūdną panoramą. "Baigdamas sakau: pažiūrėkite į šią galingą tautą, — rašė jis, — į jos valdovus ir išminčius, paklūstančius ir Paley'ui, ir Malthusui! Vargas jai, vargas!"

Kas dar nebuvo galutinai prislėgtas Malthuso rašinių, galėjo kreiptis į Ricardo.

Iš pirmo žvilgsnio jo pasaulis — bent jau po Malthuso — nebuvo toks bauginantis. Ricardo visuomenės charakteristika, pateikta 1817 m. išleistuose *Politinės ekonomijos principuose* (*Principles of Political Economy*), yra sausa, santūri ir koncentruota; čia nė su žiburiu nerasi gyvenimo, jo sodrių detalių, taip būdingų Smithui. Ricardo knygoje nėra nieko, išskyrus abstrakčius esminius teiginius, kuriuos dėsto intelektas, susitelkęs ties kur kas pastovesniais dalykais nei nuolat besikeičianti kasdienio gyvenimo tėkmė. Tie teiginiai tokie fundamentalūs, paprasti, neišgražinti ir proporcingi, kokios yra Euklido tezės, bet, skirtingai nuo grynai geometrinių išvadų visumos, ši sistema žmogiška, nes tai yra *tragiška* sistema.

Norėdami suvokti tą tragizmą, trumpam stabtelėkime ir susipažinkime su pagrindiniais pjesės veikėjais. Kaip jau sakėme, tai ne *žmonės*, o prototipai. Ir, suprantama, tie prototipai *ne gyvena*, įprasta šio žodžio reikšme, o paprasčiausiai veikia pagal "elgsenos dėsnius". Čia nerasime nieko panašaus

į triukšmingą Smitho pasaulį; vietoje jo stebėsime lėlių teatro spektaklį, kuriame iš realaus pasaulio belikę vien ekonominiai motyvai.

Taigi su kuo mes susitiksime? Pirmiausia ten bus darbininkai, neindividualizuoti ekonominės energijos vienetai, kurių vienintelis žmogiškas bruožas — beviltiškas prisirišimas prie švelniai vadinamų "šeimyninės visuomenės džiaugsmų". Jų neišgydomas potraukis tiems džiaugsmams ir lemia, kad kai tik padidėja atlyginimai, nedelsiant pagausėja ir gyventojų. Darbininkai gauna savo sausą duonos plutą, nes, anot Baringo, be jos nepratęstų giminės. Tačiau jeigu žiūrėtume į ateitį, dėl tokios savo bejėgystės šie žmonės pasmerkti vos egzistuoti. Kaip ir Malthusas, Ricardo matė vienintelę išeitį darbo žmonėms — "susilaikymą", ir nors troško jiems gero, gebėjimu save kontroliuoti tikėjo ne per daugiausiai.

Toliau sutinkame kapitalistus. Tai ne nuolaidūs Smitho prekeiviai. Šitie yra pilka ir vienoda kohorta, kurios vienintelis gyvenimo tikslas — kaupti, tai yra telkti pelną ir jį reinvestuoti, samdant dirbti vis daugiau žmonių; ir tai jie daro su nenukrypstamu patikimumu. Bet kapitalistų dalia nelengva. Viena, konkuruodami tarpusavyje jie labai greitai praranda galimybę gauti didėlesnį pelną, kuris galėtų atitekti laimingajam, išradusiam naują gamybos būdą ar aptikusiam neįprastai pelningą realizavimo rinką. Antra, jų pelnai be galo priklauso nuo atlyginimų, kuriuos turi mokėti, o tai, kaip matysime, sukelia rimtų sunkumų.

Bet kol kas, juoba nesant realistinių detalių, šis pasaulis nėra pernelyg tolimas Smitho pasauliui. Skirtumai atsiranda, kai Ricardo pereina prie žemės savininkų.

Žemės savininkai, Ricardo akimis, yra tie vieninteliai laimingieji, kuriems dėl esamos visuomenės santvarkos atitenka visa nauda. Darbininkai dirba ir už tai gauna darbo užmokestį; kapitalistai užsiima verslu ir gauna pelną. O žemės savininkai pelnosi iš žemės galių, ir jų pajamų — rentos — tiesiogiai

neveikia nei konkurencija, nei gyventojų skaičiaus kitimas. Faktiškai jie pelnosi visų kitų sąskaita.

Trumpam stabtelėkime ir pasiaiškinkime, kaip Ricardo priėjo tokios išvados, juolab kad jo niaurus požiūris į visuomenę remiasi tuo, kaip jis apibrėžė žemės savininkų gaunamą rentą. Ricardo renta nebuvo paprasta kaina, mokama už naudojamą žemę, kaip, sakysim, palūkanos yra kapitalo kaina, o darbo užmokestis — darbo kaina. Renta jam buvo labai savotiška pajamų rūšis, atsirandanti neabejotinai dėl nevienodo žemės sklypų produktyvumo.

Tarkime, aiškino Ricardo, yra du kaimynai-žemės savininkai. Vieno savininko žemė yra derlinga, ir su šimtu žmonių bei turima technika jis gali surinkti pusantro tūkstančio bušelių grūdų. Antrojo savininko žemė ne tokia vaisinga; su tiek pat žmonių ir technikos jis gaus tik tūkstantį bušelių. Tai grynai gamtos sąlygotas faktas, bet jis turi ekonomines pasekmes: laimingesniojo savininko ūkyje grūdai pagal sąnaudas vienam bušeliui bus pigesni. Kadangi abiejų kaimynų kapitalo išlaidos vienodos ir abu turi mokėti vienodus atlyginimus, tai, savaime aišku, kaštų požiūriu pranašesnis bus tas, kuris gaus penkiais šimtais bušelių grūdų daugiau.

Renta ir atsiranda dėl šio kaštų *skirtumo*, aiškino Ricardo. Jei, pavyzdžiui, paklausa tokia didelė, kad dirbti žemę apsimoka ir prastesniuose ūkiuose, tuomet auginti grūdus derlingesnėse žemėse bus tikrai labai pelninga. Kuo didesnis skirtumas tarp dviejų ūkių, tuo didesnė diferencinė renta. Tarkime, vos beapsimoka auginti javus labai nederlingoje žemėje, kur kaštai — 2 doleriai už bušelį; tuomet laimingasis žemės savininkas, savo derlingame sklype išauginąs grūdus, atsieinančius jam po 50 centų už bušelį, tikrai gaus didelę rentą. Juk *abu* ūkiai parduos rinkoje grūdus vienoda kaina, sakykime, po 2,10 dolerio, ir derlingesnio sklypo šeimininkas į kišenę įsidės nuo kiekvieno bušelio po 1,50 dolerio, t.y. tą gamybos kaštų skirtumą.

Lyg ir nematyti čia kokio pavojaus. Bet patalpinkime tai Ricardo vaizduojamame pasaulyje, ir aikštėn iškils grėsmingos šio proceso pasekmės.

Ricardo ekonominį pasaulį regėjo kaip nuolat besiveržiantį plėstis. Kapitalistai kaupė pelną ir statė naujas dirbtuves bei fabrikus. Dėl to didėjo darbo jėgos paklausa. Šis procesas keldavo atlyginimus, bet tik laikinai, nes geresnis darbo apmokėjimas netrukus paskatindavo nepataisomas dirbančiųjų mases pasinaudoti apgaulingais šeimyninės visuomenės džiaugsmais, ir, rinkon plūstelėjus dar daugiau samdomųjų darbininkų, visi pasiekimai nueidavo šuniui ant uodegos. Štai čia Ricardo pasaulis smarkiai skiriasi nuo viltingųjų Smitho perspektyvų. Gyventojų skaičiui didėjant, įrodinėjo Ricardo, *neišvengiamai teks plėsti dirbamų žemių ribas*. Daugės valgytojų, daugiau prireiks ir grūdų, o tam reikės turėti daugiau žemės. Natūralu, kad naujai apsėti sklypai nebus tokie derlingi, kaip jau naudojami, nes ar rastum ūkininką, kuris pirmiausia nebūtų pradėjęs dirbti derlingiausios žemės.

Taigi, kai daugės gyventojų, teks dirbti vis daugiau žemės, ir grūdų gamybos kaštai tolydžio didės. Tas pats bus, žinoma, ir su grūdų pardavimo kainomis, vadinasi, ir su geras žemes valdančių savininkų renta. Ir augs ne tik renta, bet ir darbo užmokestis. Nes kuo brangiau atsieis grūdų gamyba, tuo daugiau reikės mokėti už samdomųjų darbininkų darbą, kad jie ir toliau įstengtų nusipirkti savąją duonos žiauberę ir išliktų gyvi.

Tai ir yra tragedija. Kapitalistai — žmonės, užtikrinantys visuomenės pažangą — patirs dvigubą spaudimą. Viena vertus, atlyginimai, kuriuos jie turi mokėti, kyla, nes brangsta duona. Kita vertus, turtėja žemės savininkai, nes kuo daugiau prastų žemių įtraukiama gamybon, tuo didesnę rentą duoda derlingi sklypai. Žemės savininkams tenkanti visuomenės pyrago dalis didėja, ir tėra tik viena klasė, kurios sąskaita toji žemvaldžių dalis gali didėti, — kapitalistai.

Kaip ši išvada skiriasi nuo puikaus Smitho pažangos reginio! Smitho pasaulyje, plečiantis darbo pasidalijimui ir turtėjant visuomenei, kiekvieno jos nario gyvenimas palaipsniui gerėja. Dabar matome, kad Smithas taip samprotavo todėl, jog nesugebėjo suvokti žemės išteklius esant ypatingai silpna pažangos vieta. Smitho koncepcijoje nėra derlingos žemės stygiaus, taigi — ir tos ribos, už kurios renta ima didėti, augant gyventojų skaičiui.

Kaip kontrastas Smitho schemai, Ricardo pasaulyje pelnėsi *tiktai* žemės savininkai. Darbininkai visiems laikams buvo pasmerkti vien egzistuoti, nes po kiekvieno atlyginimų padidėjimo atsirasdavo pulkas vaikų, ir atlyginimų prieaugis kaipmat išgaruodavo. Kapitalistai, kurie dirbo, kaupė ir investavo, susigriebė, kad visos jų pastangos eina perniek, mat atlyginimų išlaidos didėja, o pelnas vis mažesnis. Tuo tarpu žemvaldžiai, kurie apskritai nieko neveikė, tik susirinkdavo rentą, galėjo ramiai sau sėdėti ir žiūrėti, kaip auga rentos suma.

Tad nėra ko stebėtis, kad Ricardo kovojo prieš Grūdų įstatymus ir įrodinėjo, jog pigių javų importas į Britaniją duotų didelės naudos. Netenka stebėtis ir dėl to, kad žemės savininkai trisdešimt metų nagais ir dantimis laikėsi įsikibę, neleisdami įvežti į šalį pigių grūdų. Natūralu, jog Ricardo aiškinimų teorija labiausiai atitiko jaunosios pramonininkų klasės reikmes. Argi pramonininkai galėjo atsakyti už tai, kad darbo užmokestis mažas? Ne, nes čia kaltas pačių darbininkų aklumas, stumiantis juos nuolatos daugintis. Ar jie buvo atsakingi už visuomenės pažangą? Taip, bet kokia nauda iš to kapitalistams, kad jie eikvoja jėgas ir kaupia pelną, idant toliau rizikuodami plėstų gamybą? Viskas, ką jie gaudavo už savo vargus, buvo abejotinas malonumas matyti, kaip didėja renta ir darbo užmokestis, o jų gaunamas pelnas mažėja. Juk būtent jie, pramonininkai, vairavo krašto ūkio mašiną, o žemvaldžiai tik sėdėjo išsidrėbę ant užpakalinės tos mašinos sėdynės, pa-

siėmę sau ir visus uždarbius, ir malonumą. Iš tiesų, nuovokus kapitalistas turėjo klausti savęs, ar apskritai verta prasidėti.

Kas galėjo tokiomis aplinkybėmis staiga atsistoti ir pasakyti, kad Ricardo žemvaldžių atžvilgiu neteisus, jei ne kunigas Malthusas!

Prisiminkime, kad Malthusas buvo ne vien gyventojų skaičiaus klausimų žinovas. Pirmiausia ir svarbiausia jis buvo ekonomistas ir faktiškai būtent jis iškėlė "rikardiškąją" rentos teoriją dar iki šios ėmėsi ir išplėtojo pats Ricardo. Bet iš savosios teorijos Malthusas padarė anaiptol ne tas išvadas, kokiomis pagarsėjo jo bičiulis. "Renta, — aiškino Malthusas *Politinės ekonomijos principuose*, kurie išėjo trim metais vėliau už Ricardo knygą, — yra atlyginimas už šiandieninę drąsą ir išmintį bei už praeities pastangas ir sumanumą. Kiekvieną dieną žemė įkainojama darbštumo ir gabumų vaisiais." "Tiesą sakant, — pridėjo Malthusas išnašoje, — p. Ricardo pats yra žemvaldys ir geras pavyzdys to, ką aš noriu pasakyti."

Tai nebuvo labai įtikinantis atsakas. Ricardo nevaizdavo žemvaldžio kaip klastingos blogio figūros. Jis gerai žinojo, kad žemių savininkai neretai didina savo ūkių produktyvumą, nors pažymėdavo, jog šitaip elgdamiesi jie atlieka jau kapitalistų funkcijas. Bet su nepaneigiama logika Ricardo įrodinėjo, kad kaip žemės *savininkai*, net ir visai nesirūpindami ūkiais, jie vis tiek gaus vis daugiau pajamų grūdų kainoms kylant. Be niekieno valios ekonomikos augimo jėgos veikė taip, kad visas prieaugis plaukė į žemės savininkų kišenes.

Galėtume ir toliau stebėti šio ginčo peripetijas. Bet svarbu pažymėti, kad baisiosios rentos *pasekmės*, nusakytos Ricardo, niekada neįsikūnijo. Pramonininkai galiausiai pergalėjo žemvaldžius ir užsitikrino pigaus maisto importą. Kalvų šlaitai, kuriais Ricardo laikais jau grėsmingai kopė aukštyn kviečių laukai, per keletą dešimtmečių vėl virto ganyklomis. Svarbu buvo ir tai, jog gyventojai gausėjo ne taip sparčiai, kad

suvalgytų šalies išteklius. Ricardo teorija teigia, kad renta atsiranda dėl skirtumų tarp geriausių ir blogiausių žemių; akivaizdu, jog jei gyventojų gausėjimas valdomas, tai tas skirtumas nebus toks, kad rentinės pajamos išaugtų iki socialiai pavojingų proporcijų. Bet minutėlę pamąstykime apie tai, kas būtų, jei Britanijai šiandien tektų išmaitinti vien savo krašte išaugintais grūdais, tarkime, šimtą milijonų gyventojų. Ir įsivaizduokime, kad senieji Grūdų įstatymai niekada nebuvo panaikinti. Ar dar kyla abejonių, kad Ricardo apibūdinta visuomenė su viešpataujančiais joje žemvaldžiais — ne šiurpi realybė? Šiandieniniame Vakarų pasaulyje rentos problema jau beveik vien akademinis klausimas. Bet taip yra ne dėl to, kad Ricardo analizė būtų buvusi klaidinga; Ricardo iškeltos dilemos mums neteko išgyventi tik todėl, kad industrializuoto gyvenimo tempai išgelbėjo mus nuo Malthuso prognozių: industrializmas ne tik pristabdė gimimų tempus, bet ir be galo padidino pajėgumus gaminti maisto produktus turimose žemėse.

Tuo tarpu Malthusas rado ir dėl ko kito nerimauti. Jis susirūpino dėl vadinamojo "visuotinio prisotinimo", — kai rinka užtvindoma pirkėjų neturinčiomis prekėmis.

Ši mintis mums anaiptol ne svetima, bet Ricardo ji atrodė kvaila iki absurdo. Anglija turėdavo rūpesčių prekyboje, bet visų jų priežastis buvo galima nesunkiai aptikti konkrečiuose reiškiniuose — tai bankrutavo koks bankas, tai prasiveržė rizikingų spekuliavimų banga, tai kilo karas. Ricardo matematiniam protui svarbiausia buvo tai, kad visuotinio "prisotinimo" sąvoką nesunku įrodyti esant *logiškai negalima*. Vadinasi, taip negalėjo būti.

Ricardo įrodinėjimus buvo atskleidęs jaunas prancūzas, vardu Jean-Baptiste Say. Jis paskelbė dvi labai paprastas prielaidas. Pirma, Say tikėjo, kad prekių *geidimas* yra beribis. Maisto troškimą gali riboti žmogaus skrandžio pajėgumai, kaip sakė Smithas, bet drabužių, baldų, prabangių ir puošnių dalykų geidimas atrodo neišmatuojamai didelis. Ne tik paklausa yra

be galo didelė, teigė Say, bet ir *pajėgumas* visa tai pirkti garantuotas. Mat kiekvienos prekės gamybai kažkas sunaudojama — kiekviena tų sąnaudų rūšis, apskaičiuota pinigais, t.y. kaip kaštų rūšis, yra kažkieno pajamos. Ar tuos kaštus sudarė atlyginimai, ar renta, ar pelnas, prekę pardavus, visa tai virsta *kieno nors pajamomis*. Tai kaip galėtų atsirasti tas visuotinis prisotinimas? Yra prekių *paklausa*, bet yra ir *pajamos* joms pirkti. Tik laikini apsirikimai gali sukliudyti rinkai susirasti pirkėjus, kad šie ištuštintų jos sandėlius.

Nors Ricardo pripažino tokį iš paviršiaus pagrįstą aiškinimą, Malthusas — ne. Buvo nelengva surasti silpnąją šio įrodinėjimo vietą, jis rodėsi logiškai nepažeidžiamas. Tačiau Malthusas pažvelgė giliau į tą išorinį prekių keitimą į pajamas ir iškėlė keistą mintį. Ar negali būti taip, pasakė jis, kad *taupymo* aktas prekių paklausą daro per mažą, lyginant su jų pasiūla?

Pasikartodami pažymėsime, kad šiandienos tyrinėtojams tai skamba kaip jaudinančiai perspektyvi analizės kryptis. Bet Ricardo sakė, kad tai ąkivaizdi ir banali nesąmonė. "Ponas Malthusas, atrodo, visai neprisimena, kad taupyti reiškia išleisti, lygiai kaip ir visa, ką jis pats vadina išlaidomis", — rašė Ricardo vienoje kritinėje pastaboje. Tuo jis norėjo pasakyti, kad neįsivaizduoja žmogaus, kuris savo pajamas atsidėjęs taupytų ne darbui ir įrengimams pirkti, nes tik šitaip jis gautų dar daugiau pelno, o kokiam kitam tikslui.

Tai pastatė Malthusą į keblią padėtį. Jis kaip ir Ricardo manė, kad taupymas reiškia išlaidas, žinoma, gamybiniais tikslais. Ir vis dėlto *kažkas* buvo tame Malthuso įrodinėjime — o, jeigu jis galėtų parodyti pirštu. Bet šito jis taip ir nesugebėjo padaryti. Pavyzdžiui, įrodinėdamas, kad kaupimas savo esme nėra *visiškai* toks, kaip manė Ricardo, Malthusas rašė:

> Daugelis pirklių susikrovė didelius turtus, tačiau iš to turtėjimo laikotarpio vargu ar atsirastų bent vieneri metai,

kada kuris nors pirklys būtų ne padidinęs, o sumažinęs savo išlaidas prabangos, pasilinksminimų ir labdaros dalykams.

Į tai Ricardo atsakė triuškinančiu komentaru:

Tai tiesa, bet tas iš pirklių, kuris, gaudamas tokį patį pelną, vengtų išlaidauti prabangos, pasilinksminimų ir labdaros dalykams, praturtėtų greičiau nei kiti.

Vargšas Malthusas! Jam šioje dvikovoje amžinai nesiseka. Jo argumentai *supainiojami*, ir jis pats tai tikriausiai žinodavo. Kartą Malthusas parašė: "Apie p. Ricardo, kaip socialinio ekonomisto, talentą esu tokios geros nuomonės ir taip įsitikinęs jo absoliučiu nuoširdumu bei tiesos meile, kad atvirai prisipažįstu — kartais jaučiuosi beveik paraližuotas jo autoriteto, bet lieku neįtikintas argumentų". Būsimųjų kartų nelaimei Malthusas pats niekada nesugebėjo įrodinėti įtikinamai ar visiškai suprantamai. Nes suklupo ties reiškiniu, kuris vieną gražią dieną patrauks didžiausią ekonomistų dėmesį — gamybos pakilimų ir smukimų problema, tuo tarpu Ricardo iki kaklo buvo pasinėręs visai į kitą — paskirstymo problemą. Malthusui nepaprastos svarbos klausimas buvo "kiek ten yra?", o Ricardo — "kas ką gauna?" Tad nėra ko stebėtis, kad jiedu taip ir nesiliovė diskutavę, mat kalbėjo apie skirtingus dalykus.

Ką jie davė mokslui, kai ginčas liovėsi?

Ricardo įnašas yra aiškus. Jis apnuogino pasaulį iki pačios esmės ir leido jį tyrinėti bet kam panorusiam: visas mechanizmas atviras. To mechanizmo abstraktume glūdėjo jo jėga, nes smarkiai supaprastinto pasaulio išgryninta struktūra leido ne tik atskleisti rentos dėsnius, bet ir nušvietė tokius gyvybinius klausimus, kaip užsienio prekyba, pinigai, mokes-

čiai, ekonominė politika. Sukurdamas pasaulio modelį, Ricardo ekonomikos teorijai įteikė galingą įrankį — abstrakciją, kuriai tenka pagrindinis vaidmuo, kai reikia pašalinti kasdienio gyvenimo deformacijas bei suvokti viduje slypintį mechanizmą. Be abejo, kaip pastebėjo jau ir Ricardo amžininkai, abstrakcijos įrankį galima naudoti ir kebliems reiškiniams ignoruoti; šis metodas dabar žinomas kaip "Ricardo yda". Ir vis dėlto turime būti dėkingi Ricardo supaprastinimo talentui už tai, kad ekonomika šiandien gali pretenduoti į mokslą. Ir galbūt dėl to Ricardo polinkio pernelyg supaprastinti ekonomikos mokslas vis dėlto laikomas *kaip* mokslas.

Malthusui niekada nesisekė taip, kaip Ricardo, kurti abstraktųjį pasaulį, todėl ir jo išliekamąją vertę turintis mokslinis indėlis yra mažesnis. Tačiau jis išryškino bauginančią gyventojų gausėjimo problemą, ir vien jau dėl šito jo vardas išliks gyvas. Malthusas jautė, nors ir negalėjo paaiškinti, ir bendrojo gamybos smukimo problemą, kuri parūps ekonomistams praėjus šimtmečiui po jo knygos pasirodymo.

Ir vis dėlto, žiūrint šių dienų akimis, svarbiausias juodvejų įnašas yra, ko gero, ne tie tyrimų pasiekimai. Visai nesąmoningai Malthusas ir Ricardo padarė vieną nuostabų dalyką. Jie pakeitė savojo šimtmečio optimistinę pasaulėžiūrą į pesimistinę. Tapo nebeįmanoma į žmoniją žiūrėti kaip į areną, kurioje prigimtinės visuomenės jėgos kiekvienam jos nariui būtinai garantuoja geresnį gyvenimą. Priešingai, tos prigimtinės jėgos, kurios lig šiol atrodė kaip kažkieno tikslingai orientuotos garantuoti pasauliui santarvę ir taiką, dabar pasirodė besą linkinčios bloga ir grėsmingos. Jei žmonija ir neaimanuos pertekusi alkanų burnų, tai, atrodė, jai teks kentėti nuo pirkėjų nerandančių prekių pertekliaus. Ir bet kuriuo atveju ilgos kovos už pažangą baigtis — niūri būklė, kai darbininkas vos gali egzistuoti, iš kapitalisto nesąžiningai atimamos jo pajamos, o žemės savininkas džiaugiasi nepelnytu ir nuolat didėjančiu grobiu.

Šiems dviem vyrams visai nemenkas laimėjimas buvo įtikinti žmones, kad jie gyvena nerealiame pasaulyje. Bet jų įrodinėjimai pasirodė tokie įtaigūs, jog žmonės ėmė ieškoti išeities ne atsižvelgdami į numanomų prigimtinių socialinių dėsnių sistemą, bet ignoruodami ją. Malthusas ir Ricardo parodė, kad visuomenė, palikta pati sau, galiausiai pritvinks neteisybės ir skurdo. Užtat nenuostabu, kad reformatoriai ėmėsi teigti, esą jei jau taip turi atsitikti, tai reikia sutelkti pastangas kovai prieš šitą "natūralią" visuomenės raidos tendenciją. Jei dreifavimas išmes mus ant uolų, tai turėsime irtis prieš srovę; šitaip utopiniai socialistai atmetė liūliuojantį tikėjimą fundamentaliu pasaulio teisingumu.

Tam tikra prasme Malthusas ir Ricardo buvo paskutinioji karta, kuri dar tikėjo protu, tvarka ir pažanga. Jie nebūvo apologetai ir negynė jų nepatenkinančios tvarkos. Pasakytume kitaip: jie buvo bešališki; stovėjo toliau ir aukščiau gyvenimo upės ir objektyviai stebėjo srovės kryptį. Ir jei pamatė ką nemalonaus — ką gi, jų negalima už tai kaltinti.

Žmonės, rutulioję savo idėjas, kur jos bevestų, buvo skrupulingiausio sąžiningumo tyrinėtojai. Gal dera pacituoti išnašą, kurioje Malthusas nurodo, jog žemvaldžių priešas Ricardo pats yra žemvaldys:

> Šiek tiek keistas faktas, kad p. Ricardo, pats stambus rentos gavėjas, taip menkai teįvertintų jos svarbą valstybei; tuo tarpu aš, kuris niekada rentos nesu gavęs ir nesitikiu gauti, turėčiau, ko gero, būti apkaltintas jos reikšmės pervertinimu. Šių mūsų padėties ir nuomonių skirtumų pakanka liudyti abiejų nuoširdumą bei remtis tvirta prielaida, kad ir kokių subjektyvių nukrypimų kas beatrastų mūsų sukurtose doktrinose, niekas ten neaptiks to, nuo ko, manyčiau, sunkiausia apsidrausti — nesąmoningo savo padėties ir interesų pasireiškimo.

Kai abiejų tyrinėtojų jau nebebuvo, seras Jamesas Mackintoshas, škotų filosofas, šitaip nuostabiai išreiškė jiems deramą pagarbą. "Aš šiek tiek pažinojau Adamą Smithą, — rašė jis, — gerai pažinau Ricardo, o su Malthusu buvome artimi bičiuliai. Argi nieko nebyloja apie mokslą faktas, kad trys įžymiausi jo atstovai kartu buvo ir trys geriausi žmonės, kuriuos aš pažinojau?"

V SKYRIUS

UTOPINIŲ SOCIALISTŲ VIZIJOS

Nesunku suprasti, kodėl Malthusui ir Ricardo pasaulis atrodė toks niūrus. XIX a. 3-ojo dešimtmečio Anglija — tikrai gūdi vieta; ji buvo ką tik atšventusi pergalę po ilgo karo žemyne, bet dabar susipančiojo dar sunkesnėje kovoje čia, namuose. Buvo akivaizdu, kad kerojanti fabrikų sistema vis ilgina socialinių nuoskaudų sąskaitą ir kad turės išaušti atlygio diena.

Iš tiesų, pasakojimai apie viešpatavusias ankstyvojo fabrikų laikotarpio darbo sąlygas tokie šiurpūs, kad šiandieniniam skaitytojui šiaušiasi plaukai. 1828 metais *The Lion*, radikalus to meto žurnalas, išspausdino neįtikėtiną istoriją apie Robertą Blincoe, vieną iš aštuoniasdešimties beglobių vaikų, nusiųstų į fabriką Lowdhame. Maždaug dešimties metų berniukus ir mergytes ten dieną ir naktį plakdavo ne tik už menkiausią pražangą, bet ir šitaip palaikant jų silpstantį darbingumą. Tačiau sąlygos Lowdhame dar buvo humaniškos palyginus su Littono fabriku, kur vėliau atsidūrė perkeltas Blincoe. Čia vaikai kartu su kiaulėmis grumdydavosi dėl jovalo lovyje; juos spardydavo, kumščiuodavo ir prievartaudavo; Ellice'as Needhamas, darbdavys, turėjo baisų įprotį taip sugnybti vaiko ausį, kad jo nagai, perskrosdami gyvą audinį, įsiremdavo vienas į kitą. Įmonės dešimtininkas buvo dar baisesnis. Jis pakabindavo Blincoe už riešų virš mašinos, kad kojas per kelius vai-

kui tektų sulenkti, o tuomet ant jo pečių kraudavo sunkius nešulius. Žiemos šaltyje berniukas ir visi jo likimo draugai stirendavo beveik nuogi, o jų dantis (kaip galima suprasti, grynai dėl sadistinės užgaidos) brūžindavo dilde!

Suprantama, toks baisus žiaurumas buvo veikiau išimtis negu taisyklė; galime įtarti, kad užsidegęs taisyti bloga žurnalistas kiek persūdė pasakojimą. Bet net jeigu ir taip — publikacija vis tiek nepaprastai įtaigiai iliustruoja to meto visuomenės atmosferą, kurioje net beširdiškiausi nežmoniškumai būdavo laikomi įprasta tvarka, dar daugiau — už tokią tvarką niekas neatsakė. Šešiolikos valandų darbo diena anaiptol nebuvo jokia išimtis, ir dauguma darbininkų šeštą ryto slinkdavo į dirbtuves, o dešimtą vakaro vilkdavosi namo. Daugelyje fabrikų valdytojai neleisdavo darbininkams atsinešti savų laikrodžių, laikydami tai didžiuliu įžeidimu, o vienintelis kontrolinis fabriko laikrodis pasižymėdavo keista savybe — skubėti, kai išpuldavo tos skurdžios pietų minutės. Turtingiausieji ir įžvalgiausieji pramonininkai tikriausiai apgailestaudavo dėl tokių išsišokimų, bet jų fabrikų administratoriai arba į kampą įspeisti konkurentai toleruodavo tai per daug nesijaudindami.

Siaubingos darbo sąlygos nebuvo vienintelė neramumų priežastis. Visuotinai plito mašinos, o tai reiškė, kad žmonių rankas dabar keitė niekada nesiskundžiąs plienas. Jau 1779 metais aštuonių tūkstančių darbininkų minia atakavo fabriką ir sudegino jį iki pamatų, aklai sukildama prieš nepermaldaujamai efektyvias mašinas, o apie 1811 metus tokie protestai prieš naują technologiją apėmė visą Angliją. Kraštovaizdį išmargino sudaužyti fabrikai, o įkandin skambėdavo žodžiai — "Nedas Luddas praėjo". Sklido gandai, kad minios veiksmams vadovavo karalius Luddas ar generolas Luddas. Žinoma, tai netiesa. Luditus, kaip juos vadino, buvo užvaldžiusi grynai spontaniška neapykanta fabrikams, kuriuos laikė savo kalėjimais, ir samdomajam darbui, su kuriuo vis dar negalėjo apsiprasti.

Tačiau bruzdėjimai sukėlė rimtą susirūpinimą šalyje. Ricardo bene vienintelis iš respektabilių piliečių pripažino, kad mašinos galbūt ne visada iškart duoda naudą samdomajam darbininkui, ir dėl tokios savo nuomonės buvo palaikytas praradusiu įprastą įžvalgumą. Dauguma stebėtojų nelinko daug samprotauti: žemieji sluoksniai nutrūko nuo saito, ir už tai turi būti griežtai nubausti. Diduomenei atrodė, kad artėja įtūžęs ir siaubą keliantis Armagedonas. Poetas Southey rašė: "Niekas, išskyrus kariuomenę, dabar jau nebegali apsaugoti mūsų nuo tos baisiausios iš nelaimių, nuo vargšų maišto prieš turtinguosius, ir vargu ar beišdrįsiu paklausti savęs — ar ilgai bus galima pasikliauti kariuomene"; o Walteris Scottas dejavo: "... žemė slysta iš po kojų".

Kas dar stebėsis, kad Malthusas ir Ricardo buvo sutemų ir nesantaikos pranašai!

Bet Didžiojoje Britanijoje buvo viena vieta, kuri tais tamsiais ir nerimastingais metais švietė lyg švyturys per audrą. Atšiauriuose Škotijos kalnuose, dienos kelio atstumu nuo Glasgow, tokiame primityviame krašte, kad muitinės užkardos saugotojai iš pradžių net atsisakė priimti aukso monetas (mat niekad nebuvo tokių matę), stovėjo niūrūs septynių aukštų plytiniai mažos bendruomenės, vadinamos New Lanarku, fabrikai. Kalvotu keliu iš Glasgow į jį jodavo nenutrūkstamas lankytojų srautas (nuo 1815 iki 1825 metų New Lanarko svečių knygoje pasirašė dvidešimt tūkstančių žmonių), o tose lankytojų miniose buvo ir tokių kilmingų, kaip antai didysis kunigaikštis Nikolajus, vėliau tapsiąs Rusijos caru Nikolajum I, Austrijos princai Johanas ir Maksimilianas bei ištisa virtinė parapijų delegacijų, publicistų, reformatorių, jausmingų ponių bei skeptiškų verslininkų.

Visi jie atvykdavo pamatyti gyvą įrodymą, kad pramoninio gyvenimo skurdas ir palaidumas nėra vienintelė ir neišvengiama socialinė išeitis. Čia, New Lanarke, driekėsi tvarkingos

eilės darbininkų namų, kurių kiekviename buvo po du kambarius; gatvėse šiukšlės buvo pilamos į tvarkingas krūvas ir laukiama, kol bus išvežtos, užuot vertus kur papuola. O fabrikuose — dar neįprastesnis vaizdas, džiuginantis lankytojų akis. Virš kiekvieno darbininko kabo nedidelis medinis kubelis, kurio keturi šonai nudažyti skirtingomis spalvomis: juoda, mėlyna, geltona ir balta. Spalvos, pradedant nuo šviesiausios ir baigiant tamsiausia, žymėjo darbininko elgesį: balta reiškė pavyzdingą elgesį, geltona — gerą, mėlyna — neutralų, juoda — blogą. Vienu žvilgtelėjimu fabriko vadovas galėjo pamatyti, kaip elgiasi visa jo darbo jėga. Vyravo geltona ir balta spalvos.

Dar kas nuostabu — fabrikuose nebuvo vaikų, bent jau nė vieno, turinčio mažiau kaip dešimt ar vienuolika metų, o tų, kurie dirbo, darbo diena buvo trumpesnė, tik dešimties ir trijų ketvirčių valandos. Dar daugiau, jie niekada nebuvo baudžiami, apskritai nė vienas čia nebuvo nubaustas, išskyrus keletą nepataisomų suaugusiųjų, kuriuos išvijo už nuolatinį girtavimą ar kokią kitą panašią ydą; drausmė, rodos, čia buvo palaikoma greičiau gerumu negu baime. Fabriko valdytojo durys buvo visada atviros, ir bet kas galėjo (taip ir darė) pareikšti nesutinkąs su kokia nors taisykle ar nurodymu. Kiekvienas galėjo pasižiūrėti į knygą, kurioje būdavo smulkiai aprašomas jo elgesys ir pagal kurią nustatoma jo kubelio spalva, ir jei kas nors jautėsi įvertintas neteisingai, galėjo skųstis.

Nuostabiausi buvo maži vaikai. Užuot laigiusius lyg be galvos po gatves lankytojai juos matydavo organizuotai dirbančius arba žaidžiančius didžiulėje mokykloje. Mažiausieji mokėsi aplinkinių uolienų ir medžių pavadinimų, kiek vyresni — gramatikos iš piešinių, kuriuose generolas Daiktavardis kovėsi su pulkininku Būdvardžiu ir kapralu Prieveiksmiu. Tai nebuvo darbas, o jei ir taip, tai — džiaugsmą teikiąs darbas. Tolydžio vaikai susiburdavo padainuoti ir pašokti, pamokomi jaunų merginų, kurioms buvo įteigta, kad joks vaiko klausimas negali likti neatsakytas, kad joks vaikas nėra blogas

be priežasties, kad bausmė neturi būti skausminga ir kad vaikai greičiau išmoksta veikiami pavyzdžio, o ne įtikinėjimo.

Tai iš tiesų turėjo būti nuostabus ir įkvepiantis reginys. O dalykiškai nusiteikusiems džentelmenams, kuriuos, beje, labiau patraukdavo ne tick laimingų vaikų vaizdas, kiek švelniosios panelės mokytojos, reikšmingas buvo ir nepaneigiamas faktas, jog New Lanarkas yra rentabilus, nepaprastai rentabilus. Šią įstaigą tvarkė šventasis, bet ne tik — tas asmuo buvo ir neregėtai praktiškas.

Taigi šventasis, tvarkęs visą New Lanarką, buvo ne tik praktiškas, bet išvis sunkiai įsivaizduojamas asmuo. Kaip ir daugelis devynioliktojo šimtmečio pradžios reformatorių, kuriuos mes dabar vadiname utopiniais socialistais, Robertas Owenas, "kilniaširdis p. Owenas iš New Lanarko", buvo keistas prakticizmo ir naivumo, pergalių ir nesėkmių, sveiko proto ir beprotystės mišinys. Tai buvo žmogus, kuris plūgus kvietė keisti kastuvais, kuris, pradėjęs vos ne nuo nulio, tapo stambiu kapitalistu, o iš stambaus kapitalisto virto aršiu privačios nuosavybės priešininku; žmogus, kuris skatino plėsti labdarą, nes už tai bus susilaukta dividendų, ir kuris vėliau ragino pinigus apskritai panaikinti.

Sunku patikėti, kad vieno žmogaus gyvenime gali būti tiek permainų. Pradžia buvo tarsi iš Horatio Algero* kūrinių. Owenas gimė vargingų tėvų šeimoje Velse 1771 metais; devynerių metų liovėsi lankęs mokyklą ir tapo lino audinių pirklio, neįtikėtina McGuffogo pavarde, mokiniu. Jis galėjo pasilikti pas tą pirklį visam laikui ir galiausiai susilaukti meto, kai kontora ims vadintis "McGuffogas ir Owenas", bet kaip tikras legendų apie verslininkus herojus jis nusprendė vykti į Mančesterį; tenai, būdamas vos aštuoniolikos metų ir teturėdamas šimtą svarų sterlingų, pasiskolintų iš brolio, jis įsikūrė kaip mažas

* Horatio Alger (1832—1899) — JAV rašytojas, jaunimo mėgiamų nuotykinių knygų autorius.

kapitalistas ir ėmė gaminti tekstilės dirbtuvių įrangą. Bet didžiausia sėkmė dar buvo prieš akis. Didelės verpyklos savininkas p. Drinkwateris vieną gražią dieną liko be įmonės valdytojo ir į vietinį laikraštį davė skelbimą, kviesdamas kandidatus. Owenas niekad neturėjo reikalų su verpyklomis, bet konkursą laimėjo taip, kad gausybei rašytojų, propaguojančių principą "drąsiems sekasi", būtų geriausias pavyzdys. "Aš užsidėjau skrybėlę, — rašė Owenas po daugiau nei pusės šimtmečio, — ir patraukiau tiesiai į p. Drinkwaterio kontorą. 'Kiek tau metų?' 'Gegužę bus dvidešimt', — atsakiau. 'Kiek kartų per savaitę būni girtas?'... 'Aš niekada savo gyvenime nebuvau girtas', — tariau, ir mane nuo tokio netikėto klausimo išpylė raudonis. 'Kokio nori atlyginimo?' 'Trijų šimtų per metus', — atsakiau jam. 'Ką?, — p. Drinkwateris ganėtinai nustebo ir pakartojo mano žodžius, — tris šimtus per metus! Šįryt čia jau net nežinau kiek teiravosi vietos ir nemanyčiau, kad visų jų pageidavimai kartu sudarytų sumą, kurios pats prašai'. 'Aš negaliu vadovautis kitų reikmėmis, — atsakiau, — ir mažiau prašyti negalėsiu'."

Toks poelgis buvo būdingas Owenui, ir jis laimėjo. Žavus dvidešimtmetis jaunuolis tiesia nosimi pailgame veide ir didelėmis, nuoširdžiomis akimis, bylojančiomis apie atvirą būdą, tapo kone stebuklu tekstilės pramonėje. Jau po šešių mėnesių p. Drinkwateris pasiūlė jam ketvirtadalį verslo. Bet tai tebuvo legendinės karjeros pradžia. Po kelerių metų Owenas nugirdo apie eilę dirbtuvių, parduodamų apleistame New Lanarko kaime — visai atsitiktinai jos priklausė žmogui, kurio dukterį jaunuolis mylėjo. Laimėti ir dirbtuves, ir jų savininko dukters ranką rodėsi neįmanomas žygdarbis: p. Dale'as, tų dirbtuvių šeimininkas, aistringas presbiterionas, niekada nebūtų pritaręs radikalioms laisvamaniškoms Oweno idėjoms, todėl teko rimtai pasukti galvą, kur gavus kapitalo dirbtuvėms įsigyti. Nė kiek nedvejodamas Owenas nužygiavo tiesiai pas p. Dale'ą, kaip kažkada buvo ėjęs pas p. Drinkwaterį, ir

padarė neįmanoma. Gavo pasiskolinti pinigų, nupirko dirbtuves ir, be viso to, laimėjo dukters ranką.

Viskas galėjo taip ir nusistovėti. Per vienerius metus Owenas iš esmės pertvarkė New Lanarko bendruomenę; per penkerius ji tapo nebeatpažįstama; dar po dešimties metų ji buvo garsi visame pasaulyje. Tokių laimėjimų daugeliui jau ir pakaktų, juolab kad greta visoje Europoje pripažinto įžvalgumo ir labdaros Owenas dar susikrovė mažiausiai 60 000 svarų sterlingų asmeninį turtą.

Bet pasiektu Owenas nepasitenkino. Nepaisant staigaus šuolio į aukštumas, jis save laikė ne veiklos, o idėjų žmogum; New Lanarkas niekada nebuvo jam vien tuščias filantropijos gestas, o veikiau proga išbandyti teorijas, kurias plėtojo vardan visos žmonijos pažangos. Mat Owenas tikėjo, kad žmonija nėra geresnė už savo aplinką, ir jei tik toji aplinka pasikeistų, žemėje galima būtų sukurti tikrą rojų. New Lanarke jis ir galėjo išbandyti savo idėjas lyg laboratorijoje, ir kadangi jos akivaizdžiai pasitvirtino, atrodė, nėra jokių priežasčių, kliudančių atskleisti jas pasauliui.

Netrukus Owenas sulaukė tokios progos. Nurimo Napoleono karai, įkandin jų atslinko neganda. Šalį krėtė karų pasekmė, kurią Malthusas būtų pavadinęs "visuotiniu prisotinimu"; nuo 1816 iki 1820 metų, išskyrus vienerius metus, ūkio reikalai buvo labai blogi. Skurdas grasino sprogimu: kilo "duonos ir kraujo" maištai, šalį pagavo isterija. Yorko ir Kento kunigaikščiai kartu su grupe kilmingųjų sudarė komitetą tirti nelaimės priežastims ir, savaime suprantama, pakvietė garsų filantropą p. Oweną supažindinti juos su savo pažiūromis.

Vargu, ar komitetas tikėjosi to, ką išgirdo. Be abejonės, komiteto žmonės laukė maldavimų reformuoti fabrikus, mat p. Owenas buvo plačiai žinomas kovotojas už trumpesnę darbo dieną ir vaikų darbo uždraudimą. Bet vietoj to kilmingieji asmenys pasijuto besiklausą paskaitos apie tai, kaip iš pagrindų reorganizuoti visuomenę.

Owenas įrodinėjo, kad skurdo problema būtų išspręsta, jei vargšai taptų produktyviais darbuotojais. Tuo tikslu jis siūlė kurti bendro darbo kaimus, kuriuose nuo 800 iki 1200 žmonių drauge dirbtų laukuose ir fabrikuose, sudarydami save išlaikantį vienetą. Šeimos gyventų namuose, išdėstytuose lygiagretainiu (Owenas vadino jį paralelogramu, ir tas pavadinimas iškart patraukė publikos dėmesį), ir kiekviena šeima turėtų atskirą kambarį, bet svetainė, skaitymo kambarys ir virtuvė būtų bendri. Vaikai, sulaukę trejų metų, turėtų būti dažnai maitinami atskirai, kad būtų galima juos tuo pat metu ir auklėti, formuojant charakterį tolesniam gyvenimui. Aplink mokyklą būtų sodai ir daržai — juos turėtų prižiūrėti kiek vyresni vaikai, o už daržų plytėtų javų laukai — jau nebereikia nė sakyti, kad jie būtų įdirbami ne plūgais, o vien kastuvais. Atokiau nuo gyvenamųjų namų turėtų stovėti fabrikų pastatai, taigi iš esmės tai būtų iš anksto suplanuotas kompleksinis miestelis, kibucas, komuna.

Kilmingasis komitetas pasijuto užkluptas iš netyčių. Jis vargiai buvo pasiruošęs skatinti planingas socialines bendruomenes tomis nevaržomo *laissez-faire* dienomis. P. Owenui padėkojo, bet jo idėjas rūpestingai ignoravo. Tačiau retas galėdavo taip susitelkti vienam tikslui kaip Owenas. Jis reikalavo dar sykį peržiūrėti, kaip būtų galima įgyvendinti jo planus, ir tiesiog užvertė parlamentą savo pažiūras aiškinančiais traktatais. Ir Owено atkaklumas vėl laimėjo. 1819 m. buvo sudarytas specialus komitetas (į jį įėjo ir Ricardo), kurio tikslas — pamėginti surinkti 96 000 svarų sterlingų vienam reikiamo dydžio bandomajam bendro darbo kaimui.

Ricardo į tai žvelgė skeptiškai, nors ir norėjo išbandyti planą, tuo tarpu šalis nebuvo nė skeptiška — ji apskritai tą idėją laikė pasibjaurėtina. Vieno vedamojo autorius rašė: "Robertas Owenas, eskvairas, kilniaširdis medvilnės verpėjas... mano, kad visos žmogiškosios būtybės yra tarsi augalai, jau kelis tūkstantmečius augantys ne žemėje ir dabar prašantys

vėl juos pasodinti. Todėl jis nusprendė diegti juos naujoviškais kvadratais".

Williamas Cobbettas, tada buvęs tremtyje Amerikoje už savo paties radikalias idėjas, pasisakė dar kandžiau: "Šis džentelmenas, — rašė jis, — siekia kurti elgetų *bendruomenę*... Bus pasiekta nuostabi santarvė, laimė ir nauda visai šaliai. Kaip visi tie mažieji juodų akių, sukruvintų nosių ir užmaukšlintų kepurių reikalai gali būti *sutvarkyti*, aš negaliu suprasti. Kaip bežiūrėtum, p. Oweno planas siūlo visišką naujovę, nes, manau, joks žmogus pasaulyje dar nėra girdėjęs apie *elgetų bendruomenę*... Sudie, p. Owenai iš Lanarko".

Owenas, žinoma, neplanavo elgetų bendruomenės. Priešingai, jis tikėjo, kad skurdžiai gali tapti turto gamintojais, jei jiems būtų suteikta galimybė dirbti, o jų bjaurūs socialiniai įpročiai, veikiami geros aplinkos, nesunkiai virstų dorybingais. Šitaip galėtų kilstelėti ne tik skurdžiai. Bendro darbo kaimai būtų taip akivaizdžiai tobulesni, lyginant su pramoninio gyvenimo netvarka, kad kitos bendruomenės visai natūraliai pasektų jų pavyzdžiu.

Tačiau aiškiai matėsi, kad Owenas šalininkų neturi. Rimtai nusiteikę žmonės Oweno plane matė grėsmę nusistovėjusiai tvarkai, o radikalams jis atrodė tiesiog farsas. Bandomajam kaimui įkurti reikalingi pinigai taip ir nebuvo surinkti. Užtat atkakliojo filantropo jau niekas nebegalėjo sustabdyti. Jis visada buvo humanistas, o dabar nutarė tapti profesionaliu švietėju. Jis susikrovė turtą, o dabar nusprendė skirti jį savo idėjoms realizuoti. Owenas pardavė savo dalį New Lanarke ir 1824 m. ėmėsi kurti ateities bendruomenę. Visai ne be pagrindo reikalingai aplinkai jis pasirinko Ameriką, nes kur geriau kurti utopiją, jei ne tarp žmonių, kurie jau penkiasdešimt metų naudojasi politinėmis laisvėmis?

Iš vokiečių atsikėlėlių religinės rapitų sektos jis nusipirko trisdešimties tūkstančių akrų žemės ruožą prie Wabasho upės Posey apygardoje Indianos valstijoje. 1826 metų liepos ket-

virtąją Owenas oficialiai įkūrė bendruomenę viltingu pavadinimu Naujoji darna (New Harmony), paskelbdamas Dvasinės nepriklausomybės deklaraciją — nepriklausomybės nuo privačios nuosavybės, iracionalios religijos ir vedybų — ir paliko ją verstis savarankiškai.

Šis planas negalėjo pavykti ir nepavyko. Owenas įsivaizdavo, kad utopija ima skleistis visame pasaulyje, bet visai nebuvo pasirengęs atpratinti žmones nuo netobulos senosios visuomenės aplinkos. Nebuvo jokio išankstinio pasiruošimo: visiškoj sumaišty per kelias savaites pasipylė aštuoni šimtai naujakurių. Nebuvo net pagalvota apie galimus piktnaudžiavimus. Vienas Oweno kompanionas įžeidė jį, neteisėtai užgrobęs dalį žemės ir ėmęs tenai varyti degtinę. Kadangi pats Owenas gyveno kitur, tarpusavy besivaržančios bendruomenės suskilo: atsiskyrė tokio Williamo McClure'o vadovaujama Maklurija, kiti disidentai perėmė likusias bendruomenes. Įprotis savintis pasirodė stipresnis už idėjos diktuojamą discipliną: žiūrint atgalios, galima tik stebėtis, jog bendruomenė pajėgė išlikti taip ilgai, kiek ji apskritai gyvavo.

Atėjus 1828 metams, jau buvo aišku, kad sumanymas žlugo. Owenas pardavė žemę (per šią pavojingą užmačią jis neteko keturių penktadalių savo turto) ir dėl savo projektų išvyko pas prezidentą Jacksoną, o po to pas Santa Anną* Meksikoje. Išskyrus mandagų dėmesį, jokio intereso šiedu džentelmenai neparodė.

Tada Owenas grįžo Anglijon. Jis vis dar buvo labdaringasis p. Owenas (nors gal kiek pašlijusios reputacijos), ir čia jo laukė dar vienas, netikėtas, jau paskutinis posūkis. Reikalas štai koks: dauguma išjuokė tuos bendro darbo kaimus, bet Oweno mokymas viename visuomenės sluoksnyje — darbininkų klasėje — suleido gilias šaknis. Tai buvo pirmųjų

* Antonio Lopez de Santa Anna (maždaug 1795—1876) — meksikiečių revoliucionierius ir generolas, keletą kartų Meksikos prezidentas.

profesinių sąjungų laikai, ir verpėjų, puodžių, statybininkų lyderiai ėmė laikyti Oweną žmogumi, kuris galėtų atstovauti jų interesams — būti tikru visų jų vedliu. Skirtingai nei Oweno luomo žmonės, šie jo mokymą traktavo rimtai, ir kol kilmingųjų komitetai diskutavo apie bendro darbo kaimus, tikrosios darbininkų kooperatinės sąjungos, besiremią jo traktatais, visoje šalyje kūrėsi kiek kuklesniu mastu — kaip gamintojų ir vartotojų kooperatyvai; buvo, beje, ir keli nelemti bandymai p. Oweno idėjas įkūnyti paraidžiui ir bandyti apsieiti be pinigų.

Gamintojų kooperatyvai žlugo be išimčių visi, o bepinigiai mainai baigėsi tokiais pat bepinigiais ir neatitaisomais bankrotais. Bet vienas kooperatyvų elementas prigijo. Dvidešimt aštuoni idėjai atsidavę žmonės, pasivadinę Rochdale'o pionieriais, pradėjo *vartotojų* kooperatyvų sąjūdį. Owenas neteikė jam didelės reikšmės, bet laikui bėgant tas judėjimas išaugo toks stiprus, kad iš jo, kaip vieno didžiausių šaltinių, galios sėmėsi Didžiosios Britanijos leiboristų partija. Paradoksalu, kad liko gyvuoti judėjimas, kuriam Owenas skyrė mažiausia dėmesio, tuo tarpu projektai, kuriems atidavė širdį ir jėgas, nugrimzdo nebūtin.

Laiko kooperatyvams Owenas neturėjo dėl rimtos priežasties: grįžęs iš Amerikos, jis sumanė didžiulę moralinę kampaniją, kurion paniro su jam būdingu veržlumu. Kadaise neturtingas jaunuolis, vėliau — kapitalistas, dar vėliau — socialinis reformatorius, dabar jis apie save sutelkė darbininkų klasės judėjimo lyderius. Šiam projektui jis suteikė tikrai įspūdingą pavadinimą: Gamybinių ir naudingųjų klasių didžioji nacionalinė moralinė sąjunga. Po kiek laiko pavadinimą sutrumpino iki Didžioji nacionalinė jungtinė profesijų sąjunga, bet ir toks jis buvo pernelyg ilgas, tad netrukus liko: Didžioji nacionalinė sąjunga (Grand National). Po jos vėliava susivienijo profesinių sąjungų vadovai, ir 1833 m. Anglijos darbininkų klasės judėjimas pradėjo oficialiai veikti.

Ši visą šalį vienijanti sąjunga buvo šiuolaikinių pramoninių profsąjungų pirmtakas. Ji turėjo penkis šimtus tūkstančių narių — tiems laikams tai milžiniškas skaičius — ir apėmė kiekvieną svarbesnę darbininkų sąjungą Anglijoje. Tačiau, skirtingai nuo šiandieninių profsąjungų, tos sąjungos tikslai neapsiribojo darbo dienos trukme, atlyginimais ar net fabrikų valdytojų prerogatyvomis. Didžioji nacionalinė sąjunga turėjo būti ne tik žmonių gyvenimo sąlygų gerinimo, bet ir rimtų socialinių pokyčių įrankis. Todėl greta didesnių atlyginimų ir geresnių darbo sąlygų reikalavimų sąjungos programoje buvo ir neaiškus mišinys iš Oweno raštų: bendro darbo kaimai, pinigų panaikinimas bei daugelis kitų idėjų.

Owenas suglumino šalį dar kartą — dabar jau paskutinį. Tai jau buvo fiasko. Anglija profesinėms sąjungoms buvo pasirengusi ne daugiau negu Amerika rojui jos žemėse. Vietinės darbininkų sąjungos nebegalėjo kontroliuoti savo narių, o sporadiški streikai silpnino nacionalinę organizaciją. Owenas ir jo padėjėjai susikivirčijo: pastarieji apkaltino jį ateizmu, o šis juos — klasinės neapykantos kurstymu. Įsikišo vyriausybė ir, be skrupulų naudodama prievartą, stengėsi sužlugdyti augantį sąjūdį. Darbdaviai išgirdo privatinei nuosavybei skambant laidotuvių varpus Didžiojoje nacionalinėje sąjungoje, todėl ragino bausti ją pagal įstatymus, išleistus varžyti profesinių sąjungų kūrimąsi. Joks besiformuojantis judėjimas neatlaikytų tokio antpuolio. Per dvejus metus Sąjungos nebeliko; šešiasdešimt ketverių metų Owenas buvo suvaidinęs paskutinį istorinį vaidmenį.

Šis didis ir nepailstantis, nors jau senas, kovotojas triūsė dar dvidešimt metų, propagavo savo kooperatyvų idėjas, tebeagitavo už kastuvus, kurstė naivų nepasitikėjimą pinigais. 1839 metais, nepaisant grupės įžymių žmonių, susibūrusių į Bedievybei taikiai slopinti sąjungą, protestų, jis gavo audienciją pas karalienę Viktoriją. Bet Oweno giesmė jau buvo sugiedota. Paskutiniaisiais gyvenimo metais jis pasitraukė į spiritualiz-

mą, toliau rašė nesibaigiančius traktatus apie vieną ir tą patį, o kartu savo nuostabiąją *Autobiografiją*. Mirė Owenas 1858 m., būdamas aštuoniasdešimt septynerių ir dar kupinas vilčių bei idėjų.

Koks romantiškas ir fantastiškas gyvenimas! Žiūrint atgal, ko gero, ir traukia labiau jo gyvenimo istorija nei idėjos. Owenas niekada nebuvo iš tiesų originalus, o juo labiau lankstus mąstytojas. "Robertas Owenas yra žmogus, negalintis galvoti kitaip, negu buvo dėstoma knygoje, kurią jis perskaitė", — šitaip negailestingai jį apibūdino vienas to meto publicistas, o Macauley, kuris sprukdavo į šalį jau vien išgirdęs jo balsą, pasakė, kad Owenas — "amžinai romi nuobodybė".

Net ir labiausiai norėdamas nepavadintum jo ekonomistu. Bet jis buvo daugiau negu ekonomistas — jis buvo ekonomikos novatorius, ėmęsis perkurti pirmines charakteristikas, kuriomis ekonomistai buvo įpratę operuoti. Kaip visi utopiniai socialistai Owenas troško pertvarkyti pasaulį, bet kol kiti apie tai rašė, įtikinamai arba nelabai, jis ėjo visų priešakyje ir iš tikrųjų bandė jį keisti.

Geriau pagalvojus, vieną didelę idėją jis mums vis dėlto paliko. Ją nuostabiai perteikia epizodas, papasakotas jo sūnaus Roberto Dale'o Oweno autobiografijoje.

"Mano brangioji Karolina, kai vaikas rėkia vien dėl užgaidos, — tarė jo tėvas (Robertas Owenas), — pasodink jį ant grindų vidury kambario ir neimk ant rankų, kol nenustos šaukęs." "Bet, brangusis, jis klyks visą valandą." "Ir tegul klykia." "Jis pakenks savo mažiems plaučiams, gali net atsirasti spazmos." "Nemanau. Kaip bebūtų, jam pakenks nepalyginamai daugiau, jei išaugs nepaklusnus berniukas. Žmogus yra aplinkybių kūrinys."

"Žmogus yra aplinkybių kūrinys." O kas kuria aplinkybes, jei ne pats žmogus? Pasaulis nėra neišvengiamai geras arba blogas, jis yra toks, kokį mes jį padarome. Šitaip mąstydamas

Owenas paliko mums vilties filosofiją, kuri galingesnė už visas nerealias jo idėjas apie kastuvus, plūgus, pinigus ar bendro darbo kaimus.

Owenas, be abejonės, yra romantiškiausias iš visų devynioliktojo amžiaus publicistų, protestavusių prieš ankstyvąjį kapitalizmą, bet anaiptol ne savotiškiausias. Pagal charakterio tvirtumą pirmenybė atitektų grafui Henri de Rouvroy de Saint-Simonui, o neginčijamu idėjų ekscentriškumu lygaus sau neturi Charles'as Fourier.

Saint-Simonas, kaip jau liudija jo ilga ir sudėtinga pavardė, buvo aristokratas; jo šeima tvirtino kilusi iš Karolio Didžiojo. Gimęs 1760 m. jis buvo auklėjamas taip, kad giliai suvoktų savo protėvių kilmingumą ir svarbą išlaikyti vardo šlovę; jaunuolį jį kas rytą žadindavo tarnas sušukdamas: "Kelkitės, pone grafe, šiandien jums reikia atlikti didelius darbus".

Žinojimas, kad esi istorijos išrinktasis, gali iškrėsti žmogui keistų pokštų. Saint-Simonui tai suteikė tiesiog ekstravagantiško atlaidumo sau privilegiją. Dar berniukas jis painiojo ištikimybę principams su grynai bukagalvišku užsispyrimu; pasakojama, kai pravažiuojantis vežimas pertraukė jo vaikišką žaidimą, jis krito skersai kelio ir užsispyrė nesikelti — o kas jaunąjį grafą išdrįstų nustumti į griovį? Vėliau lygiai taip pat užsispyręs jis atsisakė eiti komunijos, kaip buvo liepęs tėvas, bet šis, matyt, labiau įpratęs prie sūnaus užgaidų ir jau tikrai nejausdamas jam dėl to jokios pagarbios baimės, paprasčiausiai uždarė jį į kalėjimą.

Saint-Simono nuolaidumas sau galėjo nuvesti jį į labiausiai nesivaržančią socialinę grupę valstybėje — į Liudviko XVI dvarą. Bet šią jo būdo savybę išpirko meilė nepriimtiniausiai karališkiesiems rūmams idėjai — demokratijai. 1778 m. jaunasis grafas išvyko į Ameriką ir pasižymėjo Amerikos revoliucijos kare. Jis kovėsi penkiuose mūšiuose, buvo apdovanotas

Cincinato ordinu ir, svarbiausia, tapo aistringu naujųjų laisvės ir lygybės idėjų šalininku.

Bet tai dar nebuvo jo didieji darbai. Revoliucijos mūšiai pasibaigė jam esant Louisianoje; iš ten jis nukeliavo Meksikon, kad paragintų vicekaralių kasti kanalą (Panamos kanalo dar nebuvo). Tai būtų galėję išgarsinti jo vardą, bet idėja nuėjo niekais, mat devyni dešimtadaliai čia buvo idėjos ir tik vienas dešimtadalis plano, ir jaunasis revoliucionierius didikas grįžo į Prancūziją.

Jis kaip tik spėjo į revoliuciją, prasidedančią Prancūzijoje, ir energingai į ją įsitraukė. Grafo gimtojo Falvy miesto, netoli Peronne, gyventojai paprašė jo būti meru, bet jis atsisakė, paaiškindamas, girdi, išrinkti į šį postą senos kilmingos šeimos atstovą būtų blogas precedentas, o kada miestiečiai vis dėlto jį išrinko, šįkart į Nacionalinį susirinkimą, grafas pasiūlė panaikinti titulus ir pirmiausia tai padarė su savuoju, tapdamas tiesiog piliečiu Bonhomme*. Jo demokratiniai polinkiai nebuvo poza, Saint-Simonas iš tikrųjų labai atjautė visus žmones. Kartą, dar prieš revoliuciją, jis prašmatnia karieta skubėjo į Versalį ir prasilenkė su valstiečio važiu, įklimpusiu kelyje. Saint-Simonas išlipo iš karietos, plasnodamas savo elegantiškais rūbais, padėjo valstiečiui išsikapstyti iš purvo ir taip susidomėjo jo šneka, kad savąją karietą paleido ir su naujuoju bičiuliu nukeliavo į Orleaną.

Revoliucija pasielgė su juo labai keistai. Viena vertus, jis sumaniai perpardavinėjo bažnyčios žemes ir iš to susikrovė nedidelį turtą; kita vertus, kūrė didžiulį švietimo projektą ir, kadangi dėl to tekdavo bendrauti su užsieniečiais, — pateko nemalonėn, kol galiausiai buvo pasodintas į areštinę. Iš tenai pabėgo, bet netrukus kaip tikras romantiškas kilmingasis vėl pasidavė, mat sužinojo, kad jo viešbučio šeimininkas neteisingai apkaltintas, girdi, padėjęs jam pabėgti.

* *Bonhomme* (*pranc.*) — žmogus.

Šįkart Saint-Simoną uždarė į kalėjimą. Ir tenai, vienutėje, staiga jį aplankė idėja, kurios, pasirodo, laukė visą gyvenimą. Kaip dažnai esti, idėja gimė sapne; Saint-Simonas taip aprašo šį epizodą:

"Pačiu žiauriausiu revoliucijos laikotarpiu, kai aš kalėjau Liuksemburgo pilyje, naktį mane aplankė Karolis Didysis* ir tarė: 'Nuo pat pasaulio sutvėrimo jokia šeima neturėjo garbės padovanoti žmonijai didvyrį ir kartu aukščiausio lygio filosofą. Ši garbė buvo palikta mano namams. Sūnau, tavo sėkmė filosofijoje prilygs manajai šlovei mūšiuose ir valstybės gyvenime'".

Saint-Simonui nieko daugiau nereikėjo. Jį paleido iš kalėjimo, ir dabar jis visus pinigus, kuriuos turėjo sukaupęs, skyrė malšinti pašėlusiam žinių troškuliui. Šis žmogus iš tiesų užsimojo sužinoti viską, ką tik buvo galima sužinoti, — mokslininkai, ekonomistai, filosofai, politikai, visi Prancūzijos šviesuoliai buvo kviečiami į jo namus, jų tyrimai apmokami, o jie patys nuolatos klausinėjami, ar gali Saint-Simonas aprėpti visą pasaulio intelektualiąją sferą. Jo pasiryžimas buvo groteskiškas. Kartą nusprendęs, kad jo socialinėms studijoms vis dar nepakanka žinių iš pirmųjų lūpų apie šeimos gyvenimą, — vedė, sudarydamas trejų metų sutartį. Pakako vienerių: žmona per daug kalbėjo, svečiai per daug valgė, ir Saint-Simonas nusprendė, kad vedybos kaip edukacinė institucija turi trūkumų. Vietoj to jis siekė ponios de Staël, įstabiausios moters Europoje, rankos; ji vienintelė moteris, nusprendė Saint-Simonas, galinti suprasti jo planus. Jie susitiko, bet pasimatymas išėjo blankokas; ji pastebėjo, kad jis yra kupinas *esprit***, bet vargu ar didžiausias filosofas pasaulyje. Šitaip susiklosčius aplinkybėms, išblėso ir jo entuziazmas.

---

* Karolis Didysis (742—814) — frankų karalius (768—814), šventosios Romos imperijos imperatorius (800—814).

** *Esprit* (*pranc.*) — protas, dvasia, sąmonė, nuotaika.

Enciklopedinio išsilavinimo siekimas, kad ir tikrai viliojantis, finansiniu požiūriu pasirodė esąs pražūtingas. Jo išlaidos buvo gausios iki beprotybės, nelauktai labai daug pinigų prisireikė vedyboms. Todėl netrukus Saint-Simonui teko apsiriboti visai kukliomis išlaidomis, o dar po kurio laiko jis tiesiog ėmė skursti. Jis buvo priverstas susirasti raštininko darbą ir galiausiai tapo priklausomas nuo savo seno tarno, duodančio maistą ir būstą, malonės. Ir visą laiką jis rašė, kaip pašėlęs liejosi nesibaigiantis traktatų, pastabų, pamokymų ir visuomenės tyrimų srautas. Jis siųsdavo savo rašinius įžymiausiems to meto mecenatams, patetiškai kreipdamasis:

> PONE:
> Būkite mano išgelbėtojas, aš mirštu iš bado... Jau 15 dienų gyvas vien duona ir vandeniu... pardaviau viską, išskyrus drabužius, kad galėčiau sumokėti už mano darbų padauginimą. Žinojimo aistra ir visuomenės gerovės siekis, troškimas rasti taikius būdus užbaigti tą baisiąją krizę, kuri apėmė visos Europos visuomenę, įstūmė mane į šią vargingą būklę...

Niekas neužsisakė Saint-Simono darbų. Nors šeima 1823 m. jam paskyrė nedidelę pensiją, iš nevilties jis bandė nusišauti. Bet nieko negalėdavo padaryti taip, kaip norėdavo. Ir dabar tik neteko akies. Ligotas, nuskurdęs, pasišventęs ir išdidus Saint-Simonas gyveno dar dvejus metus. Prieš pat mirtį jis pasikvietė kelis išlikusius savo mokinius ir pasakė: "Atminkite, kad dideliems darbams reikia aistros!"

Ką gi jis nuveikė, kad pateisintų tokią teatrališką mirtį?

Keistas dalykas: sukūrė pramoninę religiją. Ir padarė tai ne savo knygomis, kurių, niekieno neskaitomų, buvo ganėtinai daug, ne savo paskaitomis, netgi ne "didelių darbų" darymu. Kažkokiu būdu pats inspiravo sektą, surinko nedidelę

pasekėjų grupę ir pateikė visuomenei įvaizdį, kokia ji galėtų būti.

Tai buvo keista, pusiau mistinė neorganizuota religija, ir dėl to stebėtis netenka, kadangi ji buvo surėsta ant nebaigto ir svyruojančio įvairių idėjų karkaso. Nebuvo netgi manyta, kad ji taps religija — nors tuoj po Saint-Simono mirties jau faktiškai egzistavo sen-simoniečių bažnyčia su šešiomis jai priklausančiomis šventyklomis Prancūzijoje ir filialais Vokietijoje bei Anglijoje. Galbūt geriau ją lyginti su brolijos ordinu; jo mokiniai dėvėjo mėlynus apsiaustus ir tarpusavyje skirstėsi į "tėvus" ir "sūnus". Ir kaip gražus idėjos, vardan kurios kovojo pats įkūrėjas, simbolis, buvo dėvima speciali liemenė, kurios jie negalėdavo nei užsivilkti, nei nusivilkti be kits kito pagalbos, o tai dar labiau pabrėždavo kiekvieno žmogaus priklausomybę nuo jo brolių. Bet gana greitai toji bažnyčia išsigimė į eilinį kultą, nes vėlesnieji sen-simoniečiai sukūrė savą moralės kodeksą, kuris kai kuriais atvejais mažai kuo tesiskirdavo nuo rafinuotai užšifruoto amoralumo.

Evangelija, kuriai meldėsi Saint-Simonas, šiandien vargu ar ką nustebintų. Ji skelbė, kad "žmogus privalo dirbti", jei nori ragauti visuomenės išaugintus vaisius. Tačiau palyginus su išvadomis, kurios buvo daromos iš šios prielaidos, Roberto Oweno lygiagretainių ("paralelogramų") visuomenė buvo tiesiog neregėto aiškumo.

"Tarkime, — rašė Saint-Simonas, — kad Prancūzija staiga netenka penkiasdešimties savo žymiausių fizikų, penkiasdešimties žymiausių chemikų, penkiasdešimties žymiausių fiziologų... matematikų... mechanikų" ir taip toliau, kol nepriskaičiuojama trys tūkstančiai mokslininkų, menininkų ir auksakalių meistrų (niekas nėra pagyręs Saint-Simono už stiliaus ekonomiškumą). Koks bus rezultatas? Ištiks katastrofa, kuri sunaikins pačią Prancūzijos sielą.

O dabar tarkime, tęsia Saint-Simonas, užuot netekusi to palyginti nedidelio skaičiaus asmenybių, Prancūzija vienu ypu

praranda visą viršutinįjį socialinį sluoksnį: poną karaliaus brolį, hercogą de Barry, keletą hercogienių, aukštus valdžios pareigūnus, ministrus, teisėjus ir dešimt tūkstančių turtingiausių žemės savininkų — iš viso trisdešimt tūkstančių žmonių. Kokios bus pasekmės? Labai apgailėtinos, sako Saint-Simonas, kadangi visi jie geri žmonės, tačiau pats nuostolis bus grynai emocinis; valstybė vargu ar nors kiek nukentės. Bet kurie kiti žmonės galės atlikti tų mielų padykėlių funkcijas.

Pasakojimo moralas aiškus. Visų profesijų ir socialinių sluoksnių darbo žmonės — *les industriels* — iš visuomenės nusipelnė didžiausio atlyginimo, o dykaduoniai užsitarnavo mažiausio. O kaip yra pas mus? Keisčiausiai iškreipiant teisingumą, yra visai priešingai: tie, kurie dirba mažiausiai, gauna daugiausia.

Saint-Simonas siūlo pastatyti piramidę teisingai. Visuomenė iš tiesų yra organizuota kaip milžiniškas fabrikas, todėl tą fabriko principą reikia realizuoti iki galo. Vyriausybei turi rūpėti ekonomika, o ne politika, ji turi tvarkyti reikalus, o ne valdyti žmones. Atlyginimas turi būti proporcingai paskirstomas pagal žmogaus visuomeninį indėlį, didžioji dalis turi atitekti aktyviesiems fabriko nariams, o ne tingiems stebėtojams. Tai, ką skelbia Saint-Simonas, nėra revoliucija ir net ne socializmas, kaip mes šiandien jį suprantame. Tai šlovinimo giesmė industriniam procesui ir protestas prieš tai, kad triūsiančioje visuomenėje tokia didžiulė turto dalis tenka dykaduoniams.

Bet nėra nė žodžio apie tai, ką reikėtų daryti; vėlesnieji sen-simoniečiai žingtelėjo žingsnį toliau už savo idėjinį tėvą ir ragino panaikinti privatinę nuosavybę, bet net ir tai nepadėjo jiems aiškiai išdėstyti visuomenės pertvarkymo programos. Visas jų mokymas buvo darbo religija, bet jai labai stigo tinkamo katekizmo; tas mokymas atskleidė didelį neteisingumą,

skirstant visuomenės turtą, bet labai menkai tenurodė, ką daryti tiems, kurie norėjo sutvarkyti reikalus, kaip derėtų.

Gal kaip tik toks programos stygius ir padėjo išgarsėti žmogui, kuris buvo visiška Saint-Simono priešingybė. Eksdidiką inspiravo jo aistra didžiajai idėjai, o Charles'io Fourier veiklą įkvėpė aistra smulkmenoms. Kaip ir Saint-Simonas Fourier tikėjo, kad tvarkos pasaulyje beviltiškai maža, užtat jo siūlomas receptas buvo konkretizuotas iki smulkmenų.

Saint-Simonas buvo nuotykių ieškotojas gyvenime, Fourier — vaizduotėje. Jo biografija gana blanki: gimė 1772 m., Besançono prekybininko sūnus, gyvenimą praleido kaip nevykęs keliaujantis pirklys. Tam tikra prasme jis nieko ir nenuveikė, nebuvo netgi vedęs. Turėjo dvi aistras: gėlėms ir katėms. Tik gyvenimo pabaigoje viešai skundėsi, jog visus paskutiniuosius metus sąžiningai sėdėdavęs nurodytomis valandomis savo kambarėlyje, laukdamas pasirodant kokio stambaus kapitalisto, kuris pasisiūlytų finansuoti jo sukurtus pasaulio pertvarkymo projektus. Mažasis prekeivis taip ir rašė: "Aš vienintelis pertraukiau dvidešimt amžių trunkančią politinę silpnaprotystę; tik mane vieną minės dabartinė ir būsimosios kartos, kai ieškos savo begalinės laimės ištakų". Slegiamas tokios didelės atsakomybės jis tikrai negalėjo nesėdėti nustatytomis valandomis savo vietoje, jei pasirodytų išganytojas kapitalistas su palyda, gabenančia maišus pinigų. Bet joks kapitalistas nepasirodė.

Fourier, kalbant mandagiai, buvo ekscentrikas, kalbant dar tiksliau, ko gero, kvaištelėjęs. Jo pasaulis buvo išgalvotas: jis tikėjo, kad Žemei skirta gyvuoti 80 tūkstančių metų — keturiasdešimt tūkstančių metų stiprėjančios vibracijos ir tiek pat — silpnėjančios. Tarp tų dviejų fazių (ne aritmetine prasme!) yra aštuonių tūkstančių metų Laimės apogėjaus laikotarpis (Apogée du Bonheur). Mes gyvename penktoje iš aštuonių pažangos stadijų, jau perkopę Sumaišties, Laukiniškumo, Pa-

triarchalizmo ir Barbarystės stadijas. Priekyje dar laukia Garantacijos stadija (neprastas įžvalgumas) ir tada jau ryškus kilimas į Darną. Bet pasiekus aukščiausią palaimą, sūpuoklės pakeis kryptį, ir toliau mes keliausime atgal visomis pakopomis iki pat pradžios.

Kuo toliau žengsime keliu į Darną, tuo daugiau pastebėsime neregėtų pakitimų: Šiaurės polių apjuos Šiaurės karūna, paskleisdama švelnią rasą, jūra taps limonadu, senąjį vienišą Mėnulį pakeis šeši nauji, atsiras naujos gyvūnų rūšys, labiau atitinkančios Darnos stadiją: antiliūtas, paklusnus ir itin paslaugus žvėris, antibanginis, kuris galės būti įkinkomas į laivus, antilokys, antivabzdžiai, antižiurkės. Žmogaus gyvenimas truks šimtą keturiasdešimt ketverius metus, iš kurių šimtas dvidešimt teks nevaržomam mėgavimuisi lytine meile.

Visa tai, pridėjus dar kitų planetų gyventojų aprašymus pirmuoju asmeniu, Fourier rašiniams suteikia pamišimo požymių. Gal jis toks ir buvo. Bet nukreipęs savo kosminį regėjimą į Žemę, jis mato joje chaosą ir vargą, kartu — būdus, kaip pertvarkyti visuomenę.

Jo siūlomi sprendimai yra labai detalūs. Visuomenė turės būti organizuota į falangas — prancūziškai *phalanstères*, — kurios tvarkytųsi maždaug kaip koks "Grand Hotel" viešbutis ir nedaug kuo skirtųsi nuo Oweno bendro darbo kaimų. Tas viešbutis aprašytas labai kruopščiai: yra centrinis pastatas (apgalvoti visi jo kambariai ir jų išmatavimai), o aplink plyti laukai ir pramoniniai statiniai. Jūs galėsite pasirinkti gyvenimą viešbutyje pagal savo finansines išgales; bus pirma, antra ir trečia klasės, su tiek privatumo, kiek pageidausite (galima ir valgyti savo kambariuose), ir bent tiek buvimo draugijoje, kad jus pasiektų kultūrinės įtakos. Veiklos efektyvumą užtikrins jos centralizavimas; senas viengungis Fourier piešia tokį smagų centralizuotos virtuvės paveikslą, kad seilės skiriasi.

Visi, žinoma, privalės kasdien keletą valandų dirbti. Bet niekas ir taip nevengs darbo, nes kiekvienas galės dirbti tai,

ką labiausiai mėgsta. Taip bus išspręsta ir purvino darbo problema, klausiant, kam šis darbas *patinka*. Vaikams, žinoma. Taigi susidarys Mažosios gaujos, kurios linksmai trauks į skerdyklas arba eis taisyti kelių, žodžiu, mėgausis gyvenimu. O ta vaikų mažuma, kuri vengs purvinų darbų, susitelks į Mažuosius būrius, kurie prižiūrės gėles ir taisys savo tėvų tarties klaidas. Darbuotojai draugiškai lenktyniaus, kas, pavyzdžiui, geriau išaugins kriaušes arba špinatus, o galiausiai (kada falangų principas įsigalės visame pasaulyje ir jame atsiras 2 985 984 privalančios susikurti *phalanstères*) kils ir didelės batalijos tarp omleto meistrų ir šampano specialistų.

Visa sistema bus nepaprastai pelninga, jos rentabilumas sieks 30 procentų. Bet tai bus visos bendruomenės pelnas: penkios dvyliktosios jo dalys atiteks darbui, keturios dvyliktosios — kapitalui ir trys dvyliktosios — "talentui"; šitaip kiekvienas bus raginamas tapti turto bendrasavininkiu, lygiai kaip ir bendro darbo dalyviu.

Nors Fourier idėja atrodė keista ir fantastiška, ją pasigavo net tokioje praktiškumo ir sveiko proto tvirtovėje kaip Jungtinės Amerikos Valstijos. Vienu metu čia buvo virš keturiasdešimties falangų, o pridėję dar Oweno bendruomenes ir įvairių tipų religinius judėjimus, gautume mažiausiai šimtą septyniasdešimt aštuonias veikiančias utopistines grupes, kurių kiekvienoje — nuo penkiolikos iki devynių šimtų narių.

Jų įvairovė buvo neaprėpiama: vienos religingos, kitos apsiėjo visai be Dievo; vienos griežtos, kitos palaidos; vienos kapitalistinės, kitos anarchistinės. Buvo Trumbullo falanga Ohio valstijoje ir Moderniųjų laikų — Long Island'e; buvo Oneida, Brook Farm, New Ikaria ir dar viena ryškesnė Šiaurės Amerikos falanga New Jersey valstijoje, gyvavusi nuo 1843 iki 1855 metų, o po to, jau pusiau viešbutis, pusiau bendruomenė, vegetavusi dar iki dvidešimtojo amžiaus ketvirtojo dešimtmečio. Iš žymių žmonių, gimusių tenai, paminėtinas kritikas Alexanderis Woolcottas.

Nė viena iš tų sufantazuotų bendruomenių neįleido giliai šaknų. Svajonių pasauliai, susidurdami su realybe, patiria rūsčius išbandymus, o iš visų utopinių visuomenės pertvarkymo projektų nė vienas nebuvo taip nutolęs nuo praktiškojo gyvenimo kaip *phalanstère* idėja. Ir vis dėlto nė viena idėja nevilioja taip kaip ši. Kas gi nenorėtų gyventi falangoje, jei tik būtų galima? Fourier negailestingai tiksliai pavaizdavo vargingą, nelaimingą savo meto gyvenimą, tačiau jo receptuose buvo pernelyg daug dangiškų elementų mirtinoms ligoms gydyti.

Ar utopistai atrodo juokingi? Tiesa, kad visi jie buvo svajotojai, bet, kaip yra pasakęs Anatole'is France'as, jei nebūtų svajotojų, žmonija tebegyventų urvuose. Tarp jų tikrai nebuvo nė vieno, kuris neturėtų pamišimo požymių: net Saint-Simonas rimtai samprotavo, kad vieną gražią dieną bebrai, kaip protingiausi gyvūnai, galėtų užimti žmonių vietą. Bet dėmesio utopistai nusipelnė ne dėl ekscentriškumo ar turtingų bei patrauklių savo fantazijų. Mūsų dėmesio jie nusipelnė drąsa, o norėdami įvertinti jų drąsą, turime perprasti ir suvokti to meto intelektualinę atmosferą.

Jie gyveno pasaulyje, kuris buvo ne tik šiurkštus ir negailestingas, bet dar ir tobulino savąjį žiaurumą, prisidengdamas ekonomikos dėsniais. Prancūzų finansininkas ir valstybės veikėjas Neckeris devynioliktojo šimtmečio pradžioje rašė: "Jei tik būtų įmanoma atrasti maistą, ne tokį malonų kaip duona, bet dvigubai maistingesnį, žmones priverstų valgyti tik kartą per dvi dienas". Žodžiai skambėjo atšiauriai, bet juose būta logikos. Žiaurus buvo pasaulis, o ne žmonės. Tą pasaulį tvarkė ekonomikos dėsniai, o su jais niekas nei galėjo, nei drįso juokauti; jie tiesiog *veikė*, ir piktintis dėl neteisybės, kokia ji bepasirodytų, veikiant tiems dėsniams, buvo taip pat kvaila, kaip ir apraudoti jūros potvynius bei atoslūgius.

Dėsnių buvo nedaug, bet jie nepermaldaujami. Mes jau matėme, kaip Smithas, Malthusas ir Ricardo ištyrė ekonominio paskirstymo dėsningumus. Jų atskleisti dėsniai, atrodė, ne tik paaiškina, kaip žmonių darbo rezultatai visuomenėje linkę pasiskirstyti, bet ir kaip jie *turi būti* paskirstomi. Dėsniai rodė, kad konkurencija pelnus suvienodina ir apriboja, kad atlyginimai visada susiję su gyventojų skaičiumi, o žemės savininkų surenkama renta, visuomenei plėtojantis, auga. Čia ir buvo visa esmė. Rezultatas galėjo nepatikti, bet buvo neabejotinai aišku, kad tas rezultatas yra natūrali visuomenės raidos išdava: čia nėra *asmeninės* piktos valios ar manipuliacijų. Ekonomikos dėsniai veikia kaip traukos dėsniai, ir nesutikti su jais atrodė taip pat absurdiška, kaip ir abejoti traukos dėsniais. Užtat vienas iš elementarių ekonomikos principų ir teigia: "Prieš šimtą metų tik mokslo žmonės galėjo juos (ekonomikos dėsnius) suvokti. Šiandien jie žinomi kiekvienam pradinukui, ir vienintelė tikra problema, kad jie yra pernelyg paprasti".

Todėl nėra ko stebėtis, kad utopistai buvo tokie radikalūs. Dėsniai iš tiesų rodėsi nepažeidžiami, o vis dėlto visuomenės būklė, susiklosčiusi jiems veikiant, buvo nepakenčiama. Tad utopistai sukaupė drąsą ir paskelbė, jog būtina keisti visą sistemą. Jeigu tai kapitalizmas, sakė jie, rodydami į Robertą Blincoe, prirakintą prie staklių, — tai reikia kažko kito: bendro darbo kaimų, moralinių kodeksų arba kurortiškai malonios *phalanstère* atmosferos. Utopistai — o jų buvo gerokai daugiau nei paminėtieji šiame skyriuje — ketino reformuoti širdį, o ne galvą.

Tai viena priežastis, dėl ko mes juos vadiname *utopiniais* socialistais. "Utopija" čia reiškė ne vien idealistinius tikslus; ji buvo ir būdas pasirinkti priemones. Skirtingai nuo komunistų, šie reformatoriai vylėsi įtikinti *aukštesniųjų* klasių atstovus, kad socialinė pertvarka galiausiai būsianti naudinga ir jiems. Komunistai kreipėsi į mases ir ragino prireikus prievarta artėti prie tikslo, o socialistai, ieškodami savo projektų

šalininkų, kreipėsi į jiems artimiausius sluoksnius — į inteligentiją, *petit bourgeois*, laisvamanius viduriniųjų sluoksnių piliečius bei intelektualiai išsilaisvinusius aristokratus. Net Owenas vylėsi, kad jo bendraluomiai dirbtuvių savininkai supras, kas teisus.

Bet, antra, nepamirškime, kad jie buvo utopiniai *socialistai*. O tai reiškia — *ekonomikos* reformatoriai. Utopijų kūrėjai egzistavo jau nuo Platono laikų, bet tik nuo Prancūzų revoliucijos jie ėmė reaguoti ne vien į politinę, bet ir į ekonominę neteisybę. O kadangi tą "siaubo kambarį", prieš kurį utopistai sukilo, sukūrė ankstyvasis kapitalizmas, tai nieko nuostabaus, kad jie nusigręžė nuo privatinės nuosavybės bei grumtynių už asmeninį turtą. Retas iš jų galvojo apie reformas sistemos *viduje*, prisiminkime, kad tai buvo pirmųjų, dar labai nedrąsių fabrikų įstatymų epocha ir kad tos nenoriai įvykdytos reformos, kainavusios tiek kančių, buvo itin gerbiamos kaip pirmoji spraga tvirtovėje. Utopistai troško daugiau negu reformos — jie svajojo apie naują visuomenę, kurioje artimo meilės principas taptų stipresnis už asmeninės naudos siekimą per kitų galvas. Žmonijos pažangos svertus jie tikėjosi surasti tenai, kur turtas naudojamas bendruomeniškai, kur sklinda bendros nuosavybės šiluma.

Jie buvo labai gerų ketinimų žmonės. Ir vis dėlto, nepaisant visų gražių norų bei nuoširdžių teorijų, utopistai stokojo respektabilumo; jiems trūko asmenybės, kurios širdis būtų su jais, bet galva daug tvirčiau laikytųsi ant pečių. Ir jie surado tokį žmogų, patyrusį neįsivaizduojamą metamorfozę, — iš visuotinai pripažinto iškiliausio to šimtmečio ekonomisto tapusį įsitikinusiu socialistu, tai — Johnas Stuartas Millis.

Kiekvienas iš aprašytųjų šiame skyriuje žmonių yra ypatinga asmenybė, bet J. S. Millis, ko gero, įstabiausias iš jų. Jo tėvas buvo Jamesas Millis, istorikas, filosofas, publicistas, artimas Ricardo ir Jeremy'o Benthamo draugas, vienas iš ży-

miausių devynioliktojo šimtmečio pradžios intelektualų. Jamesas Millis turėjo tvirtą nuomonę beveik apie viską, o ypač apie auklėjimą. Jo sūnus Johnas Stuartas Millis buvo nepaprastas šito paliudijimas.

Johnas Stuartas Millis gimė 1806 metais. 1809 (ne 1819) metais jis pradėjo mokytis graikų kalbos. Septynerių metų buvo perskaitęs daugumą Platono dialogų. Dar po metų, jau išstudijavęs Herodotą, Ksenofontą, Diogeną, Laercijų ir dalį Lukiano, ėmėsi lotynų kalbos. Tarp aštuonerių ir dvylikos įveikė visą Vergilijų, Horacijų, Livijų, Salustijų, Ovidijų, Terencijų, Lukrecijų, Aristotelį, Sofoklį ir Aristofaną; išmoko geometriją, algebrą ir diferencinį skaičiavimą; parašė Romos istoriją, visuotinės ankstyvųjų amžių istorijos santrauką, Olandijos istoriją ir keletą eilėraščių. "Aš iš viso niekada nerašiau graikų kalba, net ir proza, ir tik truputį lotyniškai, — rašė jis savo garsiojoje *Autobiografijoje*. — Ne dėl to, kad mano tėvas neteikė reikšmės tokioms pratyboms..., bet todėl, kad tikrai neturėjau tam laiko."

Sulaukęs brandaus dvylikos metų amžiaus Millis ėmėsi logikos ir Hobbeso veikalų. Trylikos padarė visų esamų politinės ekonomijos žinių apžvalgą.

Tai buvo keistas ir mūsų įprastiems standartams siaubingas auklėjimas. Jokių atostogų, idant šios "nepakenktų įpročiui dirbti ir neišugdytų pomėgio dykinėti", jokių bendraamžių draugų ir net galimybės suvokti, jog jo auklėjimas ir ugdymas taip smarkiai skiriasi nuo įprastinio. Stebuklas ne tai, kad vėliau Millis sukūrė įžymius veikalus, bet kad pajėgė išlikti nesužlugdytas kaip asmenybė. Vis dėlto, būdamas dvidešimties, patyrė tam tikrą nervinį išsekimą; nuobodus ir rafinuotas intelektualaus darbo ir įtampos pasaulis, kuriame jis išaugo, staiga tapo sterilus ir nebepatenkinantis, ir kai kiti jo amžiaus jaunuoliai tik pradėdavo suvokti, kad grožį galima rasti intelektualiojoje veikloje, vargšas Millis dar turėjo grožį rasti grožyje. Jis iškentėjo nykios melancholijos laikotarpį,

po to skaitė Goethe, Wordsworthą, Saint-Simoną — autorius, kurie apie širdį kalbėjo taip rimtai, kaip jo tėvas apie protą. Ir tada jis susitiko su Harrieta Taylor.

Nelaimei, egzistavo ir ponas Tayloras. Harrieta Taylor ir Millis nepaisė jo; jiedu pamilo vienas kitą ir ištisus dvidešimt metų susirašinėjo, kartu keliavo ir net gyveno kartu — visą tą laiką (jei tikėtume jų laiškais) išlikdami nekalti. O po to p. Tayloras mirė, taigi kliūties nebeliko, ir jiedu pagaliau susituokė.

Tai buvo nuostabiausia pora. Harrieta Taylor (o vėliau jos duktė Helena) tarsi vainikavo taip vėlai prasidėjusį Millio pabudimą; abi moterys jam atvėrė akis į moterų teises ir, dar svarbiau, į žmonių teises. Jau po Harrietos mirties, apmąstydamas savo gyvenimą, Millis apžvelgė įgudviejų persiliejantį poveikį jam ir rašė: "Kas dabar ar kada nors vėliau galvotų apie mane ir mano darbus, niekada neturėtų pamiršti, kad visa tai ne vieno, bet trijų intelektų ir sąžinės vaisius".

Kaip jau minėjome, Millis išstudijavo visą iki tol buvusią politinės ekonomijos literatūrą dar trylikos metų. Dar po trisdešimties parašė garsųjį savo veikalą, du didžiulius, meistriškus *Politinės ekonomijos principų* (*Principles of Political Economy*) tomus. Tarsi būtent šiam tikslui ir būtų kaupęs žinias ištisus trisdešimt metų.

Millio knyga yra visa aprėpianti tos mokslo srities apžvalga: ji nagrinėja rentą ir darbo užmokestį, kainas ir mokesčius, joje apžvelgiamos ir tos tyrimų kryptys, kurias kažkada nužymėjo Smithas, Malthusas ir Ricardo. Bet veikalas toli gražu ne vien atšviežina senąsias, jau iki dogmų surambėjusias doktrinas. Jis atskleidžia naują tiesą, kuri, Millio įsitikinimu, yra tiesiog fundamentaliai svarbi. Kaip ir daugelis didžiųjų įžvalgų, atradimas labai paprastas. Jo esmė ta, kad tikroji ekonomikos dėsnių sfera yra ne paskirstymas, o gamyba.

Tai, ką teigė Millis, buvo labai aišku: ekonominiai gamybos dėsniai turi ryšį su gamta. Nėra nieko subjektyvaus, kada

sprendžiama, kurioje šakoje darbas yra našesnis, ir nieko savavališko ar pasirinktino nustatant tokį reiškinį, kaip mažėjantis žemės produktyvumas. Gamtos išteklių stoka, jos nepermaldaujamumas — realiai egzistuojantys dalykai, ir ūkio veikimo taisyklės, aiškinančios mums, kaip pagerinti savo darbo rezultatus, yra tokios pat nepriklausiančios nuo žmogaus ir besąlygiškos, kaip ir dujų plėtimosi arba cheminių elementų sąveikos dėsniai.

Bet — ir tai, ko gero, didžiausias *bet* ekonomikos teorijoje — ekonomikos dėsniai nieko nekalba apie paskirstymą. Mes, kaip tik sugebėdami geriausiai pagaminę tam tikrą turtą, galime elgtis su juo kaip tinkami. "Kai daiktai jau sukurti, — sako Millis, — žmonės, individualiai ar kolektyviai, gali daryti su jais ką nori. Gali atiduoti juos naudoti kam tik sumanys ir kokiam nori laikui... Net jei daiktą pagamino vienas žmogus, niekieno nepadedamas, jis vis tiek negalės jo be visuomenės leidimo laikytis sau. Ne tik visuomenė, bet ir kiti žmonės gali ir galiausiai paims iš jo tą daiktą, jeigu visuomenė... neaprūpins darbu ir nemokės atlyginimų žmonėms, kad šie leistų pagaminusiajam turėtis savo daiktą. Vadinasi, turto paskirstymą lemia visuomenės įstatymai ir papročiai. Taisyklės, pagal kurias skirstoma, priklauso nuo to, kokios yra viešpataujančiosios bendruomenės dalies nuostatos ir pažiūros, ir skirtingu metu bei skirtingose šalyse jos esti labai įvairios, o tuo labiau bus nevienodos, jei žmonės sąmoningai jas rinksis..."

Tai buvo galingas smūgis Ricardo pasekėjams, kurių mokytojas iš savo objektyvistinių apibendrinimų nunėrė visuomenei tikrus tramdomuosius marškinius. Tai, ką pasakė Millis, kai jau kartą tapo pasakyta, — buvo aiškiau aiškaus. Niekai, jei visuomenėje išryškėjo "natūralūs" atlyginimų mažėjimo, pelnų išsilyginimo, rentos didėjimo ar kitokie procesai. Jei visuomenei nepatinka "natūralūs" tų procesų rezultatai, telieka juos pakeisti. Visuomenė gali apmokestinti ir teikti subsidi-

jas, ji gali nusavinti ir išdalinti. Ji gali visą turtą atiduoti karaliui arba iš savo ūkio padaryti vieną milžinišką labdaros kiemą; gali reikiamą dėmesį skirti ekonominėms paskatoms ir gali — rizikuodama pati — to nedaryti. Kaip ji besielgtų, "taisyklingo" paskirstymo nebus — bent jau pagal ekonomikos mokslo kriterijus. Todėl nėra jokio pagrindo visuomenės darbo vaisių paskirstymą teisinti "dėsniais": skirsto patys žmonės taip, kaip jiems atrodo tikslinga.

Vis dėlto Millio atradimas nebuvo toks fundamentalus, kaip jis pats manė. Konservatyvieji ekonomistai tuoj atkreipė dėmesį, kad žmonės, kišdamiesi į paskirstymo procesą, neišvengiamai kišis ir į gamybos procesą: pavyzdžiui, 100 procentų pelno mokestis neabejotinai darys didžiulį poveikį gaminamos produkcijos kiekiui, lygiai kaip ir tą mokestį surenkančiajam. Marxas, žvelgdamas kitu aspektu, pažymėjo, kad neįmanoma taip griežtai atskirti paskirstymo nuo gamybos, kaip tai padarė Millis, nes įvairios visuomenės kuria savo mokėjimų struktūras kaip integruotas jų gamybos būdo dalis: antai feodalinė visuomenė apskritai neturi "darbo užmokesčio", lygiai kaip kapitalistinėje visuomenėje nėra feodalinių duoklių.

Šitaip ir iš kairės, ir iš dešinės kilusi kritika atkreipė dėmesį, jog bet kurios visuomenės laisvė formuoti paskirstymo struktūrą turi *ribas*, ir daug siauresnes, negu manė Millis. Ir vis dėlto būtų neteisinga nuvertinti Millio atradimą, kaip, beje, ir pervertinti. Nes tos ribos reiškia, kad išlieka galimybė manevruoti, kad kapitalizmas gali būti reformuojamas. Iš tiesų Naujasis kursas* ir gerovės kapitalizmas Skandinavijos valstybėse ir yra realizuotas Millio suvokimas apie visuomenę,

* Naujasis kursas (*New Deal*) — prezidento F. D. Roosevelto vadovaujamos JAV vyriausybės 1933 m. pradėtas įvairių programų sistemos įgyvendinimas, siekiant kurti darbo vietas ir teikti finansinę pagalbą verslui Didžiosios krizės metais.

kuri bando taisyti savo "natūralų" plėtojimąsi, pasitelkdama ir moralinius kriterijus. Ar kas pasakytų, jog visa tai neskatino rimtų, kad ir ribotų, socialinių pokyčių?

Be jokios abejonės, Millio laikais jo padarytos išvados veikė kaip šviežio oro gurkšnis. Tokiu metu, kai manieringumas ir veidmainiavimas buvo įprasti dalykai, Millis prabilo remdamasis itin aiškiomis moralinėmis nuostatomis. Pavyzdžiui, savo *Principuose*, apibrėžęs atrastąjį didįjį skirtumą tarp gamybos ir paskirstymo, jis ėmėsi tyrinėti įvairius tuometinių utopistų siūlomus "komunizmo" projektus; skubame pridurti, kad Marxo komunizmo tarp jų nebuvo, Millis apie tokį visai nežinojo.

Millis apsvarstė įvairias kritines pastabas, kurias galima būtų pareikšti tiems "komunistiniams" projektams ir daugelį jų įvertino kaip neblogai argumentuotus. Bet galiausiai savo nuomonę jis apibendrino tokia smogiančia pastraipa:

> Jei... tektų rinktis tarp komunizmo su visomis jo galimybėmis ir dabartinės padėties visuomenėje su visomis jos kančiomis ir neteisybėmis; jei privatinė nuosavybė ir toliau neišvengiamai sąlygos, kad visas darbu sukurtas produktas bus skirstomas, kaip dabar matome, beveik atvirkščiai proporcingai darbo indėliui — didžiausia dalis tenka tiems, kurie iš viso niekada nėra dirbę, geroka dalis eina tiems, kurie darbuojasi beveik tik nominaliai, ir taip toliau vis mažėjančia proporcija, atlyginimui kaskart menkėjant, kai darbas vis sunkesnis ir vis purvinesnis, kol pagaliau už patį sunkiausią, alinantį fizinį darbą negali tikėtis netgi tiek, kad nusipirktum būtiniausių daiktų; jei alternatyva būtų šitai ar komunizmas, tai visi dideli ar maži komunizmo sunkumai tesvertų tiek, kiek dulkelė ant svarstyklių.

Tačiau, pridūrė Millis, tokio pasirinkimo anaiptol nereikės daryti. Jis buvo įsitikinęs, kad pats privatinės nuosavybės

principas dar nėra gerai išbandytas. Europos įstatymuose ir institucijose vis dar gausu iš feodalinės praeities atsineštos prievartos, jie stokoja reformų dvasios, kuri, Millio manymu, atsirastų, jei tik būtų įgyvendinami jo veikaluose nagrinėjami principai.

Todėl galiausiai, visai prieš patardamas imtis tikrai revoliucinių permainų, jis sustojo; sustojo dėl dviejų priežasčių. Pirma, atšiaurią ir šiurkščią kovą už kasdieninį duonos kąsnį jis laikė vožtuvu, kuris reikalingas išleisti žmonių energijai.

"Aš prisipažįstu, — rašė jis, — kad nesižaviu gyvenimo idealu, kurį gina maną, jog normali žmogaus būsena yra nuolatos grumtis, idant galėtum stumtis į priekį; kad trypti, grūstis, irtis alkūnėmis ir lipti kitiems ant kulnų, kas ir sudaro dabartinio visuomenės gyvenimo turinį, — yra labiausiai trokštama žmogaus dalia arba dar kas nors, o ne vienos iš industrinės pažangos fazių bruožai, su kuriais nederėtų taikstytis."

Kita vertus, antipatija turto goduliui neapakino Millio, jis suvokė ir jo naudingumą: "Bet tokia išeitis, kada žmonių energija naudojama grumtis už praturtėjimą, kaip seniau būdavo panaudojama karams, kol protingesnės galvos nėra sugalvojusios būdų, kaip išmokyti visus siekti aukštesnių dalykų, yra nedvejotinai geriau, nei kad ta energija stingtų ir rūdytų. Kol jausmai grubūs, jiems reikia ir grubių paskatų, tad tegu jie visa tai ir turisi".

Ir antroji, ko gero, įtikinamesnė priežastis. Pasverdamas visus įsivaizduojamos komunistinės visuomenės "už" ir "prieš", Millis įžvelgė vieną sudėtingą aplinkybę, kurią apibūdino šitaip:

> Svarbus klausimas, ar ras ten sau kokią pricbėgą charakterio individualumas; ar bendruomenės opinija nebus tironiškas jungas; ar kiekvieno asmens visiška priklausomybė nuo kitų bei galimybė visiems sekti kiekvieną nesumals

visų į nuobodžią minčių, jausmų ir veiksmų monotoniją... Visuomenė, kurioje ujamas ekscentriškumas, nėra sveika.

Čia Millis rašo jau "politinį" tekstą, o po kiek laiko taps traktato *Apie laisvę* (*On Liberty*), ko gero, žymiausio savo veikalo, autoriumi. Bet dabar mus domina Millis ekonomistas. Jo *Principai* buvo kur kas daugiau nei vien socialinių reformų galimybių tyrinėjimas. Ši knyga kartu pateikė ir stambaus mastelio socialinį modelį, brėžiantį kapitalistinės sistemos trajektoriją, panašiai kaip anksčiau Smitho ir Ricardo modeliai. Bet Millio modelio paskirtis buvo kitokia nei visų ligšiolinių. Kaip jau matėme, pirmiausia Millis, be viso kito, tikėjo galimybe pakeisti socialinę elgseną. Todėl jis nebepriėmė aiškinimo apie niūrias Ricardo pažiūras lėmusį pagrindinį mechanizmą — aiškinimo apie gyventojų skaičiaus kitimą, kuris sužlugdo bet kokias galimybes gerinti darbo žmonių būklę. Millis galvojo, jog darbininkų klasės gali būti taip išsilavinusios, kad perprastų Malthuso atskleistą pavojų ir pačios sąmoningai reguliuotų savo narių skaičių.

Ir jeigu žmonių skaičiaus spaudimo darbo užmokesčiui nebelieka, tai Millio modelis suka į šalį nuo Ricardo ir Smitho modelių. Kaip ir šiuose modeliuose, čia kaupimo procesai didins darbo užmokestį, bet Millio modelyje padidėjus darbo užmokesčiui nekils vaikų antplūdis, kuris mažintų atlyginimų spaudimą pelnui. Todėl samdomojo darbo apmokėjimas pakils, o kapitalo kaupimo procesas baigsis. Šitaip Millio sistema pasiekia aukštą *stabilų* plokštikalnį, kurį prieitų ir Smitho arba Ricardo modeliai, jei juose nebūtų numatytas nuolatinis gyventojų skaičiaus didėjimo spaudimas.

O tada atsiranda nauja išeitis. Užuot traktavęs tą stabilumo stadiją kaip baigiamąją kapitalizmo sistemoje ir ekonominės pažangos raidoje, Millis laiko ją pirmąja švelnaus socializmo faze, kurioje žmonės rūpinsis ne vien ekonomikos augimu, bet ir nukreips savo energiją į tokius svarbius dalykus kaip

teisingumas ir laisvė. Toje būsimoje stabilioje visuomenėje bus galimi dideli socialiniai pokyčiai. Valstybė neleis žemės savininkams naudotis neuždirbtomis pajamomis, mokesčiais pakirs palikimus. Samdomųjų darbininkų sąjungos pakeis organizacinę įmonių struktūrą, kurioje žmonės pavaldūs meistrams. Dėl akivaizdaus konkurencinio pranašumo suklestės darbininkų kooperatyvai. Kai ankstesni šeimininkai išparduos įmonių darbuotojams turtą ir atsistatydins, gavę nuolatinę pensiją, kapitalizmas palaipsniui išnyks.

Ar visa tai tik utopinė fantazija? Žvelgdami atgal į neregėto ekonominio vystymosi šimtmetį, kuris praėjo nuo paskutiniojo *Principų* leidimo, galime tik šyptelti, prisiminę Millio tikėjimą, jog Anglija (ir tuo pačiu pasaulio kapitalizmas) nuo stabiliosios pakopos tebuvo "rankos atstumu". Ir vis dėlto, žiūrėdami į būsimas problemas, kurių kapitalizmo raida sulauks per kitą vienos ar dviejų kartų laikotarpį, ir vėl apmąstydami, kokiu laipsniu kai kurios kapitalistinės valstybės, pavyzdžiui, Švedija arba Austrija, sugebėjo pritaikyti ir pakeisti savo institucijas socializmo pusėn, — negalime atmesti Millio vizijos kaip paprasčiausio karalienės Viktorijos epochai būdingo "gerų norų galvojimo". Millis tikrai *yra* iš tos epochos ir galbūt kaip tik dėl to į jį kartais pernelyg lengvai numojama ranka, mat jo rami, argumentuota proza, santūri net iškalbingumo ekstazėje, neskamba taip, kad patrauktų šiandieninio klausytojo ausį. Šiaip ar taip Millis turi kelią grįžti — jis susiras užpakalines duris, jei jau nebuvo įleistas pro paradines.

Tarkime jam pagarbų "sudie". Jis gyveno iki 1873 metų, garbinamas, kone dievinamas, buvo atleisti nedideli jo polinkiai į socializmą mainais už suteiktą viltį ir išsklaidytą Malthuso bei Ricardo nevilтį. Pagaliau ir jo siūlymai nebuvo jau tokie radikalūs, kad jų negalėtų priimti ir dauguma ne socialistų: žemės rentos apmokestinimas, paveldėjimo mokesčiai, darbo žmonių kooperatyvų kūrimas. Jis nepervertino profesinių sąjungų galimybių, o tai irgi buvo į gera, nes tarnavo respek-

tabilioms pažiūroms. Visas jo mokymas buvo angliškas iki pašaknų: evoliucinis, optimistinis, realistinis, vengiantis bet kokių radikalių virštonių.

Politinės ekonomijos principai tapo nepaprastai populiarūs. Milliui esant gyvam išėjo septyni to brangaus dvitomio leidimai ir, kaip jam buvo būdinga, pigią vieno tomo knygą, kad ji taptų prieinama darbo žmonėms, Millis išleido savo lėšomis. Iki jo mirties buvo išparduoti penki tokie pigūs veikalo leidimai. Millis buvo pripažintas didžiuoju savo laikų ekonomistu; apie jį kalbėta kaip apie teisėtą Ricardo pasekėją ir įpėdinį, ne vienas jį lygino net su pačiu Smithu.

Jis pelnė didelę pagarbą ne tik dėl nuopelnų ekonomikoje. Greta veikalo *Apie laisvę* Millis parašė *Logiką* (*Logic*), *Svarstymus apie atstovaujamąją vyriausybę* (*Considerations on Representative Government*) ir *Utilitarizmą* (*Utilitarianism*) — kiekvienas iš tų veikalų buvo klasika atitinkamoje mokslo srityje. Šis žmogus buvo daugiau negu įžymybė, jis jau artėjo prie šventojo. Kai Herbertas Spenceris, jo didysis varžovas filosofijoje, atsidūrė tokiame skurde, kad nebegalėjo baigti sumanyto ciklo apie socialinę evoliuciją, ne kas kitas, o Millis pasisiūlė finansuoti jo sumanymą. "Labai prašau jūsų nesvarstyti šio pasiūlymo asmeninio prielankumo aspektu, — rašė jis savajam oponentui, — nors netgi ir tuo atveju turėčiau vilties, jog man būtų leista tai pasiūlyti. Bet viskas yra kitaip — tai paprasčiausias siūlymas bendradarbiauti vardan svarbaus visuomeninio tikslo, kuriam įgyvendinti jūs atiduodate savo darbą ir jau atidavėte sveikatą."

Tai nebuvo labai būdingas poelgis. Millis rūpinosi tik dviem dalykais: savo žmona, kuriai, draugų nuomone, buvo atsidavęs kone aklai, ir žinių troškimu, nuo kurio jau niekas nebūtų jo nukreipęs. Išrinktas į parlamentą, gindamas žmonių teises, Millis peržengė to meto nuostatas, ir jo požiūris pralaimėjo, tačiau jis nė negalvojo jo keisti. Kaip jis pasaulį regėjo, taip

apie jį ir kalbėjo, ir rašė, ir vienintelis asmuo, kurio nuomonė jam buvo svarbi, tai jo numylėta Harrieta.

Kai ji mirė, tokia pat reikalinga jam tapo jos duktė Helena. Dėkingumo vedinas *Autobiografijoje* Millis rašė: "Tikrai niekam iki manęs Fortūna nebuvo tokia maloninga, kad po skaudžios netekties leistų ištraukti antrą laimingą gyvenimo loterijos bilietą". Šis nuostabiai protingas ir tikrai didis žmogus pasitraukė iš aktyvios veiklos, kad paskutiniąsias gyvenimo dienas praleistų su Helena Avignone, netoli Harrietos kapo.

Vienas paskutinis sutapimas. Jo ekonomikos šedevras su išdėstyta jame pažangos ir taikių permainų bei pagerinimų galimybės idėja iš spaudos išėjo 1848 metais. Gal tai ir nebuvo naują epochą kurianti knyga, bet ji tikrai buvo naują epochą žyminti knyga. Kaip keistas likimo pokštas tais pat metais pasirodė ir kita, mažesnė knyga, veikiau brošiūra, *Komunistų manifestas* (*The Communist Manifesto*), rūsčiais žodžiais tuose keliuose puslapiuose sugriovusi visą ramybę ir drąsinantį nuosaikumą, kuriais J. S. Millis buvo apdovanojęs pasaulį.

VI SKYRIUS

NEPERMALDAUJAMA KARLO MARXO SISTEMA

Manifestas prasideda grėsmingais žodžiais: "Šmėkla klaidžioja po Europą — komunizmo šmėkla. Visos senosios Europos jėgos susivienijo į šventą medžioklę prieš tą šmėklą: popiežius ir caras, Metternichas ir Guizot, prancūzų radikalai ir vokiečių policininkai".

Šmėkla iš tikrųjų egzistavo: 1848-ieji senajai tvarkai žemyne buvo teroro metai. Ore tvyrojo revoliucijos karštis, po kojomis dundėjo žemė. Vienu metu — vienu trumpu momentu — atrodė, kad senoji tvarka tikrai suirs. Prancūzijoje lėtokas Luji Pilypo, solidaus viduriniosios klasės karaliaus, režimas grūmėsi su krize ir galiausiai žlugo; karalius atsisakė sosto ir pasislėpė Surrey viloje, o Paryžiaus darbininkai pakilo į audringą, nekoordinuotą sukilimą ir virš Hotel de Ville iškėlė raudoną vėliavą. Belgijoje įbaugintas monarchas pats pasisiūlė atsistatydinti. Berlyne iškilo barikados ir ėmė zvimbti kulkos, Italijoje pradėjo siautėti minios, o Prahoje ir Vienoje masiniai maištai mėgdžiojo Paryžių, užgrobdami miestuose valdžią.

"Komunistai išdidžiai neketina slėpti savo pažiūrų ir ketinimų, — skelbė *Manifestas*. — Jie atvirai pareiškia, kad jų tiks-

lai gali būti pasiekti tik jėga nuvertus visą esamą visuomenės santvarką. Tegul viešpataujančios klasės dreba prieš Komunistinę Revoliuciją. Proletarai, be savo grandinių, neturi ko prarasti. O laimės jie visą pasaulį".

Valdančiosios klasės tikrai drebėjo ir komunizmo grėsmę regėjo visur kur. Jų baimė buvo pagrįsta. Prancūzijos metalo liejyklose darbininkai dainavo revoliucines dainas, akompanuojant kurtinantiems jų kūjų smūgiams, ir vokiečių poetas romantikas Heinrichas Heine, lankęsis fabrikuose, rašė, kad "mūsų kilmingųjų sluoksnių žmonės iš tiesų net neįsivaizduoja, kokia demoniška gaida skamba tose dainose".

Bet, nepaisant aiškių *Manifesto* žodžių, demoniškoji gaida nekvietė į komunistinę revoliuciją, tai buvo tik žlugusių vilčių ir rezignacijos šauksmas. Juk visa Europa buvo reakcijos gniaužtuose, Anglijos sąlygos, palyginus su jais, atrodė tiesiog idiliškos. J. S. Millis Prancūzijos valdžią apibūdino kaip "neturinčią jokių tobulinimo siekių ir... besiremiančią beveik vien žemesniaisiais ir savanaudiškais žmonių instinktais", bet Prancūzija, žinoma, nebuvo vienintelė, pretenduojanti į tokią abejotiną šlovę. Vokietijoje, tiksliau — Prūsijoje, einant jau ketvirtajam devynioliktojo amžiaus dešimtmečiui, vis dar nebuvo parlamento, nebuvo žodžio, spaudos laisvės, susirinkimų teisės bei prisiekusiųjų teismo, nebuvo toleruojama jokia mintis, kuri bent per plauką nukryptų nuo pasenusio supratimo apie šventas karalių teises. Italija buvo anachronistiškų kunigaikštysčių kratinys. Rusiją su Nikolajum I (nepaisant caro vizito į Oweno New Lanarką) istorikas Tocqueville'is apibūdino kaip "kertinį despotizmo akmenį Europoje".

Jei kas nors tą neviltį būtų sutelkęs ir nukreipęs, demoniškoji gaida iš tikrųjų būtų galėjusi virsti revoliucijos maršu. Bet maištai faktiškai buvo spontaniški, nedisciplinuoti ir beteksliai; iš pradžių, tiesa, buvo pasiekta pergalių, bet vėliau, kol nugalėjusieji svarstė, ką daryti toliau, senoji santvarka pergalingai siūbtelėjo atgal į savo vietą. Revoliucinis įkarštis

atvėso, o kur taip neatsitiko, buvo negailestingai nuslopintas. Dešimties tūkstančių aukų kaina Paryžiaus minios buvo priverstos paklusti Nacionalinei gvardijai, Luji Napoleonas paėmė valstybę į savo rankas ir netrukus Antrąją respubliką pavertė Antrąja imperija. Belgijoje šalis nusprendė, kad geriau bus karalių paprašius likti; jis priėmė jam reiškiamą nuolankumą ir panaikino susirinkimų teisę. Minios Vienoje ir Vengrijoje buvo apšaudytos tvirtovių artilerijos ugnimi, o Vokietijos Konstitucinė asamblėja, narsiai diskutavusi respublikos klausimais, subyrėjo į besivaidijančias grupuotes ir tada gėdingai pasiūlė šalį Prūsijos karaliui Frydrichui Vilhelmui IV. Dar gėdingiau buvo, kai monarchas pareiškė nė nemanąs priimti karūnos, siūlomos jam nekilmingų pŗasčiokų.

Revoliucija pasibaigė. Ji buvo nuožmi, kruvina, tačiau nieko vėl neišsprendė. Europoje atsirado vienas kitas naujas veidas, bet apskritai politika liko beveik nepasikeitusi.

Tačiau nedidelė darbininkų klasės lyderių grupelė, ką tik susikūrusi Komunistų lyga, nematė priežasties, dėl kurios reikėtų pulti neviltin. Taip, revoliucija, kuriai jie teikė daug vilčių, išsikvėpė, ir radikalieji judėjimai, apėmę visą Europą, dabar buvo persekiojami daug negailestingiau negu bet kada anksčiau. Bet į visa tai galima buvo žiūrėti pakankamai ramiai. Jų istorijos supratimu, 1848 metų sukilimai buvo tik nedidelio masto generalinė repeticija prieš grandiozinį spektaklį, numatytą ateičiai, o dėl galutinės to bauginančio spektaklio sėkmės negali kilti nė šešėlio abejonės.

Toji Lyga buvo ką tik paskelbusi savo tikslų deklaraciją ir pavadinusi ją *Komunistų manifestu*. Neneigiant jo plakatiškumo bei kandumo, *Manifestas* buvo parašytas ne vien dėl to, kad kurstytų revoliucinius jausmus arba dar vienu balsu prisijungtų prie visur skambančio triukšmingo protesto. *Manifestas* buvo sumanytas, kad pateiktų istorijos filosofiją, pagal kurią komunistinė revoliucija istorijos raidoje yra ne tik geidžiama, bet ir įrodoma kaip *neišvengiamą*. Skirtingai nuo

utopistų, kurie taip pat norėjo pertvarkyti visuomenę trokštama linkme, komunistai neapeliavo į žmonių gailestį ar polinkį statyti oro pilis. Jie verčiau žmonėms siūlė galimybę susieti savo likimą su žvaigžde ir žiūrėti, kaip toji žvaigždė nenumaldomai slenka istorijos zodiaku. Šitoje koncepcijoje nebelikę susirėmimo, kuriame viena arba antra pusė turėtų laimėti dėl kokių nors moralinių ar emocinių priežasčių, arba dėl to, kad šios stovyklos atstovai manė, jog egzistuojanti santvarka yra nežmoniška. Vietoje šito buvo pateikta šaltakraujiška analizė, parodanti, kuri pusė *privalo* laimėti, ir kadangi toji pusė buvo proletariatas, tai jo vadams reikėjo tik luktelti. Galvojant apie proceso baigtį, jie negalėjo pralošti.

Manifestas buvo programa, parašyta ateičiai. Bet viena aplinkybė nustebintų jos autorius. Jie buvo pasirengę laukti — bet ne *septyniasdešimt* metų. Jie jau atidžiai žvalgėsi po Europą, dairydamiesi tinkamiausio revoliucijos inkubatoriaus. Ir niekada nė nepagalvojo mesti akį Rusijos pusėn.

Manifestas, kaip kiekvienas žino, buvo Karlo Marxo, piktojo genijaus, proto vaisius. Kalbant tiksliau, veikalas buvo jo ir jo garsaus bendražygio, tėvynainio, rėmėjo ir kolegos Friedricho Engelso bendro darbo rezultatas.

Jiedu yra įdomūs ir, be abejonės, nepaprastai žymūs žmonės. Bėda tik ta, kad jie jau nebe vien tik žmonės; Marxą žmogų užtemdė Marxas-statula, o Engelsą — Marxo šešėlis. Jei šiuodu vyrus vertintume skaičiuodami garbinančiųjų nosis, tai Marxą turėtume laikyti religiniu vadovu, tolygiu Kristui arba Mahometui, o Engelsas būtų tarsi Šventas Povilas arba Šventas Jonas. Marxo—Engelso institute Maskvoje mokslininkai į jų veikalus įsigilinę su tokiu stabmeldiškumu, kokį patys išjuokia ateistiniuose muziejuose kitoje gatvės pusėje. Bet Rusijoje Marxas ir Engelsas yra kanonizuojami, o daugelyje kitų šalių juos vis dar kala prie kryžiaus.

Jie nenusipelnė nei vieno, nei kito, nes nebuvo nei šventieji, nei šėtonai. Ir jų darbai nėra nei Biblija, nei prakeikti raštai. Jie priklauso didžiajai gretai ekonominių veikalų, kurie ryškina, nušviečia ir aiškina mums pasaulį ir, kaip ir kiti didieji lentynose išrikiuoti darbai, yra ne be ydų. Pasauliui Marxas įstrigo atmintin kaip revoliucionierius. Bet jei nebūtų jis gyvenęs, būtų buvę kiti socialistai bei kiti naujos visuomenės pranašai. Tikrasis, neišnykstantis Marxo ir Engelso palikimas yra ne jų revoliucinė veikla, abudu, beje, ne kažin ką gyvendami ir pasiekė. Marxas kaip socialinis ekonomistas — štai su kuo galiausiai turėjo susiremti kapitalizmas. Nes ryškiausias pėdsakas, kurį Marxas paliko istorijoje, buvo jo numatymas, kad kapitalizmas neišvengiamai turės žlugti. Šito numatymo pagrindu komunizmas ir surentė savąjį statinį.

Bet pirmiausia pažvelkime į tuodu vyrus.

Savo išvaizda jie buvo tiesiog vienas kito priešingybės. Marxas *atrodė* kaip revoliucionierius. Jo vaikai vadino jį "mauru", nes jo oda buvo tamsi, o akys gilios ir blizgančios. Kresnas, tvirto kūno sudėjimo ir kiek rūsčios išvaizdos, ypač dėl didžiulės barzdos. Tai nebuvo paprastas žmogus, jo namai verste užversti daugybe apdulkėjusių popierių, sumestų be jokios tvarkos, o jis pats, apsirengęs kaip papuola, vaikščiodavo tarp jų, apniktas akis graužiančio tabako dūmų debesėlio. Tuo tarpu Engelsas puikiai tiktų būti jo niekinamos *bourgeoisie* atstovu; aukštas, šviesus ir gana elegantiškas, jo figūra bylojo, kad šis žmogus mėgęs fechtuotis, dalyvauti raitose medžioklėse su skalikais ir Weserio upę kartą perplaukęs keturissyk be pertraukos.

Jiedu skyrėsi ne tik išvaizda, jų ir charakteriai buvo visiškos priešingybės. Engelsas — linksmas, atidus, apdovanotas guviu ir lanksčiu protu; sakoma, kad jis galėjo, nors ir varganai, susišnekėti dvidešimčia kalbų. Jis nevengė buržuazinių gyvenimo malonumų, tarp jų buvo ir išrankus skonis vynui, ir įdomu pastebėti, kad nors savo meilę nukreipė į proletariatą,

išeikvojo daug laiko, romantiškai (ir nesėkmingai) bandydamas įrodyti, jog jo šeimininkė, darbininkų klasės atstovė Mary Burns (o vėliau, po jos mirties, jos sesuo Lizzie) buvo garsiojo škotų poeto palikuonės*.

Marxo būta kur kas nuobodesnio. Tai tipiškas vokiečių mokslininkas, lėtas, skrupulingas, stropiai iki liguistumo siekiąs tobulumo. Engelsas galėjo tėkštelti mokslinį traktatą vienu prisėdimu, Marxas prie kūrinio visada vos ne mirtinai kamuodavosi. Engelsą kiek trikdė tik arabų kalba su jos keturiais tūkstančiais veiksmažodžių šaknų, Marxas ir po dvidešimties metų praktikos angliškai tebekalbėjo su baisiu teutonišku akcentu. Kai jis rašo apie didelį "čoką", kurį patyrė dėl konkrečių įvykių, galime beveik girdėti, kaip jis kalbėjo. Bet, nepaisant viso to nepaslankumo, Marxo intelektas buvo stipresnis; kur Engelsas suteikdavo platumą ir polėkį, Marxas parūpindavo gylį.

Jiedu susitiko, jau antrą kartą, 1844 metais Paryžiuje, ir nuo tada prasidėjo jų bendradarbiavimas. Engelsas atvyko tiesiog aplankyti Marxo, bet jiedu turėjo taip daug ką vienas kitam pasakyti, kad pokalbis truko dešimt dienų. Nuo to laiko vargu ar galima būtų rasti kurio nors vieno iš jų darbą, kurio antrasis nebūtų redagavęs, perrašęs ar bent dėl jo polemizavęs; neatsitiktinai jųdviejų susirašinėjimas apima keletą tomų.

Jų keliai į tą susitikimą Paryžiuje labai skyrėsi. Engelsas buvo pamaldaus, riboto intelekto kalvinisto, Reino krašto fabrikanto sūnus. Kai dar jaunuolis Friedrichas parodė nesuvokiamą polinkį poezijai, tėvas išvežė jį į Bremeną mokytis eksporto verslo ir gyventi su vienu dvasiškiu: religija ir sugebėjimas daryti pinigus, Casparo Engelso manymu, būsią geri vaistai romantiškai sielai. Engelsas klusniai mokėsi verslo, bet visa, ką aplinkui regėdavo, vertindavo kaip maištinga as-

* Robert Burns (1759—1796) — škotų poetas, išgarsėjęs dainomis ir baladėmis.

menybė, nerūpestinga, bet prieštaraujanti griežtoms tėvo normoms. Verslo reikalais jis nuėjo į dokus, ir įdėmus jo žvilgsnis pastebėjo ten ne tik pirmos klasės patalpas, "raudonmedį, inkrustuotą auksu", bet ir žemiausios klasės kajutes, kur žmonės buvo "suspausti kaip grindinio akmenys". Jis pradėjo skaityti radikaliąją to meto literatūrą ir, sulaukęs dvidešimt dvejų, ėmė išpažinti "komunizmo" idealus; pats žodis "komunizmas" tada dar neturėjo tikslaus apibrėžimo, tikrai aišku buvo tik tai, kad jis atmeta idėją apie privačią nuosavybę kaip visuomenės ūkinės veiklos organizavimo priemonę.

Po to jis išvyko į Manchesterį užsiimti tenai tekstile — savo tėvo verslu. Manchesteryje, kaip ir tuose Bremeno laivuose, pirmiausia Engelsas pamatė fasadą. Akiai mielos gatvės su išsirikiavusiomis parduotuvėmis, priemiesčiai, supantys miestą jaukiomis vilomis. Bet buvo ir kitas Manchesteris. Jis slėpėsi už pirmojo ir driekėsi ten, kur fabrikų savininkai, keliaudami į savo kontoras, niekada neužklysdavo. Jame glaudėsi sunykę žmonės, gyvenantys nedoroje ir neviltyje, besiguodžiantys degtine ir tikėjimais bei svaiginą save ir savo vaikus opijaus tinktūra, kuri padėdavo užmiršti beviltišką, brutalų gyvenimą. Panašias sąlygas Engelsas buvo matęs pramoninėse gyvenvietėse gimtajame Reino krašte, bet dabar jis ištyrinėjo Manchesterį taip detaliai, kad žinojo kiekvieną menkiausią lūšną, kiekvieną skurdžiausią buveinę. Savo atradimus paskelbė kaip žiauriausią nuosprendį koks tik kada nors buvo paskelbtas pramoninės epochos lūšnynams knygoje *Darbininkų klasės padėtis Anglijoje 1844 metais* (*The Condition of the Working Class in England in 1844*). Kartą apie tų vietų skurdą pasakojo vienam kilmingam bičiuliui, pastebėdamas, kad niekad nėra matęs taip "blogai pastatyto miesto". Jo draugas ramiai išklausė jį ir tarė: "Ir vis dėlto čia daromi labai nemenki pinigai, su kuo jus ir sveikinu, sere".

Jis ėmė rašyti; jo traktatai įrodinėjo, kad didieji anglų ekonomistai tėra esamos tvarkos apologetai, ir vienas tų darbų

padarė stiprų įspūdį jaunuoliui, vardu Karlas Marxas, Paryžiuje tuo metu leidusiam radikalų filosofinį žurnalą.

Priešingai nei Engelsas, Marxas buvo kilęs iš liberalios, net šiek tiek radikalios šeimos. Jis gimė 1818 metais Triere, Vokietijoje, ir buvo antrasis sūnus pasiturinčioje žydų šeimoje, kuri netrukus po to priėmė krikščionybę, kad advokatas Heinrichas Marxas savo darbe būtų mažiau varžomas. Jis netgi buvo paskirtas *Justizrat*, šį garbės titulą pripažindavo žymiems teisininkams; bet kartu dalyvaudavo nelegalių banketų klubuose, kur būdavo skelbiami tostai už respublikonišką Vokietiją, o savo jaunesnįjį sūnų auklėjo Voltaire'o, Locke'o ir Diderot kūriniais.

Heinrichas Marxas vylėsi, kad sūnus studijuos teisę. Bet Bonos ir Berlyno universitetuose jaunasis Marxas pasijuto esąs įtrauktas į didžiąsias to meto filosofijos diskusijas. Filosofas Hegelis buvo pateikęs svarstyti revoliucingą schemą, ir konservatyvieji Vokietijos universitetai, vertindami ją, visur susiskaldė. Hegelis aiškino, kad gyvenimo principas yra pokyčiai. Kiekviena idėja, kiekviena jėga neišvengiamai išugdo savo priešybę, abi jos susiliejančios į "vienovę", kuri, savo ruožtu, sukurianti prieštaravimą. Ir pati istorija, kalbėjo Hegelis, yra ne kas kita, kaip tokių nuolatos susiduriančių ir kuriančių idėjų bei jėgų srautas. Pokyčiai — dialektiniai pokyčiai — yra neišvengiami žmonių gyvenime. Su viena išimtimi: Prūsijos valstybėje dėsniai liaujasi veikę, Prūsijos valdžia, teigė Hegelis, yra tarsi "tikras žemiškas dievas".

Tai buvo galingas stimulas jaunam studentui. Marxas prisijungė prie grupės jaunų intelektualų, žinomų jaunahėgelininkų vardu ir diskutavusių, naudojantis Hegelio terminologija, tokiais drąsiais klausimais, kaip ateizmas bei grynasis teorinis komunizmas, ir pats nusprendė tapti filosofu. Ir būtų tapęs, jei ne tos dieviškosios valstybės įsikišimas. Marxo mylimas profesorius Bruno Baueris, labai norėjęs išrūpinti jam paskyrimą Bonoje, buvo atleistas už prokonstitucinius bei antireliginius pasisakymus (abi pražangos akivaizdžiai smerkti-

nos), ir jaunajam dr. Marxui akademinė karjera tapo nepasiekiama.

Tuomet jis pasuko į žurnalistiką. *Rheinische Zeitung*, nedidelis viduriniosios klasės liberalus laikraštis, kuriam jis dažnokai parašinėdavo, paprašė jo imtis redaktoriauti. Marxas sutiko; jo karjera tęsėsi lygiai penkis mėnesius. Marxo jau tada būta radikalo, bet tas jo radikalizmas buvo daugiau filosofinis negu politinis. Kai Friedrichas Engelsas atvyko pas jį su pagarbos vizitu, Marxas, galima sakyti, nepritarė tam įžūliam, komunistinių idėjų pritvinkusiam jaunuoliui, o kai pats Marxas buvo apkaltintas esąs komunistas, jo atsakymas nuskambėjo dviprasmiškai: "Aš nežinau, kas yra komunizmas, — pasakė jis, — bet negali būti taip lengvai pasmerkta socialinė filosofija, kurios tikslas — ginti engiamuosius". Tačiau, nepaisant atsižadėjimo, Marxo rašomi vedamieji valdžiai atrodė nepriimtini. Jis parašė kandų darbą, smerkiantį įstatymus, kurie draudė valstiečiams naudotis labai sena jų teise rinkti miškuose stagarus; už tai susilaukė kritikos. Jis parašė vedamąjį apie apverktinas butų sąlygas; dėl to buvo įspėtas. O kai nuėjo pernelyg toli, pasakydamas keletą nemalonių dalykų apie Rusijos carą, *Rheinische Zeitung* buvo uždraustas.

Marxas išvyko į Paryžių ir ėmėsi redaguoti kitą radikalų žurnalą, kuris gyvavo beveik taip pat trumpai kaip ir laikraštis. Užtat jo interesai dabar pakrypo politikos ir ekonomikos pusėn. Atviras Prūsijos valdžios savanaudiškumas, nepalaužiamas Vokietijos *bourgeoisie* priešinimasis bet kam, kas palengvintų Vokietijos darbo klasių gyvenimo sąlygas, beveik karikatūriškos nuostatos, kuriomis turtingosios ir valdančiosios Europos klasės reaguodavo į įvykius, — visa tai jo mintyse susilydė kaip dalis naujos istorijos filosofijos. Ir kai Engelsas atvyko jo aplankyti ir jie abu sudarė tvirtą sąjungą, toji filosofija ėmė įgauti konkretų pavidalą.

Ši filosofija dažnai vadinama dialektiniu materializmu; *dialektiniu*, kadangi ji perėmusi Hegelio idėją apie neišven-

giamus pokyčius, ir *materializmu*, kadangi remiasi ne idėjų pasauliu, o socialinės bei fizinės aplinkos sąlygomis.

"Materialistinis istorijos supratimas, — po daugelio metų rašė Engelsas garsiojoje studijoje *Anti-Dühring* (ji buvo nukreipta prieš vokiečių profesorių Eugeną Dühringą), — remiasi teiginiu, kad gamyba, o paskui ir jos produktų mainai sudaro kiekvienos visuomeninės santvarkos pagrindą, kad kiekvienoje istoriškai pasireiškiančioje visuomenėje produktų paskirstymas, o kartu su juo ir visuomenės pasidalijimas klasėmis arba luomais priklauso nuo to, kas ir kaip gaminama bei kaip vyksta šių gamybos produktų mainai. Todėl visų socialinių permainų ir politinių perversmų galutinių priežasčių reikia ieškoti ne žmonių protuose, ne jų augančiame amžinosios tiesos ir teisingumo supratime, o gamybos ir mainų būdo pasikeitimuose, jų reikia ieškoti ne tam tikros epochos *filosofijoje*, bet *ekonomikoje*".

Argumentavimas tvirtas. Kiekviena visuomenė, sako Marxas, sukurta ekonominiu pagrindu — tokia yra rūsti žmonių gyvenimo realybė, nes žmonės turi organizuoti savo veiklą, kad galėtų rengtis, maitintis ir turėti pastogę. Šitas veiklos organizavimas įvairiose visuomenėse įvairiu istoriniu laikotarpiu gali labai skirtis. Jis gali būti klajoklinis arba paremtas medžiokle, turėti amatininkų cechų formą arba sudėtingos industrinės visumos struktūrą. Tačiau kokia forma žmonės bespręstų savo pagrindines ekonomikos problemas, visuomenei būtinas ištisas neekonominės veiklos ir minties "antstatas" — ji turi būti saistoma įstatymų, prižiūrima vyriausybės ir inspiruojama religijos bei filosofijos.

Tačiau minties antstatas negali būti pasirinktas atsitiktinai. Jis privalo atspindėti bazę, iš kurios kyla. Jokia medžiotojų bendruomenė negalėtų išplėtoti arba naudoti industrinės visuomenės teisinės sistemos, kaip ir industrinė visuomenė negalėtų naudotis pirmykštės bendruomenės supratimu apie teisę, tvarką ir valdžią. Pažymėkime, kad materializmo doktri-

na neatmeta inspiruojančio idėjų vaidmens ir produktyvumo. Ji tik tvirtina, kad mintys ir idėjos yra aplinkos *produktas*, nors jų tikslas keisti tą aplinką.

Pats materializmas linkęs sumenkinti idėjas iki vien pasyvių ūkinės veiklos palydovų vaidmens. Bet Marxas to niekada neteigė. Naujoji teorija *dialektiška* buvo tiek, kiek ji buvo materialistinė: ji teigė pokyčius, nuolatinius ir neišvengiamus pokyčius; ir idėjos, kilusios šitoje niekad nesibaigiančioje tėkmėje vienu laikotarpiu, galėjo padėti formuoti kitą istorinį laikotarpį. "Žmonės patys kuria savo istoriją, rašė Marxas, aptardamas Luji Napoleono 1852 metų *coup d'état*, bet jie nedaro to kaip panorėję, jie nekuria istorijos pagal pačių pasirinktas aplinkybes, o daro tai pagal aplinkybes, kurias tiesiogiai randa, gauna ir paveldi iš praeities."

Bet dialektinis — besikeičiąs — šitokios teorijos istorinis aspektas priklausė ne vien nuo idėjų ir socialinių struktūrų sąveikos. Veikė dar vienas, kur kas galingesnis veiksnys. Keitėsi pats ekonominis pasaulis, t.y. pats pamatas, ant kurio buvo statomas idėjų karkasas, nestovėjo vietoje.

Pavyzdžiui, veikiami geografinių atradimų bei politinio vienijimosi paskatų tarp izoliuotų Viduriniųjų amžių rinkų ėmė rastis ryšiai, ir gimė naujas komercinis pasaulis. Išradimų dėka senąjį rankinį malūną pakeitė garo malūnas, o nauja socialinės organizacijos forma padarė pradžią fabrikams. Abiem atvejais lemiančioji ekonominio gyvenimo struktūra pati pakeitė savo išraišką, o po to privertė atitinkamai sociališkai adaptuotis ir bendruomenę, kurioje ji plėtojosi. "Rankinis malūnas kuria visuomenę su viešpataujančiu feodalu, — rašė Marxas, — o garo malūnas — visuomenę su pramoniniu kapitalistu."

Ir jei jau tokie pokyčiai įvyko, jie sukels ištisą virtinę pasekmių. Rinka ir fabrikas nesiderino su feodaline gyvensena, nors ir užgimė jos gelmėse. Jie reikalavo sau naujo kultūrinio ir socialinio konteksto. Ir tame sunkiame formavimosi proce-

se padėjo sukurti juos atitinkančias naujas socialines klases: rinka išugdė naują pirklių klasę, o fabrikas išleido į gyvenimą pramonės proletariatą.

Socialinių pokyčių procesas nebuvo vien naujų išradimų, spaudžiančių senuosius institutus, reikalas: šis procesas lėmė ir naujų klasių, keičiančių senąsias, kūrimąsi. Visuomenė, aiškino Marxas, esti klasinės struktūros, kur kiekviena klasė jungia individus, turinčius vienodą — palankią arba nepalankią — padėtį esamoje gamybos sistemoje. Ekonominiai pokyčiai graso visai šiai struktūrai. Kai gamybos organizaciniai ir techniniai veiksniai pakinta, pavyzdžiui, fabrikai sugriauna namudinę gamybą, visuomeniniai gamybos santykiai pasikeičia taip pat; tie, kas buvo viršuje, gali netekti pagrindo po kojomis, o buvusieji apačioje gali kilstelėti aukščiau. Kaip tik tokį visuomenės klasių padėties susikeitimą esame regėję Ricardo laikų Anglijoje, kai kapitalistai, plaukdami ant Pramoninės revoliucijos bangos, grasino iš žemės savininkų atimsią šimtmečiais turėtas privilegijas.

Šitaip subręsta konfliktas. Klasės, kurių padėčiai kyla pavojus, stoja į kovą su klasėmis, kurių padėtis stiprėja: feodaliniai žemvaldžiai kovoja su kylančiais pirkliais, o cechų meistrai priešinasi jauniems kapitalistams.

Bet istorijos procesui tas pats, kas kam patinka arba nepatinka. Sąlygos palaipsniui keičiasi, ir taip pat laipsniškai, bet užtikrintai persitvarko visuomenės klasės. Dramatiškoje sumaištyje keičiasi turto pasiskirstymas. Istorija ir yra nesiliaujančios klasių kovos dėl visuomeninio turto paskirstymo scena. Ir kol visuomenės funkcionavimo mechanizmas keičiasi, joks turto paskirstymas nėra galutinis.

Ką ši teorija pranašavo Marxo ir Engelso laikų visuomenei? Ji bylojo apie revoliuciją — neišvengiamą revoliuciją. Nes ir kapitalizmas, remiantis apibūdinta analize, turi gamybos "jėgas" ir "santykius" — technologinį bei organizacinį pagrindą, o taip pat įstatymų, politinių teisių ir ideologijos antstatą.

Plėtojantis kapitalizmo techninei bazei, antstate neišvengiamai didėja įtampa.

Būtent taip Marxas ir Engelsas regėjo pasaulį 1848 metais. Ekonominė kapitalizmo bazė — jo pagrindas realybėje — yra pramoninė gamyba. Jo antstatas — privačios nuosavybės sistema, dėl kurios dalis visuomeninio produkto atitenka tiems, kam priklauso didysis technikos priemonių aparatas. Ir čia slypi konfliktas, kadangi bazė ir antstatas neatitinka vienas kito.

Kodėl? Todėl, kad tipiška prekių gamyba — pramoninė gamyba yra itin organizuotas, integruotas, *visapusiškai susaistytas* procesas, o privačios nuosavybės antstatas yra labiausiai *individualistinis* iš visų visuomeninių sistemų. Todėl antstatas ir bazė susiduria: fabrikams reikia visuomeninio planavimo, tuo tarpu privati nuosavybė jo nepakenčia; *kapitalizmas* tampa toks sudėtingas, kad jį jau reikia reguliuoti, o *kapitalistai* primygtinai reikalauja pražūtingos veiksmų laisvės.

Rezultatas dvejopas. Pirma, anksčiau ar vėliau kapitalizmas sunaikins pats save. Neplaningos gamybos prigimtis ūkinę veiklą vers nuolatos dezorganizuotis — ves į krizes, nuosmukius ir socialinį gamybos mažėjimo chaosą. Tiesiog sistema yra tapusi pernelyg sudėtinga, ji nuolatos išsiderina, praranda ritmą, vienų gaminių prigamindama per daug, kitų — nepakankamai.

Antra, kapitalizmas, pats to nesuvokdamas, išugdys įpėdinį. Savo didžiaisiais fabrikais jis ne tik sukurs socializmo techninę bazę — racionaliai planuojamą gamybą, — bet ir išugdys kvalifikuotą bei drausmingą *klasę*, nepatenkintąjį proletariatą, kuris bus socializmo kūrėjas. Vidinių jėgų varomas kapitalizmas sukels savo paties žlugimą ir išugdys savo paties priešą.

Toks istorijos suvokimas turėjo didžiulę reikšmę — ne tik dėl to, ką jis pranašavo ateičiai, bet ir dėl visiškai naujos perspektyvos vertinti praeitį. Buvo pasiūlyta susipažinti su is-

torijos "ekonomine interpretacija", ir dabar galėjome ramiai iš naujo įvertinti praeitį, žvelgdami, tarkime, į kylančiųjų septynioliktojo šimtmečio prekeivių klasių bei kilmingos žemės aristokratijos tarpusavio kovą. Tačiau Marxui ir Engelsui tai nebuvo vien pratybos istorijai perrašyti. Dialektika vedė į ateitį, ir toji ateitis, kaip buvo išdėstyta *Komunistų manifeste*, bylojo apie revoliuciją kaip tikslą, kurio linkui juda kapitalizmas. *Manifestas* niūriais žodžiais skelbė: "Taigi, vystantis šiuolaikinei pramonei, iš po buržuazijos kojų išmušamas pats pagrindas, kuriuo remdamasi ji gamina ir pasisavina darbo vaisius. Pirmiausia ji ugdo savo pačios duobkasius. Jos žlugimas ir proletariato pergalė yra lygiai neišvengiami".

Manifestas su savo kiaurai žvelgiančiu ir negailestingu istorijos traktavimu buvo parašytas ne Paryžiuje. Marxo veikla šiame mieste tęsėsi labai trumpai. Ten jis leido kandų, radikalų žurnalą ir vėl užgavo jautrias Prūsijos vyriausybės stygas; jos reikalavimu iš Prancūzijos sostinės jis buvo ištremtas.

Marxas jau buvo vedęs — 1843 metais susituokė su Jenny von Westphalen, kuri gyveno gretimame name, kai jie augo. Jenny buvo prūsų aristokrato ir valstybės Slaptosios tarybos nario duktė; nepaisant kilmės ir pareigų, baronas von Westphalenas buvo humanistas ir liberalas. Jis kalbėdavosi su jaunuoju Marxu apie Homerą ir Shakespeare'ą ir netgi papasakojo jam apie Saint-Simono idėjas, nors vietinis vyskupas ir apšaukė jas eretiškomis. O jei kalbėtume apie Jenny — ji buvo miesto gražuolė. Dailutė ir apsupta garbintojų galėjo lengvai pasirinkti "tinkamesnę" porą nei tamsiaveidis jaunuolis iš kaimyninio namo. Bet ji mylėjo jį, ir abiejų šeimos palankiai žvelgė į jųdviejų draugystę. Marxams tokios vedybos turėjo būti reikšminga socialinė pergalė, o baronui, matyt, — vykęs jo humanistinių idėjų patvirtinimas. Įdomu tik, ar jis būtų

sutikęs, jei būtų žinojęs, kas nutiks jo dukteriai. Juk Jenny bus priversta nakvoti kalėjime drauge su paprasčiausia prostitute, jai teks maldauti kaimyno pinigų, kad galėtų nupirkti karstą vieno iš savo vaikų laidotuvėms. Užuot naudojusis maloniais patogumais ir visuomeniniu prestižu Triere, ji daug gyvenimo metų praleis dviejuose niūriuose kambariuose Londono lūšnyne, dalindamasi su vyru priešiškai nusiteikusio pasaulio apkalbomis.

Ir vis dėlto tai buvo labai vienas kitam atsidavusiųjų santuoka. Su svetimais žmonėmis Marxas būdavo šiurkštus, pavydus, įtarus ir piktas, bet jis buvo linksmas tėvas ir mylintis vyras. Vienu metu, kai žmona sirgo, Marxas turėjo ryšių su Lenchen, Westphalenų šeimos tarnaite, be jokio užmokesčio likusia su jais visam laikui, bet net ir ši neištikimybė, iš kurios gimė nepripažintas kūdikis, negalėjo suardyti didelės aistros saitų. Vėliau, daug vėliau, kai Jenny merdėjo, o Marxas sirgo, jų duktė aprašė šią jaudinančią sceną.

> Mūsų brangioji mama gulėjo dideliame priekiniame kambaryje, o Mauras — mažame kambarėlyje už jo... Niekada aš nepamiršiu to ryto, kai jis pasijuto pakankamai sustiprėjęs, kad galėtų nueiti į mamos kambarį. Būdami kartu, jie vėl tapo jauni — ji tarsi jauna mergina ir jis kaip įsimylėjęs jaunuolis, abu tik įžengiantys į gyvenimą, — o ne senas, ligų nukamuotas vyras ir sena mirštanti moteris, amžiams atsisveikinantys vienas su kitu.

Marxų šeima atvyko į Londoną 1849 metais. Ištremti iš Paryžiaus prieš ketverius metus jie buvo persikėlę į Briuselį, kur gyveno (ir kur buvo sukurtas *Manifestas*) iki 1848 metų revoliucijos proveržių. Kai Belgijos karalius savo susvyravusiame soste vėl pasijuto pakankamai tvirtas ir ėmė griežtai kontroliuoti radikaliuosius veikėjus sostinėje, Marxai trumpam išvyko į Vokietiją.

Visur kartojosi ta pati istorija. Ir ten Marxas ėmėsi redaguoti laikraštį, tad galėjo nesutapti tik laikas, per kurį valdžia jį uždarė. Paskutinįjį numerį Marxas atspausdino raudonai — ir jau ieškojosi prieglobsčio Londone.

Dabar jis atsidūrė beviltiškoje finansinėje būklėje. Engelsas Manchesteryje gyveno savo keistą dvilypį gyvenimą (buvo gerbiama figūra Manchesterio fondų biržoje), jis ir aprūpindavo Marxus nesibaigiančiais čekiais ir paskolomis. Jei Marxas būtų geriau tvarkęs finansinius reikalus, šeima būtų gyvenusi padoriai. Bet jis niekada nesubalansuodavo savo sąskaitų. Todėl jei vaikai turėdavo muzikos pamokas, šeima šaldavo be kuro. Gyvenimas buvo nuolatinės grumtynės su bankroto grėsme, visą laiką smaugė piniginiai rūpesčiai.

Jų iš viso buvo, įskaitant Lenchen, penki. Marxas neturėjo darbo, išskyrus jo niekad nesibaigiantį sėdėjimą Britų muziejuje nuo dešimtos valandos ryto iki septynių vakaro. Jis bandė šiek tiek uždarbiauti, rašydamas straipsnius apie politinę padėtį New Yorko laikraščiui *Tribune*, kurio redaktorius Charlesas A. Dana buvo furjeristas ir linko vienam kitam išpuoliui Europos politikos adresu. Kurį laiką tai padėjo, nors ir čia Engelsas gelbėdavo Marxą, surašydamas jam daugelį tų skiaučių, o Marxas tuo tarpu laišku štai taip patarinėdavo: "Tu turėtum savo straipsnius apie karą paspalvinti kiek ryškiau". Kai straipsniai baigėsi, Marxas bandė gauti tarnautojo vietą geležinkelių žinyboje, bet jo nepriėmė dėl baisios rašysenos. Todėl jam teko užstatyti viską, kas dar buvo likę, nes šeimos sidabras ir brangenybės jau buvo seniai parduoti. Kartais jo skurdas būdavo toks didelis, kad tekdavo sėdėti namie, nes apsiaustas ir net batai būdavo nunešti į lombardą; kitais atvejais pritrūkdavo pinigų nusipirkti pašto ženklą, kad išsiųstų leidėjui rankraštį. Ir negana viso šito, jam dar tekdavo kęsti baisius skausmus. Kartą grįžęs vėlai vakare namo, ištisą kankinančią dieną rašęs Britų muziejuje, pastebėjo: "Tikiuosi, kad buržuazija, kiek ji begyvuos, turės dėl ko prisiminti mano

karbunkulus". Jis ką tik buvo baigęs baisųjį *Das Kapital* skyrių apie darbo dieną.

Vienintelė paspirtis buvo Engelsas. Marxas rašė jam be paliovos, aptardamas ekonomikos, politikos, matematikos, karinės taktikos ir visus kitus šios žemės dalykus, bet daugiausia savo paties padėtį. Štai tipiška tokių laiškų ištrauka:

> Mano žmona serga. Mažoji Jenny serga. Lenchen ištiko kažkokia nervinė karštligė, o aš negaliu išsikviesti gydytojo, nes neturiu kuo jam sumokėti. Jau gal aštuonias ar dešimt dienų mes gyvename vien duona ir bulvėmis, o dabar neaišku, ar galėsime nusipirkti ir tai... Danai aš nieko neparašiau, nes neturėjau nė penso laikraščiams... Kaip man išsivaduoti iš šitų prakeiktų rūpesčių? Galiausiai, ir tai užvis bjauriausia, bet būtina, kad nepasimirtume, — per šias paskutiniąsias 8—10 dienų aš kreipiausi į keletą tipų iš Vokietijos, prašydamas bent kelių šilingų ir pensų...

Tiktai paskutiniaisiais metais pasidarė kiek lengviau. Senas bičiulis paliko Marxui nedidelį palikimą, ir dabar jis galėjo gyventi kiek geresnėmis sąlygomis, net neilgam išvažiuoti pasigydyti. Engelsas taip pat pagaliau tapo paveldėtoju ir metė verslą; 1869 metais jis paskutinį kartą apsilankė savo kontoroje ir laukais atėjo pasitikti Marxo dukters, "mosuodamas ore lazda ir švytinčiu veidu dainuodamas".

1881 metais mirė Jenny; ji palaidojo du iš savo penkių vaikų, tarp jų ir vienintelį sūnų; buvo sena ir pavargusi. Marxas taip sirgo, kad negalėjo net vykti į laidotuves; Engelsui pažvelgus, jis ištarė: "Mauras taip pat mirė". Ne visiškai — jis tempė dar dvejus metus; buvo nepatenkintas žentais, kuriuos savo vyrais pasirinko dvi jo dukterys, bet dar labiau irzo dėl rietenų darbininkų klasės judėjime ir padarė pareiškimą, kuris ir šiandien nesiliauja kankinęs atsidavusių jo šalininkų

("aš nesu marksistas", — kartą pasakė jis); ir vieną kovo popietę tyliai užgeso.

Ką jis nuveikė per tuos ilgus nepriteklių metus?

Visų pirma, įkūrė tarptautinį darbininkų klasės judėjimą. Dar visai jaunas Marxas rašė: "Iki šiol filosofai įvairiais būdais tik aiškino pasaulį, tačiau esmė ta, kad jį reikia keisti". Marxas ir Engelsas savajame istorijos aiškinime proletariatą įšventino į riterius; dabar jie ėmėsi vadovauti ir patarinėti proletariatui, kad šis galėtų maksimaliai veikti istoriją.

Tų pastangų neapvainikavo didelė sėkmė. Tais pat metais, kai išėjo *Manifestas*, buvo sukurta Komunistų lyga, tačiau ji niekada netapo kuo nors gerokai daugiau kaip vien popierine organizacija; *Manifesto*, išreiškusio jos programą, tada netgi viešai nepardavinėjo, o kai 1848 metų revoliucija užgeso, Lyga taip pat liovėsi gyvuoti.

Jos vietoje 1864 metais atsirado kur kas ryžtingesnių siekių organizacija, Tarptautinė darbo žmonių sąjunga (International Workingmen's Association). Šis Internacionalas didžiavosi septyniais milijonais narių ir buvo gana pajėgus prisidėti prie žemyną apėmusios streikų bangos bei užsitarnauti gąsdinančią reputaciją. Bet ir jis buvo pasmerktas trumpai istorijai. Internacionalą sudarė ne atkaklių ir drausmingų komunistų armija, bet marga minia ovenistų, prudonistų, furjeristų, išvėsusių socialistų, aršių nacionalistų ir tredjunionininkų, kurie šnairai žiūrėjo į bet kokią revoliucinę teoriją. Tikrai sumaniai Marxas išlaikė savo kompaniją penkerius metus, o po to Internacionalas suiro; kai kurie nuėjo paskui Bakuniną, žmogų milžiną su tikro revoliucionieriaus biografija, paženklinta Sibiru ir tremtimi (pasakojama, kad jo oratorinis menas buvęs toks įtaigus, jog jo klausytojai būtų galėję persipjauti gerkles — užtektų jam to paprašyti), kiti grįžo prie nacionalinių problemų. Paskutinysis Internacionalo susirinkimas įvyko New Yorke 1874 metais. Tai buvo liūdna pabaiga.

Bet nepalyginamai svarbesnis už Pirmojo internacionalo sukūrimą buvo tasai ypatingas stilius, kurį Marxas suteikė darbininkų klasės reikalams. Marxas buvo nepaprastai vaidingas, nepakantus ir jau nuo pat pradžių nepajėgė įsivaizduoti, kad galėtų būti teisus tas, kuris nesutinka su jo samprotavimais. Jo, kaip ekonomisto, kalba buvo preciziška, kaip filosofo ir istoriko, ji buvo išraiškinga, o kaip revoliucionieriaus — šiurkšti. Jis smuko net iki antisemitizmo. Savo oponentus vadino "storžieviais", "sukčiais" ir net "blakėmis". Dar veiklos pradžioje Briuselyje gyvenantį Marxą aplankė vokietis siuvėjas, vardu Weitlingas. Weitlingas buvo išbandytas darbininkų judėjimo dalyvis, jo kojas ženklino randai nuo Prūsijos kalėjimų retežių, jau daug metų jis pasiaukojamai ir narsiai veikė vokiečių darbo žmonių labui. Jis atvyko pas Marxą pasišnekėti apie tokius dalykus, kaip teisingumas, brolybė, solidarumas, bet pakliuvo į negailestingą egzaminą apie socializmo "mokslinius principus". Vargšas Weitlingas sumišo, jo atsakymai pasirodė nepakankami. Marxas, lig tol sėdėjęs kaip vyriausiasis egzaminuotojas, ėmė piktai žingsniuoti po kambarį. "Nemokšiškumas dar niekam nėra padėjęs", šaukė jis. Tuo vizitas ir baigėsi.

Kitas ekskomunikuotasis buvo Willichas. Šis atsistatydinęs prūsų kapitonas dalyvavo revoliucijos kovose Vokietijoje, o vėliau jam buvo lemta tapti įžymiu junionistų generolu Amerikos pilietiniame kare. Bet jis nusitvėrė "nemarksistinės" idėjos, kad vietoje "susidariusių sąlygų" revoliucijos varomoji jėga gali būti ir "grynas noras"; už tokią nuomonę, — kuri, kaip vieną gražią dieną įrodė Leninas, nebuvo tokia jau ir fantastiška, — jis taip pat buvo išstumtas iš darbininkų judėjimo.

Toks sąrašas galėtų tęstis be galo. Tačiau, ko gero, joks incidentas nebuvo toks iššaukiantis ir lemtingas visam judėjimui, galiausiai viduje išsigimusiam į "raganų medžioklę", ieškant "nukrypusiųjų" ir "kontrrevoliucionierių", kaip nesantaika tarp Marxo ir Pierre'o Proudhono. Proudhonas buvo

prancūzų kubiliaus sūnus, savarankiškai išsilavinęs talentingas socialistas, prancūzų inteligentiją pribloškęs knyga, pavadinta *Kas yra nuosavybė?* (*Qu'est-ce que la propriété?*). Proudhonas atsakė, kad "nuosavybė yra vagystė", ir kvietė likviduoti milžiniškus privačius turtus, bet ne visą privačią nuosavybę. Marxas ir jis ne kartą susitiko, kalbėjosi, susirašinėjo, ir kartą Marxas pasiūlė jiedviem, taip pat ir Engelsui suvienyti jėgas. Proudhono atsakymas yra toks įtaigus ir įžvalgus, kad verta pacituoti didesnę jo ištrauką.

> Patyrinėkime kartu, jei jūs pageidaujate, visuomenės dėsnius, jų pasireiškimo požymius, būdą, kuriuo mes juos išsiaiškiname; bet dėl Dievo meilės, sugriovę visą *a priori* dogmatizmą, dabar patys nesumanykime indoktrinuoti žmonių ... Aš visa širdimi pritariu jūsų minčiai pritraukti kuo įvairiausių nuomonių; tęskime gerą ir lojalią polemiką, duokime pasauliui pamatuotos ir įžvalgios tolerancijos pavyzdį, bet netapkime — būdami judėjimo priešakyje — naujo netolerantiškumo lyderiais, nevaizduokime naujos religijos apaštalų, net jei tai būtų logikos religija, argumentų religija. Susitelkime kartu ir paskatinkime visokius nuomonių skirtumus, atsisakykime bet kokio privilegijuotumo, bet kokio misticizmo, niekada nelaikykime, kad klausimas išspręstas amžiams, ir, nors panaudojome paskutinį argumentą, pradėkime, jei reikia, iš naujo — iškalbingai ir ironiškai. Tokiomis sąlygomis aš mielai prisijungsiu prie jūsų sąjungos. Kitaip — ne!

Marxo atsakymas buvo toks: Proudhono parašyta knyga vadinosi *Skurdo filosofija* (*La Philosophie de la misère*), Marxas sutriuškino ją atsikirsdamas knyga *Filosofijos skurdas*.

Nepakantumo nuostata išliko visam laikui. Po Pirmojo internacionalo radosi romus ir gerų ketinimų Antrasis — jis sujun-

gė tokio masto socialistus, kaip Bernardas Shaw, Ramsay MacDonaldas ir Pilsudskis (taip pat Leninas ir Musolinis!), o vėliau gėdingasis Trečiasis, organizuotas Maskvos rankomis. Ir kaip bežiūrėtume, šių didžiulių judėjimų poveikis tikriausiai yra menkesnis už atkaklų ribotumą, tiesiog siutinantį absoliutų nesugebėjimą pripažinti kitokias nuomones, — štai ką komunizmas paveldėjo iš savo vienintelio didžiojo įkūrėjo.

Jei per ilgus tremties metus Marxas nieko daugiau nebūtų nuveikęs, vien organizavęs revoliucinį darbininkų judėjimą, šiandien jis nebūtų tokia reikšminga figūra pasaulio istorijoje. Jis tebuvo vienas iš viso būrio revoliucionierių ir anaiptol ne sėkmingiausiai darbavęsis; jis tebuvo vienas iš daugelio socializmo pranašų ir, tiesą sakant, beveik nieko neparašęs, kokia galėtų būti toji naujoji visuomenė. Išliekamasis Marxo įnašas kitkas: tai dialektinio materializmo teorija, aiškinanti žmonijos istoriją, ir, net dar svarbiau, — jo pesimistinė kapitalistinės ekonomikos perspektyvų analizė.

"Kapitalizmo istorija, — skaitome Komunistų internacionalo programoje, priimtoje 1929 metais (tai savotiška šiuolaikinė *Komunistų manifesto* redakcija), — visiškai patvirtino marksistinę teoriją apie kapitalistinės visuomenės raidos dėsnius ir jos prieštaravimus, vedančius į visos kapitalistinės sistemos žlugimą." Kokie tie dėsniai? Ką Marxas prognozavo sistemai, kurią gerai pažino?

Atsakymas pateiktas milžiniškame veikale *Kapitalas* (*Das Kapital*). Turint galvoje tiesiog liguistą Marxo skrupulingumą, tenka stebėtis, kad tas veikalas apskritai buvo parašytas — tam tikra prasme jis ir liko nebaigtas. Visa tai truko aštuoniolika metų; 1851-aisiais veikalas turėjo būti baigtas "per penkias savaites"; 1859-aisiais — "per šešias savaites"; 1865-aisiais jis buvo "užbaigtas" — didžiulis pluoštas neįskaitomų rankraščių, kuriems paruošti spaudai kaip I tomą prireikė dvejų metų. Kai 1883 metais Marxas mirė, liko dar trys tomai: En-

gelsas išleido antrąjį tomą 1885 metais ir trečiąjį 1894 metais. Paskutinysis (ketvirtasis) tomas nepasirodė iki 1910 metų.

Veikale yra du tūkstančiai penki šimtai puslapių tiems, kas išdrįstų imtis jį skaityti. Ir kokių puslapių! Vienuose jų dėstomi smulkiausi techniniai dalykai, išgaunamas tiesiog matematinis tikslumas; kituose verpetuoja aistra ir pyktis. Tai parašė ekonomistas, perskaitęs *kiekvieno* ekonomisto darbus, vokietis pedantas, nepraleidęs nė vieno taško ant "i", brūkšnelio ant "t", emocionalus kritikas, galėjęs pasakyti, jog kapitalas "kaip vampyras trokšta šviežio darbininkų kraujo", ir aiškinęs mums, kad kapitalas atėjo į šį pasaulį "iš kiekvienos poros nuo galvos iki kojų, trykšdamas krauju ir purvu".

Ir vis dėlto nevertėtų daryti skubios išvados, kad ši knyga tėra irzlus tekstas, smerkiantis nedorų piniguočių nuodėmes. Šitai prasismelkia pastabose, išduodančiose totalinį žmogaus atsidavimą kovai su savo teoriniu priešininku, bet didysis knygos nuopelnas, kad ir kaip būtų keista, — tai visiškas atsiribojimas nuo bet kokių moralės svarstymų. Knygoje pasakojama su įtūžiu, bet analizuojama pasitelkus beaistrę logiką. Marxas apibrėžė savo tikslą — atskleisti esmines kapitalizmo sistemos tendencijas, jo vidaus raidos dėsnius ir šito siekdamas susilaikė nuo paprastesnio, bet ne tokio įtaigaus būdo parodyti sistemos trūkumus vien juos išvardijant. Vietoje to jis surentė itin griežtą, išgrynintą įsivaizduojamojo kapitalizmo struktūrą ir šioje uždaroje abstrakčioje struktūroje, tame tariamame kapitalizme, iš kurio pašalinti visi akivaizdūs realaus gyvenimo netobulumai, persekioja savo grobį. Jeigu jis įrodytų, kad ir geriausias iš visų įmanomų kapitalizmų slenka katastrofon, tai jau tikrai nebūtų sunku įrodyti, jog realusis kapitalizmas eis tuo pačiu keliu, tik sparčiau.

Taigi Marxas įrengia sceną. Mes įžengiame tobulo kapitalizmo pasaulin: nėra monopolijų, nėra profsąjungų, niekas ne-

turi jokių ypatingų pranašumų. Tai pasaulis, kuriame kiekviena prekė parduodama tiksliai pagal jos tikrąją kainą. Ir ta tikroji kaina vadinama labai apgaulingu žodžiu — *verte*. Prekės vertė, sako Marxas (iš esmės sekdamas Ricardo), yra joje įkūnytas darbo kiekis. Pagaminti skrybėlę reikia dvigubai daugiau darbo, negu pasiūti batų porą, vadinasi, skrybėlių kaina bus dvigubai didesnė už batų kainą. Darbas čia, žinoma, suprantamas ne tik kaip tiesioginis fizinis darbas; tai gali būti ir aptarnaujančiojo personalo darbas, pasiskirstantis daugeliui prekių, arba tai darbas, kuris kažkada buvo sunaudotas pagaminti mašinai ir kurį dabar ta mašina dalimis perkelia į jos gaminamus produktus. Bet kokia bebūtų forma, viskas galiausiai pervedama į darbą, ir visų prekių, gaminamų šioje tobuloje sistemoje, kainos atitinkamai priklauso nuo jose tiesiogiai ar netiesiogiai įkūnyto darbo kiekio.

Šiame pasaulyje vienas prieš kitą stovi du didieji kapitalistinės dramos herojai — darbininkas ir kapitalistas; žemės savininkas šiuo metu nustumtas į antraeilę padėtį visuomenėje. Tiedu herojai nėra visai tokie patys veikėjai, kokius esame sutikę anksčiau panašiose ekonominėse scenose. Darbininkas jau nebe dauginimosi instinktų vergas. Tai laisvas, besiderąs subjektas, įžengiantis rinkon, kad parduotų prekę, savo nuosavybę — darbo jėgą, ir jei jo darbo užmokestis didėja, jis nėra toks kvailas, kad švaistytų jį žlugdančiam savo klasės gausėjimui.

Priešais, scenoje, stovi kapitalistas. Jo godumas ir turto troškimas sarkastiškai aprašyti skyriuose, kurie tarsi atsiskyrė nuo abstrakčiojo pasaulio, idant pažvelgtų į 1860 metų Angliją. Bet verta pastebėti, jog kapitalistas pinigų trokšta ne vien iš godulio; jis yra savininkas ir įmonininkas, įsitraukęs į nesibaigiančias lenktynes su savo partneriais, kitais savininkais ir įmonininkais; jis *privalo* stengtis kaupti, nes toje konkurencinėje aplinkoje, kurioje jis veikia, arba pats kaupi, arba tave kažkas praryja.

Taigi scena įrengta, ir veikėjai užima savo vietas. Ir štai iškyla pirmoji problema. Kaip, klausia Marxas, šitokiomis sąlygomis gali rastis pelnas? Jei kiekvienas parduoda tiksliai pagal vertę, tai kas gaus neuždirbtą prieaugį? Juk niekas neišdrįs pakelti savo prekės kainos virš konkurencijoje susiklosčiusio lygio, ir net jei vienas pardavėjas įstengs apgauti kokį pirkėją, tas pirkėjas dėl to mažiau išleis kitoms prekėms pirkti — taigi vieno žmogaus pelnas bus kito žmogaus nuostolis. Kaip tada gali susidaryti pelnas *visoje sistemoje*, jei viskas mainoma pagal tikrąją vertę?

Tai atrodo paradoksalu. Nesunku paaiškinti pelną, jei tarsime, kad yra monopolijos, kurioms nereikia paklusti niveliuojančioms konkurencijos jėgoms, arba jei sakysime, kad kapitalistai gali mokėti už darbą mažiau nei jis vertas. Bet Marxas nedarė nė vienos iš tų prielaidų — sau kasti kapą turi idealus kapitalizmas.

Atsakymą į šią dilemą Marxas suranda vienoje prekėje, kuri skiriasi iš visų kitų. Ši prekė — darbo jėga. Darbininkas, kaip ir kapitalistas, savąjį produktą parduoda tiksliai už tiek, kiek jis vertas — pagal jo vertę. Šio produkto vertė, kaip ir kiekvieno parduodamo dalyko vertė, yra jame įkūnyto darbo kiekis, šiuo atveju tai darbo kiekis, reikalingas darbo jėgai "pagaminti". Kitaip tariant, iš samdomojo darbininko perkama energija verta tokio visuomeniškai būtino darbo kiekio, koks yra reikalingas palaikyti darbininko egzistavimui. Smithas ir Ricardo visiškai su tuo sutiktų: darbuotojo vertė yra pinigai, būtini jam pragyventi. Tai jo gyvenimo minimumo atlyginimas.

Kol kas viskas aišku. Bet čia ir prieiname prie pelno mįslės įminimo. Parsisamdydamas dirbti darbininkas gali reikalauti tik tokio atlyginimo, kokio užsitarnauja. Atlyginimo dydis priklausys, kaip jau matėme, nuo darbo laiko, būtino užtikrinti jo pragyvenimą. Sakykim, visuomenėje reikia dirbti šešias valandas, kad darbininkas išgyventų (už darbo valandą

mokant vieną dolerį), vadinasi, tas žmogus bus "vertas" šešių dolerių per dieną. Ir ne daugiau.

Bet priimtas į darbą darbininkas įsipareigoja dirbti ne šešias valandas. Tiek dirbti pakaktų tik jo paties pragyvenimui. Priešingai, jis sutinka dirbti visą aštuonių valandų, o Marxo laikais ir dešimties ar vienuolikos valandų darbo dieną. Vadinasi, jis pagamins dešimties arba vienuolikos valandų darbo dydžio vertę, o užmokėta jam bus tik už šešias valandas. Jo atlyginimas padengs minimalias pragyvenimo išlaidas, kurios yra jo tikroji "vertė", bet mainais už tai jis kapitalistui atiduos visą darbo dieną kurtą vertę. Šitaip sistemoje atsiranda pelnas.

Marxas tą neapmokėtą darbo dalį pavadino "pridedamąja verte". Šiuose žodžiuose nėra jokio moralinio pasipiktinimo. Darbininkas turi teisę tik į savo darbo jėgos *vertę*. Jis ją visą gauna į rankas. Tuo tarpu kapitalistas gauna visą vertę, darbininko sukurtą per darbo dieną, o ši yra ilgesnė už tas valandas, kurios jam buvo apmokėtos. Tad kapitalistas, realizuodamas savo gaminius, gali parduoti juos pagal tikrąją *jų* vertę ir vis dėlto gauti pelną. Nes jo produktuose darbo laiko įkūnyta daugiau negu tas darbo laikas, kurį jam teko apmokėti.

Kodėl taip gali būti? Taip atsitinka todėl, kad kapitalistai monopolizuoja vieną dalyką — pačias gamybos priemones. Pagal teisines privačios nuosavybės normas kapitalistams pasamdytas darbas "priklauso" tiek, kiek mašinos ir įrengimai, be kurių vyrai ir moterys negalėtų dirbti, yra jų nuosavybė. Jei kas nors nenori dirbti kapitalisto nustatytą valandų skaičių, — darbo negaus. Kaip ir bet kuris asmuo toje sistemoje, darbininkas neturi nei teisės, nei galios pareikalauti daugiau, negu jis, kaip prekė, yra vertas. Sistema yra tobulai "teisinga", bet, nepaisant to, visi darbininkai yra apgaunami, nes jie priverčiami dirbti ilgiau, negu jiems reikia, kad pragyventų.

Ar visa tai keista? Prisiminkime, kad Marxas aprašo laikotarpį, kai darbo diena buvo ilga, kartais nepakeliamai ilga, o

darbo užmokestis apskritai mažai teviršijo sumą, kurios reikėjo palaikyti gyvybę. Pridedamosios vertės idėja gali būti sunkiai suvokiama pasaulyje, kuriame alinantis ir menkai apmokamas darbas jau beveik praeitis, bet ji anaiptol nebuvo vien teorinė konstrukcija tuomet, kai rašė Marxas. Pakaks vieno pavyzdžio: 1862 metais viename Manchesterio fabrike pusantro mėnesio laikotarpiu vidutinė vienos darbo savaitės trukmė buvo 84 valandos! Prieš tai 18 mėnesių jos trukmė buvo 78 ir pusė valandos.

Bet visa tai dar tik dramos apipavidalinimas. Yra pagrindiniai veikėjai, yra jų motyvai, užmegzta ir intriga — "pridedamosios vertės" atsiradimas. Dabar scenoje prasideda veiksmas.

Visi kapitalistai gauna pelną. Bet visi jie tarpusavyje konkuruoja. Dėl to stengiasi kaupti, kad galėtų didinti gamybos mastus, nustumdami konkurentus. Bet didinti nėra lengva. Tam reikia daugiau darbininkų, o kad jų būtų, dėl darbo jėgos reikia konkuruoti su kitais kapitalistais. Darbo užmokestis ima didėti. Pridedamoji vertė, priešingai, iš lėto mažėja. Atrodytų, Marxo kapitalistai greitai susidurs su ta pačia dilema, kurią išgyvendavo Smitho ir Ricardo kapitalistai, — jų pelnus suris didėjantys atlyginimai.

Smithas ir Ricardo dilemą išsprendė, nurodydami darbininkų klasės polinkį gausėti, kai tik apmokėjimas už darbą padidėja. Tačiau Marxas, kaip ir Millis, atmeta tokią galimybę. Marxas dėl jos nesiginčija, jis paprasčiausiai smerkia Malthuso doktriną kaip "paskvilį apie žmonių giminę", pagaliau proletariatas, — vadovaujanti ateityje klasė, — negalės būti toks trumparegis, kad iššvaistytų, ką laimėjęs, tenkindamas nežabotą kūniškąjį instinktą. Bet savo kapitalistus nuo šių rūpesčių Marxas išvaduoja visai taip pat. Jis sako, kad, gelbėdamiesi nuo didėjančio darbo užmokesčio grėsmės, jie savo įmonėse diegs *darbą taupančias mašinas*. Taip dalis darbo jėgos vėl atsidurs gatvėje ir ten, jau kaip "pramoninė rezervi-

nė armija", atliks tą pačią funkciją, kokią Smitho ir Ricardo doktrinose atlieka gyventojų skaičiaus didėjimas: dėl konkurencijos darbo užmokestis kris vėl iki ankstesniosios "vertės" — gyvenimo minimumo lygio.

Ir čia prasideda lemtingas posūkis. Atrodytų, kapitalistas išsigelbėjo, nes, mašinų dėka sukurdamas nedarbą, sutrukdė didėti atlyginimams. Bet neskubėkime. Tuo pačiu būdu, kuriuo jis viliasi išsisukęs nuo vienos dilemos, — užšoka ant kitos.

Mat žmones pakeisdamas mašinomis, jis tuo pat metu pelną kuriančias gamybos priemones pakeičia jokio pelno nekuriančiomis. Atminkime, kad Marxo idealaus kapitalistinio pasaulio modelyje niekas negauna pelno vien sumaniai derėdamasis. Kad ir kiek būtų verta mašina, galime būti tikri, kapitalistas užmokėjo už ją visą jos vertę. Jei mašina per visą jos gyvavimo laiką sukurs dešimties tūkstančių dolerių vertę, tai mūsų kapitalistas, reikia manyti, ir turėjo sumokėti visus dešimt tūkstančių dolerių be jokių išlygų. Pelną jis gali gauti tik iš gyvojo darbo, vien iš neapmokėto pridedamojo darbo laiko. Vadinasi, mažindamas darbininkų skaičių arba santykinę jų dalį, jis galabija žąsis, dedančias aukso kiaušinius.

Ir vis dėlto nelaimingajam tenka tai daryti. Jo veiksmuose nėra nieko mefistofeliško. Jis tik paklūsta impulsui kaupti ir stengiasi nenusileisti konkurentams. Kai jo mokamas atlyginimas didėja, jis *privalo* įdiegti darbą taupančias mašinas, idant sumažėtų gamybos kaštai ir būtų išsaugotas pelnas, — jei jis to nedarys, už jį padarys kaimynas. Bet, būdamas priverstas darbininkus keisti mašinomis, jis tuo pačiu privalo siaurinti bazę, kuri neša jam pelną. Tai tarsi graikų drama, kurioje žmonės noromis nenoromis žengia pasitikti likimo ir kurioje visi priverstinai bendradarbiauja, artindami sau pražūtį.

Burtai mesti. Pelnui mažėjant, kiekvienas kapitalistas savo fabrike dvigubins pastangas, diegdamas naujas darbą tau-

pančias, kaštus mažinančias mašinas. Tik būdamas bent per žingsnį priekyje visų jis gali tikėtis pelno. Bet kadangi kiekvienas daro lygiai tą patį, gyvojo darbo (o dėl to ir pridedamosios vertės) santykis su bendrąja gamybos apimtimi ir toliau mažėja. Pelno norma krenta ir krenta. Ir priešaky jau regėti pražūtis. Pelnas sumažėja taip, kad gamyba apskritai daugiau nebepelninga. Mašinoms išstumiant žmones, mąžta vartojimas, o dirbančiųjų skaičius nebedidėja tiek, kiek didėja gamyba. Prasideda bankrotai. Grumiamasi dėl galimybių parduoti prekes sumažintomis kainomis, todėl mažesnės firmos žlunga. Prasideda kapitalizmo krizė.

Krizė dar nereiškia, kad spektaklis baigėsi. Net priešingai. Iš darbo išmesti darbininkai priversti sutikti su mažesniais už darbo jėgos vertę atlyginimais. Mažinant neišparduodamų mašinų kainas, stipresnieji kapitalistai gali įsigyti jas pigiau už tikrąją jų vertę. Ir po kurio laiko pridedamoji vertė vėl atsiranda. Vėl prasideda toks pat žygis pirmyn. Šitaip kiekviena krizė sukuria sąlygas sistemai plėtotis. Krizė — arba, šiuolaikine terminologija, ūkinio aktyvumo sulėtėjimas, recesija — yra būdas, kurio dėka sistema *veikia*, o ne per kurį ji žlunga.

Bet tas veikimas labai specifinis. Kiekvieno atsinaujinimo laukia tokia pati pabaiga: konkurencija dėl darbininkų, didesni atlyginimai, gyvąjį darbą pakeičiančios mašinos, siaurėjanti pridedamosios vertės bazė, dar aršesnė konkurencija, nauja krizė — *gilesnė nei ankstesnioji*. Gilesnė, nes kiekvienos krizės metu didesniosios firmos prisijungia mažesniąsias, ir kada pramoniniai monstrai galiausiai griūva, duženų būna kur kas daugiau, nei kritus mažoms įmonėms.

Ir pagaliau drama baigiasi. Marxas tai aprašo taip įspūdingai, kaip būna vaizduojamos amžinosios pragaro kančios: "Nuolat mažėjant kapitalo magnatų, kurie uzurpuoja ir monopolizuoja visą šio keitimosi proceso naudą, skaičiui, masiškai auga skurdas, priespauda, pavergimas, išsigimimas, išnaudojimas, bet kartu su tuo auga ir pasipiktinimas vis gausėjančios darbi-

ninkų klasės, kurią lavina, vienija ir organizuoja pats kapitalistinės gamybos proceso mechanizmas... Gamybos priemonių centralizacija ir darbo suvisuomeninimas pagaliau pasiekia tokį laipsnį, kada jie jau nebedera prie savo kapitalistinio kevalo. Jis sprogsta į gabalus. Išmuša paskutinė privačios kapitalistinės nuosavybės valanda. Ekspropriatoriai ekspropriuojami".

Taigi drama baigiasi taip, kaip Marxas numatė savo dialektikoje. Sistema — *grynoji* sistema — subyra, stengdamasi išspausti savo energijos šaltinį, pridedamąją vertę. Žlugimą paspartina nuolatinis nestabilumas, kylantis dėl iš pagrindų neplaninės kapitalistinės ekonomikos prigimties. Nors ir yra jėgų, kurių veikimas pratęsia sistemos galavimąsi, šiaip ar taip paskutinės jos mirtinos grumtynės yra neišvengiamos.

Kaip smarkiai toks požiūris skiriasi nuo ankstesniųjų! Smitho kapitalizmo laipteliai nuolatos kilo aukštyn, bent jau kiek akys pajėgė aprėpti. Ricardo požiūriu, tą aukštyn kopimą stabdydavo didėjantis valgytojų skaičius nepakankamam dirbamos žemės plotui, dėl kurio judėjimas pirmyn atsidurdavo beviltiškoje būklėje, o laimingieji žemės savininkai gaudavo netikėtus pelnus. Millis regėjo kiek palankesnę perspektyvą, atrasdamas, kad visuomenė gali paskirstyti produktą kaip nori, nepaisydama "ekonominių dėsnių", esą diktuojančių to paskirstymo tvarką. Bet Marxui net ir ši išganinga galimybė atrodė nepagrįsta. Mat materialistinis požiūris į istoriją jam sakė, kad valstybė tėra politinis valdymo organas ekonomiką valdančiųjų rankose. Mintis, kad ji gali veikti kaip tam tikras arbitras, trečioji jėga, tarp konfliktuojančių pusių išlaikanti reikalavimų pusiausvyrą, jam atrodė vien naivus pageidavimas. Ne, vidinė logika, dialektinis vystymasis nežadėjo jokio išsigelbėjimo sistemai, kuri ne tik susinaikins pati, bet kartu ir pagimdys savo paveldėtoją.

Kaip toji paveldėtoja turėtų atrodyti, Marxas mažai ką galėjo pasakyti. Ji, žinoma, būtų "beklasė", tuo Marxas norėjo

pasakyti, kad visuomenės ekonominio susiskaidymo bazė, besiremianti nuosavybe, bus pašalinta, jei visos prekių gamybos priemonės priklausys visuomenei. Bet kaip visuomenė valdys "savo" fabrikus; pagaliau, kas ta "visuomenė", ar gali tenai atsirasti — o gal tikrai bus? — aršūs nesutarimai tarp valdytojų ir valdomųjų, tarp politikos lyderių ir paprastų žmonių, — apie visa tai Marxas nesvarstė. Pereinamuoju "socializmo" laikotarpiu bus "proletariato diktatūra", po jos jau "grynas" komunizmas.

Reikia nepamiršti, kad Marxas nebuvo realaus socializmo kūrėjas. Tas didžiulis uždavinys atiteks Leninui. *Das Kapital* — kapitalizmo paskutiniojo teismo dienos knyga, ir Marxas beveik nieko nėra parašęs, kas bus po Paskutiniojo teismo, kaip atrodys ateitis.

Kokia mūsų reakcija į tuos apokaliptinius argumentus?

Nesunku atmesti visą doktriną. Prisiminkime, kad sistema remiasi verte — darbine verte — ir kad raktas į jos gyvybę slypi ypatingame reiškinyje, pavadintame pridedamąja verte. Tačiau realiajame pasaulyje egzistuoja ne "vertės", o tikros konkrečios kainos. Marxui reikia įrodyti, kad dolerių ir centų pasaulis atspindi, tiesa, kiek apytikriai, jo sukurtąjį abstraktųjį pasaulį. Bet, persikeldamas iš verčių pasaulio į kainų pasaulį, jis atsiduria baisiuose matematikos brūzgynuose. Ir faktiškai padaro klaidą.

Tai nėra neištaisoma klaida, ir prasiskverbus pro dar tankesnius matematikos erškėtynus Marxo lygtis galima padaryti visai "teisingomis". Bet klaidą nurodžiusiems kritikams vargiai rūpėjo, kaip tą schemą sutvarkyti, tad jų nuosprendis, kad Marxas "neteisus", ir buvo galutinis. Kai pagaliau lygtys buvo ištaisytos, niekas į nuosprendžio neteisingumą nebekreipė dėmesio. Nes, nepaisant matematinio grynumo, Marxo modelyje yra begalė kitų problemų. Ar iš tikrųjų pridedamosios vertės sąvoką galime vartoti monopolijų pasaulyje arba moks-

linių technologijų sąlygomis? Ar Marxas tikrai įveikė visus sunkumus, naudodamas "darbą" kaip vertės matą?

Tokio pobūdžio klausimai ir šiandien jaudina marksizmo mokslininkų pasaulį, o daugumą nemarksistinių ekonomistų visą schemą paskatino nublokšti į šalį kaip nepatogią ir nelanksčią. Bet šitaip darant pražiūrimos dvi labai svarbios Marxo analizės ypatybės.

Pirma, tai buvo daugiau negu tiesiog dar vienas ekonomikos "modelis". Marxas tiesiogine šio žodžio prasme išrado naują socialinių tyrimų funkciją — *pačios ekonomikos teorijos kritiką*. Didelė *Kapitalo* dalis skirta parodyti, kad ankstesnieji ekonomistai nesugebėjo suprasti tikrosios jų tyrimų paskirties. Imkime, pavyzdžiui, vertės problemą, kuri rūpėjo Smithui ir Ricardo. Abu jie nevienodai sėkmingai stengėsi įrodyti, kaip kainos atspindi (arba nesugeba atspindėti) darbo laiko, įkūnyto įvairiose prekėse, kiekius.

Bet tikrai stulbinantis dalykas yra ne tai, atkreipė dėmesį Marxas. Sudėtingiausias klausimas štai koks: kaip galima kalbėti apie "darbą" — bendrą vertės mato vardiklį, kai konkretūs vyrų ir moterų darbai tokie skirtingi. Ricardo kalbėjo apie darbo valandas, reikalingas sužvejoti lašišą ir sumedžioti elnią, kaip nustatančias tų dviejų prekių mainų santykį — tai yra, jų kainas. Bet dar niekas niekada nesumedžiojo elnio su meškere ir nesužvejojo lašišos miškų tankmėse. Kaip tad galima naudoti "darbą" kaip bendrą matą, lemiantį mainų proporcijas?

Atsakyti, sako Marxas, galima taip: kapitalistinė visuomenė sukuria specialią darbo rūšį — abstraktųjį darbą, tai yra, darbą, išgrynintą nuo tam tikrų individualių ikikapitalistinio pasaulio požymių, darbą, kuris gali būti perkamas ir parduodamas kaip ir kviečiai bei anglis. Todėl tikrasis "darbinės vertės teorijos" supratimas yra ne kainų susidarymo nustatymas, kaip manė Smithas ir Ricardo, *o visuomeninės sistemos, kurioje darbo jėga tampa preke, apibūdinimas*. Toji visuome-

nė — tai kapitalizmas, kuriame istorinės jėgos (tokios kaip atitvėrimų banga Anglijoje) pagimdė nuosavybės neturinčią darbininkų klasę, likusią be jokio pasirinkimo ir priverstą parduoti savo darbo jėgą — sugebėjimą dirbti — kaip prekę.

Šitaip Marxas išrado "socioanalizės" rūšį, kuri pačią ekonomikos teoriją traktuoja visiškai kitaip. O greta šio įžymaus įnašo Marxo sukurtas kapitalizmo modelis, kad ir gremėzdiškas, pasirodė esąs veikiantis, atsiskleidžiantis neįprastu būdu. Jei atsižvelgtume į pagrindines jo prielaidas — veikėjų *mise-en-scène**, jų motyvus ir aplinką — modelio nusakyta padėtis *pasikeitė*, ir pasikeitė taip, kaip buvo numatyta. Jau žinome, kokie tie pokyčiai: kaip mažėja pelnai, kaip kapitalistai ieško naujų mašinų, kaip kiekvienas pakilimas baigiasi krize, kaip mažos firmos kiekvienos tokios krizės metu išnyksta didesnėse bendrovėse. Visas šias tendencijas Marxas vadino kapitalizmo sistemos "judėjimo dėsniais" — tai kelias, kuriuo kapitalizmas žengs ateitin. Ir nuostabu, kad tiek daug tų jo pranašysčių pasitvirtino.

Antai pelnas kapitalistinėje ekonomikoje *iš tikrųjų* linkęs mažėti. Taip prognozavo ne vien Marxas, kaip ir pelnas, beje, mažėja ne vien dėl jo nurodytų priežasčių. Tačiau, kaip yra pažymėjęs Smithas, Ricardo arba Millis — ir bet kuris verslininkas tai patvirtintų, — konkurencijos aštrėjimas bei didėjantys atlyginimai iš tiesų mažina pelną. Atsiribojant nuo visai nepajudinamų monopolijų (jų tėra keletas), pelnas yra skiriamasis kapitalizmo požymis ir kartu jo Achilo kulnas, nes joks verslas negali *nuolat* išlaikyti savo prekių kainų, didesnių už jų kaštus. Tėra vienas būdas nuolat gauti pelną: verslas — arba visa ekonomika — turi plėstis.

Tačiau būtinybė plėstis patvirtina antrąją Marxo modelio prognozę: nepaliaujamą naujos technikos ieškojimą. Neatsitiktinai pramoninis kapitalizmas prasideda nuo Pramoninės

* *Mise-en-scène* (*pranc.*) — mizanscena (spektaklio, kino filmo): aktorių ir rekvizito padėtis kuriuo nors vienu vaidinimo momentu.

revoliucijos, nes, kaip įrodė Marxas, technologinė pažanga nėra vien kapitalizmo palydovė, o yra esminė sudedamoji jo dalis. Kad išliktų, verslas *privalo* diegti naujoves, išradinėti ir eksperimentuoti; verslas, pasitenkinantis praeities pasiekimais, neilgai tvers šiame iniciatyviame pasaulyje. Ir anaiptol nėra netipiškas nesenas vienos didžiulės chemijos bendrovės pareiškimas, esą 60 procentų pajamų ji gaunanti iš gaminių, kurie prieš dešimt metų buvo nežinomi; nors šioje pramonės šakoje daroma ypač daug išradimų, bet pasitvirtina ir bendras ryšys tarp pramonės naujovių ir firmų rentabilumo.

Modelis bylojo dar apie tris kapitalizmo tendencijas, kurios taip pat pasitvirtino. Vargu ar reikia darkart įrodinėti, jog paskutiniam šimtmety egzistavo ūkinės veiklos krizės ar iškilo gigantiškos firmos. Bet dėl drąsių Marxo prognozių turime pastebėti štai ką. Polinkio į krizes — tai, ką mes dabar linkę vadinti *verslo ciklais* — joks kitas Marxo laikų ekonomistas nelaikė neatskiriamu kapitalizmo bruožu, nors vėlesni įvykiai prognozes apie ciklinius pakilimus bei nuosmukius visiškai patvirtino. Ir visame verslo pasaulyje *Kapitalo* pasirodymo metu stambumas buvo greičiau išimtis negu taisyklė, mažos verslo įmonės vis dar duodavo toną. Tvirtinimas, jog versle dominuos didžiulės firmos, 1867 metais buvo toks stulbinantis, koks šiandien būtų teigimas, jog po penkiasdešimties metų Amerika taps mažų įmonėlių, išstūmusių milžiniškas korporacijas, šalimi.

Ir pagaliau Marxas buvo tikras, kad smulkūs nepriklausomi amatininkai ar savarankiškai besiverčią šeimininkai nesugebės pasipriešinti masinei gamybai, ir todėl vis didėjanti darbingų žmonių dalis turės parduoti savąją darbo jėgą rinkoje, tai yra tapti "proletarais". Ar taip ir įvyko? Ką gi, devynioliktojo šimtmečio pirmajame ketvirtyje maždaug trys ketvirtadaliai visų amerikiečių dirbo kaip savarankiški šeimininkai, turėdami ūkius arba dirbtuvėles. Šiandien tik apie 10 procentų darbo jėgos triūsia savarankiškai. Galime nelaikyti

įstaigos tarnautojo, autobuso vairuotojo arba banko kasininko proletarais, bet Marxo terminologija visi jie yra darbininkai, priversti kapitalistams siūlyti savo darbo jėgą, tuo tarpu ūkininkas arba batsiuvys patys yra savo gamybos priemonių savininkai.

Apskritai paėmus, modelis pasirodė turįs nepaprastą pranašišką galią. Kartu atkreipkime dėmesį į štai ką: visi tie pokyčiai, didžiuliai ir grėsmingi, negalėjo būti atskleisti vien tik tyrinėjant prieš Marxo akis besidriekiantį pasaulį. Nes tai istoriniai pokyčiai, jie kyla iš lėto ir apima didelius laiko tarpsnius; jie tikri taip, kaip ir nepastebimi — lyg medžio augimas. Tik suvedę visą ekonominę sistemą į mikrovisatą ir tyrinėdami ją pagreitinto gyvenimo sąlygomis, galėtume suvokti būsimuosius pokyčius.

Suprantama, tai nebuvo visiškai tikslu. Marxas galvojo, kad pelnai mažės ne tik verslo ciklo *viduje*, kas iš tikrųjų ir vyksta, bet kad tai bus ilga šimtametė mažėjimo tendencija; deja, taip neatsitiko. Bet nepaisant visų trūkumų, — kaip pamatysime vėliau, Markso modelis tikrai nėra neklaidingas, — kapitalizmo veikimą jis išpranašavo nepaprastai aiškiai.

Tačiau visos ligi šiol paminėtos Marxo pranašystės buvo visai nepavojingos. Liko paskutinė modelio prognozė; kaip skaitytojas prisimena, pabaigoje Marxo "grynasis kapitalizmas" *žlunga*.

Pradžioje tebūnie leista pasakyti, kad ir ši prognozė neturėtų būti lengvai atmesta į šalį. Rusijoje ir Rytų Europoje kapitalizmas iš tiesų išnyko; Vokietijoje ir Italijoje jis nudreifavo į fašizmą. Ir nors čia karai, brutalios politinės jėgos, lemties neišvengiamybė bei sąmoningos revoliucionierių pastangos — viskas drauge padarė savo, karti tiesa yra tai, kad daugiausia šie pokyčiai vyko dėl Marxo numatytos priežasties: kapitalizmas žlugo.

Kodėl jis žlunga? Iš dalies todėl, kad išugdė, kaip Marxas teigė, nestabilumą. Vis stiprėjančios ekonominės krizės drau-

ge su karų atneštomis nelaimėmis sugriovė žemesniųjų ir viduriniųjų klasių pasitikėjimą sistema. Bet tai dar ne viskas. Europos kapitalizmas pralaimėjo ne tiek dėl ekonominių, kiek dėl *socialinių* priežasčių — ir Marxas šitai taip pat numatė!

Juk Marxas pripažino, kad sistemos ekonominiai sunkumai nėra neįveikiami. Nors jo laikais antimonopoliniai įstatymai arba anticiklinės priemonės nebuvo žinomi, bet tokia veikla nebuvo ir neįsivaizduojama, taigi *technine* prasme Marxo prognozėje nebuvo nieko neišvengiama. Marxo numatytas žlugimas buvo pagrįstas kapitalizmo koncepcija, pagal kurią vyriausybė *politiškai* nepajėgi ištaisyti sistemos klaidų; nepajėgi ideologiškai ir net emocionaliai. Kad kapitalizmas ištaisytų tas klaidas, reikėtų vyriausybės, kuri kilstelėtų aukščiau vienos klasės interesų, o tai reiškė tikėti, kad žmonės patys galėtų susiturėti nuo troškimo nedelsiant praturtėti. Marxo analizė vertė tuo abejoti.

Būtent toji socialinio lankstumo stoka, prisirišimas prie trumpalaikio intereso silpnino Europos kapitalizmą — bent jau iki II pasaulinio karo pabaigos. Žmogui, skaičiusiam Marxo darbus, baisu atsigrįžti į niaurų pasiryžimą, su kuriuo tiek daug valstybių nepaliaujamai laikėsi kurso, vedančio, Marxo tvirtinimu, į pražūtį. Atrodė, šių šalių vyriausybės, pačios to nesuvokdamos, patvirtina Marxo pranašystes, atkakliai darydamos tai, ką Marxas ir numatė jas darysiant. Kai carų valdoma Rusija negailestingai numalšino visą demokratinį profsąjungų judėjimą, kai Anglijoje ir Vokietijoje oficialiai buvo skatinamos monopolijos ir karteliai, marksistinė dialektika iš tiesų atrodė visa grėsmingai numatanti. Per devynioliktojo šimtmečio pabaigos ir dvidešimtojo pradžios laikotarpį, žiūrėdamas į milžinišką prarają tarp turtingų ir vargšų bei regėdamas visišką pirmųjų abejingumą antriesiems, nemaloniai jauti, kad psichologiniai Marxo dramos stereotipai tikrai buvo paimti iš gyvenimo.

Kitaip tuo laikotarpiu reikalai klostėsi Amerikoje. Mes taip pat turėjome savo reakcionierių ir revoliucionierių. Jungtinių

Valstijų ekonominėje istorijoje apstu išnaudojimo ir kitų bjaurumų. Bet čia kapitalizmas plėtojosi šalyje, kurios nepalietė bejausmė aristokratiško kilmingumo ranka bei šimtmečiais besiformavusių klasių nuostatos. Tai tam tikru laipsniu sąlygojo atšiauresnį nei Europoje socialinį klimatą, nes čia "griežto individualizmo" principo mes laikėmės dar ilgai po to, kai žmogų jau buvo beviltiškai užgožusi masinio industrializmo aplinka, tuo tarpu Europoje greta neslepiamų klasinių skirtumų egzistavo tradicinis *noblesse oblige*. Amerikos aplinkoje atsirado tam tikras pragmatizmas traktuojant tiek asmeninę, tiek valstybės valdžią, taip pat visuotinis demokratijos idealų palaikymas, kuris saugiai išvairavo valstybės struktūrą pro uolas, ant kurių, deja, buvo užšokta daugelyje užsienio šalių.

Atsakymas į Marxo analizę ir glūdi būtent tokiame gebėjime keistis. Iš tikrųjų kuo įdėmiau žvelgiame į kapitalizmo istoriją, ypač į paskutiniuosius dešimtmečius, tuo daugiau įgyjame pagarbos Marxo minties įžvalgumui ir tuo aiškiau regime jo ribas. Nes daug Marxo diagnozuotų kapitalizmo *problemų* tebeegzistuoja ir šiandien, tarp jų visų pirma ekonominio nestabilumo tendencija bei turto ir valdžios koncentracija. Tačiau įvairiose šalyse tos panašios problemos buvo sprendžiamos nepaprastai skirtingai. Pavyzdžiui, Norvegija, pagal Marxo kriterijus, būdama tikrai kapitalistinė šalis (jos gamybos priemonės didžia dalimi yra privati nuosavybė ir rinkos mechanizmas, reikia manyti, kuria pridedamąją vertę), kapitalizmo "judėjimo dėsnius" kompensavo neeiline pajamų perskirstymo programa, dėl kurios Norvegija yra tapusi viena egalitariškiausių pasaulio valstybių. Japonija, struktūra ir išore taip pat neabejotinai kapitalistinė, savo didžiosiose bendrovėse, įveikus bandomąjį laikotarpį, visiems darbuotojams garantuoja darbo vietą iki gyvenimo pabaigos. Prancūzija turi labai išplėtotą nacionalinio planavimo sistemą. Anglija, iš kurios pavyzdžio Marxas ir Engelsas mokėsi bei tyrė žiaurų ir išnaudotojišką kapitalizmą, pokario metais buvo lyderė, di-

egdama nacionalinius sveikatos apsaugos planus, socialines garantijas "nuo lopšio iki karsto", pigius butus ir panašiai. Švedija taip pat, jei ne daugiau, atšiauri ir negailestinga kaip Anglija tais laikais, apie kuriuos rašė Marxas, dabar, ko gero, yra demokratiškiausia valstybė pasaulyje — tiek politikos, tiek ekonomikos požiūriu.

Šitaip išaiškėjo, kad kapitalizmas yra ekonominė struktūra, gebanti smarkiai adaptuotis. Negalima pasakyti, kad kapitalizmas būtų įveikęs visas savo problemas. Bet turint galvoje anksčiau pateiktus pavyzdžius (prie jų dar prijungtume Naująją Zelandiją ir Austriją), jau nebeįmanoma klasikinį Marxo scenarijų laikyti "neišvengiama" kapitalistinės visuomenės raidos kryptimi. Tai, žinoma, nereiškia, kad kiekviena kapitalistinė šalis prisitaikys ir evoliucionuos taip, kaip tai vyko Skandinavijos valstybėse. Pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose devynioliktojo šimtmečio pabaigos ir dvidešimtojo pradžios laikotarpiu dėl lankstumo ir pragmatizmo kapitalizmas gyvavo sėkmingiau nei kitose šalyse, bet paskutiniaisiais metais, atrodo, yra pasukęs mažesnės negu užsienyje socialinės atsakomybės keliu. Tačiau jau pats tas faktas, jog Jungtinės Valstijos anksčiau buvo avangarde, o valstybės, šiandien atsidūrusios priekyje, kažkada nuo JAV atsiliko, yra pakankamas įrodymas, jog ateitis nėra nulemta iš anksto. Didžiajai komunistinio pasaulio daliai "kapitalizmas" — vis dar visuomenė, surėsta pagal XIX a. 6-ojo dešimtmečio Anglijos kapitalizmo stereotipus, su siaurakakčiais fabrikantais ir reakcingomis vyriausybėmis, bet dvidešimtojo šimtmečio laimėjimai (ir nesėkmės) byloja, kad kapitalizmas ir šiandien gali išugdyti tinkamą visuomenę, kaip ir bet kuris jau susikūręs socializmas.

Tačiau, atsiriboję nuo perlenkimų apie neišvengiamą kapitalizmo žūtį, Marxo analizės neturėtume nepaisyti. Ji išlieka kaip grėsmingiausias ir skvarbiausias kapitalizmo tyrinėjimas, kokį tik šis kada nors yra pergyvenęs. Tas tyrimas nėra atlik-

tas vadovaujantis moraliniais kriterijais, kai linguojama galvomis ir malama liežuviais matant, koks ydingas pelno motyvas, tai jau veikiau penas marksistui revoliucionieriui nei marksistui ekonomistui. Mat kad ir kiek Marxo tyrime būtų entuziazmo, vertinimas vis tiek lieka bešališkas, ir būtent dėl šios priežasties jo niūrios išvados yra prasmingos.

Galiausiai turime prisiminti, kad Marxas buvo ne tik didis ekonomistas. Kalboje prie kapo duobės Engelsas pasakė, jog "taip kaip Darwinas atskleidė gyvosios gamtos evoliucijos dėsnį, taip Marxas atskleidė žmonijos istorinės raidos dėsnį". Žinoma, šitaip tvirtinti tikrai per daug, bet Engelsas neklydo, pabrėždamas, kad Marxo požiūris į istorinį procesą, kaip į visuomeninių klasių kovos dėl viešpatavimo areną, — ypač reikšmingas. Marxas mokė mus ne tik žvelgti į istoriją, bet ir žiūrėti *pro* istoriją, taip kaip Freudas mokė žvelgti pro asmenybės išorę į psichinius procesus mūsų viduje arba Platonas pro neištyrinėtų idėjų širmą — į filosofijos klausimus, slypinčius už jos.

Tai ir paaiškina, kodėl Marxo vardas, kaip Freudo bei Platono, lieka su mumis. Marxas tikrai nebuvo neklystantis, kiek aklai jam kas besimelstų. Teisingiau būtų galvoti apie jį kaip apie *neišvengiamą* — didįjį tyrinėtoją, palikusį gilų, neišdildomą pėdsaką jo paties atrastame socialinės minties žemyne. Visi, kurie nori tyrinėti jį toliau, nesvarbu, sutinka ar ne su Marxo išvadomis, turi pareikšti didelę pagarbą žmogui, pirmajam atradusiam tą žemyną visiems žmonėms.

VII SKYRIUS

KARALIENĖS VIKTORIJOS PASAULIS IR NEKONVENCIONALIOJI EKONOMIKOS TEORIJA

Karlas Marxas savo išvadą apie kapitalizmo žūtį *Manifeste* paskelbė 1848 metais; sistemai diagnozuota nepagydoma liga, ir nors tikslūs terminai nebuvo nurodyti, manyta, kad paskutinis mirtinas mūšis jau netoli, ir artimiausias giminaitis — komunistai — pagaliau išgirs paskutinį sistemos atodūsį, kuris reikš, kad valdžią paveldi jie. Dar net iki 1867 metais pasirodant *Kapitalui* pradėta budėti prie karšinčiaus, ir su kiekvienu biržos spekuliacijų karštligės ciklu, su kiekvienu pramonės smuktelėjimu vilties kupini žmonės slinko arčiau mirties patalo ir vienas kitam kalbėjo, kad netrukus išmuš Lemiamosios revoliucijos valanda.

Bet sistema nemirė. Taip, daugelis Marxo nustatytų funkcinių dėsnių pasitvirtino realiais procesais: didžiosios firmos tapo dar didesnės, o pasikartojantys gamybos nuosmukiai ir nedarbas kamavo visuomenę. Bet kartu su šiais išsipildžiusiais žūties prognozės paliudijimais kitas svarbus ir grėsmingai suformuluotas marksistinis simptomas nejudėjo iš vietos: "vis didėjantis proletariato skurdas" niekaip nedidėjo.

Dabar marksistai ilgai diskutavo, ką ši Marxo frazė galėjo reikšti. Jei ji reiškė tik tai, kad vis daugiau ir daugiau fizinio darbo žmonių patirs "skurdą", tapdami proletarais — samdomojo darbo žmonėmis, tai Marxas, kaip jau matėme, buvo teisus. Bet jei jis turėjo galvoje vis didėjantį jų fizinį skurdą, tuomet klydo.

Antai Karališkoji komisija, sudaryta ištirti 1886 metų krizę, išreiškė ypatingą pasitenkinimą darbo klasių gyvenimo sąlygomis. Tai nebuvo vien kapitalistų klasės gynėjų demagogija. Sąlygos *tikrai* tapo geresnės — aiškiai kur kas geresnės. Vėliau, žvelgdamas į devynioliktojo šimtmečio aštuoniasdešimtųjų metų padėtį, seras Robertas Giffenas rašė: "Reikia atkreipti dėmesį, kad prieš penkiasdešimt metų darbo žmogus, gaunantis maždaug pusę arba tik šiek tiek daugiau negu pusę dabartinio vidutinio darbo užmokesčio, kartais tiesiog visiškai priklausydavo nuo duonos kainų svyravimo, balansuodamas ties bado riba. Faktiškai periodiški badmečiai prieš penkiasdešimt metų buvo visų karalystės darbo žmonių būdingos gyvenimo sąlygos". O tuo laikotarpiu, kai Giffenas šitai rašė, kainos nors ir buvo padidėjusios, darbo užmokestis kilo dar sparčiau. *Pirmą kartą* Anglijos darbo žmonės gaudavo tiek, kad be didelio vargo galėdavo sielą suturėti kūne — tai liūdnas praeities komentaras, bet viltinga pranašystė ateičiai.

Ne tik darbo užmokestis padidėjo, bet ir pats pridedamosios vertės šaltinis sumažėjo: gerokai sutrumpėjo darbo diena. Pavyzdžiui, Jarrow laivų statykloje ir New Castle'o chemijos fabrike darbo savaitė sutrumpėjo nuo šešiasdešimt vienos valandos iki penkiasdešimt keturių, nors sunkiausiomis sąlygomis dirbančiuose tekstilės fabrikuose krūvis buvo sumažintas tik iki penkiasdešimt septynių valandų. Tekstilės fabrikų savininkai skundėsi, esą jų išlaidos darbo užmokesčiui padidėjusios gerokai daugiau negu 20 procentų. Pažanga kainavo brangiai, užtat ji davė apčiuopiamus dividendus. Pagerėjus gyvenimo sąlygoms, 1848 metų neramumai atslūgo. "Jūs

nesudominsite jų šnekomis apie politiką, kol jie turi gerai apmokamą darbą", — šitaip vienas Staffordshire'o fabrikantas išreiškė nuomonę apie savo darbininkų pažiūras.

Net Marxui ir Engelsui teko pripažinti šią tendenciją. "Anglijos proletariatas ima vis labiau buržuazėti, — dejavo Engelsas laiške Marxui, — ir atrodo, kad šitos buržuaziškiausios iš visų nacijos tikslas — *greta* buržuazijos turėti buržuazinę aristokratiją ir buržuazinį proletariatą."

Tapo aišku, kad Marxas su savo prognozėmis apie gresiančią lemtį paskubėjo. Akliems jo pasekėjams, žinoma, ta suardyta įvykių eiga nekliudė patogiai sau galvoti, kad "neišvengiama" lieka neišvengiama ir vienos ar dviejų kartų klausimas — menkniekis didžiajame istorijos žygyje pirmyn. Bet nemarksistiniams įvykių stebėtojams didysis karalienės Viktorijos laikmečio pakilimas reiškė ir kai ką daugiau. Pasaulis vėl prisipildė vilties ir perspektyvų, ir tokio atskalūno, kaip Karlas Marxas, pranašystės dabar teatrodė apmaudaujančio radikalo kliedesiai. Štai kodėl Marxo paruoštas intelektualusis bombardavimas praėjo beveik visiškoje tyloje; vietoje įžeistųjų pykčio Marxas susilaukė kur kas stipresnio smūgio — tiesiog gėdingo abejingumo.

Visa esmė ta, kad ekonomikos mokslas liovėsi buvęs bendru požiūriu į pasaulį, kai vienu atveju filosofas, kitu — biržos brokeris, trečiu — revoliucionierius imasi nušviesti visą platų vieškelį, kuriuo žengia visuomenė. Ekonomikos mokslas tapo specifine sritimi specialiai pasirengusiems mokslininkams, kurių tyrimai labiau panėšėjo į tiksliai taikinin nukreiptus spindulius, nei į plačiai aprėpiančią švyturio šviesą kaip ankstyvųjų ekonomistų darbuose.

Tai turėjo ir priežastį: kaip jau matėme, karalienės Viktorijos laikais Anglijos burėse nusistovėjo pūtę devynioliktojo šimtmečio antrosios pusės pažangos ir optimizmo vėjai. Pagerėjimas tvyrojo tiesiog ore, ir visai natūralu, kad mažai kam rūpėjo ramybę drumsčiantys klausimai apie kelionės esmę. Tad tokiomis ekonominio pakilimo sąlygomis atsirado visa

virtinė aiškintojų — mokslininkų, kurie detaliai tyrinėjo sistemos veikimą, bet nesiėmė kvestionuoti esminių sistemos privalumų bei daryti kokių nors nerimastingų prognozių apie galutinę jos baigtį. Naujoji mokslinė srovė įsivyravo ekonominės minties tėkmėje. Jos indėlis dažnai būdavo svarbus, tačiau ne esminis. Tokie žmonės, kaip Alfredas Marshallas, Stanley Jevonsas, Johnas Batesas Clarkas ir aplink juos gausėją universitetų profesoriai, ekonomikos pasaulyje jau neberegėjo jokių vilkų, taigi — ir jokių gyvybiškai svarbių ekonomikos teorijos problemų. Visas tas pasaulis dabar buvo apgyvendintas romiomis, nors ir įsivaizduojamomis, avimis.

Niekas tų avių neapibūdino aiškiau kaip mažas *Matematinės psichikos* (*Mathematical Psychics*) tomelis, pasirodęs 1881 metais, lygiai dveji metai iki Marxo mirties. Jo autorius buvo ne vienas iš didžiausių, bet, ko gero, vienas iš pačių išradingiausių mokslo vyrų — keistuolis, drovus profesorius, vardu Francis Ysidro Edgeworthas, tos pačios, jau minėtos Marios Edgeworth, kuri kažkada sprendė šaradas kartu su Ricardo, sūnėnas.

Edgeworthas, be abejonės, buvo nepaprastai talentingas mokslininkas. Per baigiamuosius egzaminus Oxforde, gavęs itin sudėtingą klausimą, jis pasiteiravo egzaminuotojų: "Turiu atsakyti trumpai ar galima išsamiai?", ir ėmėsi dėstyti ištisą pusvalandį, atsakymą paįvairindamas ekskursais graikų kalba, nustėrusiems egzaminuotojams klausantis.

Bet Edgeworthas susižavėjo ekonomika ne dėl to, kad šis mokslas teisino, aiškino ar smerkė pasaulį, arba kad jis atskleidė naujas — šviesias ar niūrias — ateities perspektyvas. Šį nepaprastą žmogų ekonomikos teorija pakerėjo tuo, kad joje buvo operuojama *kiekybe* ir kad viskas, kas apibūdinama kiekybiškai, gali būti išversta į *matematikos* kalbą! Norint tai padaryti, tereikia palikti įtampos kupiną ankstesniųjų ekonomistų pasaulį, užtat mainais gausi tokių grakščių metodų ir tokio pasigėrėtino tikslumo pasaulį, jog anas praradimas bus dosniai kompensuotas.

Norint sukurti štai tokį matematinį tikrovės atspindį, teko, suprantama, pasaulį supaprastinti. Edgeworthas tai padarė, suformuluodamas prielaidą: *kiekvienas žmogus yra malonumų mašina*. Pačią sąvoką sukūrė Jeremy Benthamas devynioliktojo šimtmečio pradžioje, naudojęs ją savajame "Laimingumo skaičiavimo" moksle, tiksliau — filosofinėje doktrinoje, kurioje žmoniją jis traktuoja kaip pelno ir nuostolių skaičiuotojų visumą ir kur kiekvienas savo gyvenimą tvarko taip, kad jo psichinis sumavimo mechanizmas patirtų kuo didesnį malonumą. Dabar šiai bendrai filosofijai Edgeworthas suteikė matematikos tikslumą ir gavo kažką panašaus į Pangloso "geriausią iš visų įmanomų pasaulių".

Iš visų žmonių, kurie pritartų tokiam visuomenės aiškinimui, Edgeworthas, regis, buvo labiausiai netikęs. Kaip malonumų mašina pats jis buvo tokios prastos konstrukcijos, kad sunku ir įsivaizduoti. Tiesiog neurotiškai drovus, jis stengdavosi išvengti žmonių draugijos ir gelbėdavosi savo-klubo nuošalume; nuolat slegiamas materialių daiktų, beveik nepatyrė malonumo, kurį žmonėms paprastai suteikia pats daiktų turėjimas. Edgewortho kambariai buvo be baldų, biblioteka prieinama visiems, o tarp jam priklausiusių daiktų stigo indų, rašymo reikmenų, net pašto ženklų. Galima spėti, kad didžiausias malonumų šaltinis jam buvo pamėgtos įsivaizduojamos Xanadu šalies ekonomikos aprašymas.

Bet kokie bebūtų Edgewortho motyvai, jo prielaida apie malonumų mašiną davė puikius intelekto vaisius. Jei ekonomikos teorija turėjo būti mokslas apie žmogiškąsias malonumų mašinas, besivaržančias tarpusavyje dėl dalies bendroje visuomenės malonumų sankaupoje, tuomet su visu diferencinio skaičiavimo nepaneigiamumu galima įrodyti, kad tobulos konkurencijos pasaulyje kiekviena malonumų mašina gautų didžiausią, kokį tik visuomenė gali suteikti, malonumų kiekį.

Kitaip tariant, jei šis pasaulis vis dar ne *pats geriausias* iš visų, aišku, kad jis gali toks būti. Deja, pasaulis organizuotas

ne pagal tobulos konkurencijos žaidimo taisykles; žmonės neįveikia apgailėtino įpročio laikytis draugėje ir kvailai nepaiso naudos, kurios susilauktų, jei atkakliai siektų vien savų interesų; pavyzdžiui, profesinės sąjungos atvirai neigia principą "kiekvienas už save", o dėl akivaizdaus turto ir padėties nevienodumo pradinės jėgų pozicijos šiame žaidime — toli gražu ne neutralios.

Bet tai niekai, sakė Edgeworthas. Gamta pasirūpino ir šiais dalykais. Susivienydamos profesinės sąjungos gali kažkiek laimėti per trumpą laikotarpį, tačiau nesunku įrodyti, jog ilgo laikotarpio sąlygomis turės pralošti, nes jos tėra laikinas sutrikimas idealioje procesų schemoje. Ir jei gimimas kilmingoje šeimoje bei didelis turtas pradžioje, atrodytų, lemia ekonominio žaidimo rezultatus, metamatinė psichika ir čia sureguliuoja problemą. Mat nors visi individai yra malonumų mašinos, kai kurie iš jų — *geresnės* malonumų mašinos nei kitos. Antai vyrai yra geriau pasirengę tvarkyti savo psichinio banko sąskaitas negu moterys, o subtili "meistriškumo ir talento aristokratija" į gero gyvenimo malonumus reaguoja jautriau nei negrabiai nutašytos darbo klasių malonumų mašinos. Taigi žmogiškosios matematikos skaičiavimai vis dar gali būti naudingi; jie besąlygiškai pateisino lyčių ir padėties skirtumus, regimus kiekvieno žmogaus aplinkoje.

Bet matematinė psichikos teorija darė kur kas daugiau, nei vien racionaliai aiškino konservatyvizmo principus. Edgeworthas iš tikrųjų tikėjo, kad algebrinis individo veiklos ištyrimas žmonių giminei gali duoti naudingų rezultatų. Jo analizėje randame, pavyzdžiui, tokias sąlygas:

$$\frac{d_2y}{dx_2} = \left(\frac{d\pi}{dx}\right)^2 \left(\frac{d_2\pi}{dy_2}\right) - 2\,\frac{d\pi}{dx}\cdot\frac{d\pi}{dy}\left(\frac{d_2\pi}{dxdy}\right) + \ldots$$

"Su tokiais abstrakčiais tyrimais, — rašė Edgeworthas, — žinoma, būtų juokinga pasinerti praktinės politikos jūron. Bet

jie nėra ne vietoje, kai mes pakylame prie nuostatų mažųjų šaltinių bei slaptųjų motyvacijos versmių, kur slypi kiekvienos praktinės veiklos pradžia."

Tai bent kategorija — "mažieji nuostatų šaltiniai"! Įdomu, ką pagalvotų Smithas, jei žinotų, kad jo veiklūs pirkliai, rajūs samdiniai ir besidauginančios darbininkų klasės išvirto į šitokią daugybę bejėgių malonumų ieškotojų? Kartą Henry Sidgwickas, Edgewortho amžininkas ir J. S. Millio mokinys, pyktelėjęs pareiškė, kad savo pietus jis suvalgė ne todėl, jog susumavo šio veiksmo dėka patirtus malonumus, o paprasčiausiai todėl, kad buvo alkanas. Bet protestuoti nebuvo prasmės: matematinės psichikos schema pasirodė tokia elegantiška, apgaunanti, taip atsieta nuo varginančio žmonių nelankstumo ir taip laimingai nesusitepusi kokiais nors svarstymais apie žmonių siekius ir socialinius konfliktus, kad iškart susilaukė pasisekimo.

Edgeworthas ne vienintelis ėmėsi šitaip dehumanizuoti politinę ekonomiją. Jau Marxo gyvenimo metais sukerojo ištisa matematinė ekonomikos teorijos mokykla. Vokietijoje ekonomistas, pavarde von Thünenas, paskelbė formulę, kuria, kaip pats tvirtino, galima tiksliai apskaičiuoti teisingą darbo užmokestį:

$$\sqrt{a \cdot p}$$

Von Thünenas šią formulę taip mėgo, kad prašė išgraviruoti ant savo antkapio; nežinome tik, ką apie ją manė dirbantys žmonės. Prancūzijoje pagarsėjęs ekonomistas Léonas Walras įrodė, kad matematikos pagalba galima tiksliai apskaičiuoti kainas, kurios iki galo subalansuotų rinką; žinoma, norint tai padaryti, reikia turėti rinkos pusiausvyros lygtį kiekvienai konkrečiai prekei ir sugebėti išspręsti uždavinį, kuriame lygčių bus keli šimtai tūkstančių, o iš tiesų — milijonai. Bet nesibaiminkime sunkumų, teoriškai šis uždavinys gali būti išspręs-

tas. Manchesterio universitete profesorius Jevonsas parašė politinės ekonomijos traktatą, kuriame kova dėl egzistencijos buvo supaprastinta iki "Malonumo ir skausmo skaičiavimų". "Manoji ekonomikos teorija... savo pobūdžiu yra grynai matematinė", — rašė Jevonsas, ir iš tiesų jo dėmesys prasprūsdavo pro kiekvieną ekonominio gyvenimo aspektą, jei tik šis nepasiduodavo privalomam jo schemos preciziškumui. Gal dar labiau pažymėtina, kad profesorius rengėsi rašyti (nors gyvenimas nutrūko anksčiau, nei jis spėjo tai padaryti) knygą, pavadintą *Ekonomikos teorijos principai* (*Principles of Economics*): svarbu, kad politinę ekonomiją jau buvo pradėta vadinti ekonomikos teorija, o jos įvadiniai aiškinimai ėmę virsti pagrindiniais tekstais.

Visa tai nebuvo vien kokios kvailystės, nors pakako ir šito. Ekonomikos teorija, kaip bebūtų, tiria žmonių grupių veiksmus, o šios, kaip ir atomų grupės, yra linkusios paklusti statistiniams dėsningumams bei tikimybių dėsniams. Todėl kai profesūra ėmėsi tyrinėti *pusiausvyros* — padėties, į kurią krypsta rinka, kai maksimalios naudos siekią individai tarpusavy stichiškai sąveikauja — idėją, ši tikrai atskleidė kai kurias visuomenės gyvenimo tendencijas. Walras lygtys ir dabar naudojamos, kai norima apibūdinti socialinės sistemos požymius ramybės būsenoje.

Klausimas tik tas, ar sistema "ramybės būsenoje" tikrai atspindi svarbiausias visuomenės gyvenimo realijas? Ankstyvieji ekonomistai, pradedant Smithu ir baigiant Milliu bei, žinoma, Marxu, tvirtai laikėsi idėjos, kad visuomenė iš prigimties *vystosi*. Tiesa, tasai vystymasis gali sutikti kliūčių, prarasti energijos arba atsidurti ekonominiam nuosmuky, bet pagrindinė ekonominio pasaulio jėga vis dėlto neatskiriama nuo polinkio augti.

Būtent šio esmingo suvokimo stigo naujajai srovei gilinantis į pusiausvyrą — kaip įdomiausią ir potencialiausią naujų atradimų požiūriu sistemos ypatybę. Kapitalizmas staiga nu-

stojo buvęs lemiančia istorine visuomenės priemone ir tapo banalios, kone visai beistorinės struktūros modeliu. Sistemos varomoji jėga — o būtent ji taip traukė visus ankstesniuosius tyrinėtojus — dabar darėsi nepastebima, ignoruojama, užmirštama. Naujoji perspektyva ėmėsi atskleisti įvairiausius kapitalistinės ekonomikos aspektus, bet tik ne jos istorinę misiją.

Ir kaip šito blankaus lygčių pasaulio antrininkas suklestėjo nekonvencionalioji, pogrindinė ekonomikos teorija. Pogrindis ekonomikos moksluose egzistavo visada — kaip savotiška keistuolių ir eretikų, kurių doktrinos nepajėgė įgyti respektabilumo, izoliacija. Vienas iš tokių nepažabojamų autorių buvo Bernardas Mandeville'is, kuris šokiravo aštuonioliktąjį šimtmetį, sąmojingai įrodinėdamas, jog dorybė yra yda, o yda — dorybė. Mandeville'is paprasčiausiai atkreipė dėmesį į štai ką: amoralaus turtuolio švaistomi pinigai duoda varguoliams uždarbį, tuo tarpu apie dorybingo skatikų taupytojo šykštų sąžiningumą šito nepasakysi, vadinasi, teigė Mandeville'is, individualus amoralumas gali didinti visuomenės gerovę, o individualus dorumas būti jai našta. Rafinuota pamoka, pateikta jo *Pasakėčioje apie bites* (*Fable of the Bees*), aštuonioliktojo amžiaus visuomenei buvo dar neįkandama; didysis žiuri Middlesexe 1723 m. pasmerkė Mandeville'io knygą kaip pažeidžiančią viešąją tvarką, o patį Mandeville'į smarkiai kritikavo Smithas ir visi kiti.

Bet ankstesniuosius ekscentrikus ir šarlatanus dažniausiai atblokšdavo pripažintų mąstytojų, tokių kaip Smithas arba Ricardo, nepalanki nuomonė, o dabar pogrindis savo rekrūtus telkė jau dėl kitų priežasčių. Oficialiame ekonomikos mokslo pasaulyje tiesiog nebeliko vietos norintiems įnešti į jį visą žmonių elgsenos gamą, troškus karalienės Viktorijos pasaulio tvarkingumas stokojo tolerancijos tiems, kurie, diagnozuodami visuomenės būklę, suabejodavo dorove arba užsimindavo apie būtinas radikalias reformas.

Šitaip pogrindis pradėjo naują gyvenimą. Į jį nukeliavo Marxas, nes jo mokymas buvo atstumiantis. Ten pat buvo priskirtas ir Malthusas, nes jo idėja apie "visuotinį prisotinimą" buvo aritmetinis absurdas, o abejonės dėl taupymo naudos iš esmės kirtosi su viktorijietiškuoju taupumo garbinimu. Utopistai į šitą draugiją pateko todėl, kad tai, ką jie kalbėjo, buvo visiška nesąmonė ir jau tikrai ne "ekonomika", ir pagaliau ten pakliūdavo kiekvienas, kurio doktrina neatitiko elegantiškojo pasaulio, kurpiamo auditorijose profesorių; šių nepagrįstu įsitikinimu, tas pasaulis egzistavo ir už universiteto sienų.

Pogrindis — kur kas įdomesnė vieta negu ramybės karalystė virš jo. Jame sutikdavai daugybę nuostabiausių asmenybių, ten pynėsi keistų, pranašiškų idėjų kamuolys. Pavyzdžiui, nekonvencionaliųjų ekonomistų draugėje buvo žmogus, likęs beveik pamirštas, ekonomikos idėjoms sparčiai judant pirmyn. Tai — Frédéricas Bastiat, ekscentriškas prancūzas, gyvenęs nuo 1801 iki 1850 metų ir per tokį trumpą laiką, ir dar per trumpesnius — vos šešerius! — literatūrinio darbo metus ekonomikos teorijon įdiegęs patį efektyviausią ginklą — pašaipą. Pažiūrėkite į šį bepročių pasaulį, sakydavo Bastiat. Jie deda milžiniškas pastangas, kad iškastų po kalnu tunelį ir sujungtų dvi šalis. O ką daro tada? Tiek dirbę, kad palengvintų prekių mainus, jie iš abiejų kalno pusių pastato po muitinę ir prekių kelionę tuo tuneliu padaro baisiausiai sudėtingą!

Bastiat turėjo talentą atskleisti absurdą; jo nedidelėj knygelėj *Ekonomikos sofizmai* (*Sophismes économiques*) humoro buvo tiek, kiek tik apskritai gali būti ekonomikos mokslo veikale. Antai, kai Prancūzijos nacionalinis susirinkimas svarstė Paryžiaus—Madrido geležinkelio klausimą, toks p. Simiot įrodinėjo, kad Bordeaux miesto geležinkely turi būti spraga, — linijos pertraukimas labai padėtų prasigyventi Bordeaux nešikams, durininkams, viešbučių savininkams, vežikams ir visiems kitiems, o kai turtės Bordeaux, turtingesnė bus ir Prancūzija. Bastiat godžiai pasistvėrė šią idėją. Puiku, tarė jis, bet neapsiribokime vien Bordeaux. "Dėl pertrauktos geležinkelio

linijos pelnysis Bordeaux,... vadinasi, Angoulême, Poitiers, Tours, Orléans... taip pat turėtų reikalauti perkirsti geležinkelį vardan bendro intereso... Šitaip mes įsitaisysime geležinkelį su begale tarpų ir galėsime jį vadinti *Neigiamu geležinkeliu.*"

Bastiat tarp ekonomistų garsėjo sąmoju, bet asmeninis jo gyvenimas buvo tragiškas. Gimęs Bayonne'oje, labai anksti liko našlaitis, maža to, dar susirgo plaučių tuberkulioze. Jis mokėsi universitete ir vėliau bandė imtis verslo, bet komercija aiškiai buvo ne jam. Tada perėjo į žemės ūkį, bet ir ten sekėsi ne geriau; lyg grafas Tolstojus jis buvo kupinas gerų ketinimų, bet kuo daugiau kišosi į savo šeimos ūkio reikalus, tuo tie reikalai ėjo prastyn. Jis svajojo apie herojiškus žygius, bet jo kariniai nuotykiai buvo tiesiog donkichotiški: 1830 metais, Burbonams pabėgus iš Prancūzijos, Bastiat surinko šešių šimtų vyrų būrį ir, nepaisydamas galimų nuostolių, vedė juos į šturmą prieš rojalistų citadelę. Vargšas Bastiat — tvirtovė nuolankiai nuleido vėliavą ir ta proga visus pakvietė vidun į puotą.

Kartais atrodė, jog jis pasmerktas nesėkmėms. Bet šitaip, prieš savo valią priverstas dykinėti, Bastiat susidomėjo ekonomika, ėmė skaityti ir diskutuoti aktualiais tuo metu klausimais. Vienas kaimyninės šalies garbingas ponas paragino jį išdėstyti mintis popieriuje; Bastiat parašė straipsnį apie laisvąją prekybą ir nusiuntė į vieną Paryžiaus žurnalą. Jo mintys buvo originalios, o stilius nuostabiai kandus. Straipsnį atspausdino, ir šis kuklus provincijos mokslininkas per vieną naktį išgarsėjo.

Bastiat atvyko į Paryžių. "Jis neturėjo laiko pasinaudoti Paryžiaus siuvėjo arba skrybėlininko paslaugomis, — rašo M. de Molinari, — ir šitokį jį, ilgais plaukais, mažyte skrybėle, plačiu surdutu ir paveldėtu lietsargiu, apsirikęs galėjai palaikyti doru valstiečiu, pirmąsyk išsiruošusiu apžiūrėti sostinės."

Tačiau provincijos mokslininkas turėjo geliančią plunksną. Jis kasdien skaitydavo Paryžiaus laikraščius, aprašančius,

kaip Prancūzijos parlamento deputatai ir ministrai ginčijasi, gindami vienpusės naudos bei savų trumparegiškų interesų politiką, ir tada rašydavo atsakomąjį reportažą, kuris sukrėsdavo Paryžių skaitytojų kvatojimu. Pavyzdžiui, kai Deputatų palata XIX a. 5-ajam dešimtmety įstatymais padidino muitus visoms užsienio prekėms, kad palankesnėmis sąlygomis plėtotųsi Prancūzijos pramonė, Bastiat sukūrė tokį ekonominės satyros šedevrą:

ŽVAKIŲ, VAŠKINIŲ ŠVIESTUVŲ, LEMPŲ, ŽVAKIDŽIŲ, GATVIŲ ŽIBINTŲ, ŽNYPLIŲ DAGTIMS, GESINTUVŲ MEISTRŲ BEI ALIEJAUS, LAJAUS, DERVOS, SPIRITO IR APSKRITAI VISKO, SUSIJUSIO SU APŠVIETIMU, GAMINTOJŲ PETICIJA

PONAMS DEPUTATŲ PALATOS NARIAMS

KILMINGIEJI PONAI,

...Mes kenčiame nuo nebepakeliamos svetimo varžovo konkurencijos; tas varžovas, kaip atrodo, turi kur kas palankesnes nei mes sąlygas gaminti šviesą, todėl jis tiesiog *užtvindo* ja mūsų *nacionalinę rinką* pasakiškai žema kaina... Šis varžovas... yra ne kas kitas, o Saulė.

Meldžiame Jūsų, teikitės priimti įstatymą, liepiantį aklinai užsklęsti visus langus, stoglangius, liukus, uždaryti išorės ir vidaus langines, užtraukti užuolaidas, žaliuzes, uždengti durų akutes; žodžiu, uždengti visas angas, skyles, plyšius ir tarpus.

... Jei Jūs uždarysite visas įmanomas angas, pro kurias praeina natūrali šviesa, ir sukursite dirbtinės šviesos poreikį, kas iš mūsų tautiečių prancūzų fabrikantų neturės dėl to naudos?

...Jei bus vartojama daugiau lajaus, tai reikės daugiau jaučių ir avių... jei bus vartojama daugiau aliejaus, tai reikės

auginti daugiau aguonų, alyvmedžių... mūsų dykvietės sužaliuos dervomis turtingais medžiais.

Spręskite, bet būkite logiški; nes jeigu Jūs užkertate kelią, kaip yra dabar, geležies prekėms, javams, užsienio audiniams, nustatydami jiems muitus *tokia proporcija*, lyg jų pačių kainos būtų artimos nuliui, tai kaip nelogiška būtų leisti importuoti Saulės šviesą, kurios kaina iš tikrųjų lygi *nuliui* kiaurą dieną!

Kad taip dramatiškai — tegu ir fantastiškai — būtų ginama laisvoji prekyba, pasaulis dar nebuvo regėjęs. Bet Bastiat protestavo ne vien prieš apsauginius muitų mokesčius: jis šaipėsi iš kiekvieno ekonomikoje dviprasmiškai suvokiamo atvejo. 1848 metais, kai socialistai ėmė kelti savo idėjas apie visuomenės išgelbėjimą, paisydami daugiau jausmų nei idėjų tikslingumo, Bastiat nukreipė į juos tą patį ginklą, kurį naudojo prieš *ancien régime**. "Kiekvienas nori gyventi valstybės išlaikomas, — rašė jis. — Tačiau pamiršta, kad valstybė gyvena kiekvieno išlaikoma."

Bet ypatingasis jo taikinys, labiausiai nekenčiamas "sofizmas" buvo teoriškas asmeninio gobšumo pateisinimas, naudojantis pretenzinga iškaba apie apsauginius muitus, įvedamus atseit dėl "nacionalinės gerovės". Kaip jam patikdavo triuškinti tokį apgaulingą mąstymą, kai prisidengus liberaliomis ekonomikos pažiūromis būdavo ginamos prekybos kliūtys! Kai atitinkama Prancūzijos ministerija pasiūlė padidinti muitus importuojamiems audiniams, idant būtų "apginti" prancūzų darbo žmonės, Bastiat replikavo šiuo nuostabiu paradoksu:

"Paskelbkite tokį įstatymą, — rašė Bastiat prekybos ministrui. — Nuo šiol niekam neleidžiama naudotis jokiomis sijomis ir gegnėmis, išskyrus tas, kurios nutašytos ir apdailintos

* *Ancien régime* (*pranc.*) — senasis režimas.

atšipusiais kirviais... Mat dabar tereikia šimto kirvio kirčių, o tada prireiks trijų šimtų. Dabar darbas atliekamas per valandą, o tada reikės trijų valandų. Kokia stipri parama bus suteikta darbo žmonėms!.. Kas nuo šiol norės turėti stogą, turės laikytis mūsų reikalavimų, lygiai kaip ir kiekvienas šiandien, norintis pirkti drabužį nugarai prisidengti, privalo laikytis Jūsiškių".

Jo kritika, kad ir kandi, mažai ką reiškė. Jis išvyko į Angliją susitikti su tenykščiais laisvosios prekybos sąjūdžio lyderiais ir grįžo organizuoti laisvosios prekybos asociacijos Paryžiuje. Ši gyvavo vos aštuoniolika mėnesių — mat Bastiat niekada nebuvo geras organizatorius.

Bet atėjo 1848-ieji, ir Bastiat išrinko į Nacionalinį susirinkimą. Tuo metu jam atrodė, kad pavojus gresia iš priešingos pusės — iš žmonių, pernelyg daug dėmesio skiriančių sistemos trūkumams ir jos vieton galinčių aklai pasirinkti socializmą. Jis pradėjo rašyti knygą *Ekonomikos darnumai* (*Harmonies économiques*), kurioje ketino parodyti, jog regimoji pasaulio netvarka yra tik paviršinė; po ta išore tūkstančiai skirtingų, veržlių savanaudiškų jėgų, veikiamos rinkos, virsta aukštesnės kokybės visuomenine gėrybe. Tačiau Bastiat sveikata jau buvo beviltiškai pašlijusi. Jis vos begalėjo alsuoti, veidas nuo niokojančios ligos atrodė mirtinai išbalęs. Jis dar nuvyko į Pizą, kur laikraščiuose perskaitė žinutę apie savo paties mirtį, taip pat įprastas užuojautos frazes: apgailestaujame dėl mus palikusio "didžiojo ekonomisto", "įžymaus literato". Draugui jis parašė: "Ačiū Dievui, aš nemiriau. Užtikrinu Tave, iki paskutinio atodūsio gyvensiu be skausmo ir beveik džiaugsmingai, jei būsiu tikras, kad draugams, kurie mane mylėjo, palieku ne karčią širdgėlą, bet gerą, švelnų, truputį melancholišką prisiminimą". Jis grumte grūmėsi, kad knyga būtų parašyta anksčiau, nei nebebus jo paties. Bet jau buvo per vėlu. 1850 metais jis paliko pasaulį, paskutinėmis akimirkomis šnabždėdamas kažką, kas budinčiam kunigui pasirodė lyg "tiesa, tiesa..."

Ekonomikos žvaigždyne Bastiat tėra maža žvaigždelė. Jis buvo nepaprastai konservatyvus, tačiau net tarp konservatorių neįtakingas. Atrodytų, jo misija buvo pradurti visus to meto pompastikos burbulus; bet atidėjus į šalį juokus ir sąmojų, rimtesnis yra štai koks klausimas: ar sistema visada prasminga? Ar tikrai yra paradoksų, kada visuomenės gerovė ir asmeninė gerovė konfrontuoja? Ar galime pasitikėti nesąmoningu asmeninio materialinio intereso veikimu, kai kiekvieno apsisukimo metu jį iškraipo toli gražu ne nesąmoningas jo sukurtos politinės struktūros mechanizmas?

Šitų klausimų Eliziejaus laukuose niekas tiesiai nekėlė. Savojo aštrialiežuvio paradoksų oficialusis ekonomikos mokslas menkai paisė. Jis ramiai yrėsi link malonumų trokštančio pasaulio kiekybinių grožybių, o Bastiat kelti klausimai taip ir liko neatsakyti. Iš tiesų matematinė psichologija vargiai padėtų išspręsti Neigiamo geležinkelio arba Atšipusių kirvių dilemą; Jevonsas, kuris kaip ir Edgeworthas, buvo didis kovotojas už tai, kad ekonomikos teorija taptų "mokslu", prisipažino: "Politikoje tai aš nesusigaudau". Deja, nesusigaudė ne jis vienas.

Pogrindis ekonomikos moksle ir toliau klestėjo. 1879 metais jis įgijo atstovą iš Amerikos, barzdotą, geraširdį, pašėlusiai savimi pasitikintį žmogų, kuris pasakė, kad "...tokia politinė ekonomija, ...kokios moko dabar, yra *beviltiška ir demobilizuojanti*. Bet taip yra todėl, kad ji lig šiol pažeminta ir supančiota; klaidingai dėstomi jos teiginiai; nepaisoma loginės darnos; jos tariami žodžiai įstringa galugerklyje, o protestai prieš neteisybę virsta tos neteisybės pagrindimu". Ir tai dar ne viskas. Šis eretikas ne tik tvirtino, kad ekonomikos teorija nesugeba įminti skurdo mįslės, nors atsakymas yra jai prieš pat nosį, bet ir teigė, jog, panaudojus jo siūlomą metodą, atsiskleistų visiškai naujas pasaulis: "Trūksta žodžių visa tai nupasakotil Tai Aukso amžius, apie kurį poetai kūrė eiles, o garbinami pranašai kalbėjo metaforomis!.. Tai

krikščionybės viršūnė — Dievo miestas su jaspio sienomis ir perlų vartais!"

Tas naujokas buvo Henry George'as. Nieko stebėtina, kad jis atsidūrė nekonvencionaliame ekonomikos moksle, mat ankstesnė jo karjera rimtiems lyg vienuolyno broliukai tikrosios doktrinos sergėtojams, be abejonės, turėjo atrodyti gana keistas pasirengimas rimtai samprotauti. George'as savo gyvenime ragavo visko: buvo keliautojas, aukso ieškotojas, samdomas darbininkas, jūreivis, raidžių rinkėjas, žurnalistas, valstybės tarnautojas, dėstytojas. Jis net niekada nelankė koledžo; trylikos metų metė mokyklą ir junga išplaukė 586 tonų laivu *Hindoo* į Australiją ir Kalkutą. Tuo metu, kai jo bendraamžiai kalė lotynų kalbą, jis turėjo nusipirkęs prijaukintą bežd žionėlę, matė, kaip nuo takelažo krenta žmogus, ir jau darėsi lieknas, smarkus, nepriklausomas, kelionių aistros užvaldytas paauglys. Grįžęs iš Rytų, bandė dirbti spaustuvėje savo gimtajame Philadelphia mieste, o sulaukęs devyniolikos vėl išplaukė į jūrą, šįkart į Kaliforniją, svajodamas apie auksą.

Prieš išvykdamas jis įvertino save pagal frenologinę lentelę:

Polinkis įsimylėti	didelis
Polinkis turėti vaikų	vidutinis
Prieraišumas	didelis
Sėslumas	didelis
Gebėjimas susikaupti	menkas

ir taip toliau su įvertinimu "visiškas" ties gebėjimu teikti peno, "menkas" — ties imlumu, "didelis" — nusakant savigarbą ir "menkas" — linksmumą. Kai kuriais atžvilgiais įvertinimas buvo neprastas, nors keista regėti apdairumą įvertinant balu "didelis", nes kai 1858 metais George'as pasiekė San Francisco, nors ir buvo pasirašęs sutartį metams, paspruko į krantą ir iškeliavo Victorijos bei aukso link. Jis rado aukso, bet pa-

aiškėjo, kad tas auksas netikras, tada nusprendė, kad vis dėlto jo gyvenimas jūroje. Bet užuot atsidavęs šiam pasiaukojimui — neatsitiktinai jo pažymys eilutėje "gebėjimas susikaupti" buvo prastas, — tapo raidžių rinkėju vienoje San Francisco spaustuvėlėje, paskui svėrėju ryžių malūne, o po to, paties žodžiais tariant, "valkata". Dar vienas žygis į aukso laukus vėl baigėsi nesėkmingai, ir į San Francisco jis grįžo visiškas skurdžius.

Jis sutiko Annie Fox ir slapta kartu su ja pabėgo; ji buvo nekalta septyniolikmetė, o jis — gražus jaunuolis su Billo Cody ūsais ir smaila barzdele. Patikli jaunoji mis Fox, slaptai dingdama iš namų su savo būsimuoju vyru, pasiėmė didžiulį ryšulį; jaunasis nuotykių ieškotojas vylėsi, kad jame galbūt brangenybės, bet paaiškėjo, jog ten tik *Šeimyninė poezijos knyga* (*Household Book of Poetry*) ir keletas kitų tomelių.

Prasidėjo be galo sunkūs vargo metai. George'as buvo atsarginis spaustuvės darbininkas, darbo atsirasdavo retai, o ir tas pats menkai apmokamas. Annie susilaukus antro vaiko, jis rašė: "Aš ėjau gatve ir ryžausi gauti pinigų iš pirmo pasitaikiusio žmogaus, kurio išvaizda bylos, kad jis galėtų man jų duoti. Sustabdžiau vieną tokį — ne vietinį — ir pasakiau, kad man reikia 5 dolerių. Jis paklausė, ką su jais veiksiu. Aš atsakiau, kad gimdo mano žmona ir kad neturiu už ką jai nupirkti maisto. Jis davė man pinigų. Jei jis to nebūtų padaręs, man atrodo, kad iš nevilties aš jį būčiau užmušęs".

Tuo metu, būdamas dvidešimt šešerių, George'as pradėjo rašyti. San Francisco laikraščio *Times* rinkykloje parašė straipsnį ir nusiuntė jį aukštyn redaktoriui Noahui Brooksui. Šiam kilo įtarimas, kad vaikinas rašinį bus nuplagijavęs, bet kai per kelias dienas nieko panašaus nepasirodė jokiame kitame laikraštyje, jis atspausdino straipsnelį ir tada nusileido žemyn žvilgtelėti į George'ą. Išvydo gana žemo ūgio gležną jaunuolį, stovintį ant paties pasidaryto paaukštinimo, idant pasiektų raidžių kasą. George'as tapo reporteriu.

Po kelerių metų jis paliko *Times* ir perėjo į San Francisco *Post*, gana karingą leidinį. George'as ėmė rašyti neįprastomis temomis: apie kinų kuli* ir jų tarpusavio santykius, apie grobstomą geležinkelio žemę, apie vietinių trestų machinacijas. Jis parašė išsamų laišką J. S. Milliui į Prancūziją imigracijos klausimu ir buvo pagerbtas ilgu pritariančiu atsakymu. Neseniai susidomėjęs politika, protarpiais, laikydamasis geriausių žurnalistikos tradicijų, jis nevengė ir rizikingų sumanymų: antai, kai laivas *Sunrise* atvyko į miestą su nuslėpta istorija apie kapitoną ir jo padėjėją, supjudžiusius įgulą taip, jog du žmonės iššoko per bortą ir nuskendo, George'as ir jo laikraštis *Post* iššniukštinėjo visą šią istoriją ir pasiekė, kad laivo vadai stotų prieš teismą.

Kai leidinį nupirko kiti savininkai, George'as nusistvėrė valstybinę sinekūrą — tapo dujų skaitiklių inspektorium. Ne, kuo mažiau dirbti nebuvo jo tikslas; dabar jis pradėjo skaityti didžiuosius ekonomistus ir, jau būdamas vietinis autoritetas, aiškiai suformulavo, kas jį labiausiai domina. Jam reikėjo laiko studijuoti, rašyti bei skaityti paskaitas darbo žmonėms apie didžiojo Millio idėjas.

Kai Kalifornijos universitetas įkūrė politinės ekonomijos katedrą, plačiai svarstyta jo rimta kandidatūra į katedros profesoriaus vietą. Bet tam reikėjo perskaityti paskaitą dėstytojų ir studentų auditorijai, ir George'as ten per daug nesivaržė, teigdamas, pavyzdžiui, kad ir tokius dalykus: "Politinės ekonomijos vardo šaukiamasi prieš kiekvieną darbo klasių bandymą padidinti atlyginimus", — ir, kad šokas būtų garantuotas, dar pridūrė: "Studijuoti politinę ekonomiją nereikia nei specialių žinių, nei didžiulės bibliotekos, nei brangios laboratorijos. Jums nereikia naudotis net vadovėliais ir klausytis dėstytojų, pakanka, kad imtumėt mąstyti".

---

* Kuli (*angl.* — *coolie, cooly*) — taip seniau europiečiai Indijoje ir Kinijoje vadino fizinio darbo darbininkus; mažai apmokamas padienis darbininkas.

Tai buvo jo universitetinės karjeros pradžia ir pabaiga. Profesoriaus vietai rado tinkamesnį kandidatą, o George'as grįžo prie publicistikos ir studijų. Ir tada visai netikėtai "dienos metu gatvėje man šovė į galvą mintis, vizija, impulsas — vadinkite kaip tinkami... Tai pastūmėjo mane rašyti *Pažangą ir skurdą* (*Progress and Poverty*) ir palaikydavo, kai noras viską mesti atrodydavo neįveikiamas. Ir kai nakties gūdumoje visiškai vienas užbaigiau paskutinįjį puslapį, puoliau ant kelių ir pravirkau kaip vaikas".

Kaip ir galima buvo tikėtis, tai širdimi parašyta knyga, protesto ir drauge vilties šauksmas. Ir, ką taip pat galėjai numatyti, jai pakenkė pernelyg didelis jausmingumas bei per menkas profesinis apdairumas. Bet koks tai kontrastas nuobodiems amžininkų rašiniams — nenuostabu, kad ekonomikos teorijos sergėtojai negalėjo rimtai svarstyti argumentų, dėstomų štai tokiu stiliumi:

> Imkime... kokį nors praktišką verslo žmogų, kuris nesimokė jokių teorijų, bet užtat žino, kaip daryti pinigus. Pasakykime jam: "Štai mažas kaimelis. Po dešimties metų jis taps dideliu miestu — geležinkelis pakeis pašto dilžanus, elektros šviesa — žvakes; jis bus pertekęs visokiausių mašinų ir patobulinimų, kurie daug kartų padidins kuriamąją darbo galią. Ar tada, po dešimties metų, palūkanos bus nors kiek didesnės?"
>
> Jis jums atsakys: "Ne!"
>
> "O paprastų darbininkų atlyginimas bent kiek padidės...?" Jis atsakys: "Ne, paprastų darbininkų atlyginimas nė kiek nepadidės..."
>
> "Tai kas tada padidės?"
> "Renta, žemės vertė. Nedelskite, įsigykite bent nedidelį žemės sklypą ir laukite."
>
> Ir jei tokiomis sąlygomis jūs paklausysite patarimo, dau-

giau nieko jums nebereikės veikti. Galėsite sau sėdėti ir žįsti pypkę; galėsite gulinėti lyg tie Neapolio *lazzaroni* ar Meksikos *leperos*; galėsite sumanę balionu pakilti į orą arba nusileisti olon; ir nė piršto nepajudinęs, nė trupinėliu neprisidėjęs prie visuomenės turto, per dešimtį metų jūs tapsite turtuoliu! Naujajame mieste galėsite turėti prabangius rūmus, bet miestui priklausą pastatai šalia jūsiškio atrodys kaip elgetynai.

Nėra reikalo cituoti viso energingo argumentavimo, esmė matyti ištraukoje. George'ą žeidžia žmonės, kurių pajamos, kartais pasakiškai didelės, atsiranda ne iš visuomenei teikiamų jų paslaugų, o vien dėl to, kad kažkada jiems nusišypsojo laimė įgyti žemę geroje vietoje.

Žinoma, daug anksčiau tai pastebėjo Ricardo. Bet Ricardo geriausiu atveju tik pažymėjo, jog dėl besivystančios visuomenės tendencijos turtinti žemės savininkus didėja kapitalistų nesėkmės. Tuo tarpu George'ui tai buvo viso labo pirmas žingsnis į problemą. Renta išreikšta neteisybė ne tik atimdavo iš kapitalistų sąžiningai uždirbtą jų pelną, bet ir slėgė paprastų darbininkų pečius. Dar daugiau, jis nustatė, kad žemės renta yra ir jo vadinamųjų industrinių "paroksizmų", kartkartėm iki pašaknų sukrečiančių visuomenę, priežastis.

Argumentai nebuvo labai aiškūs. Visų pirma, jie rėmėsi štai kuo: renta nuo pat pradžios yra tam tikra visuomenės apiplėšimo forma, vadinasi, natūralu, kad ji byloja apie žemės savininkams neteisėtai, darbininkų ir pramonininkų sąskaita, atitenkančią sukurto produkto dalį. O dėl paroksizmų — ką gi, George'as buvo įsitikinęs, kad renta neišvengiamai veda prie spekuliavimo žemės kainomis (Vakarų pakrantėje iš tiesų taip ir buvo) ir neišvengiamai — į galutinę katastrofą, kuri patrauks paskui save ir likusią kainų sistemos dalį.

Atskleidus tikrąsias skurdo ir pažangos stabdymo priežastis, George'ui nesunku buvo pasiūlyti ir gydymą — nustatyti

vieną stambų mokestį. Tai būtų mokestis už žemę, apimantis visas rentos rūšis. Iš visuomenės organizmo pašalinus auglį, žmonės įžengs į aukso amžių. Vienintelis mokestis ne tik išlaisvins nuo visų kitų mokesčių rūšių būtinybės, bet ir, panaikindamas rentą, "pakels atlyginimus, padidins kapitalo pajamas, su šaknimis išraus vargą, išgyvendins skurdą, suteiks kiekvienam norinčiam gerai apmokamą darbą, duos laisvę pasireikšti žmogaus galioms, apvalys viešąją valdžią ir pakylės civilizaciją į didesnes aukštumas". Mokestis bus — nerastum geresnio žodžio — visa išgydantis vaistas.

Visą šią tezę sunku nuodugniai įvertinti. Žinoma, ji yra naivi, o lyginti rentą su nuodėme gali šauti į galvą tik tokiam savo pranašiška misija įtikėjusiam žmogui kaip George'as. Taip pat ir spekuliavimą žeme kaltinti dėl pramoninės gamybos nuosmukių buvo tolygu išdidinti vieną smulkų besiplėtojančios ekonomikos aspektą iki nerealių proporcijų: spekuliavimas žeme gali kelti rūpesčių, tačiau pramonės gamyba patirdavo didelius smukimus ir šalyse, kuriose žemės sklypų kainų niekaip nepavadintum išpūstomis.

Taigi čia gaišti neverta. Bet kai prieiname prie pagrindinės teiginio dalies, turime stabtelti. Reikalas tas, kad George'o pateikta ūkio funkcinių ryšių diagnozė yra paviršutiniška ir netiksli, o esminė visuomenės sąrangos kritika yra etikos, bet ne visuomenės mechanizmo dalykas. Kodėl, klausia George'as, turi egzistuoti renta? Kodėl žmogus turi gauti naudos vien iš paties nuosavybės fakto, mainais visuomenei nieko neduodamas? Galime pateisinti pramonininko pajamas, jo pelną laikydami atlygiu už įžvalgumą ir sumanumą, bet kur tasai įžvalgumas žmogaus, kurio seneliui priklausė ganykla, o dabar, dviem kartomis vėliau, jos vietoje visuomenė ketina statyti dangoraižį?

Tai provokuojantys klausimai, bet nėra paprasta vienu gaistu pasmerkti rentos institutą. Mat žemės savininkai nėra vien pasyvūs visuomenės plėtojimosi vaisių raškytojai. Panašiai

bendros pažangos vaisiais naudojasi ir akcininkas, kurio bendrovė plečiasi, ir darbininkas, kurio darbo našumas didėja dėl technikos pažangos, ir vartotojas, kurio realiosios pajamos kyla, kai turtėja visuomenė. Taigi neuždirbtos pajamos, kurias gauna geroje vietoje sklypą turįs žemės savininkas, įvairiais būdais atitenka ir kiekvienam mūsų. Todėl problema yra ne žemės renta, o apskritai neuždirbtos pajamos; ir kol tai yra tikrai rimta problema, jos negalima traktuoti vien kaip žemės nuosavybės klausimo.

Taigi rentos problema nėra tokia drastiška, kokią ją regėjo George'as. Didelė visuminių rentos įmokų dalis atitenka smulkių sklypų savininkams, ūkininkams, nuosavų namų savininkams, eiliniams piliečiams. Ir net monopolinėje rentinių pajamų zonoje — didmiesčių nekilnojamojo turto operacijose — veikia dinamiška ir lanksti rinka. Renta nėra amžiams susijusi su kuriuo nors subjektu kaip archaiškais feodalų laikais, dabar ji, kai žemė nuolatos perkama ir parduodama, kaskart iš naujo įkainojama, — eina iš rankų į rankas. Pakanka pažymėti, kad Jungtinėse Valstijose rentos pajamų dalis nacionalinėse pajamose nuo 6 procentų 1929 metais sumažėjo iki mažiau nei 2 procentų šiandieną.

Bet nesvarbu, ar iškeltoji tezė buvo logiškai pagrįsta, ar jos moralinis nuosprendis absoliučiai pateisinamas. Knyga užgavo nepaprastai jautrią stygą. *Pažanga ir skurdas* tapo bestseleriu, ir akimoju George'as pakliuvo tautos įžymybių gretosna. "*Pažangą ir skurdą* aš laikau šio pusšimčio metų knyga", — pasakė San Francisco laikraščio *Argonaut* apžvalgininkas, o New Yorko *Tribune* pareiškė, kad jie "nieko panašaus nebuvo skaitę nuo pat Adamo Smitho *Tautų turto* pasirodymo". Net tokie leidiniai kaip *Examiner* ir *Chronicle*, kurie knygą pavadino "žalingiausiu politinės ekonomijos traktatu iš visų, paskelbtų per daugybę metų", — tik pasitarnavo, kad ji dar labiau išgarsėtų.

George'as išvyko į Angliją; po paskaitų ciklo iš ten grįžo jau kaip tarptautinė figūra. Jis sutiko rungtis dėl New Yorko

mero posto ir trijų turų rinkimuose aplenkė Rooseveltą, tik nežymiai pralaimėdamas Tammany* kandidatui.

Vienintelio mokesčio tezė dabar buvo jo religija. Jis organizavo Žemės ir Darbo klubus, skaitė paskaitas entuziastingų klausytojų auditorijoms tiek čia, tiek ir Didžiojoje Britanijoje. Jo draugas paklausė: "Ar visa tai reiškia karą? Ar tu gali tikėtis, bent kol nesi radęs būdo numaldyti žmonių baimės, iš savininkų žemę atimti taikiai?" "Aš nemanau, — atsakė George'as, — kad tektų imti šaudyti. Bet jei tai neišvengiama — ką gi. Niekad nebuvo šventesnio reikalo. Tikrai, nieko nebuvo šventesnio!"

"Jis buvo švelniausias ir maloniausias žmogus, — komentuoja jo draugas Jamesas Russellas Tayloras, — nepripažįstantis šūvių iš pykčio, o štai dabar jis buvo pasiryžęs visuotiniam karui, jei tik jo evangelija nebūtų priimta. Tai narsa,... kuri individui suteikia daugumos galią."

Ką ir kalbėti, šią doktriną prakeikė visas respektabilusis pasaulis. Vienas katalikų kunigas, bendradarbiavęs su George'u kovoje dėl mero posto, laikinai buvo ekskomunikuotas, pats popiežius kreipėsi su enciklika žemės klausimu; o kai George'as nusiuntė jam rūpestingai atspausdintą ir įrištą atsakymą, nesusilaukė jokio dėmesio. "Aš neįžeidinėsiu savo skaitytojų, svarstydamas šį negarbėn nugrimzdusį projektą", — rašė generolas Francis A. Walkeris, vienas žymiausių to meto Jungtinių Valstijų profesionaliųjų ekonomistų; bet kol valdininkija į George'o knygą žvelgė šokiruota arba įžeidžiančiai juokaudama, jis užsikariavo sau plačiausią auditoriją. Jokia knyga apie ekonomiką Jungtinėse Valstijose nebuvo parduota taip gausiai, kaip *Pažanga ir skurdas*; Anglijoje jo vardas tapo kone bendriniu. Ir tai dar ne viskas; jo idėjomis — nors paprastai kiek švelnesne forma — naudojosi tokie žmonės, kaip

* Tammany (taip pat Tammany draugija) — JAV demokratų politinė organizacija, susikūrusi ir veikusi New Yorke (pavadinimas kilęs iš XVII a. gyvenusio delavarų genties vado vardo).

Woodrow Wilsonas, Johnas Dewey, Louis Brandeis. Ir šiandien tebėra ištikimų George'o šalininkų.

1897 metais jau senas, pasiligojęs, bet vis dar atkaklus jis leido sau antrąkart stoti į kovą mero rinkimuose, labai gerai suvokdamas, kad rinkiminės kampanijos įtampa gali būti per didelė jo nesveikai širdžiai. Taip ir buvo; jis buvo apšauktas "plėšiku", "kitų žmonių teisių grobiku", "anarchijos ir griovimo apaštalu" ir numirė rinkimų išvakarėse. Jo karstą lydėjo tūkstančiai žmonių. Jis buvo religingas, ir tikėkimės, kad jo siela įžengė tiesiai dangun. Na, o dėl jo reputacijos — ką gi, jos šeimininkas pakliuvo tiesiai pogrindžio ekonomikos teorijon, kur tebėra ir šiandien: pusiau mesijas, pusiau kuoktelėjęs, drumsčiąs ramybę abejonėmis dėl mūsų ekonominių institutų moralumo.

Bet nekonvencionalioje ekonomikos teorijoje vyko ir šis bei tas svarbesnio už George'o rentos triuškinimą bei jo jausmingą viziją apie Dievo miestą, kuris bus pastatytas perėjus prie vienintelio mokesčio. Angliją, Europos žemyną ir Jungtines Valstijas užvaldė nauja, stipri dvasia, pasireiškianti štai tokiais plintančiais šūkiais: "Anglosaksų rasei neabejotinai lemta būti vyraujančia pasaulio istorijos ir civilizacijos jėga". Toks nusiteikimas neužsisklendė Anglijoje: kitoje La Manšo pusėje Victoras Hugo skelbė: "Žmonijai reikia Prancūzijos"; Rusijoje absoliutizmo užtarėjas Konstantinas Pobiedonoscevas pareiškė, kad Rusijai, išvengusiai Vakarų dekadanso užkrato, yra lemta būti Rytų lydere. Vokietijoje kaizeris aiškino, kodėl *der alte Gott** yra jų pusėje; o Naujajame pasaulyje Rooseveltas iš savęs lipino panašios filosofijos užtarėją Amerikai.

Prasidėjo imperializmo amžius, ir žemėlapių braižytojai užsivertė darbu, kaitaliodami spalvas, kurios reiškė nuosavybės teisę į labiau atsilikusius žemynus. Tarp 1870 ir 1898 metų

* Senasis Dievas (*vok.*).

Britanija prie savo imperijos prijungė 4 milijonus kvadratinių mylių ir 88 milijonus žmonių; Prancūzija įsigijo beveik tiek pat teritorijos su 40 milijonų sielų; Vokietija laimėjo milijoną kv. mylių ir 16 milijonų kolonijų gyventojų; Belgija pasiėmė 900 000 kv. mylių ir 30 milijonų žmonių; net Portugalija dalyvavo varžybose, prisijungdama 800 000 kv. mylių naujų žemių ir 9 milijonus gyventojų.

Žiūrint iš esmės, per tris kartas pasikeitė Žemės vaizdas. Bet dar svarbiau, kad tos trys kartos liudijo ir pasikeitusį Vakarų požiūrį į patį pokyčių procesą. Prisiminkime, Smitho laikais škotų filosofas į pirklių pastangas vaidinti karalius žiurėjo su panieka, taip pat pasisakė už Amerikos kolonijų nepriklausomybę. Smerkiančiam Smitho požiūriui į kolonijas buvo plačiai pritariama: Jamesas Millis, Johno Stuarto Millio tėvas, kolonijas pavadino "išplėtota sistema aukštesniosioms klasėms šelpti", ir net Disraelis 1852 metais prisijungė prie jų, pareiškęs, kad "tos nelaimingos kolonijos — tai girnapusės ant mūsų kaklo".

Bet dabar viskas pasikeitė. Britanija sukūrė imperiją, kaip dažnai būdavo pažymima, per išsiblaškymą, bet imperializmui žengiant vis tvirčiau, tasai išsiblaškymas virto pastovumu. Lordas Rosebery apibendrino tų laikų nuotaikas, Britanijos imperiją pavadindamas "didžiausia pasaulietine jėga, kokią tik pasaulis žino, gėriui skleisti". "Taip, — pasakė Markas Twainas, stebėdamas karalienės Viktorijos jubiliejaus procesiją, kuri demonstravo pompastišką didžiavimąsi Anglijos valdomis, — anglai yra minimi Šventajame rašte, ten sakoma: 'Palaiminti yra nuolankieji, nes jiems atiteks pasaulis'."

Dauguma žmonių į imperijų kūrimosi lenktynes žiūrėjo palankiai. Kiplingas Anglijoje buvo šlovinamas poetas, o viena populiari dainelė visuotinius jausmus išreiškė tokiomis eilutėmis:

Mes nenorime kariauti, bet prisiekiame — jei teks,

Tai turėsime laivų, nestokosime žmonių,
o ir aukso, kiek bereiktų, mums pakaks!*

Kiek kitaip pritarimą reiškė tie, kurie sutiko su seru Charlesu Crossthwaite'u, kad tikroji santykių tarp Britanijos ir Siamo problema — išspręsti, "kas paims į savo rankas prekybą su jais ir kaip iš to mes galime gauti daugiausia naudos, mat tada turėtume naujas rinkas savo prekėms, o taip pat užimtumą tiems atliekamiems šių dienų produktams — mūsų jaunimui".

Ir iš tiesų imperijos kūrimo procesas jos kūrėjams atnešė suklestėjimą. Anaiptol ne mažytė dalis viso to gerovės prieaugio, kuris teko darbininkų klasei ir kuris taip pradžiugino Depresijos komitetą, buvo sunkaus užjūrio žmonių darbo rezultatas: kolonijos dabar buvo proletariato proletariatas. Užtat ir nenuostabu, kad imperializmo politika tapo tokia populiari.

Oficialioji ekonomikos mokslo "palata" visu tuo metu stovėjo vienoje pusėje, ramiai stebėdama imperijos augimo procesą ir apsiribodama pastabomis apie tai, kokį poveikį galėtų turėti naujos valdos tarptautinei prekybai. Ir vėl ne kas kitas, o nekonvencionaliojo mokslo kritikai atkreipė pasaulio dėmesį į naują istorinį fenomeną. Žvelgdami į pasaulines varžybas dėl viešpatavimo, jie pamatė kai ką daugiau nei vien konfliktą tarp valstybių politikos ar sunkiai paaiškinamų valdžios žmonių įgeidžių.

Jie pamatė visai kitą kapitalizmo slinkties kryptį; iš esmės kalbant, imperializmą jie suvokė kaip reiškinį, bylojantį apie besikeičiančią paties kapitalizmo prigimtį. Ir kas dar svarbiau, tame naujame nenutrūkstančiame ekspansijos procese jie nuspėjo pačią pavojingiausią tendenciją iš visų, būdingų kapitalizmui ir žinomų nuo seniau, — tendenciją, vedančią į karą.

---

* *We don't want to fight, but by jingo if we do,*
We've got the ships, we've got the men, we've got the money too!

Pirmasis žmogus, suformulavęs tokį kaltinimą, buvo švelnaus būdo eretikas, jo paties žodžiais tariant, "Midlando* vidutinio dydžio miesto viduriniosios klasės viduriniojo sluoksnio" produktas. Johnas A. Hobsonas buvo trapus žemo ūgio vyras, nuolat susirūpinęs savo sveikata ir kankinamas mikčiojimo, kuris ypač nervindavo jį paskaitų metu. Jis gimė 1858 metais ir universitetinei karjerai rengėsi Oxforde; iš visko, ką mes žinome apie jo kilmę ir asmenį (o žinome ne tiek daug, nes šis drovus ir uždaras žmogus mokėdavo sėkmingai išvengti aprašymų *Who's Who* žinynuose), jam buvo lemta augti uždaroje beveidėje anglų privatinėje mokykloje.

Bet atsitiko du dalykai. Jis perskaitė Ruskino, britų kritiko ir eseisto, darbus, kuriais šis išjuokė karalienės Viktorijos laikų buržuazinius kanonus, šlovinančius piniginę vertę, ir kuris paskelbė: "Turtas yra gyvenimas!" Iš Ruskino Hobsonas perėmė idėją apie ekonomikos teoriją kaip daugiau humanitarinį, o ne bejausmį mokslą, ir liovėsi tobulinęs ortodoksinį mokymą, imdamasis skelbti dorybes pasaulio, kuriame kooperuoto darbo gildijos žmogaus asmenybę vertins labiau nei algų ir pelnų pasaulis. Mano schema, tvirtino Hobsonas, yra "tokia pat neabejotina, kaip Euklido geometrijos teorema".

Kaip utopistas jis galėjo tikėtis pripažinimo, anglai mėgsta ekscentrikus. Bet jis buvo eretikas, tradicijų laužytojas ir todėl ekonomikos moksle tapo parijum. Atsitiktinumas suvedė jį su asmeniu, vardu A. F. Mummery, nepriklausomu mąstytoju, sėkmės lydimu verslininku ir bebaimiu alpinistu (1895 metais jis pasitiko savo mirtį Nanga Parbato viršūnėse). "Mano bendravimas su juo, nereikia nė aiškinti, — rašė Hobsonas, — vyko ne tose fizinėse aukštumose. Bet jam pakluso ir proto aukštumos..." Mummery mąstė apie priežastis, dėl kurių vyksta periodiški ūkio veiklos nuosmukiai, kamavę verslo

* Midlands — Vidurio Anglijos dalis, apimanti keletą grafysčių ir pasižyminti perdirbamosios pramonės susitelkimu.

žmones jau nuo aštuonioliktojo šimtmečio pradžios, ir apie jų kilmę turėjo vieną idėją, kurią, anot Hobsono, universitetų šulai laikė "pagrįsta tiek, kiek pagrįsti bandymai įrodyti Žemės plokštumą". Mat Mummery, įsidėmėjęs, ką sakė Malthusas, manė, jog krizių priežastis glūdi per dideliuose *taupymo* mastuose, chroniškame ūkio sistemos nesugebėjime perkamąją galią paskirstyti taip, kad būtų nupirktas visas jos sukurtas produktas.

Iš pradžių Hobsonas prieštaravo, bet vėliau įsitikino, kad Mummery teisus. Dviese jie parašė *Pramonės fiziologiją* (*The Physiology of Industry*), išdėstydami savo eretiškąją mintį, kad taupymas gali sugriauti gerovę. Šito oficialiajam pasauliui jau buvo per daug. Argi visi didieji ekonomistai, pradedant Smithu, neakcentuodavo, kad taupymas tėra viena auksinės monetos, vadinamos kaupimu, pusė? Argi kiekvienas taupymo aktas automatiškai nepadidina visuminio kapitalo, kuris naudojamas kurti žmonėms darbo vietas? Sakyti, kad taupymas gali sukelti nedarbą, reiškė ne tik grynų gryniausią nesąmonę, bet ir kategorišką priešiškumą vienam iš socialinio stabilumo kertinių akmenų — taupumui. Ekonomikos pasaulis sukrėstas: Londono universiteto vakariniai kursai nusprendžia, kad jie gali apsieiti be p. Hobsono; Labdaros organizacijų draugija atšaukia kvietimą pašnekesiui. Mokslininkas buvo tapęs eretiku, dabar prieš savo valią eretikas tapo tremtiniu.

Visa tai, atrodytų, menkai siejasi su imperializmo problema. Bet idėjos klaidžioja vingiuotais keliais. Ištremtas iš respektabiliojo pasaulio Hobsonas pasuko socialinės kritikos keliu ir kaip socialinis kritikas dabar atkreipė dėmesį į didžiąją to meto politinę problemą — Afriką.

Afrikos problemos atsiradimas buvo sudėtingas ir jaudinantis. Tenai, Transvaalio krašte, 1836 metais olandų persikėlėliai įkūrė savo nepriklausomas valstybes, vieningas "kafrus čaižančių, Bibliją skaitančių" fermerių bendruomenes. Jų pasirinktas kraštas buvo ne tik erdvus, saulėtas ir prielankus

žmogui, bet ir turto jame buvo daugiau, nei galėjai regėti. 1869 metais atrasti deimantai; 1885 metais — auksas. Per keletą metų rami jaučių traukiamų važių žinginė atsikėlėlių gyvenvietėse išvirto į beprotišką spekuliuotojų bendrijos šėlsmą. Scenoje pasirodė Cecilis Rhodesas su geležinkelių ir fabrikų projektais; pamišimo priepuolyje jis palaimino įsiveržimą į Transvaalį, ir ilgai kaitusi įtampa tarp anglų ir olandų sutraukė saitus. Prasidėjo būrų karas.

Hobsonas jau buvo išvykęs į Afriką. Šis "baikščiausias iš visų Dievo tvarinių", kaip pats save vadino, keliavo po Capetowną ir Johannesburgą, kalbėjosi su Krugeriu ir Smutsu, o galiausiai papietavo su pačiu Rhodesu jo įsiveržimo į Transvaalį išvakarėse. Rhodesas buvo sudėtinga ir komplikuota asmenybė. Vienas žurnalistas pacitavo, ką jis kalbėjo dveji metai iki Afrikos avantiūros.

"Vakar buvau Londono East Ende, dalyvavau bedarbių mitinge. Klausiausi maištingų kalbų, kurios buvo tikras šauksmas "duonos", "duonos", "duonos", ir grįždamas namo svarsčiau, ką matęs... Mano puoselėjama idėja išspręstų socialines problemas; tai yra, norėdami apsaugoti 40 000 000 Jungtinės Karalystės gyventojų nuo kruvino pilietinio karo, mes, kolonijų pareigūnai, privalome užimti naujų žemių, kad jose įkurdintume perteklinius gyventojus, apsirūpintume naujomis rinkomis jų fabrikuose ir kasyklose gaminamoms prekėms. Aš visada sakiau ir sakau — imperija yra būdas spręsti duonos ir sviesto klausimą."

Mes nežinome, ar tokį pat požiūrį jis dėstė ir Hobsonui, tikėtina, kad taip ir buvo. Bet reikalo esmės tai nekeičia. Nes tai, ką Hobsonas pamatė Afrikoje, netikėčiausiu būdu derinosi su ekonomine erezija, kuria jis ir Mummery tikėjo: per didelio taupymo teorija.

Jis grįžo į Britaniją rašyti apie šovinizmą ir karą Afrikoje ir 1902 metais pateikė pasauliui knygą, kurioje Afrikos įspūdžiai keistai persipynė su jo eretiškomis pažiūromis.

Knyga vadinosi *Imperializmas* (*Imperialism*); tai — triuškinantis kūrinys. Jame sutelkta galingiausia ir negailestingiausia kritika, kokia tik kada nors buvo nukreipta prieš pelno sistemą. Blogiausia, ką apie tokią sistemą tvirtino Marxas, — kad ji sunaikins save; Hobsonas teigė, kad ji gali sunaikinti ir pasaulį. Imperializmo procesą jis regėjo kaip neįveikiamą ir nepaliaujamą kapitalizmo tendenciją gelbėtis nuo paties susikurtos dilemos, kaip tendenciją, būtinai reikalaujančią tarptautinių prekybinių užkariavimų ir dėl to neišvengiamai su savim nešančią karo riziką. Niekada dar kapitalizmui nebuvo paskelbtas toks esmingas moralinis kaltinamasis aktas.

Kokia buvo Hobsono kaltinimų esmė?

Dėl nuasmeninto pobūdžio ir negailestingų išvadų jo argumentai rodėsi beveik marksistiniai (nors Hobsonas nejautė jokios simpatijos nei marksistams, nei jų tikslams). Jais buvo teigiama, kad kapitalizmas susidūrė su neišsprendžiamais vidaus sunkumais ir kad į imperializmą yra priverstas pasukti ne tiek geisdamas daugiau užkariauti, kiek dėl to, kad apskritai išliktų kaip ekonominė sistema.

Kapitalizmo vidaus problema, kuriai praeityje tekdavo stebėtinai mažai dėmesio — tai kapitalizmo sukeliamas nelygus turto paskirstymas. Pelno sistemos funkcionavimas, labai dažnai pasireikšdavęs kaip iškreiptas turto paskirstymas, ilgai buvo vien moralinio susirūpinimo dalykas, ir Hobsonui buvo palikta nurodyti *ekonomines* jo pasekmes.

Tos jo įvardintos pasekmės nustebino visus. Pajamų nelygybė vedė į keisčiausią dilemą — į paradoksalią padėtį, dėl kurios nei turtingieji, nei skurdžiai negalėjo vartoti pakankamai prekių. Skurdžiai negalėjo dėl to, kad jų pajamos buvo per menkos, o turtingieji — kad pajamos per didelės! Kitaip tariant, sakė Hobsonas, kad rinka būtų subalansuota, šalies ūkis turi suvartoti viską, ką pagamina: kiekviena prekė turi

turėti pirkėją. Taigi jei skurstantieji negali nusipirkti nieko daugiau už būtiniausias prekes, kas nupirks visa kita? Savaime aišku, turtingieji. Bet, nestokodami pinigų, turtingieji stokoja fizinių galimybių vartoti *tokiu* mastu: žmogus su milijono dolerių pajamomis turėtų suvartoti prekių tūkstantį kartų daugiau, negu jų suvartoja žmogus, kuris išlaidoms tegali skirti tūkstantį dolerių.

Nelygaus turto paskirstymo pasekmė — turtingieji *priversti* taupyti. Jie taupo ne tik todėl, kad daugelis jų to nori, bet todėl, kad neturi kitos išeities — jų pajamos paprasčiausiai per didelės lyginant su galimybe vartoti.

Šis taupymas ir kėlė rūpestį. Kad ekonomika būtų apsaugota nuo pražūtingų pasekmių, kurias sukeltų nepakankama perkamoji galia, mechanišką turtingojo visuomenės sluoksnio taupymą reikėjo padaryti naudingą. Bet čia ir kyla klausimas — *kaip* panaudoti tokias santaupas. Klasikinis atsakymas teigė, kad jas reikia investuoti — statyti dar daugiau fabrikų bei gaminti dar daugiau produkcijos ir tokiu būdu pasiekti dar aukštesnį gamybos masto bei produktyvumo lygį: Smithas, Ricardo, Millis, visi didieji ekonomistai, būtent taip ir sprendė šią problemą. Bet Hobsonas čia matė kliūtį. Jei dauguma žmonių *jau dabar* vargiai beišgali nupirkti visas į rinką išmestas prekes, nes jų pajamos per mažos, tai kaip, klausė jis, nuovokus kapitalistas gali investuoti į įrengimus, kurie sviestų į perkrautą rinką dar daugiau prekių? Ką galima laimėti, leiskite paklausti, panaudojus santaupas dar vienam avalynės fabrikui, jei rinka jau ir taip užtvindyta batais virš įperkamo kiekio? Ir ką reikia daryti?

Hobsono atsakymas buvo velniškai tikslus. Mechaniškai susidariusios turtingųjų santaupos turi būti investuotos taip, kad, tebepriklausydamos jiems, nedidintų produkcijos pasiūlos krašto ūkyje. Jos galėtų būti investuojamos užjūryje.

Tai ir yra imperializmo genezė. "Didieji pramonės šulai, — rašė Hobsonas, — stengiasi išplėsti kanalus, kad jų perteklinis turtas nutekėtų į užsienio rinkas ir jų užsienio investici-

joms, o tai sumažintų namuose nesuvartojamas prekes ir kapitalą".

Pasekmės čia pražūtingos. Nes toli gražu ne viena valstybė užjūriuosna siunčia savo perteklinę produkciją. Visos valstybės plaukia vienoje valtyje. Tad šitaip prasideda pasaulio dalybų lenktynės — kiekviena valstybė saviems investuotojams bando atitverti turtingiausias ir pelningiausias, kokias tik gali užgrobti, rinkas. Šitaip Afrika tampa milžiniška rinka (ir pigių žaliavų šaltiniu), kuriai lemta būti padalintai tarp Anglijos, Vokietijos, Italijos, Belgijos kapitalistų; Azija virsta turtingu pyragu, raikomu japonų, rusų ir olandų. Indija pasidaro prekių iškrovimo aikštele Britanijos pramonei, o Kinija tampa tokia pat Indija Japonijai.

Šitaip imperializmas tiesia kelią karan — ne per nutrūktgalviškas avantiūras ar klasikų plunksnos vertas tragedijas, o niekingu būdu, kuriuo kapitalistinės valstybės varžosi tarp savęs dėl nepanaudoto turto realizavimo rinkų. Banalesnę priežastį pralieti kraują sunku ir sugalvoti.

Savaime aišku, tokía prievartos ir kovos teorija susilaukė ne itin daug pritarimų oficialiajame ekonomistų pasaulyje. Buvo teigiama, kad Hobsonas "suvelia ekonomikos teoriją su pašaliniais dalykais", o kadangi tie "pašaliniai dalykai" malonumų besivaikančiam pasauliui vargiai ką reiškė, tai oficialusis pasaulis imperializmo teoriją laikė tiesiog blogų manierų demonstravimu, o to visada gali tikėtis iš žmogaus, kurio ekonomikos mokymas atmeta tokias sveikam protui akivaizdžias tiesas kaip visuomeninis taupumo naudingumas.

Šitą doktriną rūpestingai stengėsi apeiti tie, kurie galėjo ją protingai, tegu ir kritiškai, įvertinti, užtat su atlapa širdimi priėmė kitas neoficialaus pasaulio būrys — marksistai. Pagaliau pati idėja ir nebuvo visai originalus Hobsono kūrinys, jos variantus jau buvo paskelbę vokiečių ekonomistas Rodbertusas bei Rosa Luxemburg, liepsninga vokiečių revoliucionierė.

Tačiau Hobsono analizė buvo platesnė ir gilesnė, o oficialiojoje marksistų doktrinoje ją įkurdino ne kas kitas, kaip jų vadovaujantysis teoretikas — tremtinys, vardu Vladimiras Iljičius Uljanovas, geriau žinomas kaip Leninas.

Čia Hobsono teorija kiek pasikeitusi. Hobsonas narpliojo klausimą, kodėl kapitalistinės valstybės taip godžiai ieško kolonijų, nors iki tol dešimtmečiais buvo joms abejingos. Hobsono imperializmo teorija nebuvo dogma, o juo labiau "geležiniais" argumentais šarvuota absoliučiai neišvengiamo karo pranašystė. Iš tikrųjų ji reiškė viltį, kad besivaržą imperialistinės šalys sugebės susitarti, kaip galutinai įsikurdinti pasaulyje ir taikiai koegzistuoti pagal principą "gyvenk ir leisk gyventi kitiems".

Tuo tarpu marksistiniame mokyme ši teorija įgavo daug grėsmingesnį ir fatališkesnį toną. Imperializmo doktrina buvo ne tik įmontuota kaip paskutinysis akmuo ekonominėje marksizmo arkoje, bet ir išplėsta už Hobsono suteiktų jai rėmų tiek, kad paaiškintų visą nūdienio kapitalizmo socialinį turinį. Ir koks šiurpus vaizdas iškilo prieš akis!

> Imperializmas, aukščiausioji kapitalizmo vystymosi stadija, nepaprastai padidina pasaulio ūkio gamybines jėgas, pertvarko visą pasaulį pagal savo paties pavidalą ir įtraukia visas kolonijas, visas rases, visas tautas į finansinio kapitalo išnaudojimo sferą. Tuo pat metu monopolinė kapitalo forma vis didesniu mastu ugdo parazitinio išsigimimo ir puvimo elementus... Imperializmas sukaupia neapsakomus turtus iš milžiniškų viršpelnių, kuriuos jis išspaudžia iš milijonų darbininkų ir valstiečių kolonijose. Šio proceso metu imperializmas sukuria pūvančios, parazitiškai išsigimstančios rantjė valstybės tipą ir ištisą parazitų sluoksnį, kuris gyvena iš kuponų karpymo. Imperializmo epocha, užbaigdama socializmo materialinių prielaidų (gamybos priemonių koncentracijos, darbo suvisuomeni-

nimo gigantiškais mastais, stiprėjančių darbininkų organizacijų) kūrimo procesą, tuo pat metu aštrina prieštaravimus tarp "didžiųjų galybių" ir provokuoja karus, kurie suardo vieningą pasaulio ūkį. Todėl imperializmas yra pūvantis, mirštantis kapitalizmas. Jis yra paskutinioji kapitalizmo viso vystymosi stadija; jis yra pasaulinės socialistinės revoliucijos pradžia.

Šio teksto autorius — Bucharinas; rašymo aplinkybės — Trečiasis internacionalas; data — 1929 metai. Nepaisant autoriaus, aplinkybių ir datos, girdime Lenino balsą. O kas dar nemaloniau, — Lenino koncepcija apie niokojantį ir sunaikinamą kapitalizmą, viduje pūvantį, o išorėje grobuonišką, — ir *dabar* tebėra oficialusis Sovietų aiškinimas apie pasaulį, kuriame visi mes gyvename.

Pats imperializmo faktas nekelia jokių abejonių. Bet kuris žmogus, susipažinęs su devynioliktojo amžiaus pabaigos ir dvidešimtojo pradžios istorija, sugebės išskirti plėšimo, teritorijų didinimo ir kolonijų priespaudos laikotarpį, kurį išduodanti gija tęsiasi per begalinius tarptautinio nepasitikėjimo sukeltus incidentus, antagonizmą ir karus. Dabar Pirmąjį pasaulinį karą nebemadinga laikyti "grynai" imperialistiniu susirėmimu, užtat nekyla abejonių, jog imperialistinis grumdymasis dėl geresnės padėties daug prisidėjo, kad jis įsiliepsnotų.

Užkariavimai ir kolonijos žinomi nuo senovės Egipto laikų ir, kaip jau mūsų laikais parodė Rusijos įsiveržimas į Vengriją, Čekoslovakiją ir Afganistaną, jie tebevyksta ir toliau, nesvarbu, ar egzistuoja kapitalizmas, kuriuo galima būtų visa tai pateisinti, ar jo apskritai nėra. Tuo tarpu klausimas, kurį mums iškelia imperializmo *ekonominė* teorija, yra toks — ar paskutiniųjų penkiadešimties metų užkariavimai buvo grindžiami kokiais kitais motyvais, palyginus su užkariavimais,

įvykdytais anksčiau arba galimais ateity. Nesunku suprasti, kai valdžios trokšta dinastinė valstybė. Imperializmo atveju mums reikia nustatyti, ar gerokai nuasmenintos rinkos ūkio jėgos gali atvesti prie tokių pačių pasekmių.

Kolonijinės sistemos šalininkai tvirtina, kad negali. 1868 metais Bismarckas rašė: "Visa nauda, kurią neva gaunanti metropolija, yra beveik vienos iliuzijos. Anglija jau atsisako savo kolonijinės politikos; ji nustatė, kad jai tai per brangu". Bismarcko pastabas kartojo ir kiti sistemos gynėjai: jie pabrėždavo, kad kolonijos "neapsimoka", kad didžiosios valstybės kolonizacijos ėmėsi ne laisva valia, bet buvo priverstos tai daryti dėl civilizacijos misijos pasaulyje, kad kolonijos laimėjo daugiau negu metropolijos, ir taip toliau.

Bet visi jie nutylėjo esmę. Taip, kai kurios kolonijos neapsimokėjo — 1865 metais Bendruomenės rūmų komitetas faktiškai rekomendavo atsisakyti visų Britanijos valdų, išskyrus teritorijas Afrikos vakarų pakrantėje, dėl to, kad tai labai nepelninga. Gerai, tarkime, *visos* kolonijos nedavė pelno, užtat *kai kurios* jų metropolijas turtino pasakiškai: pavyzdžiui, arbatos plantacijos Ceilone rekordiniais metais teikdavo 50 procentų dividendų nuo investuoto kapitalo. Tarkime, *visa* pramonė neturėjo sau naudos iš užsienio rinkų, užtat *kai kurios* svarbios šakos vargiai ar beišliktų, jei tų rinkų nebūtų; klasikinis pavyzdys šiuo atveju yra britų medvilnės pramonės priklausomybė nuo Indijos rinkos. Ir apskritai visai Anglijai užsienio investicijos buvo neabejotinai pelninga rinka santaupoms: tarp 1870 ir 1914 metų *pusė* Anglijos santaupų buvo investuota užsienyje, ir dividendų bei palūkanų srautas iš užsienio investicijų sudarė 10 procentų Britanijos nacionalinių pajamų.

Be abejonės, grynai ekonominiai motyvai čia buvo persipynę su daugybe kitokių, todėl imperializmo ekonominės naudos mechanizmas nebuvo toks paprastas, kokį jį pateikė Hobsonas. Bet apskritai vargu ar rastum bent vieną Europos

valstybių brovimosi į Afriką ir Aziją paaiškinimą, kuris nepažymėtų ekonominės naudos. Pavyzdžiui, didžiulių plantacijų Javoje ir Sumatroje ūkis olandų kapitalui suteikė gyvybiškai svarbių pelningų investicijų galimybę; Malajos atveju nepaprastai pelningos ir pigios žaliavos garantavo Džonui Buliui pelningą tarptautinę monopoliją; Vidurinieji Rytai reiškė naftą ir strategiškai svarbią laivybos Suezo kanalu kontrolę. "Ko stinga mūsų ūkio šakoms,... ko stinga joms vis labiau ir labiau, tai rinkos", — kalbėjo vienas Prancūzijos ministras 1885 metais, o 1926 metais dr. Schachtas, tada Vokietijos Reichsbanko prezidentas, pareiškė: "Kova už žaliavas vaidina svarbiausią vaidmenį pasaulio politikoje, net didesnį negu prieš karą. Vienintelė Vokietijos išeitis — įsigyti savų kolonijų". Įvairiose šalyse motyvai galėjo skirtis, bet visi jie turėjo bendrą — ekonominės naudos vardiklį.

Ar tai reiškia, kad imperializmas iš tiesų neatskiriama kapitalizmo dalis? Atsakyti nėra paprasta. Kapitalizmas nuo pat ankstyvųjų savo dienų tikrai buvo ekspansinė sistema, kurios varomoji jėga — pastangos kaupti vis daugiau ir daugiau kapitalo. Todėl nuo pat pradžių matome, kad kapitalistinės firmos į užsienio kraštus dairėsi ir dėl rinkų, ir dėl pigių žaliavų; taip pat svarbu ir tai, kad kapitalistinių šalių vyriausybės paprastai remdavo ir gindavo savo privačius verslininkus tuose užjūrio žygiuose.

Toks gerokai imperialistinis scenarijus neturėtų kelti abejonių. Bet į šį kapitalistinės ekspansijos procesą mes ėmėmės pažvelgti truputį kitu, nei Hobsonas ar Leninas, aspektu. Neatrodytų, kad varomoji jėga gali būti namuose nesunaudotų santaupų gausėjimas, reikalaujantis investuoti užsienyje. Jau greičiau pagrindinis varomasis mechanizmas yra nepaprastas kapitalistinis gamybos organizavimas, gebantis išstumti kitus būdus ir įsikurti nekapitalistinėje aplinkoje. Tikrai, kažką turi tasai technologijų pasirinkimas, efektyvumas, pats kapitali-

stinio gamybos būdo dinamizmas, dėl ko šios sistemos ekspansija tampa "nesulaikoma".

Todėl šiandien imperializmą mes linkę laikyti kapitalo *internacionalizacijos* dalimi, procesu, kuris prasidėjo net anksčiau, nei galutinai susiformavo kapitalizmas, ir kuris dar ir dabar nesustojęs. Bet reikia griežtai skirti įvairių epochų internacionalizacijos procesą. Imperializmas, kuris daug "nusipelnė", kad kiltų Pirmasis pasaulinis karas, nebuvo vien ir tik kapitalistinių gamybos būdų perkėlimas į Afriką, Aziją ir Lotynų Ameriką. Buvo, suprantama, ir tai, plius atviras politinis kišimasis, baisus išnaudojimas, karinė jėga ir visuotinis nesiskaitymas su neturtingesnių tautų interesais. Nesunku matyti faktą, kad devynioliktojo šimtmečio pabaigoje—dvidešimtojo pradžioje Anglijos kapitalas Indijoje buvo investuojamas ir skirstomas daugiausia pagal Anglijos poreikius, o ne pagal Indijos reikmes. Belgų Kongo arba olandų Indijos atvejais žodį "daugiausia" reikėtų keisti žodžiu "ištisai".

Tam tikra šio senojo imperializmo dalis išlieka ir dabar, nors išoriškai jis reiškiasi kitaip. Antrasis pasaulinis karas apskritai padarė galą kolonijiniams santykiams, leidusiems egzistuoti senajam ekonominiam viešpatavimui. Ten, kur prieš karą buvo vien bebalsės kolonijos, po karo susikūrė nepriklausomos valstybės; ir nors daugelis tų valstybių buvo (ir tebėra) nualintos ir silpnos, jų valstybinis statusas nebeleidžia Europos valstybėms nevaržomai ten viešpatauti, ką jos ramiausiai darė pirmojoje šio šimtmečio pusėje.

Kiek kitaip padėtis klostėsi Jungtinių Valstijų atveju. Čia karinė jėga prieš neišsivysčiusias šalis buvo panaudota daug kartų ir po karo — prieš Kubą, Vietnamą ir Nikaragvą, jei imtume tik paskutiniuosius atvejus, — dėl ko Jungtinės Valstijos paveldėjo nepavydėtiną pagrindinės pasaulio imperialistinės valstybės titulą. Bet motyvai, paskatinę mūsų imperialistines avantiūras, — ne tie, dėl kurių devynioliktame šimtmetyje jūrų pėstininkai būdavo siunčiami į bananų res-

publikas ar karo laivai į Kiniją. Mes gynėme ne Amerikos nuosavybę, bet Amerikos ideologiją. Panašiai kaip anglai Prancūzų revoliucijos metais, mūsų vyriausybė pajuto grėsmę galingos revoliucinės jėgos — pasaulinio komunizmo, kurio tikėtiniausiais rekrūtais, atrodo, galėjo tapti silpnos ir nestabilios Trečiojo pasaulio valstybės. Kaip tik dėl to mes reaguodavome beveik į kiekvieną socializmo tendenciją tose valstybėse, laikydami ją užsienio jėgų valdomo komunistinio režimo pradžia, ir rėmėme kiekvieną reakcingą vyriausybę tuose kraštuose kaip tos pačios kovos prieš komunizmą dalį.

Kuo baigsis ši, gynyba pagrįsta, bet į puolimą orientuota politika, matysime ateityje. Galbūt Jungtinės Valstijos sugebės išlaikyti kapitalizmui saugų pasaulį, priversdamos socialistines vyriausybes, susidarančias mažai išsivysčiusiame pasaulyje, pačias galynėtis su savo ekonominiais ir kariniais sunkumais. Gali būti, kad tokia politika baigsis mūsų pačių rezignacija ir demoralizavimusi. Tačiau kokios bebūtų pasekmės, šis imperializmo aspektas panašus veikiau į problemą, kaip apsaugoti didžiąją karalystę nuo išorės įtakų (problemą, žinomą nuo senovės Kinijos ar Romos laikų), negu į tiesioginę verslo firmų paramą, kuri praėjusiame šimtmety buvo neslepiama imperinio veržimosi priežastis. Kitaip tariant, tai greičiau tiesioginio politinio, o ne netiesioginio ekonominio tarptautinio viešpatavimo forma.

Yra, beje, ir antras — neabejotinai ekonominis — besikeičiančios imperializmo išraiškos aspektas. Tai įspūdingas tarptautinių korporacijų iškilimas, kai jos ima veikti kaip pagrindinės institucijos, kurių dėka kapitalas keliauja iš gimtinės į užsienį.

Tarptautinės korporacijos yra milžiniškos bendrovės, tokios kaip IBM, General Motors, Unilever ir Royal Dutch Shell, kurios gamybos arba perdirbimo procesus išdėsto daugelyje

šalių. Tokia korporacija gali siurbti naftą Viduriniuosiuose Rytuose arba Afrikoje, perdirbti ją Europoje ar Amerikoje ir pardavinėti Japonijoje; arba ji gali kasti geležies rūdą Australijoje, lydyti ją Japonijoje ir gatavas metalo sijas gabenti į Jungtines Valstijas.

Tarptautinės korporacijos sąlygojo du pokyčius visuotiniame kapitalo internacionalizacijos procese. Pirma, jos pakeitė jo geografines kryptis. Klasikinio imperializmo laikais, kaip jau matėme, kapitalizmo ekspansija buvo orientuota daugiausia į žaliavų šaltinių arba svarbiausių prekių, tokių kaip tekstilė, rinkas. Tarptautinės korporacijos nuo tokių svarbiausių prekių pasuko prie sudėtingos technologijos, kur jos yra pasaulio lyderės, gaminių, pavyzdžiui, kompiuterių ir vaistų. Rezultatas — stebėtinai pasikeitęs išvežamo kapitalo išsidėstymas. 1897 metais beveik pusė Amerikos išvežamo kapitalo buvo investuota į plantacijų, geležinkelių bei kasyklų nuosavybę. Šiandien tose šakose mūsų užsienio investicijų belikę mažiau nei penktadalis. Tuo tarpu didžiausioji užsienio investicijų dalis perėjo į apdirbamąją pramonę ir net trys ketvirtadaliai tų investicijų patenka į Europą, Kanadą bei kitas išsivysčiusias kapitalistines šalis. Panašiai ir Prancūzijos, Japonijos, Vokietijos didžiuma užsienio investicijų susirado vietą išsivysčiusiame pasaulyje (tarp jų Jungtinėse Valstijose), o ne buvusiose mūsų planetos kolonijinėse dalyse.

Antroji ekonominė tarptautinių korporacijų gausėjimo pasekmė yra jų nepaprastas gebėjimas sudėtingą technologiją derinti su pigiu ir primityviu darbu. Neįtikėtinai sudėtingi mechanizmai, kurių gamyba remiasi modernioji ekonomika, — pavyzdžiui, kompiuterių dalys arba televizijos aparatūros komplektai, — gali būti gaminami pasaulio honkonguose, pietų korėjose arba tailanduose, naudojant itin sudėtingas mašinas, valdomas ką tik ryžių laukus palikusių vyrų ir moterų. Imperializmo požiūriu tokie rezultatai tiesiog stulbinantys. Dėl pajėgumo ištisus gamybos procesus perkelti į tuos pasaulio

kraštus, kurie dar vakar buvo agrariniai, neregėtu mastu ėmė sektis eksportuoti socialinius kapitalizmo institutus. Kaip matėme ankstesniuose skyriuose, patys gamybos veiksniai atsirado iš ikikapitalistinių socialinių struktūrų didžiosios ekonominės revoliucijos metu, lygiai taip mūsų laikais nauja ekonominė revoliucija rinkos ūkį atneša į tuos regionus, kurie anksčiau pasaulio ekonomikoje buvo pasyvūs. Šiuo aspektu dabartinis imperializmas yra didžiulė jėga, įkvepianti kapitalizmui gyvybę kitose pasaulio dalyse.

Tuo pat metu naujasis imperializmas labai sustiprino konkurenciją išsivysčiusiose kapitalistinės sistemos "gimtinėse". Tai kilo ne tik dėl nacionalinių rinkų persipynimo, apie ką jau kalbėjome, bet ir dėl to, jog tarptautinių korporacijų gamybos filialai menkai išsivysčiusiuose regionuose gali tiekti "gimtosioms" šalims mažų gamybos kaštų prekes. Niekas geriau už Jungtines Valstijas nežino, kad Hongkonge ar Taivanyje pagaminti televizoriai, Pietų Korėjoje pagaminti ar Meksikoje surinkti automobiliai gali būti parduodami daug lengviau už tokią pat produkciją, pagamintą Kalifornijoje arba vidurio vakarų valstijose.

Dar per anksti pranašauti šio gamybos internacionalizavimo ir konkurencijos stiprėjimo pasekmes. Neabejotina tik tai, kad mes judame globalinio ūkio kryptimi, kai naujoms, pasaulio mastu iškerojusioms firmoms nelengva egzistuoti likus senoms valstybių sienoms ir teisėms. Apsvarstę imperializmo problemą, turėsime padaryti kiek ironišką išvadą, kad procesas, kuriuo buvo siekta sumažinti kapitalui daromą spaudimą, baigėsi tuo, jog tas spaudimas dar padidėjo.

Hobsonas mirė 1940 metais; Londono *Times* nuosaikiame nekrologe teisingai pažymėjo tiek jo pranašiškas idėjas, tiek visuotinio pripažinimo stoką.

Jis iš tiesų liko nepripažintas. Garsiausias karalienės Viktorijos laikų ekonomistas buvo visiškai kitoks nei Hobsonas:

tai buvo Alfredas Marshallas — toks pat logiškas, nuosaikus ir "oficialus", koks Hobsonas buvo intuityvus, kraštutiniškas ir, jei galima pasakyti, niekieno neįgaliotas. Bet visai logiška šią kelionę per šešėlinius nekonvencionalaus pasaulio regionus baigti grįžimu į karalienės Viktorijos laikų dienos šviesą. Toje šviesoje dirbą ekonomistai galėjo nepastebėti nerimą keliančių požymių, pakliuvusių labiau rizikuoti linkusių tyrinėtojų akiratin, bet jie atliko vieną darbą, kurio nepadarė eretikai: jie mokė savąjį — ir net mūsiškį — pasaulį teorijos apie ekonomiką.

Vien pažvelgę į Marshallo portretą regime mokytojo stereotipą: žili ūsai, žili skysti plaukai, geros šviesios akys — puiki profesoriška išvaizda. Jam mirus, 1924 metais, kai didžiausi Anglijos ekonomistai reiškė pagarbą jo atminimui, vienas jų, profesorius C. R. Fay nupiešė šį neišdildomą karalienės Viktorijos epochos profesoriaus portretą *chez lui**:

> Pigou pasakė man, kad turėčiau nuvykti pasimatyti su juo dėl disertacijos temos. Taigi vieną popietę, jau beveik temstant, aš nuvykau į Balliol Croftą. "Prašom, užeikite", — tarė jis, skubiai įeidamas iš nedidelio koridoriaus; užlipau paskui jį laiptais aukštyn. "Ar jau turite ką pasirinkęs?", — paklausė jis manęs. Aš atsakiau "ne". "Jei ne, tai klausykite", — tarė, išimdamas mažą knygą juodais viršeliais. Jis ėmė skaityti temų sąrašą, prieš tai nurodęs man pakelti ranką, kai prieis prie tokios temos, kuri man patiktų. Susijaudinęs aš norėjau sustoti jau ties pirmąja, bet Marshallas nė neatkreipė dėmesio ir skaitė toliau. Maždaug antrojo puslapio viduryje jis priėjo prie "Dabartinės Vokietijos finansų krizės". Buvau praleidęs vieną vasarą Greifswalde, ir parodžiau, kad sutinku. "Tai jums visiškai netiktų", — pasakė jis. Aš nutilau vėl gal penkioms minutėms ir, nusi-

* *Čia*: nuosavą, jo paties (*pranc.*).

tvėręs žodžio "Argentina", antrąsyk daviau ženklą, dėl ko jis sustojo. Turėjau vieninteli argumentą — du mano dėdės ten buvo lankęsi verslo reikalais. "O jūs pats tenai buvote?", — paklausė jis. "Ne", — atsakiau aš, ir jis ėmė skaityti toliau. Po kelių akimirksnių sustojo ir paklausė: "Ar jau radote patinkančią temą?" "Nežinau", — pradėjau aš. "Niekas niekada neranda, — pasakė jis, — bet toks mano metodas. O dabar sakykite, ką jūs norėtumėte nagrinėti?" Aš iškvėpiau: "Vokietijos ir Anglijos darbo jėgos palyginimą". Vietoje atsakymo (jau buvo visiškai tamsu) jis įjungė mažą kambarinį šviestuvą su elektros mygtuku ir ėmė vaikštinėti palei lentynas, rinkdamas knygas anglų ir vokiečių kalbomis — von Nostitzas, Kuhlmanas, iš viso apie trisdešimt knygų. "Dabar, — tarė jis, — aš paliksiu jus susipažinti; kai baigsite, pasignalizuokite apačion, ir Sarah atneš jums arbatos."

Visa tai be galo tolima rietenoms dėl Afrikos, kurios jaudino Hobsoną, arba triukšmingoms spekuliacijoms Amerikoje, kurios sudarė terpę George'o idėjoms gimti. Marshallas, kaip ir jo amžininkas Edgeworthas, buvo tipiškas universiteto produktas. Nors jis ir buvo nuvykęs Amerikon ir net pervažiavo ją iki San Francisco, jo gyvenimas, pažiūros — neišvengiamai ir ekonomikos teorija — dvelkė Cambridge'o aplinkos ramybe ir rafinuotumu.

Ko jis vis dėlto mokė? Mes jau pateikėme tą žodį, išreiškiantį naują, karalienės Viktorijos epochos požiūrį į ekonomiką ir dabar tinkantį nusakyti pagrindinį Marshallo tyrinėjimų objektą — "pusiausvyros" terminą. Priešingai Bastiat, kuris buvo pasinėręs į ekonominės sofistikos iracionalumą, arba George'ui, kuris ekonominiais pateisinimais užmaskuotame gyvenime regėjo neteisybę, arba Hobsonui, kuris objektyviuose kapitalistinės ekonomikos procesuose ieškojo slypint griaunančių tendencijų, — Marshallas pirmiausia domėjosi ekono-

minio pasaulio adaptyvine ir susireguliuojančia prigimtimi. Kaip vėliau rašė jo įžymiausias mokinys J. M. Keynesas, Marshallas sukūrė "ištisą Koperniko sistemą, kurioje visi ekonominės visatos elementai laikosi savo vietose dėl savitarpio atsvaros ir sąveikos".

Daug kas iš tų dalykų, žinoma, buvo išaiškinta jau anksčiau. Smithas, Ricardo, Millis yra atskleidę rinkos sistemą kaip labai sudėtingą ir veiksmingą mechanizmą su grįžtamuoju ryšiu. Bet tarp bendro vaizdo ir smulkiai apibūdintų detalių driekėsi daug neištyrinėtos teritorijos ir miglotų aiškinimų: Marshallo paveldėta rinkos pusiausvyros teorija kur kas labiau imponavo iš toliau, negu įdėmiau į ją įsižiūrėjus. Keblumų būta net dėl tokių esminių dalykų, kaip, pavyzdžiui, ar kainos atspindi prekės gamybos kaštus, ar tos prekės sukeliamą pasitenkinimą, — kitaip tariant, ar deimantų kaina aukšta dėl to, kad juos sunku rasti, ar dėl to, kad žmonės patiria malonumą jais puošdamiesi? Gali būti, kad tokie klausimai niekieno, išskyrus ekonomisto, širdies neprivers stipriau plakti, ir vis dėlto kol jie neatsakyti, sunku aiškiau samprotauti apie daugelį problemų, kurias ekonomikos teorija užsimojusi ištyrinėti.

Kaip tik tokių keblių ekonomikos teorijos klausimų ir ėmėsi Marshallas. Savo garsiuosiuose *Ekonomikos teorijos principuose* (*Principles of Economics*) jis sulydė matematiškai tikslius samprotavimus su ramiu, laisvu, paprastais pavyzdžiais išmargintu ir nuostabiai aiškiu stiliumi. Net eilinis verslininkas galėjo suprasti *tokio* pobūdžio ekonomikos teoriją, mat visi sudėtingi loginiai įrodinėjimai čia sąmoningai iškelti į nuorodas (dėl ko Keynesas ne visai pagarbiai pašmaikštavo, girdi, bet kuriam ekonomistui geriau skaityti nuorodas ir nepaisyti teksto negu atvirkščiai). Šiaip ar taip knygą lydėjo milžiniška sėkmė; pirmąsyk išleista 1890 metais, ji dar ir dabar tebėra rekomenduojamas šaltinis studentams, trokštantiems tapti ekonomistais.

Ką svarbaus įnešė Marshallas į ekonomikos teorijos konceptualiąsias vingrybes? Pagrindinis indėlis, prie kurio Marshallas pats nuolatos grįždavo, buvo šis — jis akcentavo *laiko*, kaip paties svarbiausio elemento susidarant pusiausvyrai, svarbą.

Marshallas pažymėjo, kad pusiausvyra savo turinį keičia priklausomai nuo to, ar ekonomikos susireguliavimo procesas vyksta trumpu laikotarpiu, ar ilgu. Trumpu laikotarpiu pirkėjai ir pardavėjai susitinka ir derasi prekyvietėse, tačiau derybų procesas sukasi iš esmės apie pastovų prekių kiekį, tarkime, apie deimantus, kuriuos deimantų pirkliai atsivežė savo lagaminuose. Tuo tarpu ilgu laikotarpiu deimantų kiekis nėra pastovus. Gali būti atidarytos naujos kasyklos, jei deimantai paklausūs; senos kasyklos gali būti uždarytos, jei pasiūla per didelė. Taigi labai trumpu laikotarpiu lemia vien psichologiškai paaiškinamas deimantų naudingumas (tai yra, jų paklausa), darantis betarpiškiausią poveikį jų rinkos kainai; užtat ilgu laikotarpiu, kai vis atsinaujinantis pasiūlos srautas prisitaiko prie vartotojų poreikių, gamybos kaštai vėl įrodo savo reikšmę. Žinoma, kaštai ir naudingumas niekada negali būti visiškai atskirti nuo kainos susidarymo; pasiūla ir paklausa, kaip sakė Marshallas, yra tarsi "žirklių ašmenų pora," ir klausti, — pasiūla ar paklausa reguliuoja kainą, — yra taip pat beprasmiška, kaip ir klausti, viršutinė ar apatinė žirklių pusė kerpa medžiagą. Bet jei kerpa abi žirklių pusės, tai viena iš jų, jei galėtume taip pasakyti, yra aktyvioji, o kita — pasyvioji pusė; naudingumo-paklausos pusė yra aktyvioji, kai kerpama konkrečioje rinkoje per trumpą laikotarpį; kaštų-pasiūlos pusė yra aktyvioji, kada kirpimas trunka ilgesnį laikotarpį, per kurį gamybos mastas ir struktūra gali būti pakeisti.

Kaip ir visais kitais atvejais, į kuriuos Marshallas nukreipdavo savo analitiškąjį protą, tai buvo kelrodiška įžvalga. Bet iš *Principų* sklido daugiau nei teorinė tobulybė. Marshallas buvo ne tik nuostabiausias protas "oficialiajame" ekonomikos

mokslo pasaulyje, bet kartu ir labiausiai užjaučiąs protas. Nuoširdus susirūpinimas darbo varguoliais, "paniekintais skurdžiais", kuriuos jis matė vykdamas į Londono lūšnynus, ir pačia ekonomikos teorija kaip socialinės būklės gerinimo įrankiu — visa tai neatskiriamai įausta jo knygoje. Ekonomikos teorija, jo supratimu, — tai "tiesos atskleidimo instrumentas", ir ypatingoji tiesa, į kurią jis kreipė instrumentą, buvo skurdo priežastys ir būdai jį šalinti.

Kodėl gi tad jis netapo tokiu reikšmingu ekonominės minties istorijoje, kaip, atrodytų, jo talentas ir pusiausvyra jam tai garantavo? Atsakymas gali atrodyti ne be ironijos, bet tenka nurodyti būtent tą Marshallo analizės elementą, kuris yra jo svarbiausias įnašas į ekonomikos analizę — laiko elementą. Esmė čia ta, kad laikas Marshallui buvo abstraktus laikas; tai laikas, kurio metu matematinės kreivės sklaidosi ir vėl susieina, o teoriniai eksperimentai gali būti daromi ir kartojami, bet tai ne laikas, per kurį kas nors *iš tikrųjų* vyksta. Kitaip tariant, tai nėra negrįžtama istorinio laiko tėkmė ir, svarbiausia, nėra *tas* istorinis laikas, kuriame gyveno pats Marshallas. Minutėlei pagalvokite, kokiu metu jis gyveno: smurtinė antikapitalistinė Rusijos revoliucija, visą pasaulį apėmęs karas, pirmieji antikolonializmo dundesiai. Pagalvokite, kas ne už ilgo laukė: kapitalizmo žlugimas didelėje Europos dalyje, pasikeitęs valstybinės valdžios vaidmens suvokimas daugelyje šalių, pasaulį krečią ekonomikos nuosmukiai Jungtinėse Valstijose. Ir nei Marshallas, nei juolab jo oficialieji kolegos negalėjo nieko esmingesnio arba apskritai nieko pasakyti, kuo čia galėtų būti naudinga ekonomikos teorija, numatydama ir paaiškindama visas šias didžiules permainas. *Natura non facit saltum* — gamta nedaro staigių šuolių — toks buvo *Principų* motto tiek jų paskutiniajame leidime 1920 metais, tiek ir pirmajame 1890 metais. Faktas, kad istorija gali daryti staigius šuolius, kad ekonomikos pasaulis gali būti neatskiriamai susijęs su istorijos pasauliu, kad vadovėlio ilgas ir trumpas

laikotarpiai yra visiškai kitoks "laikas", nei laikas, kurį nepailstamai tiksi visuomenės laikrodis, — visa tai buvo labai toli nuo pusiausvyros teiginio, kurį Marshallas padarė savo ekonominių tyrimų šerdimi. Jam negalima priekaištauti už tai, ką jis teigė, nes jis buvo nuoširdžiai atsidavęs tyrimams ir giliai tikėjo savo išvadomis. Bėda ta, kad nė vienas iš jo teiginių nesiekė labai toli.

Bet net ir šitai, žvelgiant į praeitį, galima būtų atleisti, jei ne vienas dalykas. Visą tą laiką, per kurį Marshallas ir jo kolegos tobulino savo subtilųjį pusiausvyros mechanizmą, keli neortodoksalūs atskalūnai tvirtino, esą ne pusiausvyra, o pokyčiai — ūmūs pokyčiai — būdingi realiajam pasauliui, ir būtent jie turi būti ekonominių tyrimų objektas. Jų manymu, karas, revoliucija, gamybos smukimas, socialiniai konfliktai — štai pagrindinės ekonominės analizės problemos, — o ne pusiausvyra ir dailūs susireguliavimo procesai stabilioje vadovėlių visuomenėje. Bet kai tie eretikai ir diletantai atkreipė į tai karalienės Viktorijos epochos oficialiųjų akademinių sluoksnių dėmesį, jų įsikišimas papiktino, jų perspėjimai buvo ignoruoti, o iš rekomendacijų pasišaipyta.

Oficialiosios visuomenės pasitenkinimas savimi nebuvo vien apgailėtina laikmečio apraiška, tai buvo didžiausios reikšmės intelektualinė tragedija. Nes jei akademinio pasaulio atstovai būtų atkreipę dėmesį į tuos atskalūnus, jei Marshallas pasižymėtų nerimastingu Hobsono įžvalgumu arba Edgeworthas — George'o socialinės neteisybės pojūčiu, didžioji dvidešimtojo amžiaus katastrofa galėjo ir neištikti pasaulio, visiškai nepasiruošusio radikaliems socialiniams pokyčiams. Žvelgdami atgalios, mes mokomės, kad idėjų, kokios eretiškos jos bebūtų, negalima ramiai ignoruoti — ir pirmiausia to negali daryti tie, kurių interesai yra, geriausiąja šio, taip dažnai neteisingai vartojamo, žodžio prasme, konservatyvūs.

VIII SKYRIUS

LAUKINĖ THORSTEINO VEBLENO VISUOMENĖ

Jau buvo praėję šimtas dvidešimt penkeri metai, kai 1776-aisiais iš spaudos išėjo *Tautų turtas* ir, atrodė, per tą laiko tarpsnį didieji ekonomistai nepaliko neištyrinėję pasaulio nė vienu aspektu: jo didybės ir menkumo, jo naivumo ir kartais bloga lemiančių apraiškų, jo grandiozinių technologijos laimėjimų ir dažnai tarp žmogiškųjų vertybių įsigraužiančių ydų. Tačiau šis daugialypis pasaulis su dešimtimis skirtingiausių interpretacijų vis dėlto turėjo vieną bendrą savybę. Tai buvo Europos pasaulis. Kaip besikeistų jo visuomenės struktūra, tai buvo vis dar Senasis, kiek pedantiškas pasaulis.

Todėl šį tą reiškė, kai Dickas Arkwrightas, barzdaskučio mokinys, išradęs verpimo mašiną ir nepaprastai pralobęs, virto seru Richardu; grėsmė tradiciniam kilmingųjų viešpatavimui Anglijoje buvo subtiliai pašalinta, tokius praturtėlius be išlygų oficialiai priimant į kilmingųjų pagal kraują ir papročius broliją. Tiesa, tie praturtėliai atsitempdavo su savimi ir viduriniosios klasės nuostatas, ir net antiaristokratišką nusistatymą, bet jie taip pat atsinešdavo ir neaiškų suvokimą, kad visuomenėje egzistuoja aukštesnis sluoksnis, kurio vien turtu pasiekti neįmanoma. Kaip liudija daugybė papročių komedi-

jų, visada buvo skirtumas tarp alaus magnato su visais jo milijonais ir nusipirkta garbe bei nuskurdusio, tačiau barono titulą paveldėjusio jo kaimyno. Sėkmės lydimas pinigų darytojas Europoje galėjo būti turtingas kaip Krezas, tačiau jo turtų reputaciją kiek menkino akivaizdus dalykas — tie turtai reiškė tik vieną ir jokiu būdu ne paskutinį žingsnį visuomenės pakopomis.

Visiškai kitokia padėtis buvo Amerikoje. Šią šalį įkūrė žmonės, itin priešiški skirstymuisi pagal vardą ir kilmę, ir net jos nacionalinė sąmonė giliai persmelkta asmeninės nepriklausomybės bei individualios sėkmės dvasios. Amerikoje žmogus buvo geras tiek, kiek jis įrodė toks esąs, ir jo pripažinimui patvirtinti nereikėjo jokių genealogijos specialisto paslaugų. Todėl nors tamsios ir drėgnos Naujosios Anglijos dirbtuvės per daug nesiskyrė nuo niūrių senosios Anglijos dirbtuvių, žvilgtelėjus į jų šeimininkų manieras ir elgseną, panašumas sumažėdavo. Europos kapitalistą vis dar gožė feodalinės praeities šešėlis, o Amerikos pinigų darytojas mėgavosi saule — niekas čia nekliudė jam veržtis į valdžią ar nežabotai naudotis savo turtu. Kunkuliuojančioje devynioliktojo šimtmečio antrojoje pusėje pinigai Jungtinėse Valstijose buvo priemonė pelnyti visuomenės pripažinimą, ir atitinkamo turto savininku tapusiam amerikietiškajam milijonieriui nereikėjo jokių papildomų vizų įžengiant į aukštesniąsias klases.

Taigi pinigų darymo žaidimai Naujajame pasaulyje buvo grubesnis ir ne toks džentelmeniškas dalykas, kaip konkurencinė kova užsienyje. Statomos sumos buvo stambesnės ir sėkmės galimybės didesnės. Tad ir kilnumo būta mažiau. Antai XIX a. 7-ajame dešimtmetyje Cornelius Vanderbiltas, legendinis laivybos ir prekybos genijus, nusprendė, kad kompanionai graso jo interesams — ne toks jau retas tais laikais atsitikimas. Jis parašė jiems laišką:

Džentelmenai:

Jūs ketinate mane sužlugdyti. Aš nesikreipsiu į teismą, nes bylinėjimasis per ilgai truktų. Aš pats jus sužlugdysiu.

Nuoširdžiai — CORNELIUS VAN DERBILTAS

Taip ir padarė. "Kodėl aš turėčiau sukti galvą dėl įstatymų? Argi neturiu galios pats?", — klausė laivybos giganto šeimininkas. Panašiai, tik gal truputį švelniau, vėliau išsireiškė J. Pierpontas Morganas. Kai jo bendrininkas, teisėjas Gary, vienu ypatingu atveju išdrįso juridiškai paprieštarauti, Morganas pratrūko: "Na, žinai, nemanau, kad man reikia teisininko, kuris sakytų, ko negaliu daryti. Aš samdau jį, kad pasakytų, kaip turiu daryti tai, ką noriu daryti".

Amerikiečiai savo amžininkus Europoje pralenkė ne tik nuostabiai nepaisydami juridinių procesų, bet ir kautynėms pasirinkdami ne džentelmenų rapyrą, o žalvarinį mušeikų kastetą. Geras pavyzdys būtų kova už Albany—Susquehanna geležinkelį — svarbią grandį susisiekimo sistemoje, — dėl kurio plėšėsi Jimas Fiskas ir aristokratas Morganas. Morganas savo rankose turėjo vieną linijos galą, o kita galutinė stotis buvo Fisko tvirtovė. Konfliktas buvo išspręstas, kiekvienai pusei savosios linijos gale pastačius lokomotyvus ir paleidus juos kaip du gigantiškus žaisliukus vieną priešais kitą. Bet net ir tada pralaimėjusieji nepasidavė ir atsitraukė kaip tik sugebėdami geriausiai — išardydami bėgius ir sugriaudami estakadas.

Šitame *mêlée** dėl viršenybės kurioje nors šakoje niekas neprašė pasigailėjimo ir niekas jo nerodė. Pravertė net dinamitas, panaudotas atsikratyti vienu ypač atkakliu Standard Oil grupuotės konkurentu, o jau ne tokios smurtinės priemonės, kaip, pavyzdžiui, įkaitų grobimas, minimos čia veikiau dėl to, kad buvo išradingos, o ne dėl to, kad amoralios. 1881

* *Mêlée* (*pranc.*) — ..., *čia*: ginčas, sumaištis.

metais, kai neregėta pūga išvertė telegrafo linijas New Yorke, Jay Gouldas, negailestingas pinigų rinkų šeimininkas, buvo priverstas pasiųsti nurodymus savajam brokeriui per kurjerį. Jo priešai čia įžvelgė gerą progą ir pasinaudojo ja: jie pagrobė vaikiną, pakeisdami jį kitu maždaug tokios pat išvaizdos, ir keletą savaičių Gouldas su išgąsčiu stebėjosi, kad visi jo veiksmai kažkokiu būdu iš anksto žinomi konkurentams.

Nėra ko aiškinti, kad piratai, vertę vienas kitą eiti per lentą užrištomis akimis, vargu ar galėjo pagarbiai elgtis ir su visuomene. Mulkinti ir išnaudoti investuotojus buvo įprastas dalykas, o fondų birža buvo laikoma kažkuo panašiu į privatų turčių kazino, kuriame publika stato lažyboms sumas, o finansų magnatai krupjė ratą pasuka taip, kaip jiems reikia. O kai tokia tvarka, kas apskritai gali atsitikti su visu kazino? — šitai buvo palikta visuomenės rūpesčiui, ir tokia pažiūra gal būtų net pagirtina, jei tie patys magnatai nebūtų darę visko, kad žmones prisiviliotų į savo draustinius.

Publika, tenka pastebėti, mielai sureaguodavo, kai tik pasklisdavo žinia, kad Gouldas ar Rockefelleris perka geležinkelio liniją, vario kasyklas ar plieno lydymo bendrovę, publika tuoj puldavo naudotis proga. Faktas, kad kiekvieno didelio pasipelnymo atveju žmones apmulkina kaip aveles, niekada nesutrikdydavo jų begalinio tikėjimo, ir būtent šito tikėjimo jėga darė tikrus finansų stebuklus. Tiesiog galvą apsukantis pavyzdys, kaip Henry Rogersas ir Williamas Rockefelleris, neišleisdami nė vieno nuosavo dolerio, pirko Anaconda vario bendrovę (Anaconda Copper Company). Štai kaip jie tai padarė:

1. Rogersas ir Rockefelleris išrašė 39 milijonų dolerių čekį Marcusui Daly už Anakonda turtą su sąlyga, kad šis deponuos čekį National City banke ir kurį laiką paliks neliestą.
2. Po to jiedu įsteigė fiktyvią organizaciją, pavadintą Amalgamated Copper Company (Jungtinė vario bendrovė),

tariamais direktoriais paskirdami savus tarnautojus, ir pavedė jai nupirkti Anakonda — ne grynais, o už 75 milijonų dolerių vertės Amalgamated akcijų, kurios buvo atspausdintos specialiai šiam tikslui.
3. Iš National City banko Rogersas ir Rockefelleris pasiskolino 39 milijonus dolerių, kad padengtų čekį, kurį buvo išrašę Marcusui Daly, o kaip šios paskolos garantiją pateikė 75 milijonų dolerių vertės Amalgamated akcijų.
4. Tada jie pardavė Amalgamated akcijas rinkoje (pradžioje pagarsinę jas per savo brokerius) už 75 milijonus dolerių.
5. Gavę tas pajamas, jie padengė 39 milijonų skolą National City banke ir į kišenę įsidėjo 36 milijonus dolerių kaip abiejų pelną iš šio sandėrio.

Žinoma, šitokioms "daryk-ką-nori" operacijoms reikėjo ir tiesiog stulbinančio nesąžiningumo. Chicago, St. Paulo ir Kansaso geležinkelių prezidentas A. B. Stickney pastebėjo, kad jis visur kur pasitikės savo broliais geležinkelių prezidentais kaip džentelmenais, bet nė akimirksniui nepaleis iš akių jų kaip geležinkelių prezidentų. Tokiam ciniškam pareiškimui būta pagrindo. Štai geležinkelių vadovų susitikime, sukviestame susitarti dėl bendrų pervežimų tarifų, kurie išgelbėtų linijas nuo nuolatinio pragaištingo karo, kai tarifų mažinimu būdavo siekiama kits kitą žlugdyti, vienos geležinkelio bendrovės prezidentas išsmuko per pertrauką telegrafuoti sutartą tarifų lentelę savo kontorai, kad bendrovė pirmoji juos sužinotų ir sumažintais tarifais aplenktų visas kitas bendroves. Visai atsitiktinai jo telegrama buvo sučiupta, ir kai kitą kartą vėl visi susirinko, teko įsitikinti, kad net ir vagių santykiuose nėra jokio garbingumo.

Tai buvo amžius, į kurį mes jau įpratom atsigręžti rausdami iš gėdos. Jis iš tiesų buvo groteskiškas prašmatnumu (kai kuriuose pobūviuose, demonstruojant kvapą gniaužiantį tur-

tą, cigaretės būdavo vyniojamos į šimto dolerių banknotus) ir beveik viduramžiškas savo karingumu. Tačiau nesuvokime ano meto neteisingai. Savivaliaudami publikos atžvilgiu, turtingi šios žemės viešpačiai lygiai taip pat negailestingai trypė ir vienas kitą, o jų begėdiškas, principų nepripažįstąs elgesys buvo ne tiek apgalvota niekšybė ar sąmoningas tyčiojimasis iš krikščioniškųjų idealų, kiek nežabota energija, nepaisiusi nei sąžinės, nei rafinuotos elgsenos kanonų. "Aš nieko publikai neskolingas", — kartą pasakė Morganas, ir ši pastaba buvo veikiau jo filosofijos išraiška, nei beširdis *defi** pasauliui. Tame finansų magnatų amžiuje komercinė veikla buvo brutali, ir moralės kainą visada būdavo galima numušti.

O ką su visu tuo darė ekonomistai?

Ne taip jau daug. Profesionalūs Amerikos ekonomistai sekė savo mokytojų Europoje pėdomis, ir Amerikos pasaulį įspraudė į tokį šabloną, koks niekada jai netiko. Fantastiškas tiesiog galvažudiškos pinigų konkurencijos lošimas buvo vaizduojamas kaip "taupymo ir kaupimo" procesas, atviras sukčiavimas — kaip "verslumas", epochos auksu dengtos ekstravagancijos — kaip bespalvis "vartojimas". Iš tiesų vaizdas buvo taip išgrynintas, kad tapo nebeatpažįstamas. Galėjai perskaityti tokį iškilų veikalą, kaip Johno Bateso Clarko *Turto paskirstymas* (*Distribution of Wealth*) ir nesužinoti, kad Amerika buvo milijonierių kraštas, galėjai išstudijuoti F. H. Taussigo *Ekonomikos teoriją* (*Economics*) ir nė karto nesusidurti su spekuliacine fondų birža. Jei kas nors pasiskaitytų profesoriaus Laughlino straipsnius žurnale *Atlantic Monthly*, sužinotų, kad dideli turtai randasi dėka "pasiaukojimo, pastangų ir sugebėjimų", ir dar jis būtų pamokytas, kad kiekvienas žmogus "turi teisę naudotis savo pastangų vaisiais, nepaisydamas visų kitų", — reikia manyti, čia įėjo ir teisė pirkti valdžią taip, kaip ir deimantus.

* *Defi* (*pranc.*) — iššūkis.

Žodžiu, oficialioji ekonomikos teorija buvo apologetinė ir nesusigaudanti, ji nusisuko nuo ekscesų ir persisotinimo, kurie Amerikos scenoje buvo svarbiausi, ir vietoje jų piešė taisyklingų linijų ir blankių spalvų stereotipą. Jai nestigo sąžinės, drąsos ar intelektualios kompetencijos, užtat ji kentėjo nuo reiškinio, kurį Malthusas kartą pavadino "nepastebimu padėties ir interesų šališkumu". Amerikos ekonomistai buvo pernelyg smarkiai pasinėrę į entuziastingųjų laikų tėkmę, kad atsiplėštų nuo savo objekto ir ramiai bei atidžiai pažvelgtų į jį iš atstumo.

Reikėjo, kad pažvelgtų pašalietis — gal toks kaip Tocqueville'is* ar Bryce'as**, — kuris sceną regėtų kur kas aiškiau ir iš perspektyvos, kaip būdinga svetimiems. Tokį žvilgsnį ir turėjo Thorsteinas Bunde Veblenas — gimęs Amerikoje, bet savo prigimtimi tikrai ne jos pilietis.

Thorsteinas Veblenas buvo be galo keistas žmogus, valstietiškos išvaizdos, tikras norvegų ūkininkas. Fotografijoje matome lygius ir glotnius plaukus, perskirtus per gnomiškos galvos vidurį ir apverstos V pavidalu krentančius abipus žemos ir nuožulnios kaktos. Į jus žvelgia verlančios ir mąslios valstiečio akys; nosis tiesi, netvarkingi ūsai slepia burną, o trumpa reta barzda dengia smakrą. Jis apsirengęs storo audinio laisvu kostiumu, o prie liemenės prisegtas stambus žiogelis: juo pritvirtintas laikrodis. Fotografijoje nematyti dar dviejų žiogelių, įsegtų kelnėse, kurie prilaiko puskojines, ir tai mums būtų tik užuomina apie liesą ir tvirtą kūno sudėjimą, žengiant aukštai keliamas kojas, tykią lyg medžioklio eiseną.

Po keista išvaizda slėpėsi dar keistesnė asmenybė. Tos skvarbios akys galėjo reikšti tokį pat skvarbų intelektą, o kaimiečio išorė — suklaidinti, sprendžiant apie šį žmogų. Bet iš-

* Alexis de Tocqueville (1805—1859) — prancūzų publicistas ir valstybės veikėjas.

** James Bryce (1838—1922) — anglų teisininkas, valstybės veikėjas ir istorikas.

orėje niekas nebylojo apie svarbiausią Vebleno gyvenimo ypatybę: jo svetimumą visuomenei.

Šalinimasis žmonių dažnai yra ligos požymis, ir pagal mūsų supratimą Veblenas iš tiesų turėjo sirgti neuroze. Mat jis sugebėjo beveik hermetiškai izoliuotis. Jis ėjo per gyvenimą tarsi nusileidęs iš kito pasaulio, ir todėl elgsena, jo amžininkų akims atrodžiusi natūrali, jam buvo rėžianti, egzotiška ir keista lyg laukinės genties ritualai antropologo akiai. Kiti ekonomistai — neišskiriant nei Smitho, nei Marxo — ne tik buvo savoje visuomenėje, bet ir *priklausė* jai; kartais pilni susižavėjimo juos supančiu pasauliu, kartais kupini nevilties ir įniršę dėl to, ką regi. Tik ne Veblenas. Bruzdančioje, augančioje, tuntais erzeliuojančioje visuomenėje, kurioje gyveno, jis laikėsi atskirai, — neįsitraukęs, neužsiangažavęs, tolimas, nuošalus, abejingas — svetimas.

Kadangi svetimas, tai ir ne konformistas, bet ir ne radikalas. Pasaulis Veblenui buvo nejaukus ir atstumiantis, jis prisitaikė prie jo kaip misionierius prie laukinių žmonių krašto, atsisakydamas tapti čiabuviu, tačiau už savo neliečiamybę mokėdamas baisią vienatvės kainą. Daug kas juo žavėjosi, net mylėjo, bet artimų draugų jis neturėjo: nebuvo nė vieno vyro, į kurį jis kreiptųsi vardu, nė vienos moters, kurią atsidavęs mylėtų.

Kaip ir tikėtina, Veblenas buvo pilnas keistenybių. Jis atsisakė turėti telefoną, knygas laikė kartu su jų įpakavimo dėžutėmis, sukrautas rietuvėse palei sienas, ir nematė jokios prasmės kasdien kloti lovą, tiesiog rytą užmesdavo užtiesalą, o vakare nutraukdavo. Pritingėdamas ir lėkščių nemazgodavo tol, kol ištuštėdavo indauja, o tada visą nešvarių indų krūvą plaudavo žarna nukreipta vandens srove. Būdamas nekalbus, jis ištisas valandas išsėdėdavo tylėdamas, kai tuo tarpu lankytojai trokšte trokšdavo išgirsti jo žodį. Šaipydamasis iš konvencijų, jis visiems studentams surašydavo vienodus pažymius, nesvarbu, kaip kas dirbo, bet kai vienam studentui stipendi-

jai gauti reikėjo aukštesnio pažymio, Veblenas mielai pakeitė C į A. Tikras *enfant terrible**, ant kurio grieždavo dantį koledžų vadovai, jis (jei administracija reikalaudavo) tikrindavo studentus pagal sąrašą su perdėtu uolumu, rūpestingai dėdamas į vieną pusę korteles studentų, kurių nebūdavo paskaitoje, ir kai jau avys būdavo atskirtos nuo ožkų, neva netyčia vėl abi krūveles sumaišydavo. Keistai sadistiškas, galėdavo krėsti tokius beprasmiškus juokus, kaip, sakysim, pasiskolinti maišą iš kurio nors ūkininko ir grąžinti jį su širšių lizdu viduj. Retai kada užgaidus, kartą vienai mažai mergaitei, pasiteiravusiai, ką reiškia inicialai T. B., jis atsakė, jog jie reiškia Teddy Bear**; mergaitė taip jį ir vadino, bet daugiau niekas nedrįso daryti kaip ji. Buvo paslaptingas ir visada atsisakydavo kuo nors įsipareigoti; štai tipiškas atvejis — kažkieno paklaustas nuomonės apie vieno sociologo rašinį žurnale, kurį pats Veblenas ir leido, atsakė: "Vidutiniškai puslapyje yra 400 žodžių, o profesoriaus N vidurkis — 375". Ir galbūt užvis keisčiausia buvo, kad šis kandus ir nemalonus vyriškis turėjo nenusakomą savybę — patraukti moteris. Jis visada būdavo įsipynęs į kokį nors ryšį, ir nebūtinai savo iniciatyva. "Ir ką gali daryti, jei moteris eina tiesiai į tave?", — paklausė jis vienąsyk.

Ši gluminanti ir sudėtinga, aklinai savyje užsidariusi asmenybė turėjo tik vieną išraiškos būdą: rašė aštria lyg ašmenys anglų kalba, labai panašiu į jį patį stiliumi — painiu ir perkrautu specialia informacija bei terminologija, primenančiu chirurginį būdą, kai objektas apnuoginamas ir perskrodžiamas visai be kraujo, — toks aštrus esti lancetas. Jis rašė apie filantropiją ir vadino tą darbą "pragmatiškos romantikos apybraižomis"; apie religiją, apibūdindamas ją kaip "n-ojo matavimo neapčiuopiamybių, tinkamų parduoti, gaminimą". Apie

* *Enfant terrible* (*pranc.*) — *pažodžiui*: baisus vaikas; žmogus, keliantis sumišimą perdėm laisvu, netaktišku elgesiu.

** *Teddy Bear* (*angl.*) — žaislinis meškiukas iš minkštos medžiagos.

pagrindines bažnyčių organizacijas jis rašė kaip apie "parduotuvių tinklus", o atskirą bažnyčią vadino "mažmenų krautuvėle" — žiaurokos, bet įspūdingos frazės. Lazdą, skirtą pasiramsčiuoti, jis apibūdino kaip "skelbimą, kad jos nešėjo rankos neužsiima naudingomis pastangomis", taip pat pastebėjo, kad ji yra ir ginklas: "Panaudoti tokią realią ir primityvią puolimo priemonę labai paranku kiekvienam, kas apdovanotas bent nedidele žiaurumo doze". *Apdovanotas* žiaurumu! Kokia negailestinga ir vis dėlto keistai bejausmė frazė.

Tačiau koks viso to ryšys su ekonomikos teorija? Įprasta šio žodžio prasme — jokio. Ekonomikos teorija Veblenui neturėjo jokio ryšio su mandagiu ir precizišku karalienės Viktorijos laikų profesorių žaidimu, kuris pasaulio procesus aiškino diferencialiuoju skaičiavimu; ji taip pat mažai panėšėjo ir į ankstyvųjų ekonomistų pastangas aiškinti, kaip radosi įvairūs svarbūs dalykai. Veblenas norėjo sužinoti dar kažką: pirmiausia, kodėl reiškiniai yra tokie, kokius juos betarpiškai regime. Todėl jo tyrimas prasideda ne nuo ekonominio žaidimo, bet nuo jo žaidėjų, ne nuo karkaso, bet nuo visos papročių ir dorovės normų sistemos, kuri susiklostė į ypatingą žaidimo rūšį, vadinamą "ekonomikos sistema". Žodžiu, jis rausėsi ekonominio žmogaus, jo ekonominių apeigų ir ritualų prigimty, ir šitaip, beveik antropologiškai tiriančiam, jam buvo svarbu pastebėti, kad džentelmenai nešiojasi lazdas ir lanko bažnyčią, taip pat, kaip ir žinoti, kad žemės savininkai gauna produkto dalį, vadinamą renta. Jis troško įsiskverbti į tikrąją jo gyvenamos visuomenės prigimtį, ir, tyrinėdamas tą apgavysčių bei priimtų elgesio normų painiavą, stengdavosi atkreipti dėmesį ir į užuominas, ir į akivaizdžius dalykus, kur tik jie pasirodydavo: drabužiuose, manierose, kalbėsenoje ar mandagioje elgsenoje. Tarsi psichoanalitikas jis dažnai sutelkdavo dėmesį ties menkiausiomis smulkmenomis, jei tik tikėdavosi, kad tas ar kitas mažmožis gali byloti apie svarbų, bet paslėptą realybės reiškinį, ir vėl kaip analitikas ieškodavo pras-

mių, kurios tipiškam protui dažnai būdavo keistos ir net atstumiančios.

Vebleno visuomenės tyrimas, kaip pamatysime, buvo negailestingas. Tačiau jo analizė yra pašiepianti ne taip dėl noro paniekinti, kaip dėl ypatingo šaltakraujiškumo, su kuriuo jis vertino labiausiai mūsų pamėgtus samprotavimus. Tarsi Veblenas su niekuo nebūtų susipažinęs, tarsi nebūtų nieko kasdieniško, kas nenusipelnytų jo dėmesio, taigi ir nieko, kas galėtų likti neįvertintas. Tiesą sakant, tik ypač savotiškai susiformavęs protas pasivaikščiojimų lazdoje galėtų įžvelgti užmaskuotą dykinėjimo skelbimą ir barbarišką ginklą.

Atrodo, kad bešališkumas jam buvo būdingas nuo pat mažumės. Veblenas gimė 1857 metais pasienio fermoje — kaip ketvirtasis sūnus ir šeštasis vaikas imigrantų iš Norvegijos šeimoje. Jo tėvas Thomasas Veblenas buvo santūrus ir atsiribojęs žmogus, lėtai mąstantis ir nepriklausomas; Veblenas vėliau rašė apie jį kaip apie nuostabiausią protą, kokį kada nors buvo sutikęs. Jo motina Kari buvo nuoširdi, judri, ūmaus būdo; tai ji mokė Thorsteiną Islandijos padavimų ir Norvegijos sagų, kuriomis jis žavėjosi visą gyvenimą. Bet nuo pat pradžių jis buvo keistas vaikas — tingus, mansardoje prikepęs prie knygų, užuot dirbęs kasdienius darbus, gabus kurti pravardes, kurios kaipmat "prilipdavo", ne pagal metus protingas. Jaunesnysis brolis kartą pastebėjo: "Kiek tik prisimenu, visąlaik galvojau, kad jis žino viską. Galėdavai klausti bet ko, jis visada kuo smulkiausiai tau atsakys. Vėliau išsiaiškinau, kad nemažai iš to, ką jis man pasakodavo, būdavo gryniausi prasimanymai, bet net ir jo melas buvo vykęs".

Iš prigimties keistą individualybę veikė ir auklėjimas, įvaręs pleištą tarp jo ir pasaulio, kurį jam reikėjo priimti tokį, koks yra. Jo vaikystė buvo tipiška persikėlėlių šeimoms: paprasta, niūri, padrika. Visi dėvėjo namų darbo drabužius, fabrikinės gelumbės niekas nebuvo net matęs, apsiaustus siūda-

vo iš veršio odos. Kava ir cukrus buvo prabangos dalykai; prabanga buvo ir toks paprastas drabužis kaip apatiniai baltiniai. Bet dar svarbiau, — tai buvo izoliuota atvykėlio vaikystė. Amerikoje norvegai gyveno glaudžiai susitelkusiomis ir uždaromis bendruomenėmis, visi jose kalbėjo norvegiškai ir tikrąja tėvyne laikė Norvegiją. Veblenui anglų teko mokytis kaip užsienio kalbos, tik įstojęs koledžan jis pagaliau ją tobulai išmoko; kas charakteringa tokioje uždaroje patriarchališkoje bendruomenėje — pirmoji netiesioginė žinia, jog teks vykti į koledžą, Veblenų pasiekė tik pašaukus jį iš darbų laukuose, kai savo lagaminus jau rado sukrautus ir sukeltus į vežimą.

Tada jam buvo septyniolika metų, o šeimos parinktasis koledžas — Carleton College Academy, nedidelis Rytų pakrantės kultūros ir švietimo forpostas, ne per toli nuo tos parapijos Minesotoje, kurioje ūkininkavo Veblenai. Thorsteiną pasiuntė vildamiesi, kad jis taps liuteronų dvasininku, ir Carletoną vaikinas rado esant perdėm religingą. Deja, prijaukinti šį gyvą, religijos autoriteto nepripažįstantį intelektą, priversti paklusti uolaus pamaldumo atmosferai jau buvo beviltiška. Savaitinėje privalomoje prakalboje, užuot kurpęs įprastą pranešimą apie būtinumą atvesti pagonis į tikėjimą, Veblenas sukėlė sąmyšį tarp kolegų, paskelbdamas "Kanibalizmo pateisinimą" ir "Girtuoklio apologiją". Paklaustas, ar jis gina šiuos ydingus reiškinius, Veblenas mandagiai atsakė, kad jis tiesiog užsiimąs moksliniais stebėjimais. Dėstytojai ir studentai pripažino jo genijų, bet truputį privengė. Johnas Batesas Clarkas, jo mokytojas (kuriam buvo lemta tapti vienu žymiausių profesionalių ekonomistų Jungtinėse Valstijose), mėgo jį, tačiau laikė "nepritapėliu".

Šiam keistam ir talentingam "nepritapėliui" Carletone pasitaikė neįtikėtinai gera proga. Tarp Vebleno ir koledžo prezidento dukterėčios Ellenos Rolfe įsiplieskė romanas. Ji buvo inteligentiška, protinga ir savarankiška asmenybė, ir visai natūraliai jiedu palinko viens kito pusėn. Veblenas skaitė Elle-

nai Spenserį, atvertė ją į agnosticizmą ir įtikinėjo esant pirmąja vikingų karžygio Gange Rolfe palikuone.

Jiedu susituokė 1888 metais, bet jų sąjungai buvo lemta patirti daugybę vingių. Tam uždaram vyrui, galėjusiam dovanoti bet ką, tik kažin ar bent kiek meilės, regis, nuolat buvo reikalinga moters globa ir, be vienos kitos išimties (viena gražuolė pavadino jį "šimpanze"), jis patyrė jos su kaupu. Bet nė viena moteris neturėjo jam kokios nors reikšmės; Veblenas vargu ar buvo ištikimas Ellenai, ir ji ne kartą ir ne du buvo jį palikusi, — tai dėl netakto kalboje, tai dėl žiauraus elgesio su ja, tai dėl visiškos rezignacijos stengiantis suprasti jo paslaptingą ir intravertišką mąstyseną. Tačiau pats Veblenas daugelį metų vis siekdavo *rapprochement**, atvykdamas pas ją į butą, kur ji glausdavosi pabėgusi, iš anksto neįspėjęs, nešinas per ranką nukarusia juoda kojine ir teiraudamasis: "Ar šis drabužis jūsų, ponia?"

Baigęs Carletoną, Veblenas apsisprendė universitetinei karjerai. Čia ir prasidėjo ilgas, niekada nesibaigiąs vilčių žlugimas, žymėjęs visą jo profesinį gyvenimą. Veblenas tikrai nebuvo atkaklus, kovodamas dėl savo interesų, ir vis dėlto kažkokia nelemtis sekiojo jo pėdomis: sakysim, kartą jis susiruošė paprašyti buvusio studento pasiteirauti jam vietos miesto rūpybos organizacijoje New Yorke; studentas sutiko — bet tik dėl to, kad susirastų darbą pats. Bet tai nutiko jau daug vėliau. O kol kas Veblenas gavo vietą mažytėje Monona Academy Viskonsino valstijoje, o po metų, kai Monona buvo uždaryta visiems laikams, išvyko į Johno Hopkinso universitetą, tikėdamasis gauti stipendiją filosofijos studijoms. Nepaisant geranoriškų rekomendacijų, stipendija taip ir neišdegė, tad Veblenas persikėlė į Yale'o universitetą ir 1884 metais ten baigė doktorantūrą, gaudamas Ph.D. ir "broad a"**, bet jokių ateities garantijų ir jokių perspektyvų.

---

* *Rapprochement* (*pranc.*) — susitaikymas.

** "broad a" — t. y. JAV rytų pakrantės aukštuomenės tarsena.

Jis grįžo namo, sirgdamas Bostone susigriebta maliarija, ir dabar jam buvo reikalinga speciali dieta. Bet Veblenas buvo kas tik nori, tik ne dėkingas ligonis. Jis įsipykdavo šeimai, mat paimdavo arklį ir vežimaitį, kai šeimynykščiams jų labiausiai reikėdavo, ir dar aiškindavo jiems, kad jie visi džiovininkai ir kad jiems niekada nesiseks, nes yra nepakankamai nedori. Jis ištisai gulinėdavo ir dykinėdavo. "Jam pasisekė, — rašė jo brolis, — pasitraukti iš klano ir šeimos, kur šeimyninis susiklausymas ir vieningumas buvo tapę religija... Thorsteinas buvo vienintelis dykinėtojas labai padorioje bendruomenėje... Jis skaitė ir dykinėjo, dykinėjo ir skaitė."

Skaitė jis, aišku, viską: politinius traktatus, ekonomikos, sociologijos veikalus, liuteronų giesmių knygas, antropologijos darbus. Bet jo dykinėjimas stiprino izoliaciją nuo visuomenės, ji darėsi vis skaudesnė ir gilesnė. Jis dirbdavo atsitiktinius papildomus darbus, kartais knebinėdavosi prie kokių beprasmių išradimų, labai prieštaringai komentuodavo žymesniuosius įvykius, rinko herbarijus, šnekučiuodavosi su tėvu, parašė keletą straipsnių ir dairėsi darbo. Nerado. Mat nebuvo baigęs teologijos fakulteto ir todėl negalėjo dirbti religiniuose koledžuose; taip pat jam stigo elegancijos bei tinkamesnės išvaizdos, kad atsivertų kitų koledžų durys. Vedybos su Ellena, nemažam jos šeimos siaubui, bent iš dalies buvo ir būdas pasirūpinti pragyvenimu, tikėtasi, kad šitaip jis gaus ekonomisto vietą Atchison, Topeka ir Santa Fe geležinkelyje, kur jos dėdė buvo prezidentas.

Bet įsikišo kaprizingoji Vebleno nelemtis. Geležinkelis patyrė finansinių nesėkmių ir pateko bankų komisijos priežiūron — darbo vieta prapuolė. Atsirado kita, Iowa'os universitete, su jo Ph.D., rekomendaciniais laiškais ir žmonos giminystės ryšiais paskyrimas atrodė garantuotas. Bet ir šitos vietos nepasisekė gauti, mat jam labai pakenkė agnosticizmas ir įtaigumo stoka; nepasisekė gauti ir dar vienos vietos St. Olafo koledže, kurią atsakė tiesiog paskutinę minutę. Galėjai pamanyti,

kad piktos dvasios susimokė prieš Veblenį, versdamos likti jį atskirty.

Atsiskyrėlio gyvenimas tęsėsi septynerius metus, ir per visus tuos metus Veblenas iš esmės nieko nevcikė, tik skaitė. Galiausiai buvo sušauktas šeimos pasitarimas. Kaip bežiūrėtum, jam jau trisdešimt ketveri, o jis dar nebuvo turėjęs jokio padoraus darbo. Šeima nusprendė, kad reikia vėl imtis studijų, idant iš naujo pabandytų įeiti į akademinį pasaulį.

Jis pasirinko Cornellio universitetą ir 1891 metais įžengė į J. Laurence'o Laughlino kabinetą, pranešdamas "aš esu Thorsteinas Veblenas". Laughlinas, konservatyviosios ekonomikos teorijos šulas, turėjo smarkiai nustebti, atvykėlis buvo su meškėno kepure ir mūvėjo velveto kelnėmis. Bet kažkuo jis vis dėlto padarė įspūdį pagyvenusiam profesoriui. Šis nuėjo pas universiteto prezidentą ir išrūpino Veblenui specialią bendradarbio stipendiją, o po metų, kai duris atvėrė Chicago universitetas ir Laughliną priėmė kaip savo Ekonomikos fakulteto vadovą, šis drauge pasiėmė ir Veblenų su 520 dolerių alga per metus. Galima dar pridurti, kad Laughlinui mirus, jo svarbiausiu įnašu į ekonomikos teoriją pripažinta tai, kad jis Chicago universitetui parūpino Veblenų.

Chicago universitetas buvo ne tik pirmoji Vebleno darbovietė, sulaukus trisdešimt penkerių, bet ir pirmoji institucija, savotiškai atspindėjusi visuomenę, kurią jis rengėsi be gailesčio tyrinėti. Universitetą įkūrė Rockefelleris, ir populiari studentiška dainelė skambėjo taip:

Johnas D. Rockefelleris
Žmogus, kokie nesimėto;
Dovanoja atliekamus centelius
Č. universitetui.

Universitetas nebuvo, kaip kas nors galėjo manyti, atkaklaus konservatizmo tvirtovė. Jau veikiau tai buvo lyg koks finan-

sinio giganto reprezentacinis pastatas, kurį surentė ir į mokslo sferas įkėlė verslo pasaulis. Universiteto prezidentas buvo Williamas Raineyas Harperis, ambicingas vos trisdešimt šešerių metų vyras, kurį juo besižavįs Hinesas Page'as apibūdino kaip tipišką pramonės firmos vadovą. Harperio būta išties verslaus vadovo, kuris nedvejodamas iš kitų koledžų grobdavo geriausius žmones, viliodamas juos atlyginimais, todėl Chicago universitetui, kaip ir Standard Oil koncernui, jo gimdytojui, grynai didžiulių finansinių galimybių dėka pavyko sutelkti žymią Amerikos intelektualiojo kapitalo dalį. Visa tai vėliau sarkastiškai aprašys Vebleno plunksna, bet ta proga ir pats Veblenas pakliuvo į atitinkamą intelektualią aplinką. Universitete dirbo Albertas Michelsonas, kuriam buvo lemta nustatyti šviesos greitį su ligi tolei nežinomu tikslumu, fiziologas Jacques'as Loebas, sociologas Lloydas Morganas; čia buvo milžiniška biblioteka, pradėtas leisti naujas ekonomikos žurnalas.

Veblenį ėmė pastebėti. Jo didžiulė erudicija pelnė pripažinimą. "Antai eina dr. Veblenas, kuris moka dvidešimt šešias kalbas", — sakydavo kuris studentas. Žinomas mokslininkas Jamesas Haydenas Tuftsas, kartą netikėtai užėjęs pas jį į egzaminą, pasakojo: "Kai aš įėjau, egzaminas buvo prasidėjęs ir kažkas, man nepažįstamas, uždavinėjo klausimus. Pasirodė, kad jo šneka yra lėčiausia iš visų, kokias tik buvau girdėjęs, — tiesiog vargiai galėjai išlaikyti atmintyje klausimo pradžią, laukdamas pabaigos. Bet po minutės aš ėmiau pastebėti, kad susidūriau su aštriu protu, kuris skverbiasi į fundamentalias problemas, neatskleisdamas savo paties pažiūrų, išskyrus pasiryžimą prisikasti iki dalykų esmės".

Tačiau jo atsiribojusi asmenybė buvo neprieinama. Niekas nežinojo, ką jis apie viską galvoja: Žmonės klausdavo jo žmonos, ar jis iš tikrųjų socialistas; jai tekdavo atsakyti, jog ir pati nežinanti. Jis niekuomet nenusimesdavo savo šarvų, visada buvo ginkluotas mandagiu, gerai valdomu objektyvumu, kuriuo nuplėšdavo nuo pasaulio emocinį apvalkalą, ir geroku atstumu laikydavo tuos, kuriems labai norėjosi prasiskverbti

pro jo asmens skydą. "Profesoriau Veblenai, pasakykite man, — kartą paklausė vienas studentas, — ar jūs apie ką nors galvojate rimtai?" "Taip, — atsakė jis suokalbininko šnabždesiu, — bet niekam to nesakykite."

Auditorijon — tai vėlesnių metų, bet taikliai šį žmogų apibūdinantys faktai — jis ateidavo išvargęs ir sunykęs po ilgo vakarojimo prie knygų ir, švystelėjęs ant stalo stambų vokišką tomą, jo puslapius imdavo sklaidyti nervingais pirštais, pageltusiais nuo vienintelės tuštybės — potraukio brangioms cigaretėms. Dvasininkas Howardas Woolstonas, buvęs studentas, šitaip aprašo užsiėmimą: "Žemu gergždžiančiu balsu jis pradėjo pasakoti apie senovės germanų kaimų ūkį. Štai jis priėjo prie kelių teisiškai nelegalių sumanymų, kuriuos įvedė kylanti aristokratija, o aprobavo dvasininkija. Jo lūpas iškreipė sardoniška šypsena, akyse šmėsčiojo pikti kipšiukai. Su kandžiu sarkazmu jis išnagrinėjo suktą prielaidą, esą aristokratų norai buvo Dievo valia. Jis nurodė panašių potekščių esant ir šiuolaikinėse institucijose. Ir tyliai sukikeno. O paskui, grįžęs prie istorijos, dėstė toliau".

Deja, ne visi įvertino tokį Vebleno mokymo stilių. O jam kuo studentų būdavo mažiau, tuo geriau, jis nė nesistengdavo pagyvinti diskusijos; faktiškai, matyt, patikdavo atsikratyti jais. Kartą vienos religingos studentės jis paklausė, kokia yra josios bažnyčios vertė jai pačiai, jei matuotume tą vertę alaus statinaitėmis, o kitai, stropiai konspektuojančiai jo pasakojimą ir paprašiusiai pakartoti vieną sakinį, atsakė, girdi, sakinys, jo manymu, nevertas pakartojimo. Jis murmėdavo, kalbėdavo nerišliai, nukrypdavo nuo temos. Jo grupės mažėdavo; vienoje kartą liko tik vienas studentas, o vėliau ir kitame universitete raštelis ant durų su tekstu "Thorsteinas Veblenas, nuo 10 iki 11 val., pirmadieniais, trečiadieniais ir penktadieniais" palaipsniui buvo ištaisytas į tokį: "pirmadieniais, nuo 10 iki 10.05".

Bet tiems nedaugeliui, kurie atidžiai klausėsi nuobodaus monotoniško balso, atpildas buvo jo unikali individualybė.

Kartą vienas studentas atsivedė svečią, kuris po to pasakė: "Na, tai tiesiog šiurpino. Tas balsas galėtų būti numirėlio, kalbančio be galo lėtai, ir jei iš po tų nuleistų vokų nesklistų akių šviesa, — pagalvotum, kad taip ir yra. Tačiau, — pridūrė studentas, — tie, kas diena dienon klausėsi jo, jau žinojo, kad tokia neįprasta kalbos maniera nuostabiai tiko perteikti bešališką ir truputį pašaipų intelektą, aižantį regimas daiktų formas. Tas bešališkas, laisvai klajojantis intelektas traukė, ir vis dėlto jautei jį priklausant suluošintai asmenybei. Jo moksliškas protas buvo nepaprastas ir žavus. Atmintyje jis saugojo ir tokias smulkmenas, kurios galėtų būti neįveikiamos daugeliui protų ir taptų savitikslėmis; kartu jis niekada neprarasdavo nuostabaus sugebėjimo brėžti didžiules schemas. Tylus balsas per vieną minutę galėjo kuo išradingiausiai pasinaudoti truputėliu kasdienio žargono arba populiariu dvieiliu, taip paryškindamas reiškiamą nuomonę, ir čia pat posmas po posmo deklamuoti lotynišką viduramžių giesmę".

Jo namų ūkis buvo tokia pat painiava, kaip ir politinė ekonomija, kurią jis siekė išnarplioti. Jis gyveno Chicago su žmona Ellena, bet tai netrukdė jam gana įžūliai — prezidento Harperio nepasitenkinimui — flirtuoti. Kai Veblenas nuėjo taip toli, kad išvyko į užsienį su svetima moterimi, jo padėtis universitete tapo nebetoleruotina. Jis ėmė dairytis kitos vietos.

Chicago Veblenas praleido keturiolika metų, galiausiai 1903 metais ėmęs gauti didžiulę tūkstančio dolerių algą. Bet tie metai nepraėjo veltui, pagaliau jo nepasotinamai smalsus, godžiai imlus protas ėmė reikštis rezultatais. Talentinga esė serija ir dviem įspūdingom knygom jis pelnė pripažinimą visoje šalyje, tiesa, galbūt daugiau dėl savo keistumo, nei dėl ko kito.

Pirmąją knygą Veblenas parašė keturiasdešimt dvejų metų. Jis dar vis buvo eilinis, kukliai apmokamas dėstytojas ir tais metais kreipėsi į prezidentą Harperį, prašydamas padi-

dinti algą įprastais keliais šimtais dolerių. Harperis atsakė, kad Veblenas per menkai garsinęs universitetą, o Veblenas atkirto, girdi, jis ir neketinęs to daryti. Jei Vebleno nebūtų užtaręs Laughlinas, anas būtų išėjęs, na o jei taip būtų atsitikę, tai prezidentas Harperis būtų netekęs didžiausio savo universiteto garsintojo. Mat Veblenas kaip tik rengėsi išleisti *Dykinėjančios klasės teoriją* (*The Theory of the Leisure Class*). Nėra jokių užuominų, kad šia knyga jis tikėjosi ypatingai nustebinti; jis jau buvo skaitęs ją kai kuriems savo studentams, sausai pastebėdamas, kad jie laiko ją daugiaskiemene, jam teko ją keliskart perrašyti, kol leidėjai sutiko priimti tekstą. Bet visai netikėtai knyga sukėlė sensaciją. Williamas Deanas Howellsas paskyrė jai dvi ilgas recenzijas, ir veikalas tiesiog per vieną naktį tapo to meto inteligentų *vade mecum**, kaip vienas žymus sociologas pasakė Veblenui, "ji sukėlė rytietišką sąmyšį".

Nereikia stebėtis, kad kūrinys sukėlė tokį susidomėjimą — dar nebuvo taip blaiviai analizuojančios, taip kandžiai parašytos knygos. Galėjai atsiversti ją kur papuola ir kikenti, skaitydamas piktas įžvalgas, dygliuotas frazes ir negailestingą nuomonę apie visuomenę, kurioje absurdas, žiaurumas ir barbariškumas patogiai įsitaisę šalia savaime suprantamų, papročių nugludintų ir tokių įprastų gyvensenos dalykų. Efektas buvo sukrečiantis, groteskiškas ir komiškas, o pats žodžių parinkimas — tiesiog puikus. Štai nedidelė ištrauka:

> ...Pasakojama, kad Prancūzijos karalius... atsisveikino su gyvenimu vien dėl to, kad, laikydamasis gero tono, buvo net per daug morališkai tvirtas. Kažkur pasišalinus patarnautojui, kurio pareiga buvo prireikus perkelti savo viešpaties krėslą į kitą vietą, monarchas nesiskųsdamas liko

* *Vade mecum* (*lotyn.*) — eik su manim; kurios nors srities žinynas, vadovas, informacinė knyga.

sėdėti priešais židinį, dėl ko jo karališkasis asmuo bevilti-škai apskrudo. Užtat taip elgdamasis jis išgelbėjo savo Itin Karališkąją Didenybę — liko nesuteptas liokajų rankų.

Dauguma žmonių knygą traktavo vien kaip aristokratijos klasių papročių satyrą ir įspūdingą ataką prieš turtingųjų kvailystes bei silpnybes. Jei žiūrėtume paviršutiniškai, tokia ji ir atrodė. Savo barokine proza Veblenas išplėtojo teiginį, kad dykinėjančioji klasė pranašumą prieš kitus demonstruoja išlaidaudama, nesvarbu — daug ar mažai, ir kad dėl to jos skiriamojo požymio — dykinėjimo — ji patiria tuo didesnį malonumą, kuo labiau atkreipia publikos dėmesį. Pasitelkus begalę pavyzdžių, knygoje negailestingai tyrinėjamas požiūris, kada "brangesnis" būtinai reiškia "geresnį". Štai pavyzdys:

> Mes visi nuoširdžiai ir be jokių negerų abejonių jaučiamės dvasiškai pakylėti, kai kasdienį maistą valgome, net tarp keturių savo namų sienų, naudodamiesi rankų darbo sidabro įrankiais, arbatą gerdami iš rankomis nuspalvintų porceliano puodelių (dažnai abejotinos meninės vertės) virš brangiai kainavusios staltiesės. Bet koks sąlygų pablogėjimas, lyginant su tomis, prie kurių šiuo požiūriu esame įpratę, yra tarsi skaudus mūsų žmogiškojo orumo įžeidimas.

Didžioji knygos dalis ir buvo skirta kruopščiai ištirti mūsų kasdienio gyvenimo ekonominę psichopatologiją: piniginio padorumo kanonai čia apibrėžti taip išsamiai ir neįprastai, lyg būtų ką tik atkasti archeologiniai radiniai. Tą knygos didžiumą galėjai skaityti tiesiog gardžiuodamasis; šalyje, kur klesti reklama ir būtina neatsilikti nuo Džounsų, nieko kito ir nelieka, kaip tik linguoti galva ir liūdnai gėrėtis tiksliu savo portretu.

Tačiau mūsų polinkio demonstruoti save aprašymas, kad ir koks taiklus ar juokingas, buvo ne daugiau kaip iliustraci-

nė knygos medžiaga. Pati knyga, kaip sako pavadinimas, — tai dykinėjančios klasės *teorijos* studija. Žinoma, Veblenas galėjo pasitenkinti pradėta kelione, komentuodamas ir dar paradoksalesnius vietos kraštovaizdžio reginius, bet jam rūpėjo galutinė tos kelionės stotis — tokie klausimai, kaip, pavyzdžiui, "kokia yra ekonominė žmogaus prigimtis? Kaip atsitinka, kad jam kuriant savo bendruomenę atsiranda dykinėtojų klasė? Kokia yra paties dykinėjimo ekonominė prasmė?"

Klasikinio tipo ekonomistai į tokius klausimus atsakinėtų bendrais sveiko proto terminais. Pasaulį jie regėjo individų, racionaliai siekiančių pagerinti savo padėtį, požiūriu. Kartais, kaip, pavyzdžiui, Malthuso beviltiškai besidauginančių darbo žmonių atveju, viršų paimdavo gyvuliška žmogaus prigimtis, tačiau apskritai visuomenę klasikai vaizdavo kaip mąstančių būtybių sambūrį. Konkurencinėje kovoje vieni kilo į viršų, kiti likdavo apačioje, ir tie, kuriems pasisekė ar kurie buvo gana sumanūs, kad prakustų, labai natūraliai naudodavosi savo turtu taip, kad triūsti tektų kuo mažiau. Viskas buvo be galo paprasta ir visiškai pagrįsta.

Tačiau toks žmonių bendruomenės suvokimas Veblenui menkai ką tereiškė. Jis anaiptol nebuvo tikras, kad jėgos, jungiančios visuomenę į visumą, yra racionaliai apskaičiuojamų savanaudiškų interesų sąveika, jis net nebuvo iki galo įsitikinęs, kad pats dykinėjimas yra vertinamas labiau nei darbas. Dėka savo apsiskaitymo jis buvo susipažinęs su bendruomenėmis, į kurias šiaip jau retai atkreipiamas dėmesys: Amerikos indėnais, Japonijos ainais, Nilgiri kalvų todais ir Australijos bušmėnais. Paprastose šių tautelių ekonomikose, atrodė, visai nėra dykinėjančių klasių. Dar labiau stebino, jog tose bendruomenėse, kuriose išlikimo kaina buvo darbas, kiekvienas jos narys, kokia bebūtų jo funkcija, dirbo nė kiek nesijausdamas, kad jo triūsas gali jį žeminti. Deramą tų bendruomenių ūkių funkcionavimą užtikrino ne samprotavimai apie pelną ir nuostolius, o visiškai suprantamas didžiavimasis meis-

triškumu bei tėviškas rūpinimosi ateities kartomis jausmas. Vyrai rungėsi pralenkti kits kitą kasdieniuose darbuose, ir jei darbo vengimas — dykinėjimas — ir buvo atleidžiamas, tai gerbiamas jau tikrai nebuvo.

Bet įdėmiam Vebleno žvilgsniui atsivėrė ir kitokios rūšies bendruomenės. Polineziečiai, senieji Islandijos gyventojai, šogunatai feodalinėje Japonijoje buvo kitokio pobūdžio ikiindustrinės visuomenės: jose aiškiai tarpo dykinėjančios klasės. Pažymėtina, kad tai nebuvo tinginių klasės. Priešingai, jų nariai buvo vieni iš labiausiai užsiėmusių tose bendruomenėse. Tačiau visas jų "darbas" buvo grobikiškas: jie savo turtus *užgrobdavo* jėga arba klasta ir prie turto gamybos proceso neprisidėdavo nei sunkiu darbu, nei meistriškumu.

Nors dykinėjančios klasės pasiimdavo savo dalį, mainais neatlikdamos jokių produktyvių paslaugų, jos tai darydavo bendruomenei visiškai pritariant. Esmė čia ta, jog tos bendruomenės buvo ne tik pakankamai pasitikinčios savimi, kad išlaikytų negamybinę klasę, bet ir pakankamai energingos, kad žavėtųsi ja; į tuos, kurie iškilo iki dykinėjančiųjų gretų, buvo žiūrima toli gražu ne kaip į niekam tikusius ar kokius sugedėlius, priešingai — jie buvo laikomi stipriaisiais ir gabiaisiais.

Visa evoliucija baigėsi tuo, kad požiūris į darbą iš esmės pakito. Dykinėjančios klasės veiklą — turto įgijimą jėga — imta laikyti garbinga ir kilnia. Tuo pačiu, pagal kontrasto taisyklę, tikras darbas pasidarė niekinamas. Varginantis darbo pobūdis, kurį klasikiniai ekonomistai manė esant būdingą pačiai žmogaus prigimčiai, Vebleno nuomone, buvo kadaise garbingo gyvenimo būdo išsigimimas, įsigalint grobimo dvasiai; jei bendruomenė žavisi bei aukština jėgą ir grubią narsą, tai ji negali aukštinti žmogaus triūso.

O koks viso to ryšys su Amerika arba Europa? Nemenkas. Nes šiuolaikinis žmogus, Vebleno akimis žiūrint, tėra tik jo barbariškųjų protėvių šešėlis. Vargšas Edgeworthas sudrebėtų, išgirdęs tokią nuomonę, mat ji reikštų nei daug, nei ma-

žai, o tik išvadą, kad vietoj jo malonumų ieškojimo mašinų turėtų veikti kariai, vadai, žyniai, pėdsekiai ir visa už jų susispietusi nuolanki, pagarbios baimės apimta paprasta liaudis. "Laukinio gyvenimo drausmė, — rašė Veblenas vienoje vėlesnėje esė, — buvo nepalyginamai ilgiau už visas kitas trukusi ir, matyt, įtempčiausia vystymosi fazė visoje žmonijos gyvavimo istorijoje; taigi dėl paveldimumo žmogaus prigimtis tokia ir tebėra, neišvengiamai tokia ir bus — laukinė žmogaus prigimtis".

Taigi moderniame gyvenime Veblenas regėjo praeities palikimą. Dykinėjančioji klasė pakeitė savo užsiėmimą, ištobulino metodus, tačiau jos tikslas liko tas pats — plėšikiškas gėrybių grobimas nedirbant. Ši klasė, žinoma, dabar nebegrobia turtų arba moterų, *šitos* barbarybės nebėra. Bet dabar ji gviešiasi pinigų, ir jų kaupimas bei gausus arba rafinuotas naudojimas tapo šiuolaikiniu ant vigvamo sukabintų skalpų pakaitalu. Dykinėjančioji klasė ne tik pati seka įsisenėjusiu grobimo pavyzdžiu, bet ją dar skatina ir senoji žavėjimosi asmenine jėga nuostata. Visuomenės akyse dykinėjančiosios klasės nariai tebėra karingesni ir grasesni už kitus, todėl likusioji pilka liaudis tuos geresniuosius beždžioniauja. Visi — eilinis darbininkas, viduriniosios klasės miesčionis ir kapitalistas — demonstratyviai naudodami pinigus, o faktiškai demonstratyviai juos švaistydami — siekia parodyti savo grobuonišką šaunumą. "Norint pasirodyti visuomenės akyse, — aiškino Veblenas, — būtina pasiekti tam tikrą, tiksliai neapibrėžtą, visuotinai priimtą turto standartą; lygiai kaip ankstesnėje grobimo stadijoje barbarų bendruomenės žmogui reikėjo pasiekti priimtą jo gentyje fizinės ištvermės, sumanumo ir ginklo valdymo standartą." Analogiškai modernioje visuomenėje visi ne tik varžosi dėl nuožmaus pranašumo savo amžininkų akyse, bet ir — o tai to paties proceso kita pusė — "instinktyviai" jaučia niekinantį požiūrį į visus kitus negrobikiškus egzistavimo būdus, tokius kaip darbas.

Ar tai skamba nenatūraliai? Mums neįprasta apie save galvoti kaip apie barbarus ir mums nepatinka, jei kas mus su jais lygina, ar tiesiog šaipomės iš tokio palyginimo. Bet kad ir koks keistas bebūtų šitoks gretinimas, Vebleno stebėjimuose yra tiesos grūdas. Visuomenė *iš tikrųjų* menkina fizinį darbą, supriešindama jį su "kilnesniu" užsiėmimu įstaigų kabinetuose. Turtas *iš tikrųjų* dažniausiai kaupiamas — bent jau tada, kai tai daryti sekasi — gerokai pralenkiant racionalius poreikius. Mums nebūtina pripažinti antropologinių Vebleno argumentų (kai kurie jų silpnoki, turint galvoje šiuolaikinius pirmykščių bendruomenių tyrimus), kad galėtume naudotis šia pagrindine jo išvada: ekonominio elgesio motyvus daug geriau suvokiame paisydami giliai slypinčių nelogiškumų, negu pasitelkdami devynioliktojo šimtmečio išdailintus racionalumo bei sveiko proto argumentus.

Nėra prasmės gilintis, kokie tie nelogiškumai — psichologiniai ar antropologiniai. Pakaks pastebėti, jog kai bandome atsekti savo veiksmų ištakas, atsiduriame podirvyje, glūdinčiame daug giliau už gražučius malonaus racionalumo aiškinimus. Antai Robertas ir Helena Lyndai savo klasikiniame veikale *Vidurmiestis* (*Middletown*) atskleidė, kad Didžiosios krizės metais visi žmonės, išskyrus vargingiausiąją darbininkų klasės dalį, išlaidas maistui ir drabužiams sumažino pirmiau, negu ėmėsi mažiau eikvoti kai kuriems "būtiniems" prabangos dalykams; o apie šiuolaikinių viduriniųjų ir aukštesniųjų klasių savęs demonstravimą vardan demonstravimo pakankamai byloja bet kurio žurnalo reklaminiai puslapiai. Niekas neišvengia konkurencinio lenktynių viruso, ir todėl grobuoniškų Vebleno barbarų nuostatos, nors tik literatūrine prasme, padeda mums suprasti mūsų pačių nuostatas.

Dabar galime padaryti ir galutinę išvadą. Pažiūra į žmogų kaip į menkai civilizuotą barbarą ne tik paaiškina, kodėl egzistuoja dykinėjančios klasės ir kodėl savęs demonstravimo išlaidos laikomos normaliomis. Ji taip pat parodo būdą ir kaip

perprasti pačią socialinės tarpusavio priklausomybės esmę. Juk ankstesniesiems ekonomistams ne kažin kaip sekėsi paaiškinti, kas susieja visuomenę į visumą, kai galingi ją sudarančių klasių interesai tokie skirtingi. Tarkime, Marxas teisus, ir proletariatas tikrai buvo visiškai ir nesutaikomai priešiškas kapitalistams, tai kas tada trukdė revoliucijai kilti tuoj pat? Veblenas turi paruošęs atsakymą. Žemesniosios klasės nėra priešiškai nusiteikusios aukštesniųjų klasių atžvilgiu, abu sluoksniai susieti neapčiuopiamais, bet be galo tvirtais bendrų nuostatų ryšiais. Darbininkai nenori atsikratyti valdytojų, jie trokšta *rungtis* su jais. Jie patys nenoromis sutinka su bendra nuomone, kad jų atliekamas darbas lyg ir mažiau "garbingas" negu jų vadovų darbas, ir jų tikslas nėra išsigelbėti nuo aukštesniosios klasės, bet, priešingai, — įsijungti į ją. Dykinėjančios klasės teorija sudaro socialinio stabilumo teorijos esmę.

Po to, kai 1899 metais išėjo *Dykinėjančioji klasė*, Veblenas įgijo vardą — nors daugiau kaip satyrikas nei ekonomistas. Radikalai ir intelektualai garbino jį, bet jis jų pagyrimus niekino. Tuo tarpu kolegos, ekonomistai, vis dar laužė galvas, ar jis ne socialistas, ir dvejojo, kaip į jį žiūrėti — rimtai ar ne. Jų sutrikimas pateisinamas: Veblenas vienu sakiniu gyrė Marxą, kitu — kritikavo, o jo rimčiausius visuomenės vertinimus dažnai paslėpdavo savotiškas intelektualus juokavimas, kurį galėjai palaikyti arba nesveiku humoru, arba be galo atvirai reiškiamu požiūriu.

Tuo tarpu Veblenas rengė kitą knygą — savąjį verslo sistemos apibūdinimą. "Knyga, kuria aš, manau, išsiskirsiu, — rašė jis savo pažįstamai, poniai Gregory, — yra dar labiau 'už', arba, kaip sako mano draugai, skaitę ją, 'šalia' temos. Ji vadinasi *Verslo įmonės teorija* (*The Theory of Business Enterprise*) — tai klausimas, kuriuo aš galėsiu laisvai be jokių suvaržymų teoretizuoti, nes manęs nesaistys faktai."

Naujoji knyga pasirodė 1904 metais. Rėmėsi ji faktais ar ne, bet buvo dar ryškesnė ir net keistesnė už pirmąją. Rodėsi, kad joje dėstomos pažiūros apskritai neturi ryšio su sveiku protu. Nuo pat Smitho laikų kiekvienas ekonomistas kapitalistą laikė svarbiausiu veikėju ekonomikos scenoje, gerai tai ar blogai, bet būtent jis buvo visuotinai pripažintas pagrindinis ekonominės pažangos variklis. Atėjus Veblenui, viskas susijaukė. Verslininkas ir toliau buvo centrinė figūra, bet tik jau ne variklis. Dabar jis charakterizuojamas kaip sistemos *sabotuotojas*!

Ką ir kalbėti, tik labai ekscentriškas požiūris į visuomenę galėjo pateikti tokį sąmyšį keliantį vertinimą. Veblenas pradėjo ne nuo interesų konflikto, kaip tai darė Ricardo, Marxas arba karalienės Viktorijos laikų ekonomistai; jis pradėjo viena pakopa žemiau, ne žmonių, o technologijos lygmeny. Itin žavėjęsis mašinomis, visuomenę jis regėjo valdomą mašinų, supančiotą jų sukelto standartizavimo, paklūstančią jų reguliarių procesų ciklams, priklausomą nuo jų diktuojamo tikslumo ir punktualumo. Dar daugiau — ir patį ūkinį procesą jis traktavo kaip iš esmės savo turiniu mechaninį. Ekonomika reiškė gamybą, o gamyba reiškė, kad, gaminant prekes, atitinkamai lyg mašina yra sukabinama ir visuomenė. Tokiai visuomenės mašinai, žinoma, būtini prižiūrėtojai — technikai ir inžinieriai, patvarkantys, kas reikia, kad būtų užtikrintas kuo efektyviausias visų dalių veiklos koordinavimas. Bet, apskritai imant, teisingiausia būtų visuomenę įsivaizduoti kaip gigantišką, tačiau visiškai bejausmį mechanizmą, labai specializuotą, labai gerai suderintą žmogiškąjį laikrodžio mechanizmą.

Kur tada verslininko vieta šioje schemoje? Mat verslininko interesas daryti pinigus, o tuo tarpu mašina ir jos inžinieriai neturi jokio kito tikslo — vien gaminti prekes. Jei mašina veikia gerai ir yra suderinta, kur vieta žmogaus, kurio vienintelis tikslas — pelnas?

Abstrakčiau žiūrinti, tos vietos nėra. Mašinai nerūpi vertės ir pelnai, ji išleidžia materialines gėrybes. Todėl verslininkui čia nėra ko veikti, kol jis nepersikvalifikuos į inžinierius. Tačiau kaip dykinėjančios klasės narys jis nesuinteresuotas būti inžinierium, jis nori kaupti. O tai yra kažkas tokio, kam mašina apskritai nenumatyta. Todėl verslininkas savo tikslą pasiekia ne veikdamas pagal visuomeninės mašinos taisykles, o susimokydamas prieš ją! Jo funkcija yra ne padėti gaminti prekes, bet sukelti pertrūkius nuolatiniame produkcijos sraute, kad vertės imtų svyruoti, ir jis galėtų pasinaudoti tais sutrikimais, gaudamas pelną. Tuo tikslu patikimo kaip mašina pasaulinio gamybos aparato viršuje verslininkas surenčia kredito, paskolų bei įsivaizduojamo kapitalizavimo antstatą. Apačioje visuomenė mašinaliai juda pagal nusistovėjusią tvarką; viršuje gi finansų antstatas svyruoja ir kaitaliojasi. Ir šiam realiam finansiniam pasauliui sūpuojantis, galimybės pelnui nuolatos tai atsiranda, tai išnyksta, tai vėl atsiranda. Tačiau tokia pelno siekimo kaina yra didelė, visuomenės pastangoms rūpintis savimi nuolatos kenkiama, jos trikdomos, net tyčia klaidinant nukreipiamos į šalį.

Iš pirmo žvilgsnio šitokia tezė vos ne šokiruojanti. Teigti, kad verslininkai turi veikti *prieš* gamybos interesus, daugiau nei erezija. Pagaliau tai tiesiog kvaila.

Bet, prieš atmesdami šią teoriją kaip aštraus ir, sakytum, iškreipto proto vaisių, dar kartą žvilgtelėkime į sceną, kurioje Veblenas surado savo objektą. Tai buvo, prisiminkime, Amerikos pramonės laikai, kuriuos Matthew Josephsonas vykusiai pavadino plėšikų magnatų metais. Jau matėme pavyzdžių apie aroganciją ir keistą, nepaaiškinamą galią, kuria disponavo verslo titanai visai kaip dauguma barbarų vadų, ir žinome, kaip toli jie išdrįsdavo nueiti, siekdami dažnai grobikiškų tikslų. Ir nors tai yra grūdai Veblcno malūnui, jų nepakanka tvirtinimui apie sabotažą pateisinti. Šiuo tikslu turime atkreipti dėmesį į dar vieną plėšikų magnatų trūkumą: *tiems vyrams nerūpėjo prekių gamyba.*

Tai galima iliustruoti vienu 1868 metų incidentu. Tuokart Jay Gouldas grūmėsi su Vanderbiltu dėl Erie geležinkelio kontroliavimo; ūkio istorija užfiksavo spalvingą epizodą, kai Gouldas ir jo žmonės buvo priversti sprukti valtimi į kitą Hudsono upės krantą ir užsibarikaduoti viename New Jersey viešbučių. Tiktai mus čia domina ne tas primityvus įgudviejų susirėmimas, o visiškas abejingumas pačiam geležinkeliui. Antai grumdamasis su Vanderbiltu, Gouldas gavo laišką iš geležinkelio valdytojo, kuriame šis rašė:

> Geležiniai bėgiai suskilinėjo, atšoko sluoksniais, nusidėvėjo taip, kaip dar niekada nėra buvę sudėvėti, ir vargu ar beliko bent mylia kelyje tarp Jersey City ir Salamanca arba Buffalo, kur būtų saugu važiuoti traukiniais normaliu greičiu, daugybę kelio atkarpų galima saugiai pravažiuoti tik sumažinus visų traukinių greitį iki 10 ar 15 mylių per valandą.

Kai avarijų ėmė dažnėti, vienas tos linijos viceprezidentų pasakė: "Žmonės gali patys pasirūpinti savimi. Jiems tai seksis bent jau ne blogiau, kaip man rūpintis geležinkeliais", — jis turėjo galvoje karštligiškas pastangas durstyti yrančius geležinkelio finansus.

Gouldas nebuvo išimtis. Retai kuris iš Amerikos finansų aukso amžiaus herojų bent kiek rimčiau domėjosi tų pamatų, ant kurių laikėsi jų akcijų, obligacijų ir kreditų struktūra, solidumu. Vėliau Henry Fordas pradės itin smarkiai į gamybos reikalus įnikusių pramonės vadovų epochą, bet Harrimanai, Morganai, Frickai ir Rockefelleriai kur kas labiau domėjosi milžinišku neapčiuopiamo turto manipuliavimu negu prekių gamybos verslo banalybe. Antai Henry Villardas 1883 metais buvo plačiai išgarsintas kaip verslo didvyris; tais metais jis įkalė Auksinę bėgvinę, užbaigdamas savo didžiąją transžemyninę Northern Pacific liniją. Jį džiaugsmingai sveikino

tūkstančiai susirinkusiųjų, indėnų vadas Sėdintis Jautis (tam renginiui specialiai išleistas iš kalėjimo) oficialiai užleido savosios Sioux genties medžioklės plotus geležinkeliui, o ekonomistai paskelbė, kad Villardo finansinės nuodėmėlės — menkniekis, palyginus su jo, organizatoriaus, genijum. Bet gerbėjai pasijustų visai kitaip, jei žinotų apie laišką, kurį parašė konkuruojančios geležinkelio linijos žmogus, Jamesas Hillas. Šis į Villardo imperiją žvelgė ne taip entuziastingai pareikšdamas: "...linijos nutiestos tinkamose apylinkėse, dalis jų turtingos ir gamina daug pervežamos produkcijos; tačiau jų virtimas tikru kapitalu dar toli ateityje, o maršrutų ir reljefų parinkimas yra klaikus. *Praktiškai tos linijos turėtų būti nutiestos iš naujo*".

Arba dar vienas pavyzdys: United States Steel Corporation įkūrimas 1901 metais. Vebleno akimis, plieno kombinatas buvo didžiulė visuomeninė plieną gaminanti mašina, fabrikų, aukštakrosnių, geležinkelio linijų ir rūdos kasyklų kompleksas, valdomas bendrai, kad koordinuojamų procesų veikla būtų kuo efektyvesnė. Bet U.S.Steel korporaciją "sukūrusių" žmonių akimis šis motyvas buvo tik antraeilis. Galiausiai atsiradusios bendrovės-monstro fizinis kapitalas buvo maždaug 682 milijonų dolerių vertės, tačiau jam sutelkti obligacijų išplatinta už 303 milijonus dolerių, privilegijuotųjų akcijų už 510 milijonų ir paprastųjų akcijų už 508 milijonus dolerių. Kitaip tariant, finansinė bendrovė buvo dvigubai "didesnė" nei realioji, ir už jos paprastųjų akcijų neslypėjo nieko, išskyrus vos juntamą "reputacijos" aromatą. Ir vis dėlto, kurdami šias neapčiuopiamas vertybes, J. Morgan and Company uždirbo 12,5 milijonų dolerių komisinių, o bendrovės steigėjų pelnas iš akcijų pasirašymo sudarė 50 milijonų dolerių. Iš viso paleisti korporaciją veikti kainavo 150 milijonų dolerių. Visa tai dar būtų galima pateisinti, jei naujoji monopolija tarnautų tikslui, apie kurį kalbėjo Veblenas, — veiktų kaip neregėtai efektyvi mašina gaminti plienui. Bet taip nebuvo. Dar trylika

metų plieniniai bėgiai kainavo 28 dolerius už toną, tuo tarpu jų gamybos kaštai nesiekė nė pusės tos sumos. Kitaip tariant, visa ši technologinio suvienijimo teikiama nauda buvo prarasta stengiantis išlaikyti vien tikėjimu paremtus finansus.

Anų laikų šviesoje Vebleno teorija neatrodo dirbtinė. Ji gėlė, kadangi veiklą, kuri buvo laikoma intelektualinio sudėtingumo viršūne, apibūdino kaip laukinį ritualą. Tačiau esminė Vebleno tezė buvo pernelyg gausiai paremta faktais: didžiųjų verslo tūzų funkcija tikrai smarkiai skyrėsi nuo funkcijų žmonių, faktiškai tvarkiusių gamybos mechanizmą. Įžūlios finansinės gudrybės prekių gamybos srautą, be jokios abejonės, sutrikdydavo ne mažiau, negu paskatindavo.

Gana keista, kad knyga sukėlė mažesnį furorą nei *Dykinėjančios klasės teorija. Verslo įmonei* taip ir nepavyko tapti ne vien profesionalus, bet ir vienu ypu šalies inteligentiją pavergusia knyga, kaip kad pasisekė pirmajai. Ji gerokai sudėtingesnė, specialesnė, joje net yra keletas formulių, matyt, stengiantis kolegoms įrodyti, kad Veblenas, jei tik panori, geba rašyti ir "specialius" ekonominius tekstus. Bet šios knygos bešališka ir beaistrė poza slepia priešiškumą, kurio negali nepastebėti. Verslininkai Veblenui iš esmės — grobuonys, kiek nuodugniai ir logiškai jie ar jų gynėjai bedangstytų savo veiklą pasiūlos, paklausos ar ribinio naudingumo argumentais. Vėliau esė "Pramonės kapitonas" Veblenas aprašė, kokį jis iš tikrųjų regįs verslininką; ištrauka paaiškina, ką reiškia frazė "budrus laukimas", kai šis terminas vartojamas įmonininko funkcijai apibūdinti:

> Be abejonės, "budraus laukimo" terminas pirmiausia vartotinas apibūdinti sąmonės struktūrą rupūžės, kuri jau subrendo ir sau skirtą vietą rado kokioje nors intensyvesnio judėjimo juostoje, kur daugybė musių ir vorų zuja pirmyn atgal, sutikdami visareginčios ir maloningos Apvaizdos jiems skirtą lemtį. Tačiau be didelių pastangų šį terminą

galima vartoti ir nusakant susiklosčiusią tvarką, kai patikimais verslo principais vadovaujasi pramonės tūzai. Šitaip įsikūrusios rupūžės fizionomijoje atsispindi neabejotina, miela gerovė, o malonūs gabaritai, rodos, patikina nedvejotinu lyg piramidė minėtų principų stabilumu.

Tačiau *Verslo įmonės teorija* išvengė tokios retorikos, kadangi Veblenas turėjo rimtą tikslą — pateikti socialinių pokyčių teoriją. Kalbant tiksliau, tai buvo verslininko ir jį palaikiusios sistemos visiško išnykimo teorija. Veblenas tikėjo, kad verslo lyderių dienos suskaičiuotos, kad, nepaisant jų galybės, prieš juos rikiuojasi grėsmingas varžovas. Tai ne proletariatas (*Dykinėjančioje klasėje* buvo parodyta, kaip žemutinių sluoksnių gyventojai žiūri į savuosius lyderius), bet kur kas galingesnis priešas — mašina.

Juk mašina, manė Veblenas, "atmeta antropomorfinius mąstymo įpročius". Ji priverčia žmones mąstyti tiksliomis, išmatuojamomis realios tikrovės kategorijomis ir neužsiimti prietarais bei gamtos sudvasinimu. Kaip tik dėl to tiems, kurie susiduria su mechanizuotais procesais, darosi kaskart sunkiau tikėti "prigimtine teise" bei socialine diferenciacija, sudarančia sąlygas "dykinėjančiajai klasei" egzistuoti. Šitaip ir yra susiskirsčiusi visuomenė: ne skurdžiai prieš turtinguosius, bet technikai prieš verslininkus, mechanikai prieš karo vadus, mokslininkai prieš apeigininkus.

Vėlesniame knygų cikle, svarbiausia dviejose — *Inžinieriai ir kainų sistema* (*The Engineers and the Price System*) bei *Pašaliečių nuosavybė ir verslo įmonė* (*Absentee Ownership and Business Enterprise*) — Veblenas daug detaliau apsistojo ties "revoliucijos" sąvoka. Galiausiai visuomenėje bus sukomplektuotas inžinierių korpusas, kuris perims į savo rankas verslo sistemos chaosą. Jie jau valdo realiąją gamybos proceso galią, tačiau kol kas dar nesuvokia verslo sistemos nesuderinamumo su tikrąja pramonės sistema. Tačiau vieną gražią die-

ną inžinieriai pasitars, atsikratys "pašaliečių nuosavybės leitenantų" ir ims tvarkyti ekonomiką pagal gigantiškos, gerai sureguliuotos gamybinės mašinos principus. O jeigu ne? Tada verslo grobikiškumas didės, kol galiausiai išsigims į aiškią jėgos, neslepiamų privilegijų bei vienvaldiško komandavimo sistemą, kuri verslininko sieloje pažadins senojo karo vado recidyvus. Mes tokią sistemą pavadintume fašizmu.

Tačiau Veblenui, rašiusiam 1921 metais, iki šito dar buvo toli. Jo *Inžinierių ir kainų sistemos* paskutinysis sakinys toks: "Susiklosčiusi padėtis neturėtų rimčiau jaudinti sergėtojų ar didelės dalies pasiturinčių piliečių, sudarančių pagrindines savininkų pašaliečių gretas, bent kol kas". Šitas "bent kol kas" būdingas Veblenui. Nepaisant nenatūralaus nuasmeninto stiliaus, iš jo rašinių sklinda priešiškumas. Šiaip ar taip tai ne jo asmeninis priešiškumas, kokia nors įžeisto individo pagieža, bet šypsantis ir ironiškas bešališkumas žmogaus, reginčio, jog visa tai praeina, jog laikui bėgant ritualai ir fantazijos užleis vietą kažkam kitam.

Dar ne laikas įvertinti, ką pasakė Veblenas, tas laikas ateis vėliau. Bet turime pastebėti įdomų sugretinimą. Bendras Vebleno požiūris primena mums vieną itin ne "veblenišką" figūrą — keistuolį, pusiau beprotį utopinį socialistą, grafą Saint-Simoną. Prisiminkime, kad Saint-Simonas taip pat garbino gamintojus ir išjuokė dekoratyviuosius pareigūnus. Gal mūsų nuomonę apie Vebleno panieką verslo tūzams sušvelnins ir pastebėjimas, jog savo laiku Saint-Simono pasišaipymas iš titulo "ponas karaliaus brolis" tikriausiai taip pat šokiravo tradiciškai mąstančią visuomenę.

1906-ieji buvo paskutinieji Vebleno metai Chicago. Jis jau pradėjo garsėti užsienyje; jam teko lankytis pobūvyje, kuriame dalyvavo Norvegijos karalius, ir, demonstruodamas neįprastą jausmingumą, pobūvio meniu Veblenas nusiuntė motinai, kurią labai sujaudino sūnaus susitikimas su karaliumi. Ta-

čiau namuose nebuvo viskas taip gerai. Vebleno flirtai nužengė per toli ir, nepaisant išleistų knygų bei neseniai gauto docento (assistant professor) laipsnio, jo elgesys anaiptol nebuvo toks, kokiu turėjo garsėti universitetas pagal prezidento Harperio kriterijus.

Jis ėmė ieškoti naujos vietos. Tačiau tasai Vebleno pagarsėjimas buvo veikiau dėl skandalų, nei pelnytas solidžia reputacija, todėl susirasti kitą universitetą buvo labai nelengva. Galiausiai jis išvyko į Stanfordą. Garsas apie jį jau buvo pasklidęs ir ten: jo gąsdinanti erudicija, asmens neprieinamumas, nesantuokiniai polinkiai. Ir visa tai buvo gana pagrįsta. Jis įtaigiai veikė keletą savo kolegų, ištvėrusių tą jo iš proto varantį atsisakymą nors kam nors kuo nors įsipareigoti, ir tapo žinomas kaip "paskutinysis viską žinąs žmogus". Tačiau jo privatus gyvenimas liko nepasikeitęs: kartą vienas bičiulis, tikėdamas pasielgsiąs taktiškai, jauną ledi, gyvenusią jo namuose, apibūdino kaip dukterėčią. "Ji nėra mano dukterėčia", — pareiškė Veblenas. Ir tuo užbaigė diskusiją.

Žmona išsiskyrė su juo 1911 metais. Veblenas turėjo būti nepakenčiamas vyras (jis tyčia savo kišenėse palikdavo gerbėjų laiškelius, kad žmona juos surastų) ir vis dėlto, nors tai ir skamba graudokai, būtent ji vylėsi, kad galiausiai santuoka savaime susitvarkys. Bet to nebuvo niekada, nebent trumpą laiką; kartą, kai Ellena pamanė esanti nėščia, Veblenas panikuodamas išsiuntė ją namo. Jis laikė save visiškai netinkamu tėvystei, ir šiuos būgštavimus motyvavo antropologiškai — kaip vyriškos lyties nereikšmingumą šeimoje. Galiausiai skyrybos tapo neišvengiamybe. "Ponas Veblenas, — rašė Ellena ilgo laiško, kupino užuojautos sau, pabaigoje, — kaip numatyta skyrybų byloje, turi mokėti man 25 dolerius kas mėnesį — bet tikriausiai jis to nedarys". Ji neapsiriko.

Tais metais, kai jie išsiskyrė, jis vėl persikėlė kitur, šįkart į Missouri universitetą. Jis įsikūrė savo draugo Davenporto namuose; Davenportas buvo žinomas ekonomistas ir sa-

votiškas žmogus, kabinetą įsirengęs rūsyje. Vebleno gyvenime šis laikotarpis buvo itin produktyvus. Jis permąstė Chicago praleistus metus ir mokymosi centrų išsigimimą į galingų visuomeninių kontaktų bei amerikietiškojo futbolo centrus apibendrino tokia kandžia plunksna, kokia dar niekada nebuvo palietusi Amerikos universitetų; darbas vadinosi *Aukštasis mokslas Amerikoje* (*The Higher Learning in America*). Dar kai knyga buvo renkama, Veblenas pusiau rimtai pasakė, kad jei reikėtų paantraštės, ji būtų tokia: Visuotinio ištvirkimo studija.

Bet kur kas svarbiau, kad jis nukreipė žvilgsnį į Europą, kur telkėsi artėjančio karo grėsmė, ir apie Vokietiją, lygindamas šią dinastinę ir karingą valstybę su soliteriu, parašė tokius sarkastiškus žodžius: "...soliterio santykį su savo šeimininku nėra lengva perteikti gražiais žodžiais, o juolab paliudyti tokiu įtikinančiu būdu, kuris, remiantis nusistovėjusiu papročiu, garantuotų išsaugoti jo prieraišumą šeimininkui". Knygos apie *Imperinę Vokietiją* (*Imperial Germany*) likimas buvo neįprastas; nors vyriausybės propagandos skyrius norėjo panaudoti ją karo tikslams, Pašto tarnyba joje rado tiek daug nemalonių pastabų Britanijai ir Jungtinėms Valstijoms, kad siuntinėti paštu uždraudė.

Kada karas pagaliau prasidėjo, Veblenas pasiūlė Washingtonui savo paslaugas: šis žmogus, kuriam patriotizmas tereiškė vieną iš barbarų kultūros požymių, pats, pasirodo, buvo ne be šio jausmo. Bet Washingtone jį stumdė it karštą bulvę, kiekvienas buvo girdėjęs apie jį, tačiau niekas nepageidavo. Galiausiai valdininkai nugrūdo jį į nereikšmingą postą Maisto tarnyboje. Čia jis elgėsi kaip įpratęs: rašė memorandumus, kaip geriausiai nuimti derlių, bet kadangi jo pasiūlymai apėmė visapusį kaimo socialinio ir ūkinio gyvenimo reorganizavimą, tai buvo pavadinti "įdomiais" ir padėti į šalį. Jis siūlė įvesti didelius mokesčius samdantiems namų tarnus, kad būtų išlaisvinta papildomos darbo jėgos, į tai irgi žiūrėta pro

pirštus. Šis pasiūlymas būdingas Veblenui: kamerdineriai ir liokajai, sakė jis, "yra dažniausiai labai gerai sudėti, todėl jie puikiai tiks dirbti uostų ir geležinkelių stočių krovėjais — kai tik kasdienis darbas sutvirtins jų raumenis ir apmažins gabaritus".

1918 metais jis atvyko į New Yorką rašyti liberaliam žurnalui *Ciferblatas* (*Dial*). Veblenas buvo ką tik išleidęs *Taikos prigimties tyrimą* (*An Inquiry into the Nature of the Peace*), kuriame niūriai konstatavo, kad Europos alternatyvos — arba amžiams išsaugoti senąją tvarką su visu jos barbarišku karo skatinimu, arba atsisakyti pačios verslo sistemos. Jo darbo programa buvo iš pradžių aptarta, bet po to prarado patrauklumą; Veblenas atkakliai propagavo ją *Ciferblate*, bet su kiekvienu numeriu tiražas mažėjo. Jį pakvietė skaityti paskaitų ką tik įsteigtoje Naujojoje socialinių tyrimų mokykloje, surinkusioje pulkelį žvaigždžių: Johną Dewey, Charlesą A. Beardą, Deaną Roscoe Poundą. Bet net ir čia Veblenui nepasisekė: jis ir toliau auditorijoje murmėjo po nosimi, o jo paskaitos, pradžioje perpildytos klausytojų, netrukus tesulaukdavo vos saujelės besidominčių.

Tai buvo keistas garsenybės ir nevykėlio mišinys. H. L. Menckenas rašė, kad "veblenizmas švietė visu ryškumu. Paplito veblenistai, Vebleno klubai, Vebleno vaistai visoms pasaulio širdgraužoms gydyti. Chicago buvo net "Vebleno merginos" — matyt, "Gibsono merginos"* pasiekė vidutinį amžių ir daug kuo nusivylė". Bet pačiam Veblenui tai nieko nereiškė. Jo biustas, pastatytas Naujosios mokyklos vestibiulyje, patį jį sutrikdė taip smarkiai, kad galiausiai tą daiktą teko iškelti į nuošalesnę vietą bibliotekoje. Pats jis tvarkėsi visai bejėgiškai, kasdieniniuose buities dalykuose lyg auklės jį globojo keli ištikimi buvę studentai, tarp jų Wesley Mitchellas ir Isadore

* "Gibsono mergina" — madinga, jauna XIX a. pabaigos amerikietė, kokia buvo vaizduojama JAV dailininko-iliustratoriaus Charleso Dana Gibsono (1867—1944) piešiniuose.

Lubin, tuo metu jau ir patys žinomi ekonomistai. Kurį laiką jis nekantriai laukė pasirodant naujojo pasaulio požymių — inžinierių ir technikų epochos, — vylėsi, kad Rusijos revoliucija galėtų apreikšti tokios epochos pradžią. Bet jam teko nusivilti tuo, ką pamatė, ir, kaip rašė Horace'as Kallenas iš Naujosios mokyklos, "kada paaiškėjo, jog naujasis pasaulis negimė, Veblenas tarsi atsipalaidavo nuo savo valios ir interesų, tarsi atsigręžė į mirties pusę..."

Labai pavėluotai jam pasiūlė tapti Amerikos ekonomistų asociacijos (American Economic Association) prezidentu. Pasiūlymo jis nepriėmė tardamas: "Jie nepasiūlė šito, kai man labai reikėjo". Galiausiai vėl grįžo į Kaliforniją. Išsamioje jo biografijoje Josephas Dorfmanas pasakoja, kaip jis atvyko į savo trobelę Vakaruose ir pamanė, jog kažkas neteisėtai bus užgrobęs jo sklypą. "Jis pasiėmė kirvuką ir ėmė nuosekliai daužyti langus, įnikdamas į šį darbą su buka jėga, primenančia pamišimą, kai fiziškai neveiklus žmogus pykčio priepuolyje staiga ima veikti." Tai, žinoma, buvo nesusipratimas, ir Veblenas netrukus tenai įsikūrė, apsistatęs kaimiškais rankų darbo baldais, kurie turėjo jam priminti vaikystę, vilkėdamas šiurkščiais darbiniais drabužiais, kuriuos parsisiųsdindavo iš Sears, Roebuck firmos, nieko netrikdydamas aplink, net piktžolių, leisdamas žiurkėms bei skunsams šmirinėti tarp kojų ir šniukštinėti po trobą, kai jis pats sėdėdavo nekrustelėdamas, giliai paskendęs liūdnose mintyse.

Atsigręžiant atgal, gyvenimas neatrodė nei laimingas, nei sėkmingas. Antroji žmona, kurią jis vedė 1914 metais, sirgo persekiojimo manija, ją prižiūrėjo gydytojai, draugai buvo toli, jo darbus perėmė diletantai, beveik visi ekonomistai nekreipė į jį dėmesio, o inžinieriai apskritai jo darbų nežinojo.

Jam jau buvo septyniasdešimt, ir jis nieko neberašė. "Aš nusprendžiau nepažeisti sabato,* — aiškino jis. — Tai toks pui-

* *Sabbath* (*angl.*) — poilsio diena, septintoji savaitės diena; žydų religijoje — šeštadienis, krikščionių religijoje — sekmadienis.

kus dalykas — sabatas". Buvę studentai atvyko jo aplankyti ir rado jį nuo visko atsiribojusį dar labiau nei anksčiau. Jis turėjo nuolankiausių garbintojų ir gaudavo laiškų iš apsisprendusių būti jo pasekėjais. "Ar negalėtumėte pasakyti, kuriame name Chicago jūs parašėte savo ankstesniuosius darbus ir, jei būtų galima, kuriame kambaryje?" — teiravosi vienas jų. Kitas, įveikęs *Verslo įmonės teoriją*, rašė prašydamas patarti, kaip uždirbti pinigų.

1929 metais, keli mėnesiai prieš didįjį krachą, Veblenas mirė. Jis paliko testamentą ir tokius pieštuku parašytus ir nepasirašytus nurodymus: "Taip pat noriu, kad po mirties būčiau kremuotas, jei nėra kliūčių tai padaryti kaip galima skubiau ir pigiau, visiškai be jokių ritualų ir ceremonialų; mano pelenai turi būti laisvai išpilti jūron arba į kokį nors didesnį upelį, įtekantį jūron; niekur ir nickada neturi būti statomas mano atminimui joks antkapis, kapo plokštė, daromi įrašai, kuriami atvaizdai, lentelės ar kitokios rūšies paminklai su mano vardu; niekur niekada neturi būti skelbiamas joks mano nekrologas, portretas, biografija arba laikomos už mane pamaldos; neturi būti spausdinami, publikuojami arba kitais būdais reprodukuojami, kopijuojami ar platinami man bei mano rašyti laiškai".

Kaip visados esti, jo prašymas nebuvo išpildytas: palaikai kremuoti ir pelenai išsklaidyti virš Ramiojo vandenyno, tačiau įamžinimas rašytiniu žodžiu prasidėjo tuojau pat.

Ką galima galvoti apie šią keistą asmenybę?

Vargu ar dar reikia pažymėti, kad jis operavo kraštutinumais. Pavyzdžiui, jo pateikiama dykinėjančios klasės charakteristika viename puslapyje — šedevras, o kitame — karikatūra. Kai jis aptinka nebylų turto komponentą visų mūsų priimtuose grožio kanonuose, kai ironiškai pastebi, jog "džentelmeno skrybėlės ar lakinių pusbačių prabangiam blizgesy

tikro grožio nė kiek ne daugiau kaip tokiam pat nuzulintos rankovės blizgesy", — jo pastaba prasminga, ir turime tik nuolankiai pripažinti, kad į mūsų skonį prasismelkusios snobizmo apraiškos. Bet kai jis rašo, kad "plačiai paplitusi ekonomiškumc idėja, kuri beveik neatskiriama nuo karvės, yra nepajudinama kliūtis naudoti tą gyvulį papuošimams", — nuslysta į absurdą. Nenuorama Menckenas ir pasigavo jį su tuo teiginiu: "Ar neteko kada genialiajam profesoriui, apmąstančiam didžiąsias savo problemas, paėjėti laukų takeliu? Ar neteko jam, šitaip žingsniuojančiam, kirsti karvių ganyklos? Ar, tai darydamas, nepraėjo jis kartais ir pro pačios karvės pasturgalį? Ar, eidamas pro tą pasturgalį, nežingtelėjo jis kartais neapdairiai ir ...?"

Nemaža panašios kritikos galima pasakyti ir Vebleno charakterizuojamo verslininko arba šiuo atžvilgiu ir pačios dykinėjančios klasės adresu. Nėra abejonių, laimingųjų Amerikos kapitalizmo dienų finansų magnatai buvo plėšikų magnatai, ir Vebleno nutapytas jų portretas, nors negailestingas, yra nejaukiai arti tiesos. Tačiau Veblenas, kaip ir Marxas, rimtai nesidomėjo, kokiu mastu verslo sistemos institucijos, kaip monarchija Anglijoje, gali prisitaikyti prie smarkiai besikeičiančio pasaulio. Ir kas dar svarbiau — nes tai ypač artima Vebleno pozicijai — jis nepastebėjo, jog mašina, toji visa apimanti gyvenimo tvarkytoja, įmonininko funkcijos turinį keičia tiek pat, kiek ji keičia eilinio darbuotojo mąstyseną, ir dėl to pats įmonininkas, vykdydamas didžiulės ir nepailstančios mašinos valdytojo pareigas, bus priverstas laikytis vis labiau biurokratėjančių formų.

Tiesa, kad Vebleno susižavėjimas mašina verčia mus būti atsargokais — mat nelyriškam filosofui tai ne itin dera. Galima sutikti, kad mašinos verčia mus galvoti labai dalykiškai — bet apie ką? Charlie Chaplinas kino filme *Naujieji laikai* nebuvo laimingas ar gerai prisitaikęs žmogus. Inžinierių korpusas

tikrai gali efektyviau administruoti mūsų visuomenę, bet ar jis valdys ją humaniškiau — štai kur klausimas.

Tačiau Veblenas tiksliai užčiuopė svarbiausią pokyčių procesą, tais laikais net užgožusį kitus, bet keistai nepastebėtą nė viename to meto ekonomistų darbų. *Tas procesas — tai technologijos ir mokslo, kaip svarbiausiojo dvidešimtojo amžiaus istorinių pokyčių veiksnio, iškilimas.* Veblenas matė, kad technologijų amžiaus takoskyra yra tokia pat ryški, kaip ir kitos istorinės pakopos, ir kad laipsniškas mašinų diegimas tiek į siauriausius tarpelius, tiek aprėpiant didžiausius žmonių veiklos tarpsnius, užbaigia revoliuciją, kuri lygintina su laukinių gyvulių prijaukinimu ar miestų atsiradimu. Kaip kiekvienas didis atradėjas, atskleidęs tai, kas akivaizdu, bet lig tol nepastebėta, Veblenas buvo pernelyg nekantrus; jis tikėjosi, kad procesai, kuriems reikia ištisų kartų ir net šimtmečių, subręs per kelis dešimtmečius ar net keletą metų. Tačiau būtent jo nuopelnas, kad mašiną jis suvokė kaip vieną svarbiausių to meto ūkinio gyvenimo faktų, ir vien už šią talentingą įžvalgą Veblenas turi užimti deramą vietą pasaulio mąstytojų galerijoje.

O greta šito ekonomikos teorijai jis padovanojo naują porą akių žvelgti į pasaulį. Veblenui be gailesčio aprašius kasdienio gyvenimo papročius, pasidarė nejauku toliau naudotis neoklasikiniu visuomenės įvaizdžiu, kuriame ji atrodė lyg arbatėlei susirinkusi gerų manierų draugija. Jis karčiai pasišaipė iš karalienės Viktorijos epochos ekonomistų, kartą šitaip parašęs: "Aleutų salų čiabuvių gauja, naršanti paplūdimyje po bangų mūšos išmestas laivų skeveldras ir dumblius su grėbliais ir magiškais užkeikimais, kad pasigautų sau vėžiagyvių, laikoma... užsiėmusia išradingu, hedonistiniu rentos, atlyginimų ir palūkanų balansavimu". Jis išjuokė klasikų pastangas primityvią žmonių kovą apibūdinti įspraudus į bekūnę ir bekrauję schemą, lygiai taip jis aikštėn iškėlė ir bergždžius bandymus šiuolaikinio žmogaus veiksmus suvokti kategorijomis,

paimtomis iš netobulo ir pasenusio išankstinių nuostatų rinkinio. Žmogus, sakė Veblenas, negali būti iki galo suprastas vadovaujantis įmantriais "ekonominiais dėsniais", kai tiek jo įgimtas žiaurumas, tiek kūrybingumas glaistomi veiklos racionalumo aiškinimais. Jis daug tiksliau nusakomas ne meilikaujančiais žodžiais, o kur kas fundamentalesniais antropologų arba psichologų terminais: kaip stiprių ir iracionalių paskatų, lengvatikis, neišauklėtas, mėgstąs ritualus tvarinys. Palikite ramybėje pataikūniškus prasimanymus, prašė jis ekonomistų, ir išsiaiškinkite, kodėl žmogus elgiasi taip, kaip jis elgiasi.

Vebleno mokinys Mitchellas, pats garsus ekonomikos tyrinėtojas, taip apibendrino jo nueitą kelią: "Thorsteinas Veblenas sudrumstė ramybę — tarsi ateivis iš kito pasaulio įprastus dalykus, su kuriais tyrinėtojai buvo nesąmoningai apsipratę, jis tiesiog skroste išskrodė, lyg tos įprasčiausios kasdienės mintys būtų keisti produktai, išorės jėgų įterpti į šios žemės gyventojus. Visuomenės mokslai dar neturėjo kito tokio išlaisvintojo, vadavusio protus iš subtilios aplinkybių tironijos, ir kito tokio užkariautojo, išplėtusio tyrimų karalystės plotus".

IX SKYRIUS

JOHNO MAYNARDO KEYNESO EREZIJOS

Keletą metų prieš mirtį Thorsteinas Veblenas padarė neįtikėtiną dalyką — išbandė laimę fondų biržoje. Vienas draugas rekomendavo jam naftos bendrovių akcijas, ir Veblenas, galvodamas apie finansines senatvės problemas, surizikavo išleisti dalį savo santaupų. Pradžioje investicija atnešė jam šiek tiek pelno, tačiau nuo gimimo persekiojusi nelemtis apsireiškė ir čia — vos spėjo akcijų kaina pakilti, kai paaiškėjo, jog bendrovė įsivėlusi į eilinį naftos skandalą. Netrukus Vebleno investicijos liko bevertės.

Pats įvykis nėra reikšmingas, išskyrus tai, kad Vebleno šarvuose jis liudija esant dar vieną mažytį įskilimą. Tačiau, jei žvelgtume kitu aspektu, ši graudi nesėkmė netikėtai daug pasako. Juk Veblenas pats tapo svaiginančios vilionės, apakinusios visą Ameriką, auka: jei jau blaiviausias jos stebėtojas susigundo nuryti gurkšnį, tai ar verta stebėtis, kad visa šalis tiesiog apgirtusi nuo klestėjimo eliksyro.

Klestėjimo požymiai matėsi iš tiesų visur. XX a. 3-iojo dešimtmečio pabaigoje Amerika buvo suradusi darbo 45 milijonams savo piliečių, kuriems ji išmokėjo apie 77 milijonus dolerių algomis, renta, pelnu ir palūkanomis — tokio pajamų srauto pasaulis dar nebuvo regėjęs. Kai Herbertas Hooveris nuoširdžiai atviraširdiškai pasakė: "Jau greitai su Dievo pa-

dėjimu išvysime dieną, kai mūsų kraštas bus atsikratęs skurdo", — jis galėjo būti neįžvalgus, pagaliau kas to išvengtų. Tačiau jis rėmėsi nepaneigiamu faktu, jog vidutinė amerikiečių šeima gyveno geriau, valgė geriau, rengėsi geriau ir naudojosi didesniu kiekiu patogumų, negu bet kuri vidutinė šeima iki šiol pasaulio istorijoje.

Visuomenėje skleidėsi nauja gyvenimo vizija, dvasiškai kur kas pakilesnė už plėšikiškus finansų magnatų idealus. Johnas J. Raskobas, Demokratų partijos pirmininkas, suteikė jai tikslų apibūdinimą savo straipsnio *Ponių namų žurnalui (Ladies' Home Journal)* pavadinimu: "Kiekvienas privalo būti turtingas". "Jei žmogus kas savaitę atideda 15 dolerių, — rašė Raskobas, — ir juos investuoja į perspektyvias paprastąsias akcijas, po dvidešimties metų jis turės mažiausiai 80 000 dolerių, o mėnesio pajamos iš tų investicijų sieks 400 dolerių. Jis bus turtuolis." Šis aritmetikos pratimėlis joks fokusas, jame tik numatyta, kad toks žmogus gaunamus dividendus, maždaug 6 procentus per metus, nuolat reinvestuos. Bet buvo ir dar labiau viliojantis kelias tapti turtuoliu. Jei Raskobo receptui pritariąs entuziastas *išleistų* savo dividendus, o toliau tik paprasčiausiai leistų pinigams didėti kartu su akcijų kainomis, turtą jis įgytų taip pat greitai ir, beje, gerokai lengviau. Tarkime, 1921 metais už 780 dolerių, sutaupytų kas savaitę atidedant po 15 dolerių, jis įsigytų akcijų. 1922 metų gale tie jo pinigai jau turėtų 1092 dolerių vertę. Jeigu dabar jis vėl taip pat panaudotų metines 780 dolerių santaupas, 1925 metais jau turėtų 4800 dolerių, po metų 6900 dolerių, 1927 metais — 8800 dolerių ir neįtikėtiną 16 000 dolerių sumą — 1928 metais. Fantastika? 1929 metų gegužy jo didžiulis turtas jau viršytų 21 000 dolerių, vertų dešimt kartų daugiau už šio šimtmečio 9-ojo dešimtmečio dolerius. Ir kai šitaip Didžioji bulių* rinka jau bus veikusi pusę vienos kartos gyveni-

* *Žr. nuorodą 96 psl.*

mo, beveik nenutrūkstamai kylant akcijų kursui, — kas galės būti apkaltintas sumanęs tokį karališką būdą pralobti. Kirpėjas ir batų valytojas, bankininkas ir verslininkas, — visi azartiškai lošė ir visi laimėdavo, ir vienintelis klausimas, iškilęs žmonėms, buvo — kodėl jie nepagalvojo apie tai anksčiau.

Vargu ar verta detaliai pasakoti apie pasekmes. Paskutinę baisiąją 1929 metų spalio savaitę vertybinių popierių rinka žlugo. Fondų biržos brokeriams turėjo tuomet atrodyti, tarsi Niagara staiga būtų plūstelėjus pro langus — salėn įgriuvo nesustabdoma lavina reikalavimų parduoti klientų akcijas. Visiškai nusiplūkę brokeriai prakaitavo ir laisvinosi apykakles, it apduję stebėjo, kaip milžiniški turtai tirpsta lyg cukraus vata; jie šaukė iki užkimimo, bandydami atkreipti kokio nors pirkėjo dėmesį. Niūriai iškalbingi ano meto juokai, — sako, su kiekviena Goldmano Sachso akcija įteikdavę ir revolverį, o užsisakant kambarį viešbutyje, tarnautojas klausdavęs: "Miegoti ar iššokti?"

Kada pašalino griuvėsius, į liekanas buvo baisu žiūrėti. Per du beprotiškus mėnesius rinka prarado visą pagrindą, sukurtą per dvejus dangiškai dosnius metus; 40 milijardų dolerių paprasčiausiai išnyko. Po trejų metų mūsų investuotojo popierinis 21 000 dolerių turtas buvo sumažėjęs 80 procentų; jo pradinės 7000 dolerių santaupos dabar buvo vertos tik 4000 dolerių. Vizija, kad "kiekvienas žmogus — turtingas žmogus" pasirodė besanti haliucinacija.

Žvelgiant į praeitį, kitaip ir negalėjo būti. Fondų birža buvo surėsta iš paskolų lyg iš korių ir galėjo išlaikyti tiek, kiek galėjo, bet ne daugiau. Negana to, jos pamatai buvo iš išklibusių ir sutrūnijusių rąstų, laikiusių didingą gerovės fasadą. Pirmininko Raskobo formulė apie pralobimą išeinant pensijon aritmetiškai buvo, žinoma, pakankamai teisinga, bet ji niekada neklausė, kaip žmogus gali atidėti 15 dolerių, jei kas savaitę voke jam įteikiama tik 30.

Pajamų srautas visuomenėje savo apimtimi buvo tikrai įspūdingas, bet stebint jo skaidymąsi į milijonus galutinių atšakų, tapdavo aišku, jog visuomenė tomis pajamomis naudojosi labai nevienodai. Maždaug 24 000 šeimų socialinės piramidės viršūnėje gaudavo triskart didesnį pajamų kiekį negu visi 6 milijonai šeimų, susigrūdusių jos papėdėje — vidutinės vienos šeimos pajamos piramidės viršūnėje buvo *630 kartų* didesnės už šeimos piramidės apačioje vidutines pajamas. Ir tai buvo ne vienintelis defektas. Begalinio klestėjimo gaudesy liko užmiršti du milijonai darbo neturinčių žmonių, o už klasikinių marmuro fasadų jau *šešeri metai* prieš katastrofą buvo pradėję bankrutuoti bankai — po du kasdien. Ir dar faktas, kad vidutinis amerikietis savo gerove naudodavosi tiesiog savižudiškai: jis užstatydavo savo turtą iki paskutinės taburetės, išteklius pavojingai didindavo neatsispirdamas pagundai pirkti išsimokėtinai, o paskui savo likimą apdrausdavo uoliai pirkdamas fantastiškus kiekius akcijų — manoma, apie 300 milijonų akcijų — ne tiesiogiai už savas pajamas, o už likutį, tai yra už pasiskolintus pinigus.

Tada visa tai negalėjo, o gal ir galėjo, tačiau tikrai nebuvo pastebėta. Retą dieną kokia nors garsi asmenybė nepatvirtindavo, jog tautos savijauta puiki. Net tokį žymų ekonomistą kaip Irvingas Fischeris iš Yale'o universiteto užliūliavo tasai išoriško klestėjimo vaizdas, ir jis paskelbė, girdi, mes žengiame "didele, nesikeičiančia plynaukšte" — šis išsireiškimas sukėlė makabrišką juoką, mat lygiai po savaitės akcijos nuo tos plynaukštės garmėte garmėjo žemyn.

Visa tai, žinoma, buvo dramatiška, tačiau ne beprotiška fondų biržos suirutė labiausiai pakirto tvirtą visos kartos tikėjimą niekad nesibaigsiančia gerove. Didžiausią smūgį patyrė šeimos. Štai keli pavyzdžiai iš tų niūrių metų. Indianos valstijoje, Muncie mieste, pagarsėjusiame išrinkus jį šalies "Vidurio miestu", baigiantis šio šimtmečio 4-ajam dešimtmečiui kiekvienas ketvirtas darbininkas buvo netekęs darbo.

Chicago dauguma dirbančių moterų gaudavo mažiau nei 25 centus per valandą, o kas ketvirta iš jų — net mažiau nei 10 centų. Vien New Yorko Bowery'je du tūkstančiai bedarbių kasdien susirinkdavo eilėse prie dalinamo maisto. Visos valstybės mastu gyvenamųjų namų statyba sumažėjo 95 procentais. Pražuvo pinigai devyniuose milijonuose taupomųjų sąskaitų. Bankrutavo 85 tūkstančiai firmų. Bendra tarnautojų algų suma sumažėjo 40 procentų, dividendai — 56 procentais, darbininkų atlyginimai — 60 procentų.

Bet slogiausia Didžiojoje krizėje buvo tai, kad nesimatė jos pabaigos, jokio pasikeitimo į gera, jokio palengvėjimo. 1930 metais publika narsiai švilpavo "Vėl sugrįžta laimės dienos", tačiau nacionalinės pajamos strimgalviais riedėjo nuo 87 milijardų dolerių iki 75 milijardų. 1931 metais šalis niūniavo "Turiu penkis doleriukus", tuo tarpu nacionalinės pajamos krito iki 59 milijardų. 1932 metais paplito nauja dainelė — "Brolau, ar gali susitaupyti dešimt centų?", o nacionalinės pajamos tirpo iki apgailėtinų 42 milijardų dolerių.

Atėjus 1933 metams, amerikiečių visuomenė faktiškai buvo sugniuždyta. Šalies pajamos dar sumažėjo — iki 39 milijardų dolerių. Daugiau nei pusė gerovės, turėtos vos prieš ketverius metus, išnyko be pėdsakų; vidutinis gyvenimo lygis dabar bebuvo toks, koks prieš dvidešimt metų. Gatvių kampuose, namuose, Hooverville'o kaimeliuose* it šmėklos slankiojo 14 milijonų bedarbių. Rodės, išdidus tikėjimas ateitimi amžiams paliko Ameriką.

Sunkiausia buvo pakelti bedarbystę. Milijonai žmonių, neturinčių darbo, buvo lyg trombozė visuomenės kraujo apytakoje; ir kol jų nenuginčijamas buvimas įtaigiau už bet kokius rašinius įrodinėjo, jog su ūkio sistema kažkas negerai, eko-

* Herbertas Clarkas Hooveris (1874—1964), 31-asis JAV prezidentas, vadovavęs JAV vyriausybei Didžiosios krizės laikotarpiu (1929—1933); nesėkmingai bandė rasti būdų pagelbėti skurstantiems šalies žmonėms.

nomistai tik grąžė rankas, laužė galvas ir šaukėsi Smitho dvasios, tačiau nei diagnozės pateikti, nei vaistų pasiūlyti jie neįstengė. Nedarbas — ši nedarbo rūšis — paprasčiausiai nebuvo net minimas tarp galimų sistemos bėdų, mat jis buvo absurdiškas, nepriimtinas ir todėl neįmanomas. Bet jis buvo.

Atrodytų logiška, kad žmogus, siekiąs išspręsti paradoksą, kai nepakankama gamyba egzistuoja šalia nesėkmingai ieškančių darbo žmonių, turėtų būti iš kairiojo sparno, tai yra ekonomistas su dideliu prielankumu proletariatui, piktas žmogus. Bet atsitiko visai kitaip. Žmogus, kuris ėmėsi šios problemos, buvo beveik diletantas ir su niekuo nelinkęs vaidytis. Tiesiog jo talentai šakojosi į visas puses. Pavyzdžiui, jis buvo parašęs itin sunkiai įkandamą knygą apie matematines tikimybes, Bertrandas Russellas apie šią knygą pasakė: jos "per daug išgirti neįmanoma"; po to jis sujungė savo meistriškumą sudėtingos logikos srityje su nuojauta daryti pinigus — ir sukaupė 500 000 svarų sterlingų turtą pačiu slidžiausiu praturtėjimo būdu: imdamasis tarptautinių valiutų ir prekių sandėrių. Dar nuostabiau, kad didelę savo matematikos veikalo dalį jis parašė laisvalaikiu, mat buvo valstybės pareigūnas, o asmeninį turtą susikrovė atiduodamas tam tik pusę valandos per dieną, dar neišlipęs iš patalo.

Bet visa tai tėra paskiri jo universalumo pavyzdžiai. Jis, žinoma, buvo ekonomistas — Cambridge'o dėstytojas su visu orumu ir erudicija, būtinais tokiam postui, bet kai atėjo laikas rinktis žmoną, jis susilaikė nuo kilmingų mokslo panelių ir pasirinko vieną iš pagrindinių garsiosios Diagilevo trupės balerinų. Jis gebėjo tuo pat metu būti būti ir Bloomsbury draugijos — Britanijos *avant-garde* ryškiausių intelektualų sambūrio — numylėtiniu, ir gyvybės draudimo bendrovės, t.y. gyvenimo srities, kuriai vargu ar prikištum intelektualines ambicijas, pirmininku. Jis buvo stabilus ramstis kebliuose tarptautinių santykių reikaluose, tačiau oficialus korektiškumas nesutrukdė jam pažinti kitus Europos politikus su jų

meilužėmis, neurozėmis ir finansiniais prietarais. Jis kolekcionavo modernųjį meną dar iki šis užsiėmimas tapo madingas, bet tuo pat metu buvo ir klasikinių pomėgių žmogus, turėjęs puikiausią pasaulyje asmeninį Newtono kūrinių rinkinį. Jis vadovavo teatrui, o vėliau tapo Anglijos banko direktorium. Jis pažinojo Rooseveltą ir Churchillį, Bernardą Shaw ir Pablo Picasso. Jis žaidė bridžą kaip apsigimęs lošėjas, pirmenybę teikdamas efektingam lošimui prieš racionalius kontraktus ir kartu kaip beatstris statistikas stebėdamas, kiek prireiks laiko padvigubinti laimėjimą. Kartą jis pasakė, kad gailisi gyvenime tik dėl vieno dalyko — norėtųsi, kad būtų gėręs daugiau šampano.

Jo vardas buvo Johnas Maynardas Keynesas; tai sena britų pavardė (tariama panašiai kaip žodis "rains"), kurios ištakos gali būti atsektos nuo tokio Williamo de Cahagnes'o, minimo 1066 metais. Keynesas buvo tradicionalistas, jis linko manyti, kad didybė išsaugoma šeimose, ir iš tiesų — jo tėvas buvo Johnas Neville'is Keynesas, taip pat gerai žinomas ekonomistas. Bet čia buvo daugiau negu paprastas talento paveldėjimas; tai atvejis, kai laimingas atsitiktinumas vienam asmeniui sukrauna talentus, kurių pakaktų pusei tuzino žmonių.

Jis gimė 1883-iaisiais — tais pat metais, kada mirė Marxas. Bet šie du ekonomistai, štai tokiu būdu "susitikę" istorijoje ir abu padarę giliausią poveikį kapitalistinės sistemos filosofijai, vargu ar galėjo labiau vienas nuo kito skirtis. Marxas buvo pagiežingas, užspeistas rūpesčių, niūrus ir nusivylęs; kaip žinome, tai Pasmerktojo Kapitalizmo paveikslo autorius. O Keynesas mylėjo gyvenimą ir plaukė per jį energingai, laisvai, sėkmingai tenkindamas bet kokius savo poreikius, jis buvo Gyvybingojo Kapitalizmo architektas. Marxo aistringo katastrofos pranašavimo ištakas, ko gero, atsektume jo žlugdančiose nesėkmėse, žymėjusiose visą kasdienį gyvenimą; jei taip, tai Keyneso, tikinusio kapitalizmo rekonstrukcijos galimybe, jėga tikrai kilo iš jo mėgavimosi gyvenimu bei didelės sėkmės.

Jo vaikystė buvo viktorijietiška, praleista senojo tipo mokykloje, bet jau tada matėsi pirmieji jo talento požymiai. Keturių su puse metų berniukas jau aiškinosi sau ekonominį palūkanų turinį, sulaukęs šešerių, domėjosi, kaip dirba jo smegenys, kai suėjo septyneri, tėvas surado jam "iš tiesų žavingą kompaniją". Jis ėmė lankyti p. Goodchildo paruošiamąją mokyklą, kur įsitikino savo įgimtu sugebėjimu valdyti bendraamžius: turėjo "vergą", kuris klusniai kėblindavo iš paskos, nešdamas jo vadovėlius, už ką šiam mainais būdavo pagelbstima ruošiant sudėtingesnius namų darbus, ir dar turėjo vieną "komercinę sutartį" su kitu nemėgstamu berniuku: Keynesas sutiko jam paiminėti iš bibliotekos po vieną knygą kas savaitę, už ką antroji pusė mainais įsipareigojo nesiartinti prie pirmosios arčiau kaip per penkiolika jardų.

Keturiolikos metų Keynesas kreipėsi stipendijos į Etono mokyklą ir gavo ją. Priešingai siaubą varantiems pasakojimams apie privačias anglų mokyklas, ten jis nebuvo nei sadistiškai ujamas, nei intelektualiai gniuždomas. Ten jis pražydo — gaudavo geriausius pažymius, ne kartą buvo apdovanotas už puikų mokymąsi, nusipirko šviesiai violetinės spalvos liemenę, pamėgo šampaną, tapo aukštas ir gal kiek kumptelėjęs, užsiaugino ūsus, ėmė irkluoti, pasidarė didelis ginčininkas ir, nevirsdamas snobu, tapo tikru Etono patriotu. Tačiau laiškas tėvui, rašytas septyniolikos metų, rodo neįprastą tokiam amžiui įžvalgumą. Anglų-būrų karas tuo metu buvo pasiekęs kulminaciją, ir mokyklos direktorius pasakė kalbą; Keynesas penkiomis frazėmis puikiai ją perteikė: "Tai buvo įprasti niekai. Turime išreikšti dėkingumą; neužmirškime mokyklos garbės; ką bedarytum, turi atlikti tik labai gerai; kaip visados anksčiau".

Etone jį lydėjo didelė sėkmė, o Cambridge'o universiteto King's koledže laukė tiesiog triumfas. Alfredas Marshallas maldavo atsidėti ekonomikai, profesorius Pigou — būsimasis Marshallo įpėdinis — kartą per savaitę vaišindavo jį pusryčiais. Jį

išrinko Sąjungos sekretorium — iš šio posto beveik automatiškai būdavo tampama vienos iš garsiausių pasaulyje nevyriausybinės diskusijų draugijos prezidentu; jį susirado Leonardas Woolfas ir Lyttonas Strachey (kurio meilužiu jis tapo), ir šitaip susiformavo vėliau išgarsėsiančios Bloomsbury'o grupės branduolys; jis kopė į kalnus (Strachey skundėsi "nesuskaičiuojama daugybe kvailų kalnų"), pirko knygas, iki išnaktų diskutuodavo, jis švytėte švytėjo. Jis buvo fenomenalus.

Bet net ir fenomenai turi valgyti, ir todėl reikėjo spręsti klausimą, ko imtis. Pinigų jis turėjo mažai, o universitetinės karjeros perspektyva siūlė jų dar mažiau. Tuo tarpu Keyneso planai buvo didesni: "Aš norėčiau vadovauti geležinkeliui arba organizuoti trestą, arba bent jau apgaudinėti investuojančią publiką, — rašė jis Strachey'ui, — taip lengva ir taip įdomu tvarkytis su tokiais dalykais".

Niekas jam nepasiūlė nei geležinkelio, nei tresto, o "apgaudinėjimas" liudijo tik tai, kad Keyneso vaizduotė turi ir nešventąją pusę. Vietoje viso to kelią į sėkmę jis pasirinko per valstybės tarnybą. Valstybės tarnautojo egzaminus išlaikė taip šaltai ir abejingai, kad Strachey'o sesuo net paklausė, ar ta jo ramybė ne poza. Ne, jis viską apskaičiavęs iš anksto, todėl nebuvę ko nervintis, jis buvo tikras pakliūsiąs į pirmąjį dešimtuką. Taip ir įvyko, jis buvo antras, o mažiausią pažymį gavo iš ekonomikos egzamino. "Mat apie ekonomiką aš žinojau aiškiai daugiau negu mano egzaminatoriai", — vėliau paaiškino Keynesas; tokia pastaba būtų neleistinai arogantiška, jei, kaip šiuo atveju, nebūtų visiškai teisinga.

Šitaip 1907 metais prasidėjo jo tarnyba Indijos žinyboje. Keynesas neapkentė jos. Daugiausia energijos jis skirdavo namie pradiniam vieno matematikos traktato variantui, patirdamas, kad smulkaus tarnautojo vieta viešojoje tarnyboje — toli gražu ne vadovavimas geležinkeliui. Po dvejų metų jam pasidarė gana. Visa tavo veikla, pareiškė Keynesas, — tai vieno veislinio buliaus nugabenimas į Bombay'ų, o viskas, ką patiri

dirbdamas vyriausybės žinyboje, — suvokimas, kad dėl kokios nors ne taip suprastos pastabos gali pelnyti papeikimą. Jis atsistatydino ir grįžo į Cambridge'ą. Bet tie metai nebuvo praleisti beprasmiškai. Pasinaudodamas tuo, ką buvo sužinojęs apie Indijos reikalus, 1913 metais jis parašė knygą *Indijos valiuta ir finansai* (*Indian Currency and Finance*), kurią visi laikė mažu šedevru, o kai tais pačiais metais buvo sudaryta Karališkoji komisija Indijos valiutos problemai tirti, dvidešimt devynerių metų Keynesą pakvietė jos nariu — išskirtinė garbė naujokui.

Cambridge'as labiau atitiko jo polinkius. Jam iškart pradėjo sektis, ir pagarbos ženklan jį paskyrė *Ekonomikos žurnalo* (*Economic Journal*) redaktorium — tai buvo įtakingiausias Didžiosios Britanijos ekonomikos leidinys; šį postą Keynesas išlaikė trisdešimt trejus metus.

Dar mielesnis širdžiai už Cambridge'ą buvo Bloomsbury. Bloomsbury buvo kartu ir vietovė, ir dvasios būsena; maža intelektualų grupelė, kuriai Keynesas priklausė dar nuo studijų laikų, dabar jau turėjo namą, filosofiją ir vardą. Šitas žavus ratelis, matyt, niekada neapėmė daugiau kaip dvidešimties ar trisdešimties žmonių, tačiau jų nuomonė apie meną buvo matas visai Anglijai — šiaip ar taip toje kompanijoje buvo Leonardas ir Virginia Woolfai, E. M. Forsteris, Clive'as Bellas, Rogeris Fry, Lyttonas Strachey. Jei Bloomsbury nusišypso, poetui vardas garantuotas, jei suraukia antakius, — poetui galas. Buvo kalbama, kad Bloomsbury'o grupė žodį "tikrai" galėjo pavartoti begale įvairiausių intonacijų, ir toli gražu ne paskutinioji iš jų reiškė rafinuotą nuobodulį. Ši grupelė buvo kartu idealistiška ir ciniška, narsi ir gležna. Ir šiek tiek beprotė — garsus buvo vienas atsitikimas, žinomas kaip Drednoto* pokštas, kai Virginia Woolf (tuomet dar Virginia

* Drednotas (*dreadnought — angl.*) — kovos laivo tipas, naudotas XX a. pradžioje.

Stephen) ir dar keletas suokalbininkų persirengė kaip Abisinijos imperatorius su palyda ir buvo iškilmingai palydėti į vieną iš labiausiai saugomų Jo Didenybės karo laivų.

Visoje šioje veikloje Keynesas buvo centrinė figūra — patarėjas, konsultantas, arbitras. Apie bet ką jis galėjo kalbėti visiškai pasitikėdamas savimi: kompozitorius Williamas Waltonas, choreografas Frederickas Ashtonas ir daugelis kitų menininkų bei laisvų profesijų žmonių buvo pratę išgirsti Keyneso "Ne, ne, čia jūs visiškai klystate..." Galima pridurti, kad jo pravardė buvo Pozzo — taip vadinosi vienas Korsikos diplomatas, garsėjęs savo įvairiopais interesais ir sisteminančiu protu.

Visa tai tegalėjo būti diletantiška pradžia žmogui, kuriam buvo lemta sukiršinti visą kapitalizmo pasaulį.

Karo metai truputį sudrumstė Bloomsbury'o gyvenimą.

Keynesas buvo pakviestas į Iždą* ir paskirtas rūpintis Didžiosios Britanijos užsienio finansais. Ir čia jis pasirodė nepralenkiamas. Vėliau vienas senas bendradarbis prisiminė atsitikimą: "Staigiai prireikė Ispanijos pesetų. Varganai sukrapštėme nedidelę sumą. Keynesas, kaip ir derėjo, pranešė apie tai Iždo sekretoriui, kuris pastebėjo, girdi, kaip bebūtų, pesetų bent trumpam laikui turėsime. 'O, ne!' — atsakė Keynesas. 'Ką!' — sušuko persigandęs šefas. 'Aš visas jas pardaviau; aš ruošiuosi suardyti rinką'. Jis taip ir padarė".

Netrukus jis tapo pagrindine Iždo figūra. Jo pirmasis biografas ir kolega ekonomistas Roy Harrodas pasakoja, kad brandžiai mąstą žmonės teigė, jog Keynesas daugiau nei bet kuris kitas civilis žmogus prisidėjo prie pergalės kare. Kaip ten bebuvę, šis žmogus sugebėdavo rasti laiko ir kitiems dalykams. Kartą tarnybinėje išvykoje į Prancūziją jį apniko idėja, kad Prancūzija, parduodama keletą savo paveikslų britų Nacio-

* Iždas (*the Treasury — angl.*) — valstybės žinyba Didžiojoje Britanijoje, kurios funkcija — kontroliuoti valstybės pajamas.

nalinei galerijai, padėtų sau subalansuoti sąskaitas su Anglija. Šitaip jis visai netikėtai įgijo britams šimtų tūkstančių dolerių vertės Corot, Delacroix, Foraino, Gauguino, Ingres ir Manet darbus, o sau sugebėjo nusipirkti Cézanne'o drobę; mat Storoji Bertha bombardavo Paryžių, ir kainos buvo smagiai kritusios. Grįžęs į Londoną, jis apsilankė baleto spektakly; Lydia Lopokova šoko gražuolės partiją "Gerai nusiteikusių damų" pastatyme, ji buvo visuotinio susižavėjimo objektas. Sitwellų šeima pasikvietė ją į pobūvį, kur ji ir susitiko su Keynesu. Galima įsivaizduoti Keynesą ir jo klasikinę anglų kalbą bei Lydią su jos klasikinėm bėdom, kalbant šia kalba — "Neįmanoma ištverti šioje šalyje rugpjūty, — sakė ji, — nes advokatai taip sugelia man kojas"*.

Bet visa tai buvo antraeiliai dalykai, palyginus su pagrindine veiklos sritimi — Europos būkle po karo. Dabar Keynesas jau buvo svarbus asmuo — vienas tų neįvardijamų žmonių, kuriuos regime stovinčius už valstybės vadovo kėslo, pasirengusius šnibštelti patariamąjį žodį. Kaip valstybės finansų ministro pavaduotojas jis vyko į Paryžių dalyvauti Aukščiausioje Europos taryboje su visais sprendimų įgaliojimais, o kaip valstybės Iždo atstovas dalyvavo ir pačioje Taikos konferencijoje. Tačiau Keynesas tebuvo antrajame ešelone, tiesa, jo vieta buvo centrinėje tribūnoje, bet dalyvauti žaidime jis negalėjo. Reikia manyti, jis labai kentėjo dėl žlugusių vilčių ir savo bejėgiškumo, nes uždarose salėse stebėdavo, kaip Clemenceau pergudrauja Wilsoną, ir humaniško susitaikymo tikslus keičia kerštо siekiai.

"Jau praėjo kelios savaitės, kai aš kam nors berašiau, — skundėsi laiške motinai 1919 metais, — nes buvau be galo pervargęs, iš dalies dėl darbo, iš dalies — dėl slogios nuotaikos, sukeltos to pragaro aplink mane. Niekada nebuvau toks nelaimingas, kaip pastarąsias dvi ar tris savaites; taika yra

* Angliškai: "*I dislike being in the country in August, because my legs get so bitten by barristers*".

begėdiška, nepakenčiama ir negali atnešti nieko, kaip tik nelaimes."

Sirgdamas jis kėlėsi iš lovos protestuoti prieš tai, ką pats vadino "Vienos nužudymu", bet jūros juk neužtvenksi. Reikalai krypo į Kartaginos tipo taiką, ir Vokietijai buvo numatyta užkrauti tokias milžiniškas reparacijas, kad šiai tarptautinėje prekyboje tektų imtis pačių kraštutiniausių priemonių, idant uždirbtų tuos reikiamus svarus, frankus ir dolerius. Žinoma, tokia nuomonė nebuvo populiari, tačiau Keynesas matė, jog Versalio sutartis, lyg ir neturėdama piktų kėslų, jau purena dirvą kur kas grėsmingesniam Vokietijos autarkijos ir militarizmo atgimimui.

Netekęs vilties, Keynesas atsistatydino; likus trims dienoms iki sutarties pasirašymo jis pradėjo polemiką prieš ją. Savo kūrinį pavadino *Ekonominės taikos pasekmės* (*The Economic Consequences of the Peace*); gruodžio mėnesį dienos šviesą išvydęs veikalas (Keynesas rašė labai skubėdamas ir įtūžęs) atnešė jam šlovę.

Tai buvo meistriškai parašyta ir triuškinanti knyga. Keynesas savo akimis regėjo pagrindinius jos herojus ir aprašė juos, pasitelkdamas literato meistriškumą bei kritiškos analizės, būdingos Bloomsbury'o draugijai, įžvalgumą. Apie Clemenceau rašė: "jis tikėjo tik vienu dalyku — Prancūzija, ir nusivylęs buvo taip pat vienu — žmonija, neišskiriant nė jo paties bendražygių"; o apie Wilsoną — "...kaip ir Odisėjas jis atrodė protingesnis, kai sėdėdavo". Portretai tiesiog žaižaravo taikliomis charakteristikomis, bet įspūdingiausia — tai žalos, padarytos taikos sutartimi, analizė. Keynesas suvokė, jog Taikos konferencija buvo trumparegiškai pasinaudota išlieti politinę pagiežą, visai nepaisant svarbiausios to meto problemos — Europą įsisąmoninti kaip vieningą ir veiksnią visumą:

> Keturių šalių taryba neskyrė jokio dėmesio šitiems klausimams, rūpindamasi visai kitais. — Clemenceau stengėsi

sutriuškinti savo priešo ūkinį gyvenimą, Lloydas George'as — sudaryti sandėrį ir parsivežti namo kažką, kas tenkintų visus bent savaitę, JAV prezidentas — nedaryti nieko, kas būtų nepagrįsta ar neteisinga. Tiesiog neįtikėtina, kad pagrindinės problemos, kurios tvyrojo tiesiai prieš jų akis badaujančioje ir besiskaidančioje Europoje, buvo vienintelis dalykas, kuris didžiosios ketveriukės nepajėgė sudominti. Ekonomikos srityje jiems labiausiai rūpėjo reparacijos, ir šį klausimą jie sprendė kaip teologijos, politikos, rinkiminės kovos vingrybių problemas su visais tų problemų aspektais, išskyrus vieną — kaip tai atsilieps valstybių, kurių likimus jie lėmė, ekonominei ateičiai.

Ir Keynesas tęsė mintį, iškilmingai perspėdamas:

Todėl mums gresiantis pavojus yra spartus Europos tautų gyvenimo smukimas iki tokio lygio, kad kai kurios jų tiesiog badaus (taip jau yra Rusijoje ir beveik Austrijoje). Ne visada žmonės mirs klusniai. Badas veda į tam tikrą letargo, desperacijos būseną, tačiau kai kurių charakterio tipų žmones jis pastūmėja ir į nervingą, isterišką blaškymąsi, į pamišėlišką neviltį. Tokie žmonės, patekę pragaištingon padėtin, gali sugriauti paskutinius organizuotumo likučius ir, žūtbūtinai stengdamiesi patenkinti visa užgožusias asmenines jų reikmes, nuskandinti pačią civilizaciją. Tai pavojus, prieš kurį turi būti sutelkti visi mūsų ištekliai, ryžtas ir pasišventimas.

Knyga patyrė milžinišką sėkmę. Kad sutartis netinkama, akivaizdu buvo beveik nuo jos pasirašymo momento, bet Keynesas pirmasis tai pamatė, prabilo apie tai ir pasiūlė ją iš pagrindų keisti. Jis išgarsėjo kaip nepaprasto įžvalgumo ekonomistas, ir kai 1924 metais Daweso planu ilgam buvo užsiimta ieškoti išeities iš 1919 metų aklavietės, jo galia numatyti pasitvirtino.

Dabar jis buvo garsus, bet klausimas, ką veikti, liko. Jis pasirinko verslą, ko gero, rizikingiausią iš verslų ir, turėdamas vos kelių tūkstančių svarų kapitalą, ėmė spekuliuoti tarptautinėse rinkose. Keynesas tik per plauką to turto neprarado, paskutinį momentą gaudamas paskolą iš bankininko, kuris niekada jo net akyse nebuvo regėjęs, tačiau žinojo apie jo darbą karo metais; Keynesas atstatė savo finansus ir tęsė veiklą, galiausiai sukaupdamas 2 milijonų dolerių turtą. Visa tai jis padarė atsitiktiniausiu būdu. Keynesas visiškai nevertino vidinės informacijos — kartą jis iš tiesų pareiškė, kad Wall Streeto perpirkliai susikrautų didžiulius turtus, jei nepaisytų savo "vidinės informacijos", — ir jo paties spėjimai buvo ne kas kita, kaip kruopštus bendrų metinių balansų peržiūrėjimas, enciklopedinės finansų žinios, intuityvus nusimanymas apie asmenis ir tam tikra prekeivio nuojauta. Dar lovoje jis paprastai peržvelgdavo savo finansinės žvalgybos objektus, apsispręsdavo, telefonu perduodavo užsakymus ir tuo viskas baigdavosi; diena būdavo laisva svarbesniems dalykams, pavyzdžiui, ekonomikos teorijai. Jis ėjo tuo pačiu keliu kaip garsusis Ricardo.

Keynesas, beje, pinigus darė ne tik sau. Jis tapo King's koledžo iždininku ir 30 tūkstančių svarų sterlingų fondą pavertė 380 tūkstančių fondu. Jis taip pat vadovavo investicijų trestui ir tvarkė gyvybės draudimo bendrovės finansus.

Keynesas niekada neturėjo tik vieno užsiėmimo — tuo pat metu jis rašė laikraščiui *Manchester Guardian*, vesdavo nuolatinius užsiėmimus Cambridge'e, kurių metu sausai teorijai suteikdavo ypatingą dvelksmą, pasakodamas neoficialius dalykus apie tarptautinių prekybos rinkų reikalus ir asmenybes, toliau pirko paveikslus, kaupė knygas ir po chaotiškų intymių santykių su Lyttonu Strachey'umi, Duncanu Grantu ir dar būreliu kitų vyriškių meilužių vedė Lydią Lopokovą. Balerina tapo Cambridge'o dėstytojo žmona ir savo naująjį vaidmenį, nemenkai Keyneso bičiulių nuostabai (ir pasitenkini-

mui), atliko tiesiog tobulai. Žinoma, ji atsisakė profesinės karjeros, tačiau vienas juos aplankęs draugas vėliau pasakojo viršutiniame aukšte girdėjęs keistus trinksėjimus ir bildesius: Lydia nebuvo metusi savojo meno.

Ji buvo nuostabiai daili, jis — neabejotinai vertas jos gerbėjas, nors ne gražuolis, tačiau aukštas ir iškilnus. Jo stambus, truputį nerangus korpusas tiko prie pailgo, trikampio, smalsaus veido: tiesia nosimi, pakirptais ūsais, auginamais nuo Etono laikų, pilnomis gyvomis lūpomis ir gal kiek nuviliančiu smakru. Iškalbiausios buvo jo akys, po lenktais antakiais jos galėjo būti rimtos, šaltos, spindinčios arba "švelnios kaip bičių pilveliai mėlynuose žieduose", kaip rašė vienas leidėjas, priklausomai, matyt, nuo to, ką jis tuo metu veikė: buvo vyriausybės įgaliotinis, biržos verteiva, Bloomsbury'o šviesuolis ar baletomanas.

Jis turėjo vieną keistą įprotį — mėgdavo sėdėti kaip Kinijos mandarino angliškasis antrininkas, rankas susikišęs į priešingas apsiausto rankoves. Tai buvo įsislaptinimo gestas, tuo keistesnis, kad jis be galo domėjosi kitų žmonių rankomis ir didžiavosi savosiomis. Tas domėjimasis iš tiesų buvo toks didelis, kad jis net pasidarė savo bei žmonos rankų atspaudus ir kalbėdavo surinksiąs draugų rankų atspaudų kolekciją. Susipažinęs su žmogumi, jis pirmiausia atkreipdavo dėmesį į jo delnus, pirštus ir nagus — kokie jie. Jau vėliau, pirmąsyk susitikęs su Franklinu Rooseveltu, taip aprašė prezidentą:

> ...Bet pradžioje, žinoma, atidžiau į tai neįsižiūrėjau. Priežastis ta, kad dėmesį, savaime suprantama, sutelkiau į jo rankas. Tvirtos ir aiškiai stiprios, tačiau nedailios ir nedelikačios, pirštai su apvaliais, trumpokais, visai kaip verslo žmonių, nagais. Aš nesugebu jų tiksliai nusakyti, tačiau, mano akimis, jos nebuvo kuo nors išsiskiriančios, bet nebuvo ir įprastos. Vis dėlto keistai man pažįstamos. Kur aš jas galėjau matyti? Sugaišau mažiausiai dešimt mi-

nučių, naršydamas atmintyje, kaip paprastai būna stengiantis prisiminti vardą, vargiai besuvokdamas, ką kalbu apie sidabrą, subalansuotus biudžetus ir viešuosius darbus. Pagaliau prisiminiau. Seras Edwardas Grey. Dar solidesnis ir amerikoniškesnis seras Edwardas Grey.

Tenka suabejoti, ar Rooseveltas savo laiške Felixui Frankfurteriui būtų parašęs "Ilgai kalbėjausi su K., jis man nepaprastai patiko", jei būtų žinojęs, kad pašnekovo akyse jis atrodė kaip Anglijos užsienio reikalų ministro verslininkiškasis variantas.

Atėjus 1935-iesiems, tapo aišku, kad Keynesas padarė įspūdingą mokslinę karjerą. Knyga *Indijos valiuta ir finansai* jis pademonstravo intelekto galią, nors veikalas buvo ir nedidelės apimties; *Ekonominės taikos pasekmės* susilaukė visuotinio pripažinimo; toks pat triumfališkas buvo *Traktatas apie tikimybę* (*Treatise of Probability*), nors ir daug specialesnis. Su pastaraja knyga būta linksmo nuotykio: Keynesas pietavo kartu su Maxu Plancku, genialiu matematiku, žymiausiu žmogumi, išplėtojusiu vieną sudėtingiausių žmogaus proto pasiekimų — kvantinę mechaniką. Planckas kreipėsi į Keynesą ir pasakė, kad jis ir pats sykį galvojo pasukti ekonomikon. Bet atsisakęs tos minties — mat tai esąs per sudėtingas mokslas. Keynesas, grįžęs į Cambridge'ą, perpasakojo tai vienam draugui kaip kuriozą. "Na, čia kažkas ne taip, — pasakė jo draugas. — Bertrandas Russellas visai neseniai pasakė man, kad jis irgi manė pasirinkti ekonomiką. Bet nusprendęs, jog būtų per lengva".

Bet matematika, kaip žinome, Keynesui nebuvo svarbiausias dalykas, 1923 metais išėjęs *Traktatas apie pinigų reformą* (*Tract on Monetary Reform*) vėl privertė nustebti pasaulį. Šįkart Keynesas aštriai pasisakė prieš aukso fetišizavimą, prieš neregėtą pasyvumą, kurį rodė žmonės, atsisakydami sąmo-

ningai kontroliuoti pačių išleidžiamus pinigus ir atsakomybę suversdami bejausmiam tarptautiniam aukso standarto mechanizmui. Tai, žinoma, buvo specialistams skirta knyga, bet, kaip ir visi Keyneso darbai, ji spindėjo įsimintinomis frazėmis. Vienas tokių kalte nukaldintų posakių tikrai įėjo į angliškų aforizmų lobyną: kalbėdamas apie vienos pripažintos ekonominės aksiomos pasekmes "ilgu laikotarpiu", Keynesas sausai parašė: "Per ilgą laikotarpį nė vieno iš mūsų nebeliks".

Baigdamas pradėtą tyrimą, 1930 metais jis išleido *Studiją apie pinigus* (*Treatise on Money*) — ilgą, sudėtingą, nelygią; vietomis ji labai išmintinga, o vietomis bandymai apibūdinti visos ekonomikos elgseną kelia abejonių. *Studija* itin traukė dėmesį, kadangi pagrindinė jos sprendžiama problema buvo, kodėl ūkio veikimas toks netolygus — tai veržlus pakilimo metais, tai vangus nuosmukio laikotarpiu.

Šis klausimas, žinoma, jau daug dešimtmečių traukė ekonomistų dėmesį. Atsiribojęs nuo didžiųjų spekuliacinių sumaiščių — tokių kaip 1929 metų "trombozė" ir analogiški anksčiau vykę ūkinės apytakos krachai (apie vieną tokį aštuonioliktojo šimtmečio Prancūzijoje, kai žlugo Mississippi bendrovė, jau kalbėjome), — pamatytume, jog normali ūkinės veiklos eiga primena vienas kitą keičiančių gamybos plėtimųsi ir traukimųsi bangavimą, tarsi ekonomika kvėpuotų. Pavyzdžiui, Anglijoje prasta verslo būklė buvo 1801 metais, gera — 1802 metais, bloga — 1808 metais, gera — 1810 metais, bloga — 1815 metais ir taip toliau daugiau nei šimtą metų; tokia pat schema veikė Amerikoje, nors metai truputį skyrėsi.

Kokia buvo šių pakilimų ir smukimų priežastis? Pradžioje manyta, kad verslo ciklai yra kažkas panašaus į masinį nervų sutrikimą. "Tie pasikartojantys jėgų išsekimai savo prigimtimi yra psichiniai, juos sukelia liūdesio, optimizmo, susijaudinimo, nusivylimo ir panikos kaitaliojimasis", — rašė vienas publicistas 1867 metais. Nors tas dvasinės būklės Wall Streete ar Lombardo gatvėje, Lancasteryje ar Naujojoje Anglijoje

aprašymas buvo neabejotinai vykęs, jis neatsakė į esminį klausimą: kas sukelia tokius visuotinius nervų priepuolius?

Kai kurie ankstesnieji aiškinimai atsakymų ieškojo už ūkinių procesų ribų. W. Stanley Jevonsas, kurį esame sutikę jau kiek anksčiau, verslo ciklų nepabūgo aiškinti *Saulės dėmėmis* — idėja buvo anaiptol ne tokia jau dirbtina, kaip galėjo iškart pasirodyti. Jevonsui stiprų įspūdį padarė faktas, kad verslo ciklai nuo 1721 iki 1878 metų vidutiniškai truko nuo vienos pakilimo fazės iki kitos 10,46 metų, o Saulės dėmių (kurias 1801 metais atrado seras Williamas Herschelis) periodiškumas buvo 10,45 metų. Ryšys tarp tų dviejų reiškinių, giliu Jevonso įsitikinimu, buvo pernelyg glaudus, kad galėtų būti atsitiktinis. Jo manymu, Saulės dėmės sukeldavo orų ciklus, šie — lietingų metų ciklus, šie — derlingumo ciklus, o pastarieji lemdavo verslo ciklišKumą.

Tai nebuvo netikusi koncepcija — išskyrus vieną dalyką. Kruopščiau apskaičiavus paaiškėjo, kad Saulės dėmių ciklas — 11 metų, o dėl to glaudus ryšys tarp dangaus mechanikos ir ūkinės veiklos įgeidžių suiro. Saulės dėmės liko astronomijai, o verslo ciklo veiksnių paieškos grįžo prie žemiškesnių motyvų.

Paieškų sritį šimtmečiu anksčiau pirmasis intuityviai, nors dar labai neapibrėžtai nurodė Malthusas, atkreipdamas dėmesį į taupymo sferą. Turbūt dar pamenate Malthuso dvejones — jo blogą, neaiškią nuojautą, kad taupymas kažkokiu būdu gali sukelti "visuotinį prisotinimą". Ricardo pasityčiojo iš tokios minties, Millis į ją žiūrėjo su panieka, dėl to ši idėja tapo viena iš gėdingų ir pavojingų nekonvencionaliosios ekonomikos teorijos nesąmonių. Sakyti, jog taupymas gali būti sunkumų priežastis — tai juk reiškė neigti patį taupumą! O štai jau beveik nedora: argi Smithas nerašė: "Tai, kas yra protinga kiekvienos atskiros šeimos elgesy, vargu ar gali išvirsti į visos tautos kvailybę"?

Bet, atsisakydami tyrinėti taupymą kaip ekonomikos raidos kliūtį, ankstyvieji ekonomistai anaiptol neveidmainiavo, jie tik registravo realaus pasaulio reiškinius.

Mat devynioliktojo šimtmečio pradžioje didžioji dauguma tų, kurie taupė, patys tas santaupas ir naudojo. Vargingame Ricardo arba Millio pasaulyje iš esmės tik turtingi žemvaldžiai ir kapitalistai galėjo taupyti, ir viskas, ką jie sutaupydavo, paprastai *būdavo panaudojama* vienos ar kitos rūšies gamybos investicijoms. Kaip tik todėl taupymą pagrįstai vadino "kapitalo kaupimu", nes jis buvo lyg toji dvipusė moneta; viena vertus, juo buvo sutelkiama tam tikra pinigų suma, kita vertus, toji suma tuoj pat būdavo išleidžiama pirkti įrankiams, pastatams arba žemei, idant būtų galima "daryti" dar daugiau pinigų.

Bet, įpusėjus devynioliktajam šimtmečiui, ūkio struktūra ėmė keistis. Turto pasiskirstymas tapo kiek tolygesnis, o kartu su tuo vis daugiau ir daugiau visuomenės narių įgijo galimybių taupyti. Tuo pat metu įmonių mastai išaugo, ir verslo firmos vis labiau savarankiškėjo savininkų atžvilgiu; verslas vis labiau dairėsi naujo kapitalo, ieškodamas jo ne vien individualių firmų savininkų-valdytojų kišenėse, bet ir visos šalies bevardžių taupytojų piniginėse. Šitaip taupymas ir investavimas atsiskyrė vienas nuo kito, virsdami savarankiškais procesais, kuriuos vykdė skirtingos žmonių grupės.

Ir būtent tai sukūrė ekonomikai problemą. Pagaliau Malthusas tapo teisus, nors savo teisumo priežasčių niekada ir nežinojo.

Toji problema tokia reikšminga ir esminė, aiškinantis krizes, kad turime stabtelti ir išdėstyti ją smulkiau.

Pradėti turėtume išsiaiškinę, kuo matuojame šalies gerovę. Juk ne aukso kiekiu — nuskurdusi Indija aukso turi labai daug. Ir ne fizinio kapitalo dydžiu — pastatai, kasyklos, fabrikai ir miškai nebuvo išgaravę ir 1932 metais. Klestėjimas ar-

ba krizė yra anaiptol ne praeities šlovės dalykai, o dabarties pasiekimai, todėl gerovės lygį ir matuojame *pajamomis*, kurias gauname. Kai dauguma iš mūsų individualiai (tuo pačiu visi kartu) gauname dideles pajamas, gerove džiaugiasi visa tauta; kai mūsų visuminės individualios (arba bendros) pajamos mažėja, krizėn įžengiame visi.

Tačiau pajamos — nacionalinės pajamos — nėra nekintančios. Iš tikrųjų pagrindinė ekonomikos ypatybė yra pajamų srautas iš rankų į rankas. Su kiekvienu pirkiniu dalį savo pajamų mes perkeliame į kažkieno kito kišenę. Lygiai taip pat kiekvienas centas mūsų pačių pajamų, ar tai būtų darbo užmokestis, ar alga, ar gautas nuomos mokestis, pelnas ar palūkanos, galiausiai yra iš tų pinigų, kuriuos kažkas išleido. Pasidomėkite bet kuria savo pajamų dalimi ir pamatysite, kad ji atsiradusi iš kažkieno kito kišenės: kai tas kitas ar kita atsilygino už jūsų teikiamas paslaugas, eilinį kartą apsilankė jūsų parduotuvėje arba pirko produkciją, pagamintą tos bendrovės, kurios akcijų arba obligacijų jūs turite.

Kaip tik šituo pinigų perleidimu iš rankų į rankas — kaip yra sakoma, ranka ranką plauna — nuolatos palaikoma ekonomikos kraujo apytaka.

Paprastai tas pajamų ėjimo iš rankų į rankas procesas vyksta gana natūraliai ir be kliūčių. Mes visi didžiumą pajamų išleidžiame savo reikmėms ir malonumui — vadinamosioms vartojimo prekėms, — ir kadangi jas perkame itin reguliariai, didelės dalies mūsų nacionalinių pajamų tekėjimas iš rankų į rankas taip pat garantuotas. Faktas, kad turime valgyti bei rengtis ir kad geidžiame pramogų, užtikrina tolygias ir nuolatines kiekvieno mūsų išlaidas šiems tikslams.

Visa tai yra gana paprasta ir akivaizdu. Bet yra viena mūsų pajamų dalis, kuri *neina* tiesiogiai ten, kur vyksta sandoriai ir kur mūsų išlaidos virsta kitų žmonių pajamomis: tai mūsų sutaupomi pinigai. Jei suslėpėme santaupas į čiužinius arba

tiesiog susikrovėme didžiulius pluoštus grynųjų pinigų, tai tuo mes neišvengiamai perkirtome pajamų apytakos ratą. Juk tokiu atveju visuomenei mes grąžinsime mažiau, nei iš jos gavome. Jei toks pajamų įšaldymo procesas plačiai paplis ir nesibaigs, netrukus kiekvieno piniginės pajamos ims vis mažėti, nes sulig kiekvienu apytakos ratu pinigų joje rasis vis mažiau ir mažiau. Netruksime pajusti krizės požymius.

Normaliomis sąlygomis šitoks pavojingas pertrūkis pajamų sraute nesusidaro, nes mes neįšaldome savo pajamų. Mes įdedame jas į akcijas, obligacijas ar dedame į bankus, ir šitokiu būdu jos vėl gali būti naudojamos. Antai pirkdami akcijas, savo santaupas perleidžiame tiesiai verslui; jei padedame pinigus į banką, jie galės būti panaudoti kaip paskola verslininkui, kuriam reikia kapitalo. Ar padedame santaupas į banką, ar naudojame jas vertybiniams popieriams arba draudimo polisams pirkti, — jos jau turi kelią grįžti pajamų cirkuliacijon per verslo firmų veiklą. Juk kai mūsų santaupomis ima naudotis verslininkai, jos vėl tampa kažkurio darbininko darbo užmokesčiu, tarnautojo alga ar kažkieno pelnu.

Bet — pabrėžkime lemtingą faktą! — ši taupymo-investavimo grandis neveikia *automatiškai*. Kasdienėje veikloje verslo firmoms nereikia santaupų, jos padengia savo išlaidas įplaukomis už realizuotą produkciją. Verslo firmai santaupų prireikia tik tada, kai ji *plečia* savo veiklą, mat tuomet įprastų pajamų dažniausiai jau nepakanka, kad būtų galima pastatyti naują įmonę arba gerokai pagausinti įrengimų.

Kaip tik tada ir iškyla problema. Pasiturinti visuomenė dalį pajamų visada stengsis sutaupyti. Tuo tarpu verslas toli gražu ne visada siekia plėsti savo veiklą. Kai konkrečios rinkos užverčiamos prekėmis, kai pablogėja tarptautinė padėtis, kai verslininkas nerimauja dėl galimos infliacijos ar dėl kurios kitos priežasties, ūkio plėtojimo perspektyvos esti menkos, motyvai investuoti silpsta. Kodėl verslininkai turėtų plėsti veiklą, jei į ateitį žiūri su baime?

Čia ir glūdi krizės galimybė. *Jei mūsų santaupų verslas nenaudoja plėsti gamybai, tai mūsų pajamos būtinai mažės.* Mes neišvengiamai atsidursime tokioje pat siaurėjančioje pajamų apytakos spiralėje, kaip būtų, jei savo santaupas įšaldytume, kaupdami namie.

Kiek reali tokia galimybė? Tuojau pamatysime. Tuo tarpu pažymėkime, kad tai — keistas, beaistris galynėjimasis. Nes čia nėra nei godžių žemės savininkų, nei šykštuolių kapitalistų. Čia veikia tik tobulai dori piliečiai, protingai besistengią taupyti dalį savo pajamų, ir tokie pat idealiai dorybingi verslininkai, taip pat apdairiai svarstą, ar padėtis ekonomikoje pateisina riziką pirkti naujus įrengimus bei statyti naują gamyklą. Ir vis dėlto ekonomikos likimas visiškai priklauso nuo to, kiek vienas kitą atitinka tiedu protingi veiksmai. Jei tik sprendimai nesuderinti — jei, tarkime, verslininkai investuoja mažiau, negu visuomenė siekia sutaupyti, — ūkis turės prisitaikyti gamybos mažėjimu. Gyvybinis klausimas — kils gamyba ar smuks — pirmiausia ir daugiausiai priklauso būtent nuo tų dviejų sprendimų dermės.

Mūsų ūkinės lemties silpnoji vieta — taupymo ir investicijų sąveika — tam tikra prasme yra kaina, kurią mokame už ūkininkavimo laisvę. Šitokios problemos nėra Sovietų Rusijoje, nebuvo jos ir faraonų laikų Egipte. Įsakais tvarkomoje ekonomikoje ir taupymas, ir investicijos nustatomi "iš viršaus", totalinė viso ūkinio gyvenimo kontrolė užtikrina, kad visuomenės santaupos bus panaudotos finansuoti piramidžių ar jėgainių statyboms. Nieko panašaus nėra kapitalistiniame pasaulyje. Tiek sprendimas taupyti, tiek pasiryžimas investuoti čia palikti laisvai ekonominių subjektų nuožiūrai. Ir kadangi abu sprendimai daromi laisvai, jie gali neatitikti viens kito. Investicijų gali būti daroma mažiau, negu yra santaupų, arba santaupų gali rastis mažiau, negu užsibrėžta investuoti. Ūkininkavimo laisvė yra labai vertintina būsena — bet turime bū-

ti pasirengę galimoms pasekmėms, kai gamybos lygis krenta arba, priešingai, ekonomika ima "perkaisti".

Jau beveik išleidome iš akių Keynesą ir jo *Studiją apie pinigus*. Bet ne visiškai. Mat *Studija* nuostabiai ryškiai aprašė tą taupymo ir investicijų tarpusavio sąveiką. Keynesas nebuvo pačios idėjos atradėjas, gana daug įžymių ekonomistų iki jo jau buvo rašę apie tų dviejų veiksnių lemtingą vaidmenį verslo cikluose. Bet kaip ir viskas, prie ko prisiliesdavo Keynesas, išgrynintos ekonomikos teorijos abstrakcijos jo darbuose nušvisdavo nauja šviesa. Štai pavyzdys:

> Apie sukauptą pasaulyje turtą įprasta galvoti kaip apie dalyką, kuris atsiranda, kai individai skausmingai, bet savanoriškai susilaiko tuoj pat naudoti gautas pajamas — tai vadiname Taupumu. Bet turėtų būti savaime suprantama, jog vien susilaikyti nuo vartojimo, idant būtų pastatyti miestai arba nusausintos pelkės, — negana... Visa tai, kas yra pasaulio turtas, stato ir tobulina Verslumas... Jei Verslumas gyvas, turtas kaupiasi, kad ir kas darytųsi Taupumui; bet jei Verslumas miega, tai turtas nyks, kad ir kaip besielgtų Taupumas.

Ir vis dėlto, nepaisant meistriškos analizės, nespėjo Keynesas padėti taško savo *Studijoje*, kai, metaforiškai kalbant, pats suplėšė ją į skutelius. Priežastis buvo ta, kad koncepcijai apie taupymo ir investicijų sūpuokles stigo esminio dalyko: ji neaiškino, kaip ūkis gali *likti* ilgos depresijos būklėje. Juk jau pati analogija su sūpuoklėmis sako, kad jei santaupų perteklius ūkį nutempė žemyn, tai tuojau pat jis turėtų atsitiesti ir imti kilti.

Juk santaupos ir investicijos — Taupumas ir Verslumas — nėra visiškai nesusieti ūkiniai procesai. Priešingai, juos sieja rinka — pinigų rinka, — nes joje verslo žmonės "perka" ar bent

jau skolinasi santaupas. Šios, kaip bet kuri kita prekė, turi savo kainą: palūkanų normą. Todėl (bent taip atrodė) pačiame nuosmukio dugne, kai santaupų perteklius tiesiog neaprėpiamas, jų kaina turi kristi — visai taip, kaip esant batų pertekliui kristų batų kaina. O atpigus santaupoms, kai sumažėja palūkanų norma, *paskatos* investuoti, kaip atrodė, turi labai sustiprėti: sakykim, per brangu statyti naują įmonę, kai jai reikalingi pinigai kainuoja 10 procentų, o už skolinamus pinigus mokant tik 5 procentus, mintis apie naują įmonę gali atrodyti daug pagrįstesnė.

Dėl to sūpuoklių koncepcija, rodės, teigia, jog pačiame verslo cikle įmontuotas automatinis apsaugos reguliatorius, — kai tik santaupų atsiranda per daug, jų skolinimasis atpinga, ir verslo žmonėms atsiranda palankesnės sąlygos investuoti. Ši koncepcija pripažino, kad ekonomika gali smukti, bet teigė, jog ji greitai pati atsitiesia.

Tačiau kaip tik šitai ir neįvyko Didžiosios krizės metais. Palūkanų norma sumažėjo, bet niekas nepasikeitė. Buvo ištraukti seni vaistai nuo visų ligų — žiupsnis vietinės pagalbos bei didelė dozė viltingo laukimo, tačiau pacientui nepagerėjo. Kad ir kokia stipri buvo logika, kažko aiškiai stokojo nepriekaištingas dėstymas, esą palūkanų norma visada sklando virš taupymo ir investicijų sūpuoklių, palaikydama jų pusiausvyrą. Kažkas dar įsitvėręs laikė ūkį ir neleido jam pakilti iš nuosmukio.

Jau kuris laikas brendo pagrindinis Keyneso veikalas. "Jei norite suprasti *mano* galvoseną, — rašė jis George'ui Bernardui Shaw 1935 metais, ką tik darsyk perskaitęs, kaip rekomendavo Shaw, Marxą ir Engelsą, kurie menkai teatitiko jo interesus, — turite žinoti, jog aš tikiu rašąs ekonomikos teorijos knygą, padarysiančią rimtą perversmą požiūry į ūkio problemas, — manau, ne iškart, bet per artimiausią dešimtmetį. Nesitikiu, jog jūs ar kas nors kitas patikėtų tuo jau dabar. Bet

aš pats dėl to, ką kalbu, turiu ne tik vilčių — esu tuo absoliučiai tikras."

Kaip paprastai — Keynesas visiškai teisus. Knygai buvo lemta tapti artilerijos sviediniu. Tik labai abejotina, ar Shaw būtų pripažinęs ją kaip tokią, jei būtų ėmęsis studijuoti. Jos atgrasus pavadinimas *Bendroji užimtumo, palūkanų ir pinigų teorija* (*The General Theory of Employment, Interest and Money*), bet dar labiau gąsdinantis turinys: pakaktų tik įsivaizduoti Shaw, spoksantį į 25 puslapį, kur rašoma: "Tarkime, kad Z yra produkcijos visuminės pasiūlos kaina, kai produkciją gamina N žmonių; tada santykį tarp Z ir N užrašome kaip Z = F(N), kurį galima vadinti Visuminės pasiūlos funkcija". Ir jei dar šito nepakaktų atbaidyti nuo skaitymo vos ne kiekvieną, tai tą padarytų trūkumas įprastos visuomeninių procesų panoramos, kurios tikėtųsi nespecialistas, jei anksčiau buvo vartęs Smitho, Millio ar Marxo veikalus. Šen bei ten galima buvo užtikti nuostabių pasažų; tarp jų ir garsųjį akcijų pasirinkimo palyginimą su gražuolių konkursu, tačiau jie tebuvo oazės algebros ir abstrakčios analizės dykrose.

Ir vis dėlto knyga buvo revoliucinė — joks kitas žodis čia netiktų. Ji apvertė ekonomikos teoriją aukštyn kojom, beveik taip kaip *Tautų turtas* ir *Kapitalas*.

Esmė ta, kad *Bendroji teorija* padarė stulbinančią ir bauginančią išvadą — neegzistuoja joks automatinis saugos mechanizmas! Ekonomika veikiau primena ne sūpuokles, kurios pačios visada pasiekia pusiausvyrą, o liftą, šis gali nuolat kilti ir leistis, bet gali ir nejudėdamas stovėti. Ir stovėti jis gali tiek apačioje, pirmajame aukšte, tiek ir šachtos viršuje. Kitaip tariant, visai nebūtinai krizė turi pati save įveikti, ekonomika gali taip ir likti apimta stagnacijos, neaišku kuriam laikui, lyg burlaivis nurimus vėjui.

Bet kaipgi taip gali būti? Ar santaupų srautas krizės dugne nesumažina palūkanų normos, o ši tada ar nepaskatina verslo pasinaudoti pigiais pinigais ir išplėsti įmonių?

Keyneso pastebėtas šitokio įrodinėjimo trūkumas buvo paprasčiausias ir akivaizdžiausias (po to, kai į jį buvo parodyta) ekonominio gyvenimo faktas: *krizės dugne jokio santaupų srauto nėra*. Nes kai ekonomika įsisuka į gamybos mažėjimo spiralę, pajamos joje mažėja, o pajamoms mažėjant santaupos nyksta. Kaip galima tikėtis, kad, kiekvienam ėmus stokoti pinigų, visuomenė taupys tiek, kiek gerais laikais? — klausė Keynesas. Visiškai aišku, kad taip būti negali. Krizės pasekmė — ne santaupų perteklius, o jų sunykimas, ne santaupų srautas, o vos gyva srovelė.

Būtent taip ir buvo. 1929 metais Amerikos piliečiai iš savo pajamų atidėjo 3,7 milijardų dolerių; 1932 ir 1933 metais jie nesutaupė *nieko* — faktiškai net išėmė dalį ankstesniųjų metų santaupų. Panašiai buvo ir su bendrovėmis: verslo ciklo pakilimo metu jos, *jau* sumokėjusios mokesčius bei išmokėjusios dividendus, sau pasiliko 2,6 milijardų dolerių, o po trejų metų patyrė beveik 6 milijardų dolerių nuostolius. Keynesas neabejotinai sakė tiesą: taupymas — prabanga, tampanti neįkandama sunkiais laikais.

Sunykę taupymo mastai griovė ne tik finansinį žmonių saugumą, dar skaudesnė pasekmė — viso ūkio paralyžius kaip tik tada, kai jis turėjo būti ypač dinamiškas. Juk jei *nėra* santaupų perviršio, tai tuo pačiu *nėra* ir palūkanų normos spaudimo, kuris paakintų verslininkus daugiau skolintis. O jei nėra lėšų skolintis investicijoms, tai nėra ir akstino plėsti gamybą. Ūkis nepasislinko nė per sprindį, jis ir liko "pusiausvyros" būklėje, nors pulkai vyrų ir moterų neturėjo darbo, o fabrikai ir įrengimai stovėjo nenaudojami.

Tai paradoksas — perteklius palaiko skurdą, o bedarbiai žmonės stoviniuoja šalia išjungtų įrengimų. Smarkiai smukus gamybos lygiui, susidaro negailestingas prieštaravimas tarp vis labiau nepatenkinamų reikmių bei nepakankamo gamybos masto. Bet tai moralinio pobūdžio prieštaravimas. Pati ekonomika juk neužsiima žmonių *poreikių* tenkinimu — poreikiai

visada tokie pat beribiai, kaip ir svajonės. Ekonomika gamina prekes, tenkindama *paklausą*, o paklausa yra tokia, kokios yra žmonių piniginės. Tad neturintys darbo žmonės ekonomikai tėra tuščia vieta, pagal jų poveikį ūkiui jie lygiai taip pat sėkmingai galėtų būriuotis ir Mėnulyje.

Be abejo, jei investicijos sumenksta ir gamybos apimtis pasidaro gerokai mažesnė, visuomenėje atsiranda skurdas. Bet, kaip pabrėžia Keynesas, ne *veiksmingasis* socialinis skurdas: mat visuomenės savimonė čia nesti veiksmingas reikiamų investicijų substitutas. Yra kitaip: kadangi santaupos mažėja kartu su investicijomis, tai ūkinė apytaka nesutrinka, jos visiškai neveikia faktas, jog dabar ji mažesnės nei įprasta apimties.

Taigi iš tiesų ypatingas atvejis: tragedija be piktadarių. Niekas negali peikti visuomenės už tai, kad ji taupo, nes taupumas yra neabejotinai individuali ypatybė. Lygiai taip pat neįmanoma užsipulti verslininkų už tai, kad jie neinvestuoja, nes juk nėra žmonių labiau už juos suinteresuotų tai daryti, žinoma, kai jie regi sėkmės šansą. Čia jau ne moralinė problema, ne teisingumo arba išnaudojimo ir net ne žmogiškojo kvailumo klausimas. Tai techninė problema, vos ne mechaniškas sutrikimas. Ir vis dėlto jo kaina labai didelė. Tai — nedarbas.

Šunkiausia buvo suvokti, kad pasiryžimas investuoti negali likti amžinai toks pat. Anksčiau ar vėliau investavimas turi ir sumažėti.

Pirmiausia dėl to, kad bet kokiu atveju pramonės gamybą riboja rinka, kuriai ji teikia produkciją. Imkime pavyzdį su XIX a. 7-ojo dešimtmečio geležinkeliais — tai buvo didžiulių investicijų tiesti naujoms linijoms metas. Ankstyvųjų geležinkelių magnatai tų kelių netiesė XX a. 7-ojo dešimtmečio rinkai; juk jei jie būtų ėmęsi geležinkelių tinklo, reikalingo po šimto metų, linijas būtų turėję tiesti negyvenamose teritorijose į nesančius miestus. Jie tiesė tuos ruožus, kurie iškart taps naudojami, ir tuo savo investicinę veiklą baigė. Panašiai

buvo ir su automobilių gamyba. Net jei Henry Fordas būtų sugebėjęs rasti užtektinai kapitalo 1910 metais pastatyti River Rouge gamyklą tokią, kokia ji tapo 1950 metais, jis būtų kaipmat bankrutavęs — tokiam kiekiui automobilių paprasčiausiai nebuvo nei kelių, nei degalinių, nei *paklausos*. O jei norime dar šviežesnių pavyzdžių, prisiminkime, kad 1985 metais Amerikos verslo firmos išleido daugiau kaip 300 milijardų dolerių ilgalaikiams įrengimams pirkti. Bet ne 500 milijardų dolerių, nors kada nors vėliau jos paklos ir tokią sumą, o 300, mat 1985 metais *tiek* įrengimų joms dar nereikėjo. Vadinasi, investavimas turi savą schemą: iš pradžių kyla įkarštis pasinaudoti naujomis galimybėmis; po to atsargumo stokojantis entuziazmas atveda prie gamybinių pajėgumų perviršio, vėliau aktyvumas visai sumažėja — kada tam tikram laikotarpiui rinka tampa užganėdinta.

Gamyba nesmuktų niekada, jei, iki galo realizavus vieną investicinį projektą, reikėtų imtis kito. Bet nebūtinai taip esti. Pats faktas, kad žmonių reikmės beribės, dar nereiškia, kad *bet kurios* investicijos atsipirks; ekonomikoje pilna verslų, kurie žlugo dėl to, kad gamyba buvo plečiama neapgalvotai ir beprotiškai rizikuojant. Didžiajai daugumai investicijų vien optimistinių lūkesčių nepakanka, joms reikia konkretesnių stimulų, kokių nors naujų išradimų, naujų gamybos būdų, naujo į save žmonių dėmesį atkreipiančio produkto. Bet kuris verslininkas pasakys jums, kad tokios progos pasitaiko toli gražu ne visada.

Taigi, kai vienas investicinis projektas jau įgyvendintas, gali būti, jog naujo tinkamo projekto nėra. Jei jis vis dėlto yra, t.y. jei naujoji investicija tokio pat dydžio, nors ir kitokios sudėties, — ekonomika be kliūčių stumsis pirmyn. Bet jei kiekvieną užbaigtą investiciją nėra kuo pakeisti, ūkio veikla neišvengiamai siaurės.

Žvelgdamas į šią vidinę ūkio sistemos silpnąją vietą, Keynesas rašė:

Senovės Egiptas buvo dvigubai laimingas ir garsėjo savo pasakiškais turtais dėl to, kad jame klestėjo dvi veiklos rūšys — piramidžių statyba ir brangiųjų metalų paieškos; tos veiklos vaisių žmonės nenaudojo savo poreikiams patenkinti, todėl, nors ir gausūs, jie nebuvo nuvalkioti. Viduramžiai statė katedras ir giedojo giesmes mirusiesiems. Dvi piramidės, dvejos mišios mirusiajam yra dukart geriau nei viena, bet anaiptol nėra dukart geriau dvi geležinkelio linijos iš Londono į Yorką.

Ir iš čia niūrioji *Bendrosios teorijos* diagnozė:

Pirma, įžengusi krizėn, ekonomika gali joje ir likti. Jos veikimo mechanizme nėra nieko, kas ją iš krizės ištrauktų. "Pusiausvyra" gali puikiausiai laikytis ir kai yra nedarbas, net masinis nedarbas.

Antra, klestėjimas priklauso nuo investicijų. Jei verslo išlaidos kapitalinėms investicijoms mažėja, gamyba atsiduria apimties mažėjimo spiralėj. Gamybos plėtojimosi spiralė ims veikti tik tada, kai verslo investicijos didės.

Ir trečia, investicijos yra autonomiška varomoji ašis ūkio mechanizme. Pati kapitalizmo šerdis — ne garantija, o netikrumas. Net kai verslo žmonės nedaro jokių klaidų, kapitalizmui nuolatos gresia persotinimas, o persotinimas ir yra ekonomikos smukimas.

Iš tiesų tai buvo gluminanti perspektyva. Bet Keynesui būtų buvę labai jau ne "keinsiška" nustatyti niūrią diagnozę ir tuo viską baigti. Pranašaudama grėsmę, *Bendroji teorija* buvo ne vien pasmerkimo knyga. Priešingai, ji reiškė viltį ir siūlė išeitį.

Tiesą sakant, gydymas prasidėjo dar prieš išrašant receptą; gydytojai dar iki galo nenusprendė, ko reikėtų imtis, o vaistai jau buvo sugirdyti ligoniui. Naujojo kurso (New Deal) šimtadienis atvėrė kelią socialiniams įstatymams, kurių leidi-

mą jau dvidešimt metų stabdė vyriausybės abejingumo užtvara. Tie įstatymai turėjo pagerinti sunerimusios visuomenės savijautą, pakelti ūpą. Bet ne jie turėjo pastatyti pacientą ant kojų. Gyvybingasis vaistas buvo kas kita: apgalvoti vyriausybės veiksmai, didinantys išlaidas ir šitaip stimuliuojantys ūkį.

Naujoji ūkio politika prasidėjo kaip laikinos priemonės darbo rinkoje. Nedarbas pasiekė tokį lygį, kad buvo būtina imtis kokių nors veiksmų grynai dėl politinių motyvų — jokia paslaptis, kad jau būta riaušių Dearborne ir įtūžusios eisenos Washingtone, kad šilumos ieškančios šeimos spraudėsi į miestų šiukšlių deginimo stotis ir net naršė šiukšliavežėse, ieškodamos maisto likučių. Pagalba žmonėms buvo žūtbūtinai reikalinga ir ją pradėjo dar Hooveris; vėliau, jau esant Rooseveltui, skubi ir vienkartinė pagalba virto viešaisiais darbais, o šie — rimtų ūkio projektų realizavimu. Vyriausybė netikėtai tapo stambiu ūkio investuotoju: vienas po kito buvo pradėti realizuoti kelių, užtvankų, salių, aerouostų, prieplaukų, gyvenamųjų namų statybos projektai.

Keynesas atvyko į Washingtoną 1934 metais — tada, beje, jis ir įsidėmėjo prezidento Roosevelto rankas — ir paakino dar labiau plėtoti programą. Statistiniai duomenys rodė, jog privatus investavimas visiškai sumenko, verslo plėtojimas, 1929 metais išsiveržęs 15 milijardų dolerių atlyginimais, algomis ir pelnais, 1932 metais krito iki bauginančios 886 milijonų dolerių sumos, t.y. sumažėjo 94 procentais. Kažkas turėjo vėl paleisti investicijų variklį, kuris ekonomikos vežimą išvilktų iš duobės, ir Keynesas vylėsi, kad toks variklis galėtų būti vyriausybės išlaidos, kurios sustiprintų visuomenės perkamąją galią — "užpildytų siurblį", kaip tada buvo sakoma.

Štai kodėl 1936 metais, kai *Bendroji teorija* išvydo šviesą, jos rekomendacijos buvo ne tiek nauja ir radikali programa, kiek jau pradėto vykdyti kurso užtarimas. Užtarimas ir paaiškinimas. *Bendroji teorija* teigė, kad katastrofa, ėmusi grėsti Amerikai, o ir visam Vakarų pasauliui, buvo tik verslo investi-

cijų stygiaus pasekmė. Todėl siūlomas vaistas visai logiškas: jei verslo firmos neįstengia plėsti gamybos, naštos turi imtis vyriausybė.

Keynesas tik iš dalies juokavo rašydamas:

> Jei valstybės iždas prikimštų panaudotus butelius banknotų, užkastų juos pakankamai giliai anglies šachtose, kurios po to iki pat žemės paviršiaus būtų užverstos miestų šiukšlėmis, ir leistų privačioms įmonėms, besivadovaujančioms senais gerais *laissez-faire* principais, iškasti tuos banknotus..., nebeliktų nedarbo, o visuomenės pajamos, veikiant multiplikatoriui, taptų, matyt, gerokai didesnės nei buvusios. Žinoma, protingiau būtų statyti namus ar daryti dar ką nors panašaus, bet jei imtis namų statybos trukdytų kokie nors praktiniai sunkumai, aukščiau aprašytasai būdas būtų geriau negu nieko nedaryti.

Kai kam, aišku, atrodė, kad daugelis neortodoksinių vyriausybės projektų pamatuoti ne ką daugiau nei Keyneso keistenybės. Bet dabar bent buvo logiškai išaiškinta: jei privačios verslo įmonės neįstengia imtis pakankamai plačios investavimo programos, spragą, kaip begali, turi užpildyti pati vyriausybė — mat reikalas skatinti nors kokį gamybos plėtojimąsi jau toks neatidėliotinas, kad beveik bet kokia priemonė yra geriau nei nieko neveikti.

O jeigu tiesiogiai paskatinti investicijų nepasisektų, kodėl čia nepasitelkus vartojimo. Investicijos yra itin kaprizingas ūkio sistemos elementas, užtat vartojimas ūkiniam aktyvumui suteikia tvirtą pamatą; todėl ir buvo manoma, kad viešieji darbai padės įveikti problemą it dviašmenis kardas: jais tiesiogiai bus didinama antraip be darbo vegetuosiančių žmonių perkamoji galia, kartu bus atvertas kelias privataus verslo pagyvėjimui.

Pats Keynesas 1934 metų laiške *The New York Times* rašė: "Mano akimis žiūrint, suaktyvinimo problemą dabar reikėtų

formuluoti taip: kaip greitai normalios verslo firmos ateis pagalbon? Ir kokio masto, kokiomis formomis bei kaip ilgai tuo laikotarpiu turėtų būti daromos ypatingos vyriausybės išlaidos?"

Atkreipkite dėmesį į žodį "ypatingos". Vyriausybės programos Keynesas nelaikė priemone, kuria ji nuolatos turėtų kištis į ūkio eigą. Tokią programą jis suvokė kaip ištiestą pagalbos ranką sistemai, kuri paslydo ir dabar stengiasi atgauti pusiausvyrą.

Keyneso siūloma programa atrodė kaip sveiko proto grynuolis, faktiškai ji ir *buvo* sveiko proto grynuolis. Ir vis dėlto ši siurblio užpildymo programa niekada nedavė tokių rezultatų, kokių tikėjosi jos sudarytojai. Visuminės vyriausybės išlaidos, kurios 1929—1933 metų laikotarpiu svyravo maždaug ties 10 milijardų dolerių, padidėjo iki 12 milijardų, 13 milijardų, galiausiai — 1936 metais — iki 15 milijardų dolerių. Kilstelėjo ir privačios investicijos, atgaudamos du trečdalius prarastos apimties: 1936 metais privačios firmos jau investavo 10 milijardų dolerių. Nacionalinės pajamos ir visuminis vartojimas po trejų metų vyriausybės finansų injekcijų padidėjo 50 procentų. Bet nedarbas ir toliau tūpčiojo vietoje, tiesa, dabar jau sutramdomas, bet už vartų tebestoviniavo 9 milijonai žmonių, — o to niekaip negalėjai pavadinti naujos ekonominės epochos ženklu.

Dvi priežastys sutrukdė išrašytiems vaistams veikti geriau. Pirmoji — vyriausybės išlaidų programa taip ir liko neišplėtota iki būtino masto, kad ekonomika vėl grįžtų prie visiško užimtumo būklės. Vėliau, Antrojo pasaulinio karo metais, vyriausybės išlaidos pašoko iki tam laikotarpiui neregėto 103 milijardų dolerių dydžio: tai sąlygojo ne tik visišką užimtumą, bet ir įžiebė infliaciją. Tačiau šio amžiaus 4-ojo dešimtmečio taikios ekonomikos sąlygomis toks milžiniškas išlaidų padidinimas buvo neįmanomas, tiesą sakant, net kukli vyriausybės išlaidų programa netrukus sukėlė niurnėjimą, esą federa-

linė valdžia peržengianti tradicines ribas. Padėtį dar pablogino tai, kad Federalinių Rezervų Taryba infliacijos bijojo (pačiame krizės dugne!) labiau negu nedarbo, todėl ji laikėsi politikos, *apsunkinančios* bankų paskolų gavimą.

Antroji priežastis glaudžiai siejosi su pirmąja. Nei Keynesas, nei vyriausybės išlaidų programų kūrėjai neatsižvelgė į tai, kad tie, kuriems naujieji vaistai turėjo padėti, bijoti jų gali labiau nei pačios ligos. Vyriausybės išlaidos buvo *sumanytos* kaip pagalba verslui. O verslas jas *suvokė* kaip grasinimą.

Stebėtis nereikia. Naujasis kursas pasirodė tuo metu, kai sukilo priešiškumo verslui banga; neliečiamomis tapusias vertybes ir normas staiga imta peržiūrėti ir kritikuoti. Visa "verslo teisių", "nuosavybės teisių" ir "vyriausybės vaidmens" ideologija grėsmingai susvyravo; vos per kelerių metų laikotarpį iš verslo buvo pareikalauta pamiršti neabejotino savo pranašumo tradicijas ir prisitaikyti prie naujos bendradarbiavimo su profsąjungomis filosofijos, pripažinti naujas taisykles bei reglamentavimą, peržiūrėti daugelį jam įprastų metodų. Todėl nenuostabu, kad verslo sluoksniai vyriausybę Washingtone laikė priešiška, šališka ir perdėm radikalia. Nenuostabu ir tai, kad tokioje atmosferoje verslo sluoksnių ūpą didelio masto investicijoms atvėsino nerimas, kilęs atsidūrus neįprastoje aplinkoje.

Dėl tokių aplinkybių kiekvienas vyriausybės žingsnis imantis įgyvendinti reikiamo masto programą įveikti nedarbui — toji programa, ko gero, turėjo būti dvigubai didesnė nei faktiškai pavyko realizuoti — buvo puolamas kaip dar vienas socialistinių užmačių įrodymas. Tuo pat metu pusinių priemonių, kurias vyriausybė įstengdavo įgyvendinti, pakakdavo verslą tik atbauginti nuo pasiryžimo imtis reikiamos iniciatyvos. Susiklostė situacija, kokia kartais būna gydant ligonį: vaistai, gydantys pacientą nuo vienos ligos, silpnina jo atsparumą kitoms. Vyriausybės išlaidos taip niekada ir nepagydė

ekonomikos — ne todėl, kad jos buvo ekonomiškai nepagrįstos, bet todėl, kad jos buvo ideologiškai gąsdinančios.

Vyriausybės priemonės nebuvo sumanytos ideologiškai gąsdinti, jos veikiau atsirado iš nevilties, o ne kaip sąmoningas planas. Jei vyriausybė nebūtų atidariusi visuomeninių išlaidų sklendės, privatus verslas, tikėtina, galiausiai ir pats būtų įveikęs problemą: praeityje jis visada su ja susidorodavo ir, nors Didžioji krizė buvo žiauri, po kiek laiko jis ir dabar būtų radęs naujų perspektyvų rizika paremtai veiklai. Tačiau laukti buvo nebeįmanoma. Žmonės Amerikoje laukė jau ilgus ketverius metus, ir jų kantrybė baigė išsekti. Ekonomistai ėmė kalbėti apie *stagnaciją* kaip chronišką kapitalizmo būseną. Marxo teiginiai skambėjo garsiau nei bet kada, daugelis pirštu baksnojo į nedarbą kaip pakankamą įrodymą, jog Marxo būta teisaus. Staiga tapo madingi technokratai, kurie kvietė remtis ne proletariatu, bet inžinieriais, ir jų chore galėjai išskirti Vebleno murmėjimą. Buvo tame gaudesy ir dar grėsmingesnis balsas, nenuilstamai kartojąs, jog Hitleris ir Mussolinis žinoję, ką daryti su *savo bedarbiais*. Kai šitaip chaotiškai buvo siūlomos priemonės bei ginami desperatiški veiksmai, *Bendrosios teorijos* teiginiai ir argumentai, civilizuotas Keyneso balsas tikrai švelnino įtampą ir ramino.

Nors Keynesas palaikė valdomo kapitalizmo politiką, nebuvo ir privačios verslininkystės priešininkas. "Geriau jau tegu žmogus elgiasi kaip tinkamas su savo sąskaita banke nei su savo bendrapiliečiais", — rašė jis *Bendrojoje teorijoje* ir, tęsdamas mintį, pabrėžė, kad jei vyriausybė rūpintųsi vien visai šaliai reikalingomis investicijomis, — kita didžioji ūkio dalis galėtų ir turėtų likti privačiai iniciatyvai. Kai dar kartą skaitai *Bendrąją teoriją*, matai, jog ji nesiūlė radikalių sprendimų, veikalas greičiau siekė paaiškinti, kodėl turi pagelbėti tokioje būklėje neišvengiamos priemonės. Jei depresijos apimtas ūkis nerodo jokių pagyvėjimo ženklų, vyriausybės ne-

veiklumas yra kur kas grėsmingesnis negu pasekmės, kurias gali sukelti įžūlus ortodoksinių principų nepaisymas.

Tikroji problema buvo ne ekonominė, o moralinė. Antrojo pasaulinio karo metais profesorius Hayekas parašė knygą *Kelias į vergovę**, kurioje, nors ir buvo perlenkimų, išdėstyti giliai suvokti ir nenuginčijami kaltinimai perdėtai planuojamai ekonomikai. Keynesui patiko knyga, jis pritarė jos mintims. Bet, pagirdamas ją, Hayekui rašė:

> Aš vis dėlto... padaryčiau kitokias išvadas. Aš sakyčiau, jog tai, ko mes norime, yra ne atmesti planavimą ar planuoti mažiau, bet kitaip — sakyčiau, kad mes beveik neabejotinai norime jo daugiau. Tačiau planuojama turi būti tokioje visuomenėje, kurioje kaip įmanoma daugiau žmonių, lyderių ir jų pasekėjų laikosi visiškai tokių pat moralės nuostatų kaip jūsų. Nuosaikus planavimas veiks gana patikimai, jei tie, kurie jį vykdys, protu ir širdimi laikysis tvirtų moralės principų. Kai kurie iš jų tokie ir yra. Bet nelaimė ta, jog egzistuoja ir įtakinga grupė žmonių, apie kuriuos tiktų pasakyti: planavimo jiems reikia ne dėl jo rezultatų, o todėl, jog moralės požiūriu jie laikosi visiškai priešingų jūsiškėms idėjų ir siekia tarnauti ne Dievui, bet velniui.

Ar, manote, tai naivi viltis? Ar galima valdyti kapitalizmą taip: vyriausybės planuotojai panorėję atsuka arba *užsuka* išlaidų kranelį, naudodami jį privačioms investicijoms papildyti, bet niekada visiškai jų nepakeičia. Šis klausimas vis dar tvyro ore, į jį neatsakyta.

Bet nediskutuokime, polemiką atidėkime kitam skyriui. Dabar kalbame apie Keynesą — žmogų bei jo įsitikinimus, kokie klaidingi jie mums beatrodytų. Būtų grubi klaida priskirti šį

* Lietuvių kalba ją 1991 metais išleido leidykla "Mintis".

žmogų, siekusį išgelbėti kapitalizmą, jį skandinusiųjų stovyklai. Taip, jis ragino "socializuoti" investicijas, nors niekada labai aiškiai neapibūdino, ką tai reikštų, bet jei, sakykim, jis ir aukojo dalį, tai vien todėl, kad išgelbėtų visumą.

Giliai širdyje Keynesas buvo konservatorius — ilgai žavėjosi Edmundu Burke'u ir ribotos valdžios tradicija, už kurią pasisakė Burke'as. "Kaip aš galiu priimti (komunistinę) doktriną, — rašė jis 1931 metais, kai toks požiūris dar toli gražu nebuvo paplitęs, — kuri sava biblija, neliečiama jokios kritikos, išsirinko pasenusį vadovėlį, kurį žinau esant ne tik moksliškai klaidingą, bet ir visai bevertį bei nepritaikomą šiandieniniame pasauly? Kaip aš galiu priimti tikėjimą, kuriam reikia drumzlių, o ne žuvų, ir netašytą proletariatą iškeliantį aukščiau buržuazijos ir inteligentijos, kai būtent šie, nepaisant visų jų trūkumų, kuria gyvenimo kokybę ir diegia visų žmonijos pasiekimų daigus?"

Galima įvairiai traktuoti Keyneso teorijas, jo diagnozes ir siūlomas priemones, nors, tiesą sakant, derėtų pažymėti, kad jokios gilesnės teorijos, jokios išsamesnės analizės ir jokių įtikinamesnių išeičių nėra pasiūlę tie, kurie tvirtino, esą Keynesas buvęs tik žalos pridaręs išsišokėlis, sutrikdęs gana gerai veikusią sistemą. Bet niekas ir negalės nuneigti, kad šio žmogaus tikslas buvo: sukurti tokią kapitalistinę ekonomiką, kurioje nedarbas — didžiausias ir nuožmiausias jos egzistavimo pavojus — žymiu mastu būtų likviduotas.

Jis buvo iš tų žmonių, kurie nepajėgė vienu metu dirbti tik vieną darbą. Mintimis jau kurdamas *Bendrąją teoriją*, jis taip pat savo lėšomis organizavo teatrą Cambridge'e. Tai buvo tipiškai "keinsiškas" sumanymas. Pradėjęs su nuostoliais, teatras atsigavo per dvejus metus, ir jo meninė sėkmė buvo didžiulė. Keynesą tuo metu rasdavai visur: jis ir finansinis rėmėjas, ir bilietų kontrolierius (vienu atveju, kai neatvyko tarnautojas), ir pagrindinės aktorės vyras (Lydia vaidino

Shakespeare'o dramoje, susilaukdama nepaprastai gerų vertinimų), ir net koncesionierius. Prie teatro jis įkūrė restoraną ir rūpestingai stebėdavo įplaukas, diagramomis aiškindamasis jų ryšį su įvairaus pobūdžio spektakliais bei siekdamas nustatyti, koks ryšys tarp patiekalų užsakymų ir žiūrovų nuotaikų. Ten pat buvo ir baras, kuriame šampaną pardavinėjo su geroka nuolaida, — kad jo paragautų daugiau žmonių. Malonumų kupiname jo gyvenime šis laikotarpis, ko gero, buvo pats maloniausias.

Tačiau tai tęsėsi neilgai. 1937 metais jo sėkmių grandinė trūko: jį ištiko širdies smūgis, ir teko priverstinai ilsėtis. Ilsėtis, žinoma, sąlygiškai. Keynesas ir toliau aktyviai prekiavo vertybiniais popieriais, redagavo *Ekonomikos žurnalą*, parašė kelis puikius straipsnius, ginančius *Bendrąją teoriją*. Kartą, tai knygai išėjus, vienas mokslininkas pasakė: "Einsteinas iš tiesų padarė fizikoje tai, ką Keynesas mano padaręs ekonomikos teorijoje"; Keynesas buvo ne iš tų, kuris leistų kam nors *šitaip* pareikšti. Panorėjęs galėjo rašyti itin aštria plunksna, ir dabar jis ėmė metodiškai triuškinti savo kritikus, po vieną ir krūvoj; kartais su sarkazmu, retsykiais labai inteligentiškai, o neretai ir irzliai: "Ponas X *atsisako* suprasti mane", ir šitai daugelyje jo trumpų pasisakymų būdavo panašu į nevilties atodūsį.

Artėjo karas, po Miuncheno viskas dar pablogėjo. Keynesas piktindamasis skaitydavo silpnadvasius kai kurių kairiojo sparno veikėjų laiškus, atsiunčiamus *New Statesman and Nation* žurnalui, kurio taryboje jis taip pat rasdavo laiko posėdžiauti. Žurnale jis rašė: "Dievaži, neįmanoma patikėti, kad iš tikrųjų gali būti toks asmuo, kaip "socialistas"! Aš netikiu, kad toks egzistuoja", — ir toliau: "Kai buvo galima atidengti visas kortas, turėjo praeiti keturios brangios savaitės, kol jie prisiminė esą pacifistai ir ėmė rašyti kapituliacinius laiškus į šias skiltis, laisvės ir civilizacijos gynimą pa-

likdami pulkininkui Blimpui ir seniems veteranams, kuriems 'triskart-valio'".

Kai prasidėjo karas, Keynesas jau buvo per daug pasiligojęs, kad galėtų tapti nuolatiniu vyriausybės nariu. Vyriausybė paskyrė jam kambarį Iždo rūmuose ir naudojosi jo protu. Jis jau buvo parašęs kitą knygą *Kaip apmokėti karą* (*How to Pay for the War*), išdėstydamas drąsų planą, kuriuo primygtinai siūlė "nukeltas santaupas" kaip pagrindinį būdą finansuoti karą. Pats planas buvo paprastas — kiekvieno atlyginimą gaunančiojo asmens uždarbio dalis automatiškai skiriama pirkti vyriausybės obligacijoms, kurios nebūtų išperkamos iki pasibaigs karas. O po to, kai vėl prireiks vartotojiškos paklausos, nukeltų santaupų pažymėjimai būtų paversti grynais pinigais.

Privalomas taupymas — koks pasikeitimas, palyginus su jo ankstesniais bandymais diegti privalomas investicijas! Bet pasikeitė laikai, o ne Keyneso mąstymas. Ankstesnioji problema buvo per menka investicijų apimtis, jos požymis — nedarbas. Dabar problema buvo per didelė investicijų apimtis — totalinio apsiginklavimo pasekmė, o jos išraiška — infliacija. Tačiau *Bendrosios teorijos* idėjų sistema, stengiantis suvokti infliaciją, buvo naudinga tiek pat, kiek buvo naudinga, suvokiant infliacijos priešybę — nedarbą. Tik dabar ši sistema apvirto žemyn galva. Dabar su kiekvienu verslo rato apsisukimu pajamų žmonių rankose ne mažėjo, o vis daugėjo ir daugėjo. Atitinkamai ir vaistai turėjo būti visai kitokie, nei tie, kurie tonizavo depresinį ūkį. Anuomet Keynesas ragino visais įmanomais būdais skatinti investicijas, dabar visaip propagavo būtinybę plėtoti taupymą.

Tai pabrėžti yra svarbu, kadangi daugelis Keynesą klaidingai laikė infliaciją užtarusiu ekonomistu. O iš tiesų jis buvo "refliacijos" (sąmoningo pajamų, o ne kainų didinimo) šalininkas, kai ekonomika atsiduria duobėje. Manyti, kad jis prifarė infliacijai vardan pačios infliacijos būtų galima tik nepai-

sant to, ką jis rašė knygoje *Ekonominės taikos pasekmės* (*The Economic Consequences of the Peace*):

> Kalbama, Leninas skelbęs, kad geriausias būdas sunaikinti kapitalizmo sistemą yra sukelti valiutos pakrikimą. Kai yra nepaliaujama infliacija, vyriausybės slaptai ir nepastebimai gali atiminėti nemažą piliečių turto dalį. Ir šitokiu būdu jos ne tik konfiskuoja, — jos konfiskuoja *vienašališkai*... Čia Leninas tikrai teisus. Nėra gudresnio ir patikimesnio būdo sugriauti esamą visuomenės pagrindą kaip priversti degraduoti jos valiutą. Valiutos nuvertėjimas nukreipia ardomojon veiklon visą nematomą ekonomikos dėsnių galią ir atlieka tai taip, kad nė vienas iš milijono žmonių negalėtų nustatyti, kas čia iš tikrųjų dedasi.

Keyneso planas nesusilaukė didelio pritarimo, nors jo sumanymas buvo logiškas ir įtaigus — mokslininkas akcentavo faktą, kad jo prisiimtų santaupų planas padėtų išplėsti turto pasiskirstymą visuomenėje, nes kiekvienas taptų vyriausybės obligacijų savininku. Bet tas planas buvo pernelyg naujas, senieji metodai — apmokestinimas, būtiniausių prekių normavimas bei laisva valia daromos santaupos — jau išbandyti ir patikimi karo finansavimo įrankiai. Nukeltų santaupų projektas buvo priimtas — kaip antraeilė dekoratyvi įmantrybė, bet niekada netapo pagrindiniu įrankiu, kaip to tikėjosi Keynesas.

Tačiau nebuvo kada verkauti, kad pasiūlymas sutiktas šaltai, — Keynesas dabar buvo visiškai pasinėręs į Britanijos karo veiksmus. 1941 metais per Lisaboną jis nuskrido į Jungtines Valstijas. Tai buvo pirmoji iš šešių tokių kelionių; Lydia vyko kartu kaip jo slaugytoja ir sergėtoja. Iškart po pirmojo infarkto savo nepailstančiam vyrui ji ėmėsi sudarinėti dienotvarkę, ir daugybė žymių asmenų būdavo mandagiai, bet ryžtingai išprašyti, kai Lydios skirtas pokalbio laikas pasibaig-

davo. "Laikas, džentelmenai", — pasakydavo Lydia, ir pokalbis iš tiesų turėdavo baigtis.

Jo kelionių į Jungtines Valstijas tikslas — aptarti sudėtingą ir pavojingą Britanijos karo finansavimo situaciją bei svarstyti kylantį klausimą, kaip elgtis be galo sunkiu pokario laikotarpiu. Tai rūpėjo ne tik Anglijai, Jungtinės Valstijos taip pat stengėsi, kad būtų padėti pamatai laisvai tarptautinei prekybai, šitaip išvengiant pražūtingų finansinių konfliktų, kurie jau per dažnai nuvesdavo iki tikro karo. Buvo sumanyta įkurti Tarptautinį banką ir Tarptautinį valiutų fondą, kurie garantuotų netrikdomus tarptautinius piniginius atsiskaitymus; vietoje senojo principo "paisyk tik savo interesų", kai kiekviena valstybė stengiasi finansiškai žlugdyti kitą, reikėjo pereiti prie naujų sutelktų pastangų padėti valstybei, kuriai iškilo valiutos problemų.

Baigiamoji konferencija įvyko Bretton Woodse, New Hampshire'o valstijoje. Nors ir sirgdamas, ir išvargęs, Keynesas aiškiai joje dominavo, net ne dėl to, kad galiausiai laimėjo visi jo siūlymai — priimtas planas buvo artimesnis amerikiečių, o ne anglų projektui, — bet dėl asmenybės svarumo. Vienas delegatų savo dienorašty paliko mums tokį šio žmogaus portretą:

> Vakare dalyvavau ypač *recherché** šventėje. Šiandien sukako 500 metų, kai buvo pasirašytas susitarimas tarp Cambridge'o King's koledžo ir Oxfordo New koledžo; sukakčiai paminėti Keynesas suruošė nedidelį pobūvį savo kambaryje... Keynesas, jau kelias savaites nekantriai lyg mokinukas laukęs šio įvykio, buvo tiesiog kerintis. Jis pasakė įspūdingą kalbą... Buvo gera proga stebėti, kokia keistai sudėtinga šio nepaprasto žmogaus natūra. Taip radikaliai vertinantis grynai intelekto dalykus, kultūros reikaluose jis yra tikras Burke'o tipo konservatorius. Viskas vyko la-

* *Recherché* (*pranc.*) — rafinuotas, subtilus, įmantrus.

bai *pianissimo*, kaip ir dera tokiai progai, bet jo jaudulys, kai jis kalbėjo apie mūsų skolą praeičiai, tikrai stvėrė kiekvieną.

Kai Keynesas, uždarant konferenciją, pasakė baigiamąją kalbą, — "Jei mes lygiai taip, kaip pradėjome nuo šio konkretaus uždavinio, imsimės ir didesnio darbo, — pasaulis atgaus viltį", — delegatai atsistoję jam plojo.

Kaip visada jo didieji darbai nekliudė imtis ir mažesnių. Jį paskyrė Anglijos banko direktoriumi ("niekada negali žinoti, kad gali tekti vesti moterį, su kuria kažkada permiegojai", — pareiškė jis) ir naujo vyriausybės komiteto, kuruojančio muzikos ir meno reikalus, pirmininku. Šitaip, prisiėmęs sau pareigą reikšti Anglijos nuomonę tarptautinėse ekonomikos organizacijose, kartu jis buvo paniręs į gausų susirašinėjimą dėl muzikų gastrolių, Vic-Wells baleto trupės, poezijos vakarų bei knygų parodų. Žinoma, jis ir toliau kolekcionavo, aplenkė Folgerio biblioteką, įsigydamas retą Spenserio tomą, ir, jausdamas nedidelę kaltę, prisipažino bibliotekos direktoriui, kad pasinaudojo užsienio reikalų ministerijos diplomatiniu paštu, parsisiųsdindamas sau katalogą.

Pasipylė pripažinimo ženklai. Jis buvo pakeltas į perus: dabar vadinosi lordas Keynesas, Tiltono baronas — pagal nedidelį dvarą, kurį įsigijo jau vidutinio amžiaus, kartu nelauktai sužinodamas ir nudžiugdamas, jog kažkada tos žemės priklausė vienai iš Keyneso giminės atšakų. Garbės mokslo vardai jam suteikti Edinburghe, Sorbonoje bei jo paties universitete. Jį paskyrė Nacionalinės galerijos globėjų tarybos nariu. Ir vis dar rikiavosi darbai: reikėjo pradėti derybas dėl pirmosios paskolos Didžiajai Britanijai ir, suprantama, šalies interesams atstovauti buvo pavesta Keynesui. Kai jis grįžo iš šitos kelionės ir vienas žurnalistas paklausė, ar tiesa, kad Anglija dabar tapsianti keturiasdešimtąja JAV valstija, atsakymas buvo trumpas: "Ne, taip gerai nebus".

1946 metais įtempti darbai baigėsi. Keynesas grįžo į Sussexą skaityti, ilsėtis ir ruoštis vėl dėstyti Cambridge'e. Vieną rytą jį ištiko kosulio priepuolis, Lydia nulėkė į jo kambarį, Keynesas buvo miręs.

Laidotuvių ceremonija vyko Westminsterio abatijoje. Jo 93 metų tėvas Johnas Neville'is Keynesas ir motina Florence atėjo į navą. Visa šalis gedėjo netekusi garsaus lyderio, palikusio ją kaip tik tuo metu, kai jo įžvalgumas ir išmintis buvo labiausiai reikalingi; kaip rašė *Times* išsamiame nekrologe balandžio 22-ąją, "mirtis atėmė iš mūsų didį anglą".

Jis jokiu būdu nebuvo angelas. Ryškiausias iš visų didžiųjų ekonomistų buvo tik žmogus, nors ir įžymus, su visomis bet kuriam individui būdingomis ydomis ir silpnybėmis. Jis galėjo bridžo partijoje su dviem grafienėm ir hercogu laimėti dvidešimt du svarus ir laimingas dėl to džiūgauti; galėjo taip pat duoti mažiau nei dera arbatpinigių batų valytojui Alžyre ir atsisakyti ištaisyti klaidą, sakydamas esąs "ne iš tų, kurie nevertina pinigų". Jis galėjo būti netikėtai malonus lėtai mąstančiam studentui (ekonomistai, sakydavo jis, turi būti romūs kaip dantistai) ir įžeidžiamai kandus verslininkui ar aukštam pareigūnui, kuriems dėl kažko intuityviai pajuto priešiškumą. Seras Harry Goschenas, National Provincial banko pirmininkas, kartą suerzino Keynesą, pasiūlydamas "palikti reikalus klostytis natūraliai". Keynesas atsakė: "Nežinau, kas geriau — juoktis ar pykti dėl tokio vargano požiūrio? Geriausia, matyt, paprasčiausiai leisti serui Harry'ui keliauti jo *nuosava* natūralia kryptimi".

Keynesas pats davė raktą įminti jo genialumo prigimtį, nors nėra apie save rašęs. Diskutuodamas su senuoju mokytoju Marshallu (kurį jis ir mylėjo, ir kartu, gal veikiau geraširdiškai, pajuokdavo kaip "absurdišką senį"), Keynesas apibrėžė, koks turi būti ekonomistas:

> Neatrodytų, kad ekonomikos mokslo studijos reikalautų kokio specifinio ir itin išvystyto talento. Ar tai nėra, jei

matuotume intelekto poreikiais, labai lengva mokslo sritis, palyginus su aukštesnėmis filosofijos sritimis arba tiksliaisiais mokslais? Lengva sritis, kurioje tačiau vos vienas kitas pasižymi! Šitą paradoksą paaiškina galbūt štai kas: tikras ekonomistas privalo turėti retai pasitaikantį gabumų *derinį*. Tam tikra prasme jis turi būti matematikas, istorikas, politikas, filosofas. Jis turi suprasti simbolius ir kalbėti žodžiais. Jis turi suvokti detales visuotinumo požiūriu bei vienu minties šuoliu aprėpti ir abstraktumą, ir konkretumą drauge. Jis privalo tyrinėti šiandieną praeities šviesoje vardan ateities tikslų. Jis neturi paleisti iš dėmesio lauko nė vienos kurios žmogaus prigimties ar jo sukurtų institucijų pusės. Vienu ir tuo pat metu jis privalo būti ir suvokiąs tikslą, ir bešališkas, laisvas ir nepaperkamas kaip menininkas, bet dažnai toks žemiškas, koks esti tik politikas.

Marshallas, — kaip sakė Keynesas, — tik priartėjo prie šio idealo, nes tokiam kaip jis, karalienės Viktorijos epochos atstovui, stigo būtino nepaklusnumo šventenybėms, kad ekonomikos mokymas taptų socialiai gilesnis ir skvarbesnis. Keynesas prie tokio idealo priartėjo labiau: Bloomsbury'o nuostata "nėra nieko šventa" prasiveržė ir į pašlovintas ekonominės ortodoksijos erdves. Dar sykį pasaulį ėmė tyrinėti žmogus, kuris nebuvo toks aklas, kad nematytų jo negalių, ir toks emocionaliai bei intelektualiai bevalis, kad nenorėtų jų išgydyti. Gal ekonomikoje jis buvo perdėm sudėtingas, užtat politikoje nuoširdus, ir jo didybė glūdi būtent šioje neįprastoje išradingo proto bei viltingos širdies dermėje.

X SKYRIUS

JOSEPHO SCHUMPETERIO PRIEŠTARINGUMAI

1930 metais, kai dauguma žmonių buvo slegiami vis stiprėjančios ūkio krizės, Keynesas narpliojo visai kitokio pobūdžio idėją. Paneigdamas savo paties pareiškimą, kad ilgu laikotarpiu mes visi nebegyvensime šioje Žemėje, jis kaip tik ėmėsi žvilgtelti ateitin — tolimon ateitin — ir paskelbė pranašystę, kuri labai prieštaravo tuometiniam stagnacijos kuitimuisi. Tai, ką jis išvydo priešaky, atsiribodamas nuo tokių katastrofų, kaip nekontroliuojamas gyventojų skaičiaus augimas ar totališkai naikinantis karas, buvo ne tebesitęsianti skurdo ir netikrumo būklė, bet šviesi perspektyva, tokia šviesi, kad neįtikėtina, — niekuo nesiskirianti nuo Smitho pranašautos visuotinės gerovės šalies.

Savo nedidelę iškylą į ateitį Keynesas pavadino *Mūsų vaikaičių ekonominės galimybės* (*The Economic Possibilities for Our Grandchildren*) — vaikaičių, tektų pridurti, jis neturėjo nė vieno. Kokios gi tos galimybės? Vengdamas nusakyti jas pernelyg lyriškai, jis tik užsiminė būsiant lyg ir savotišką kuklų aukso amžių: maždaug 2030 metais, manė Keynesas, ekonomikos problema bus išspręsta — ne dabartinės krizės gniaužtai, bet apskritai *pati* ekonomikos problema, šimtametė "vi-

siems užtekti negali" byla. Pirmą kartą istorijoje žmonija — ar bent jau britų "žmonija" — galės pakilti iš grumtynių dėl poreikių patenkinimo į naują aplinką, kurioje visai nesunkiai kiekvienam bus suteikta dosni dalis prie bendro visuomenės stalo.

Tai buvo Keynesui būdingas šuolis netikėta kryptimi. Kai pasibaigė Pirmasis pasaulinis karas ir pasaulis džiūgavo, sveikindamas save su pergale, būtent Keynesas, kaip anglai sako, pajudino skeletą sandėliuke, ir štai dabar, ketvirtajame dešimtmetyje, kai pasauliui savęs pagailo, vėl tas pats Keynesas ėmė drąsiai kalbėti apie artėjančią sunkaus žmonijos triūso pabaigą. Bet jis ne šiaip sau drąsinosi tuo niūriu metu. Priešingai, jis susidomėjo ekonomikos teorijos dalimi, kuri patraukdavo visus didžiuosius praeities prognozuotojus — kapitalizmo plėtotės tendencija.

Krizių laikais ši tendencija beveik visada išnykdavo iš akiračio. Bet, žvelgdamas atgalios, į dviejų šimtų metų kapitalizmo raidą, galėjai regėti ne vien beprasmį džiugių pakilimų ir slogių nuosmukių kaitaliojimąsi, būdingą tai sistemai, bet ir nuolatinį, tegu ir nepastovų, kopimą aukštyn. Keturios dešimtys milijonų anglų Keyneso laikais tikriausiai nelaikė savęs dosniosios apvaizdos numylėtiniais, bet, kad ir kokie sunkūs buvo tie laikai, jų vietos prie gamtos aprūpinamo stalo buvo kur kas malonesnės nei dešimties milijonų, gyvenusių Malthuso laikais.

Gamta netapo dosnesnė. Priešingai, kaip aiškino garsusis mažėjančio rezultatyvumo dėsnis, kuo labiau gamta buvo išnaudojama, tuo nenoriau ji atiduodavo savo turtą. Ekonominio augimo paslaptis buvo ta, kad kiekviena karta su gamta grūmėsi naudodama ne tik savo jėgas ir išteklius, bet ir visą iš pirmtakų paveldėtą mašineriją. Tas paveldas vis didėjo, kiekvienai kartai įdedant į jį savąją žinių, fabrikų, įrankių ir veiklos būdų dalį, ir žmonių darbo našumas kilo stulbinančiu greičiu. XX a. 7-ajame dešimtmety gamyklų darbininkas Jungtinėse

Valstijose per darbo valandą sukurdavo *penkiskart* daugiau prekių nei darbininkas pilietinio karo metais — ne todėl, kad jis dirbo sunkiau ar buvo sumanesnis, bet todėl, kad dabar jis valdė tokią technologiją, kuri darė iš jo supermeną, jei lygintume su pirmtaku pilietinio karo dienomis.

Pakaktų šiam pastovaus našumo augimo procesui tęstis dar vieną šimtmetį, t.y. vos tris kartas, ir kapitalizmas sukurtų stebuklą. Nes kaupiant turtą dar šimtą metų taip pat sparčiai kaip praėjusį šimtmetį, Anglijos realusis gamybos turtas, kaip apskaičiavo Keynesas, padidėtų *septynis su puse karto*. 2030 metais kiekvienas darbininkas po ranka turėtų tiek įrenginių, kad savo senelio, gyvenusio 1930 metais, atžvilgiu jis būtų tikras antžmogis.

Šitoks milžiniškas darbo našumo padidėjimas ir būtų visų pokyčių priežastis. Jis ištremtų ekonomikos teoriją, kaip mokslą apie išteklių retumą, į istorijos knygas. Naujoji visuomenės problema būtų ne kaip ištekti bent kiek laisvalaikio, o kaip susidoroti su neregėtais jo mastais. Ne be šypsenėlės Keynesas pacitavo tradicinį užrašą ant senos padienės darbininkės antkapio:

> Neraudokite, bičiuliai, dėl manęs jūs negedėkit,
> Dausose nereiks man dirbti nuo dabar jau niekad niekad.
> Giesmių muzika saldžioji danguje neliaus skambėti,
> Tiktai aš į bendrą chorą nepajėgsiu įsilieti.

Žinoma, tai buvo grynai teorinis ekskursas į ateitį, ir niekas per daug rimtai jo nevertino. 1930 metais fabrikų įrengimai žvangėjo pernelyg kraupiai, kad tokią ateitį būtų galima laikyti kuo nors daugiau kaip vien malonia fantazija, todėl ir pats Keynesas netrukus tą idėją paliko nuošaly, pasinerdamas į neatidėliotiną nedarbo, paralyžiavusio pasaulį, problemą.

Bet Keyneso nubrėžta ateities perspektyva, kokia ji bebūtų — sufantazuota ar blaiviai apskaičiuota, — mums yra svar-

bi. *Mūsų vaikaičių ekonominės galimybės* pirmąsyk pastatė mus prieš mūsų pačių ateitį. Viskas, ką iki šiol nagrinėjome, yra pagaliau tik istorija. Smitho aprašytoji sunormuoto ir įvairiausiomis teisėmis bei privilegijomis apipinto septynioliktojo šimtmečio pasaulio evoliucija į atomistinį rinkos kapitalizmą; Ricardo numatytas sunkus to kapitalizmo gelbėjimasis iš žemės savininkų valdomos ekonomikos arba dėl gyventojų pertekliaus kilęs visuomenės vegetavimas, kuriuo baugino Malthusas; to pasaulio numanomas susisprogdinimas, pranašautas Marxo; Keyneso atskleista kapitalizmo nuolatinio sąstingio tendencija — visiems šiems kapitalizmo nuotykiams ir nesėkmėms, kokie jie bebūtų įdomūs, stigo tam tikros nežinios dozės. Mums iš anksto būdavo aišku, kuo baigsis kiekvienas istorijos posūkis. Šįkart atsidūrėme kur kas nepatogesnėje padėtyje. Kreipdamiesi į šiuolaikinius ekonomistus, jau nebegalime svarstyti idėjų, prisidėjusių kuriant mūsų praeitį: dabar ant svarstyklių — mūsų pačių visuomenės, mūsų pačių likimas, mūsų palikimas vaikams.

Taigi, tyrinėję praeitį, dabar turime imtis vertinti ateitį. Kur šiandien nužengęs kapitalizmas? Kokie kelrodžiai regėti prieš akis? Tai didieji šių dienų pasaulio klausimai, į kuriuos ir sutelksime dėmesį.

Kreipsimės į mąstytoją, kuris galbūt net labiau nei Keynesas byloja mums tikrai šiuolaikiškai. Tas balsas priklauso žemo ūgio, tamsaus gymio aristokratiškam vyriškiui, turinčiam silpnybę pranašaujančiai prozai ir teatrališkiems gestams. Tai — Josephas Schumpeteris. Pačiame Didžiosios krizės viduryje, skaitydamas ekonomikos paskaitas Harvarde, jis paprastai įžengdavo auditorijon ir, nusimetęs europietišką apsiaustą, būdingu Vienos akcentu kreipdavosi į sujudusius klausytojus: "Čentelmenai, krizė jums kelia rūpestį. Be reikalo. Kiekviena krizė kapitalizmui yra geras šaltas *douche**". Kaip

* *Douche* (*pranc.*) — dušas.

buvęs vienas tų dėmesingų klausytojų galiu paliudyti, kad didžioji dauguma net nežinojo, jog *douche* reiškia dušą, bet mes suvokėme, jog tai, ką jis sako, yra labai keistos ir tikrai nekeinsiškos mintys.

Pats Schumpeteris pirmasis pabrėžė, kad jo požiūris į ūkio gyvenimą nesutampa su Keyneso požiūriu. Daugeliu atveju jųdviejų visuomeninės nuostatos buvo vienodos — pirmiausia abu labai vertino jiems įprastą buržuazinę gyvenseną ir tikėjo visuotinėmis kapitalizmo vertybėmis, — bet ateitį jie matė iš esmės skirtingai. Keynesas, kaip jau žinome, buvo įsitikinęs, jog kapitalizmui gresia prigimtinė stagnacijos galimybė; optimistinė mūsų palikuonių perspektyva visiškai priklauso nuo to, kokių būtinų priemonių imsis vyriausybė. O Schumpeterio akimis, kapitalizmas savo prigimtimi yra dinamiškas ir siekiąs plėtotis; jis nematė jokio reikalo paleisti į darbą vyriausybės išlaidų kaip nuolat veikiančio pagalbinio variklio, nors ir pripažino, kad tokių išlaidų, kurios krizės atveju palengvintų visuomenės nepriteklius, gali prireikti.

Tačiau Schumpeterio požiūris į ilgalaikę perspektyvą, nepaisant jo tikėjimo kapitalizmo gyvybingumu, buvo priešingas Keyneso vizijai. Sau įprastu, tiesiog erzinančiai kaprizingu būdu jis pradžioje tvirtino, kad "trumpu laikotarpiu" kapitalizmas iš tiesų brėžia ilgą aukštyn kylančią trajektoriją, dar pridurdamas, jog "tokiuose dalykuose šimtmetis yra 'trumpas laikotarpis'". O paskui skelbė visa suardantį galutinį sprendimą: "Ar gali kapitalizmas išlikti? Ne. Aš nemanau, kad jis sugebės išlikti". Pasižiūrėkime iš arčiau į šį keistai prieštaringą žmogų.

Josephas Aloisas Schumpeteris gimė Austrijoje 1883-iaisiais — tais pat metais, kada gimė Keynesas — solidžioje, bet niekuo nepasižymėjusioje šeimoje. Jo tėvas mirė, kai jam tebuvo ketveri; dar po septynerių metų jo motina ištekėjo už žymaus generolo, ir jaunasis Schumpeteris buvo išsiųstas į Theresianumą — privilegijuotą mokyklą aristokratų sūnums. Berniuko perkėlimas į visiškai kitokį visuomenės sluoksnį ap-

skritai turėjo lemiamos reikšmės formuojantis jo pasaulėžiūrai. Schumpeteris greitai perėmė savo bendraklasių manieras ir skonį, aristokratiškos laikysenos išmokdamas visam gyvenimui. Ne viename universitete jis piktindavo kolegas, dėstytojų susirinkimuose pasirodydamas jojiko apdaru, ir mėgdavo tvirtinti visada turėjęs tris troškimus — būti didžiu meilužiu, didžiu raiteliu ir didžiu ekonomistu — ir kad, deja, likimas leidęs išsipildyti tik dviem iš jų. Nepaisant visų jo aristokratiškų išmonių, pamatysime, kad galiausiai Schumpeteris istorijos laurus paskyrė kitai visuomenės grupei. Bet šito pasakojimo vingio turėsime palaukti iki skyriaus pabaigos.

Schumpeteris įstojo į Vienos universitetą, tuo metu stambų ekonomikos mokslų centrą, ir iškart tapo pasižyminčiu studentu (garsaus ekonomisto Arthuro Spiethofo nuomone, jis "niekada nebuvo naujokas"), bet taip pat iškart tapo ir *enfant terrible*, rizikuojančiu savo likimu, kai atvirai nesutikdavo su savo dar garsesniu už Spiethofą mokytoju Eugenu von Bohm-Bauwerku. Po Vienos buvo laikinas apsistojimas Anglijoje, kurio padarinys — trumpos ir nelaimingos vedybos, o paskui pelninga Egipto princesės finansų patarėjo vieta. Čia Schumpeteris padarė stebuklą, perpus sumažindamas princesės nekilnojamo turto nuomos mokesčius ir padvigubindamas jos pajamas paprasčiausiu būdu, — tiesiog neimdamas asmeniškai pinigų daugiau, negu turėjo tam teisę. Bet svarbiau tai, kad, būdamas Egipte, jis išleido savo pirmąją knygą apie ekonomikos teorijos pobūdį, toji knyga pelnė jam profesoriaus vietą Austrijoje. Praslinkus trejiems metams, kai Schumpeteriui tebuvo dvidešimt septyneri, jis išleido *Ekonomikos raidos teoriją* (*The Theory of Economic Development*), iškart pripažintą mažu šedevru.

Ekonomikos raidos teorija skamba taip, lyg čia būtų dėstoma analizė, kurią paprastai taikome besivystančioms šalims. Bet 1912 metais ypatinga "trečiojo pasaulio" šalių padėtis ir

problemos dar neegzistavo — tebesitęsė begėdiško kolonializmo amžius. Schumpeterio knyga dėstė apie kitokios rūšies raidą — apie būdus, kuriais kapitalizmas išrutuliojo savo polinkį vystytis. Moksliška tonu ir varginanti stiliumi (nors ne sykį lyg žaibas švystelinti ryškia mintimi ar formuluote) knyga ciliniam skaitytojui negalėjo padaryti įspūdžio kaip didelės politinės reikšmės darbas. Tačiau šiam akademiniam veikalui buvo lemta tapti pagrindu vienam pačių įtakingiausių visoje mokslo istorijoje kapitalizmo aiškinimų.

Veikalas pradedamas Schumpeteriui įprasta prieštaringa maniera. Tai knyga apie kapitalizmo kilimą ir dinamiškumą, bet ji prasideda kapitalistinės ekonomikos, kurioje nėra jokio kilimo, aprašymu. Knygos pradžioje Schumpeteris piešia kapitalizmą, funkcionuojantį be svarbaus elemento, sukeldavusio kilimą Smitho, Millio, Marxo ir Keyneso pasauliuose — kapitalo kaupimo. Schumpeteris aprašo kapitalizmą be kaupimo — kapitalizmą, kuriame produkcijos srautas yra visiškai statiškas ir nekintantis, atsinaujinantis "uždara apykaita", niekad nekeičiančia ir neplečiančia turto kūrimo proceso.

Tas modelis panašus į nekintančią būseną, numatytą Ricardo ir Millio, skirtumas tik tas, kad ankstesniems autoriams nekintanti būsena bylojo kapitalizmo galą, o Schumpeteriui tai — kapitalizmo raidos pradžia. Dėl šios priežasties uždaros apytakos savybes mums teks panagrinėti kiek nuodugniau. Kadangi sistema neturi varomosios jėgos, tai jos ūkinio gyvenimo dėsnis yra inercija: "Kartą įgytos žinios ir patirtis, — rašė Schumpeteris, — įsitvirtina mumyse it geležinkelio sankasa žemėje". Per klaidas ir bandymus suradę sau naudingiausią ūkinio gyvenimo būdą, mes kartojame jį jau veikiami įpročio. Ekonominis gyvenimas galėjo rastis kaip atsakas grėsmei; ilgainiui jis tampa įpročiu.

Dar svarbiau yra tai, kad šioje nekintančioje tėkmėje konkurencija eliminuoja visas pajamas, kurios viršija kieno nors

įnašą į produkto vertę. Tai reiškia, kad darbdavių konkurencija verčia juos samdomiesiems darbininkams mokėti tokį atlyginimą, kokią vertę jie savo darbu sukuria; lygiai taip pat ir žemės bei kitų gamtos turtų savininkai nuomos pavidalu gaus tą vertės dalį, kurią įneš jų ištekliai. Taigi uždaroje apytakoje darbininkai ir žemės savininkai gauna savo įneštąją dalį. O kapitalistai? Ir čia staigmena. Kapitalistai negaus nieko, išskyrus atlyginimą už vadovavimą. Taip yra todėl, kad bet koks kapitalistų nuosavų kapitalinių gėrybių indėlis pagamintos produkcijos vertėn pereina į darbo, gaminusio tas darbo priemones, vertę bei į toms priemonėms sunaudotų išteklių vertę. Turime kaip tik tai, ką numatė Ricardo ir Millis — *statiškoje ekonomikoje pelnui vietos nėra*!

Kodėl Schumpeteris pateikė mums tokį keistą — jei nesakytum išgalvotą — sistemos įvaizdį? Ko gero, galime nuspėti, kam jam buvo reikalingas toks metodas: statiško kapitalizmo modelis yra bandymas išsiaiškinti, iš kur atsiranda pelnas.

Pelno šaltinio klausimą gana atsargiai svarstė daugelis ekonomistų. Smithas svyravo, negalėdamas apsispręsti — ar pelnas yra darbu sukurtos vertės atskaityta dalis, ar tai neprikla usoma pajamų rūšis, kildintina tiesiogiai iš kapitalo. Tarkim, pelnas yra *atskaityta* vertės dalis, tada išeitų, kad darbas gauna ne visą jam priklausančią dalį, o jei pelnas yra kapitalo indėlio ekvivalentas, tada tektų paaiškinti, kodėl pelnas atitenka mašinos *savininkui*, o ne jos išradėjui arba naudotojui. Millis teigė, kad pelnas yra atlyginimas kapitalistams už "susilaikymą", bet jis nepaaiškino, kodėl kapitalistai turi teisę į atlyginimą už veiksmą, kurį jie atlieka savo pačių labui. Dar kiti ekonomistai pelną apibūdino kaip "kapitalo" uždarbį, teigdami, kad ir kastuvui priklauso tam tikras apmokėjimas už jo indėlį į pagamintą produkciją. Marxas, žinoma, patvirtino, jog teisiausias yra Smithas, nors pats to ir nežinojo, — kad pelnas *yra* darbo žmonių sukurtos vertės atimtoji dalis.

Bet šis teiginys — dalis darbinės vertės teorijos, kuri, kaip kiekvienam yra žinoma, buvo nepagrįsta ir todėl pelno analizei netinkama.

Ir štai dabar pasirodė Schumpeteris su nuostabiu atsakymu į šį jaudinantį klausimą. Nei darbo išnaudojimas, nei kapitalo "uždarbis" nėra pelno šaltinis, teigė jis. Pelną gimdo visai kitokie procesai. *Statiškoje ekonomikoje pelnas atsiranda tada, kai uždara apytaka nustoja kartojusi savo kelią.*

Štai dabar ir pamatysime, kaip puikiai išeities padėtį nusakyti tinka toji pašėlusiai nerealistinė uždara apytaka. Iš visų jėgų, sukeliančių sąmyšį toje nusistovėjusioje apytakoje, viena itin išsiskiria. Tai technologinių arba organizacinių inovacijų diegimas uždaron apytakon — kai sukuriami nauji ar pigesni daiktų gamybos būdai arba apskritai naujų daiktų gamyba. *Tų inovacijų rezultatas — pajamų srautas, kurio neįmanoma laikyti nei darbo indėliu, nei išteklių savininkų indėliu.* Diegdamas naują procesą, inovaciją daręs kapitalistas gamins tokias pačias prekes kaip ir jo konkurentai, tačiau mažesniais kaštais, visai kaip patogesnėje padėtyje esąs žemės sklypas leidžia jo savininkui pagaminti grūdus pigiau, negu tai gali daryti prastesnėse vietose išsidėsčiusių sklypų savininkai. Išeitų, kad lygiai kaip tas laimingasis sklypo savininkas, inovaciją padaręs kapitalistas dabar gaus "rentą" — kaštų skirtumą savo naudai. Tačiau ši renta atsiranda ne dėl Dievo duotos žemės sklypo geresnės padėties rinkos atžvilgiu ar didesnio derlingumo. Ji gimsta dėl inovatoriaus valios ir sumanumo, ir kai tiktai kiti kapitalistai perpras pirmeivio naujoves, tos rentos kaipmat nebeliks. Vadinasi, šis naujasis pajamų srautas nėra daugiau ar mažiau pastovi renta. Šis pajamų srautas yra perdėm trumpalaikis pelnas.

Inovacijoms būtinas inovatorius — asmuo, kuris imasi atsakomybės gamybos veiksnius pertvarkyti kitokiomis proporcijomis. Tas asmuo, žinoma, nėra "normalus" verslininkas,

besilaikąs nusistovėjusių taisyklių. Individas, įnešantis kaitą ūkiniame gyvenime, atstovauja kitai klasei arba, teisingiau pasakius, kitai grupei, kadangi inovatoriai nebūtinai kyla iš kurios nors vienos visuomenės klasės. Schumpeteris paėmė seną žodį iš ekonomikos leksikos ir pavartojo jį tiems gamybos revoliucionieriams apibūdinti. Jis pavadino juos *entrepreneurs**. Kapitalizmo sistemoje gaunamo pelno šaltinis yra įmonininkai ir jų inovacinė veikla.

Ekonomikos raidos teorija yra daug daugiau nei vien himnas įmonininkams. Iš Schumpeterio analizės, tiriančios inovacijų poveikį uždarai apytakai, kyla ne tik pelno kilmės teorija, bet ir palūkanų bei kredito teorija, o paskui jas ir verslo ciklų aiškinimas. Paprastai inovacijos yra pionierių darbas, sako Schumpeteris, bet lyderio vaidmuo yra ypatingas ir sunkus, o pasekėjų — lengvas. Inovatoriui įkandin seka spiečius — tai irgi Schumpeterio pasakymas — imitatorių. Šitaip naujas patobulinimas išplinta visoje šakoje, o šoktelėjusi paklausa bankų kreditams ir investicijos duoda pradžią bendram pakilimui. Bet kai tik inovacijos paplinta, dingsta jų teikiamas pranašumas. Dėl konkurencijos kainos nusileidžia iki naujų gamybos kaštų; inovacijai virtus norma, pelnas išnyksta. Mažėjant pelnui, mažėja ir investicijos. Dar daugiau, gamyba gali netgi sumažėti, kai dalis to imitatorių spiečiaus susizgrimba investicijas padarę nelaiku arba prastai.

Mes dar grįšime prie Schumpeterio pateikto ciklo aiškinimo, o dabar svarbu atkreipti dėmesį į akcentą, kurį jis suteikė įmonininko funkcijoms. Pažymėtina, kad pats įmonininkas-inovatorius nebūtinai gauna pelną, nors būtent jis yra pelno *kūrėjas*. Pelnas atitenka įmonės savininkui, lygiai kaip renta eina žemės savininkui. Schumpeterio įmonininką, daugiau net nei Ricardo kapitalistą, šalin nuo jo pajamų dalies stumia pati proceso, kurį jis paleido veikti, dinamika.

* *Entrepreneur* (*pranc.*) — įmonininkas, verslininkas.

Be to, įmonininkas nėra profesija arba padėtis, kurią viena karta galėtų perduoti kitai. Tai labai savotiška lyderystė — ne ta patraukliioji, kuri generolams ar valstybės vyrams suteikia titulus, bet daug mažiau visuomenės pripažįstamas talentas pastebėti ir panaudoti verslo pranašumus.

> Todėl turime suvokti (rašo Schumpeteris), kad čia (įmonininko atveju) nepamatysime atsirandant visų tų efektingų bruožų, kurie atneša šlovę kitoms visuomeninės lyderystės atmainoms. Pridėkime dar tiek pavienio įmonininko, tiek visos šios grupės padėties nestabilumą bei faktą, kad kai ekonominė sėkmė jį iškelia visuomenėje, jis lieka be kultūrinės tradicijos ar nuostatų, kuriomis galėtų remtis, ir klajoja visuomenėje kaip išsišokėlis, kurio veiksmai atsainiai pajuokiami, ir tada suprasime, kodėl šitas žmonių tipas niekada nebuvo populiarus...

Tad kodėl įmonininkas imasi tokių rizikingų, dažnai ir nedėkingų uždavinių? "Pirma, — sako Schumpeteris, — jis turi svajonę ir troškimą sukurti savo karalystę ir — nors nebūtinai — savo dinastiją... Yra taip pat noras užkariauti: impulsas kovoti, įrodyti kitiems savo pranašumą, patirti sėkmę ne taip dėl jos vaisių, kaip vardan jos pačios... Galiausiai savo vaidmenį suvaidina ir kūrybos džiaugsmas, naujovės atradimas arba paprasčiausiai malonumas pasitelkti energiją bei vaizduotę."

Tai keistokas portretas, kažkoks įgimtos meistrystės, aukštintos Vebleno, ir to paties Vebleno niekinto grobuoniškumo derinys. Tame portrete tikrai nerasime nė lašelio troškimo pelnyti visuomenės pripažinimą, kuris yra pagrindinis Smitho kaupiančiojo kapitalisto akstinas, ir nė šešėlio komplikuotų jėgų, verčiančių Marxo kapitalo magnatus didinti savo turtą. Schumpeterio įmonininkas artimesnis romantiškajai figūrai, jis kiek panašus į kapitalistinės sistemos klajojantį riterį. Ne-

būtinai pats būdamas buržuazijos atstovas įmonininkas siekia juo būti ir, stengdamasis įgyvendinti savo troškimus, įkvepia gyvybę visuomenei, kuri antraip būtų tokia nuobodi, kaip tie dievobaimingi pirkliai Thomaso Manno *Budenbrokuose*. Dar daugiau, kaip pamatysime vėliau, įmonininko vaidmuo sukelia net didesnes pasekmes už tas, kurias apibūdino pats Schumpeteris. Bet ir šitai paaiškės kiek vėliau, kada imsimės iki galo išdėstyti Schumpeterio koncepciją.

Po *Ekonomikos raidos teorijos* prasidėjo Schumpeterio akademinė karjera, kurią trumpam pertraukė įsijungimas į vyriausybės ir verslo sferas tuoj po Pirmojo pasaulinio karo. 1919 metais jis sutiko dalyvauti Vokietijos naujosios socialistų vyriausybės įkurtoje pramonės nacionalizavimo komisijoje. Vienas jaunas ekonomistas paklausė jo, kaip galėjo žmogus, taip garbinęs verslumą, dalyvauti komisijoje, kurios tikslas — nacionalizuoti įmones. "Jei kas nors nori nusižudyti, — atsakė Schumpeteris, — bus geriau, jei gydytojas stovės šalia." Tais pat metais jam buvo pasiūlyta tapti finansų ministru naujojoje Austrijos centristų ir socialistų vyriausybėje. Jis sukūrė ambicingą planą stabilizuoti Austrijos valiutą, tačiau konfliktai ir nesutarimai privertė jį atsistatydinti dar prieš to plano svarstymą. Planas tikriausiai ir taip nebūtų priimtas — mat stigo jėgos, įstengiančios sustabdyti tuo metu įsibėgėjantį infliacijos vežimą. Po to buvo trumpai trukusios privataus Biedermanno banko Vienoje prezidento pareigos, kurių jis neteko dėl bankroto (ir dėl kelių partnerių nesąžiningumo). Kai bankas žlugo, gana daug liko įsiskolinęs ir asmeniškai jo naujasis prezidentas. Kaip tikras aristokratas jis nesislapstė už bankroto įstatymų ir be jokių išlygų ėmėsi grąžinti skolas kreditoriams, nors dėl to neteko savo kapitalo, o iš gaunamų pajamų skolas mokėjo dar dešimt metų. Ši asmeninė drama nebuvo didžiausia: netrukus jis vedė žavingą dvidešimt vienerių metų merginą, jo motinos daugiabučio namo valdytojo duk-

terį — jiedu mylėjo vienas kitą jau penkerius metus, jis buvo pasiuntęs ją į mokyklas Paryžiuje ir Šveicarijoje, ruošdamas būti savęs verta žmona — ir po metų ji mirė gimdydama; ši nelaimė dar labiau aptemdė ir taip niūrią Schumpeterio asmenybę.

Ir tada jis pradėjo tikrąją savo karjerą, iš pradžių tapdamas vizituojančiu profesoriumi Japonijoje, vėliau Vokietijoje, o netrukus po to — Harvarde, kur jo manieros ir apsiaustas labai greitai padarė jį žinoma figūra universiteto miestelyje. Ten jis vedė Elizabeth Boody, taip pat ekonomistę, ir būtent ten jis paskelbė, kad krizė yra geras šaltas dušas kapitalizmui — toji pastaba bent jau vieno jauno studento atmintyje išliko visam laikui.

Kalbant iš esmės, krizė ir turėjo patikrinti Schumpeterio idėjas. Jei kapitalizmas semia energiją iš įmonininkų inovacijų, tai kodėl niūrių XX a. 4-ąjį dešimtmetį nebuvo jokių tų įmonininkų impulsų? Keynesas buvo pareiškęs, kad krizės atspindi verslininkų lūkesčius, bet jo paties teorija nereikalavo kelti klausimo, *kodėl* verslo žmonių "gyvybinė energija" buvusi tokia silpna. Schumpeterio uždavinys kur kas sudėtingesnis, kadangi pakilimus ir nuosmukius jis aiškino inovacijų susitelkimu bei verslininkų spietimusi. Nesibaigianti krizė šaukėsi paaiškinimo, kodėl dabar, kada taip reikia, nepasirodo naujos inovacijos.

Schumpeteris dviejų tomų tūkstančio puslapių knygoje *Verslo ciklai* (*Business Cycles*), išleistoje 1939-aisiais, pasitelkė dvi interpretacijas. Viena vertus, krizės aštrumą jis aiškino faktu, kad verslo ciklai yra ne vienos, o trijų skirtingų rūšių: vienas visiškai trumpas, antrasis — nuo septynerių iki vienuolikos metų trukmės, ir trečiasis — su plačiu penkiasdešimties metų pulsu, kuris sietinas su tokiais epochos atradimais kaip garo lokomotyvas ar automobilis; dabartinės krizės aštrumą sukėlė tai, kad visi trys ciklai dugną pasiekė tuo pat metu. Antroji priežastis buvo neigiami išorės veiksniai, pradedant

Rusijos revoliucija ir baigiant nevykusia vyriausybės politika. Šie veiksniai buvo už verslo ciklų teorijai įveikiamų ribų, bet jie taip pat prisidėjo, apsunkindami padėtį.

Tai jokiu būdu nebuvo mėgėjiškas krizės įvertinimas, nors pats spietimosi reiškinys, kaip verslo ciklų priežastis, taip ir liko kaip reikiant nepagrįstas. Tačiau Schumpeterio knyga domina mus visai dėl kitos priežasties. Joje įrodinėjama, jog kapitalizmas, kaip ir bet kuri kita visuomenės sistema, nėra vien duona gyvas. Jam būtinas tikėjimas — šiuo atveju tikėjimas tomis civilizacijos vertybėmis ir dorybėmis, kurias sukuria kapitalizmas ir kurios savo ruožtu kapitalizmą reprodukuoja. *Ir, nepaisant sistemos ekonominės sėkmės, šis tikėjimas ėmė prarasti mobilizuojančią savo galią.*

Šitaip knyga — eilinį kartą! — baigiama prieštaringai. Sprendžiant vien pagal ekonominę bazę, kapitalizmas dar ilgai gali riedėti pirmyn; faktiškai, kaip sako Schumpeteris priešpaskutiniu knygos sakiniu, jei jo išvada apie tris sąveikaujančius verslo ciklus yra teisinga, ateinantys trys dešimtmečiai turėtų būti kur kas sėkmingesni negu du paskutinieji. O toliau disonansu suskamba paskutinysis sakinys: "Tačiau nėra pagrindo tikėtis, kad pasikeis sociologinė raidos tendencija".

Tokio įrodinėjimo užuominos buvo jau *Kapitalizmo raidos teorijoje* ir daugiau nei užuominos — *Verslo cikluose*. Tačiau išbaigtas kapitalizmo ateities vaizdas dar turėjo lukterti iki 1942 metų, kai Schumpeteris paskelbė darbą, pavadintą *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* (*Capitalism, Socialism and Democracy*) — knygą, kuri pakeitė mūsų supratimą apie kapitalizmo sistemą.

Knyga pradedama Marxu. Kiek keista, kad, būdamas į save įsigilinusi asmenybė, intelektualinį savo gyvenimą Schumpeteris formavo orientuodamasis labiau į kitus. Jo tiesioginis *bête noire** buvo Keynesas, nes Schumpeteris ne tik filosofine

* *bête noire* (*pranc.*) — nekenčiamas žmogus.

prasme buvo Keyneso pažiūrų oponentas, — jį ir asmeniškai erzino, kad Keynesas žavėjo ir traukė viso pasaulio dėmesį, kai tuo tarpu pats Schumpeteris turėjo tenkintis tik akademinių įžymybių pripažinimu. Jis taip ir nesugebėjo prisiversti pripažinti Keynesui jo užtarnautų nuopelnų, o tai jam tikrai buvo nebūdinga; kai pasirodė *Bendroji teorija*, Schumpeteris atsiliepė apie ją su reveransais ir pameilikavimais didžiajam meistrui ("tai vienas pačių šviesiausių protų, kurie kada nors skyrė savo jėgas ekonominėms problemoms"), bet kartu nederamai bei, kas dar blogiau, nepagrįstai knygą atmetė ("kuo mažiau [apie ją] bus kalbama, tuo geriau").

Tačiau tikrasis Schumpeterio intelektualiojo gyvenimo antagonistas buvo ne Keynesas, o Marxas. Schumpeteris Marxo darbus studijavo mokydamasis universitete, tada jis dalyvavo ir seminaruose drauge su tokiais mokslininkais, kaip Rudolphas Hilferdingas ir Otto Baueris — dviem įžymiausiais to meto jaunaisiais marksistais. Daugiau už bet kurį kitą Vakarų ekonomistą jis buvo susipažinęs su Marxo kūrybos palikimu, kiek tada šis buvo prieinamas, — derėtų priminti, kad daugelis Marxo darbų anglų-amerikiečių pasaulyje tepasirodė XX a. 6-ajame dešimtmetyje. Dėstydamas Harvarde, Schumpeteris visada būdavo pasirengęs diskutuoti apie Marxą su savo jaunaisiais kolegomis; jis tikrai buvo tolerantiškesnis Marxui nei Keynesui! Tad nėra ko stebėtis, kad *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* pradedamas Marxu kaip vieninteliu jo plunksnos tikrai vertu oponentu. Marxas pranašas, Marxas sociologas, Marxas ekonomistas, Marxas Mokytojas: tokie yra keturi pradiniai knygos skyriai. Turbūt jau aišku, kur šie du vyrai sutars ir kur jų nuomonės skirsis. Marxui kapitalizmo esmė yra jo dialektinis kitimas bei paties sukeliamas nepastovumas. Visa tai — grūdai Schumpeterio malūnui, mat Marxo idėja apie nuolatinį kapitalizmo vystymąsi yra neabejotinai Schumpeterio koncepcijos šaltinis. Tačiau Marxas to vysty-

mosi priežastimi laiko darbininkų ir savininkų klasių kovą; tos kovos metu nuolat mažėja pridedamoji vertė ir dėl to visi kapitalistai (ne tik inovatoriai) turi gelbėti savo pelnus, diegdami darbą taupančius išradimus.

Čia Schumpeteris ir atsiskiria nuo Marxo. Jis pasiūlo kitaip traktuoti sistemą — pabrėžti "buržuazinę" kapitalizmo pusę, o ne jo nepasotinamumo bei grobuoniškumo aspektus. Tasai buržuaziškumas Schumpeteriui buvo racionalaus ir hedonistiško verslo žmogaus kultūrinė išraiška, jei į verslo žmogų žiūrėtume kaip į visišką nutrūktgalvio ir šlovės siekiančio kario priešybę. "Buržuazinės gyvensenos evoliucija, — rašė Schumpeteris, — lengviausiai ir galbūt įspūdingiausiai gali būti nusakyta pasakojimu apie vyriško kostiumo atsiradimą", — tai Vebleno verta frazė. Taigi, Schumpeterio požiūriu, kapitalizmui didįjį veržlumą suteikia *ne* pagrindinė figūra, buržua-kapitalistas, bet pašalietis, įsiveržėlis — išsišokėlis įmonininkas. Marxas arba Veblenas suabejotų, ar didelis čia skirtumas, bet Schumpeterio sistemos suvokimui tasai skirtumas lemiantis.

Nebenarpliokim kitų Schumpeterio ir Marxo skirtumų. Gali būti, kad Schumpeteris kiek apsiriko, vertindamas savo oponentą, bet visiškai aišku, jog jis išskyrė itin didžiulį jo intelektą, su kuriuo privalo susigrumti ir nugalėti jo paties kovos lauke. Būtent to Schumpeteris ir imasi. Atsivertę vieną puslapį po skyriaus apie Marxą kaip Mokytoją, perskaitysime: "Ar gali kapitalizmas išlikti?" Dabar atsakymas šokiruoja dar labiau nei tada: "Ne. Aš nemanau, kad jis gali išlikti".

Bet jei kapitalizmas pasmerktas, tai jis išnyks ne dėl Marxo nurodytų priežasčių. Ir čia mums teks imtis *tour de force** ir aprašyti tai, ką Schumpeteris vadina "tikėtinu kapitalizmu". Kas yra tikėtinas kapitalizmas? Tai labai panašu į rūpestingai pagrįstą scenarijų perspektyvos, kurią mums jau išdėstė Keynesas — scenarijų apie šimtmetį truksiančio kilimo galimy-

* *Tour de force* (*pranc.*) — miklus pokštas.

bes. Čia Schumpeteris pademonstruoja visą savo jėgą. Stagnacijos trubadūrų baimė dėl nykstančių galimybių investuoti nuvejama lengva ranka: oro užkariavimas, sako Schumpeteris, bus ne mažiau reikšmingas kaip Indijos užkariavimas. Kitų ekonomistų nerimas dėl plintančio monopolizavimo keliamos sklerozės taip pat nerūpestingai atmetamas pasakojimu apie kapitalistų inovacijas kaip "amžiną kūrybinės destrukcijos žaismą", kuriame pačios monopolijos bus inovacinių naujovių agentai. Šitaip paruošiama scena visiškai nuvainikuoti Marxą. Tikėtinas kapitalizmas yra apgalvotas modelis tokios ekonominės sistemos, kuri jau nebegali išsigelbėti iš nepaliaujamo atsinaujinančio kilimo.

Ir tada vėl iškyla tipiškas šumpeteriškas prieštaravimas: kapitalizmas laimi *ekonomiškai*, bet nelaimi *sociologiškai*. Taip yra todėl, kad, kaip jau kalbėjome, kapitalizmo ekonominė bazė kuria savo ideologinį antstatą — daugiau racionalų nei romantinį, daugiau kritišką nei heroišką, skirtą žmonėms su kostiumais, bet ne su riterių šarvais. Ir galiausiai būtent šitokia kapitalistinės mąstysenos struktūra, toks kapitalistinis *mentalitetas* suardo sistemą:

> Kapitalizmas sukuria tokią mąstymo struktūrą, kuri, suardžiusi daugybės kitų institutų moralinį autoritetą, galop pasikėsina ir prieš savąjį: nustebusi buržuazija pamato, kad racionalistinė nuostata nesustoja ties karalių ir popiežių įgaliojimais, bet žengia tolyn, jau atakuodama ir privatinę nuosavybę bei visą buržuazijos vertybių sąrangą.

Taip didysis įmonininkystės žygis artėja prie finalo, ne todėl, kad sukilo darbininkų klasė ar kad sistema galiausiai ėmė nebesuvaldyti viena po kitos gilėjančių krizių sekos, bet paprasčiausiai dėl to, jog pasikeitė visa terpė. Asmenybė ir charakteris nustumti į pašalę, priekin išeina biurokratinis valdymas. Pats inovacijų diegimas darosi tvarkingai organizuo-

tas ir virsta rutina. Buržuazinę šeimą, tą didįjį kapitalizmo vertybių perdavimo laidą, užkrečia racionalizmo infekcija. Buržuazija netenka pasitikėjimo savimi. Ir jei kol kas išoriškai viskas ir gerai klojasi, "giliai viduje iš lėto bręsta tendencija kitai civilizacijai atsirasti".

Atsiverskime dar vieną puslapį: "Ar gali funkcionuoti socializmas? Žinoma, gali".

Tas socializmas labai šumpeteriškas, tai lygi, biurokratiška, planinga ekonomika. Trumpai dar šnektelsime apie ją vėliau. Bet pažymėkime vieną įdomų Schumpeterio argumentų dalyką. Jis sumušė Marxą jo paties tėvonijoje. Jis nusileidžia Marxui dėl to, kas, atrodytų, sudaro pačią esmę — ar gali kapitalizmas išlikti. Bet įveikia Marxą įrodydamas — ar bent jau teigdamas, — kad kapitalizmas užleis vietą socializmui dėl priežasčių, kurias nurodo jis, Schumpeteris, o ne Marxas! Taigi Marxas pripažįstamas, bet nugali vis dėlto Schumpeteris.

Ar tikrai nugali? Klausimas nepaprastai svarbus, ne vien dėl to, kad, atsakydami į jį, įvertinsime patį Schumpeterį, bet ir todėl, kad prognozė liečia mus pačius, gyvenančius sistemoje, apie kurią Schumpeteris rašo.

Jį narplioti mes pradedame ir be galo žavėdamiesi, ir drauge erzindamiesi. Schumpeteris nepajėgia išvengti pozos, nesvarbu, kieno nosis jis žnaibytų — romiųjų buržuazijos konservatorių ar marksistų fanatikų. Knygoje jis pasinaudoja proga skelbti savo mylimas idėjas: Marxas yra didysis konservatorius, monopolijos "išplečia labiau išvysčiusio intelekto įtakos sferą ir siaurina žemesnio intelekto reiškimąsi"; kuo visuomenė "labiau kapitalistinė", tuo mažiau ji linkusi būti agresyvi — pastarasis teiginys itin sudomintų devynioliktojo šimtmečio britų imperializmo ir dvidešimtojo amžiaus Amerikos užsienio politikos tyrinėtojus.

Bet į tokias Schumpeteriui būdingas "vingrybes" turėtume žiūrėti iš perspektyvos, aprėpdami įrodinėjimų visumą. Argi

jo argumentai bereikšmiai? Argi mūsų nešiurpina pranašiškai numatyta ateitis, jog kažkur stūkso milžiniška neištirta technologinė riba, jog palengva slystama į verslo bei vyriausybės biurokratizavimą, jog nyksta buržuazijos etika ir silpsta jos vitališkumas? Prisiminkime, beje, kad knyga išleista 1942 metais. Kaip pranašautojas Schumpeteris savo metui buvo neprilygstamas, nes nedvejodamas išjuokė svaigius to meto kairiųjų lūkesčius, kai manyta, jog kapitalizmas baigia sukriošti, pašiepė naivias to laikotarpio nuosaikiųjų viltis, kai tikėta, jog saikingas vyriausybės kišimasis išlaidomis pataisys reikalus kartą ir visiems laikams, taip pat niūrias dešiniųjų nuojautas, kad visuomenė pasukusi vergijos keliu.

Ir vis dėlto Schumpeterio prognozės labai nelygiavertės, patyrinėjus atidžiau, jos nėra tokios įspūdingos, kaip rodosi iš pirmo žvilgsnio. Be abejonės, jis buvo teisus, numatydamas plačias ateities technologijos galimybes, bet neįžvelgė, kad tos technologijos kokybė, pradedant atominiais ginklais bei energija ir baigiant kompiuterizavimu, gali ne tik suteikti erdvę investicijoms, bet ir grėsti pačiam kapitalizmui. Neįmanoma nuneigti jo prognozės, kai jis kalba apie gresiantį biurokratijos įsigalėjimą didžiosiose bendrovėse, bet anaiptol neteisinga manyti, kad tų gremėzdiškų gigantų iškilimas mažina jų elgsenos agresyvumą: didžiųjų tarptautinių bendrovių, kurios grumiasi dėl dalies pasaulio rinkose, reginys toli gražu nepatvirtina Schumpeterio išvados apie nykstančias kapitalistų pastangas plėstis.

Ir ar apskritai galima kalbėti, kad kapitalistinį pasaulį apninka kokia nors melancholija, silpsta jo pasitikėjimas savimi? Jei šią knygą būtume rašę mūsų šimtmečio 7-ajame dešimtmety, tai toji prognozė iš tiesų galėjo atrodyti toliaregiška, nes tada aiškiai matėsi, jog Vakarų kapitalizmas juda link tam tikro planingo ūkio. Bet dvidešimčia metų vėliau prognozė jau nebe tokia įtikinanti. Ne tik Jungtinėse Valstijose, bet ir visoje Europoje regime, kaip atgyja tikėjimas kapitalizmu,

kada evoliucija į planingesnę sistemą iš pradžių sąlygojo kilimą, po to — infliaciją ir galiausiai apskritai nebeliko tikėjimo pačiu planavimo procesu. Šiandien nuotaika visai kitokia nei tada, kai Schumpeteris aprašė nuolankų susitaikymą su artėjančiu socializmu.

Žinoma, Schumpeteris rašė apie ilgą laikotarpį, o mes jį kritikuojame trumpo laikotarpio sąlygomis. Toji atgijimo dvasia gali pasirodyti trumpaamžė, ir gali vėl rastis slinktis į kažkokį švelniai socialistinį kapitalizmą. Matyt, slydimas į biurokratizaciją galiausiai įveiks verslumo pastangas dominuoti, o didžiosios tarptautinės bendrovės susitars, įkurdamos kokį nors gigantišką kartelį, dalijantį pasaulį į privačias ekonomines karalystes, kaip kad prieš šimtą metų buvo padaręs imperializmas.

Kol kas tai tik spėliojimai. Tačiau ir Schumpeterio vizija taip pat tėra išprotavimas — nuspėjama viena iš tikėtinų kapitalizmo atmainų, bet ji ne vienintelė. Jo pateiktas scenarijus gali būti itin daug ką paaiškinantis, bet jis neišplaukia iš ankstesnės raidos taip logiškai kaip Ricardo, Smitho arba Marxo darbuose. *Taip yra todėl, kad Schumpeterio prognozė, jei kalbėtume apibendrintai, apskritai yra neekonominė.* Tai veikiau rinkinys įžvalgių tvirtinimų apie socialinius bei politinius reikalus, kurių neįmanoma numatyti taip įsitikinus savimi, kaip Smithas arba Marxas rentė savo kompleksiškas teorijas. Nepatenkintas intelektualas, kuris vaidina itin svarbų vaidmenį Schumpeterio irstančiame kapitalizme, paklūsta kitiems imperatyvams labiau negu tie, kurie valdo kapitalą didinantį kapitalistą arba su konkurentais besivaržantį komersantą; jei verslo žmogus nusprendžia, kad lošimas nevertas pastangų, jis tai daro nusileisdamas kultūriniam, bet ne ekonominiam spaudimui. Iš tiesų, ar galutinė iškilminga Schumpeterio išvada neskelbia, jog vien ekonominių procesų, lemiant sistemos likimą, nepakanka?

Taigi Schumpeterio vizijos negalime vertinti tokiais pat kriterijais, kokius pasitelkdavome kitiems didiesiems ekonomistams. Jo prognozė yra ne taip ekonominė, kaip istorinė, tai išvada, nurodanti kryptį, kuria pučia kultūros pokyčių vėjai. Dėka savo aristokratiškų įpročių, nepriklausomos mokslinės orientacijos, kartaus patyrimo realios politikos ir verslo srityse Schumpeteris buvo geriau pasiruošęs vertinti procesų tendencijas negu Keynesas, kuris pasaulinę šlovę pelnė pernelyg lengvai, arba Marxas, kuris tokios šlovės apskritai nesusilaukė. Tačiau savo įžvalgos aštrumą Schumpeteris įgijo aukodamas griežtą ekonomikos logiką, kuri suteikdavo itin didelę galią klasikų teiginiams.

Schumpeterio tezės prasmė kelia nerimą — ne tik kapitalizmui, bet ir ekonomikos teorijai. Argi didžiųjų pasaulio ekonomistų gebėjimas parodyti visuomenės raidos kryptį nebuvo didis laimėjimas? Argi visa ekonomikos teorija gyvuoja ne dėl to, kad geba numatyti — jei ne pavienius procesus, tai visumos slinktis? Ir ar Schumpeterio scenarijus nereiškia, kad viskas, kas padaryta, lieka praeityje, vadinasi, kokia bebūtų ekonomikos teorijos prognozavimo galia, ji jau nebetekusi reikšmės? Prie šių esminių klausimų grįšime paskutiniame skyriuje. O kol kas nebaigėme kalbėti apie paties Schumpeterio donkichotiškąją figūrą. Liko paskutinysis jo gyvenimo vingis. Pamatysime, kad tai ne šiaip sau posūkis Schumpeterio biografijoje.

Tuo tikslu vėl grįžkime prie pagrindinio prieštaravimo Schumpeterio kapitalizmo paveiksle. Jį rasime sugretinime, kurį Schumpeteris daro knygoje *Ekonomikos raidos teorija* — kapitalizmas vaizduojamas kaip statiška, inertiška, nekintanti "uždara apytaka" ir kartu kaip sistema, kurią užklupo pokyčių dinamika, vėliau pavadinta kūrybinės destrukcijos dinamika. Kaip Schumpeteris galėjo leisti sau sistemą interpretuoti tokiomis viena kitai prieštaraujančiomis kategorijomis?

Kokia prasmė kalbėti apie nesikeičiančią uždarą apytaką kaip apie sistemos esmės išraišką, kai toji sistema čia pat apibūdinama kaip nuolatinis iš vidaus inspiruojamų pokyčių procesas?

Schumpeterio aiškinimą žinome: uždara apytaka leidžia įvertinti įmonininkystės vaidmenį — parodyti ją ne tik kaip vidinę kapitalizmo varomąją jėgą, bet ir kaip unikalų pelno įplaukų šaltinį. Tačiau keistą Schumpeterio sugretinimą galima suprasti ir kitaip. Prisiminkime, kad Schumpeterio įmonininkai kilę ne iš kokios nors vienos klasės — jie paprasčiausiai turi inovatorių talentą. Kitaip tariant, kapitalizmo "vystymasis" nėra būdingas pačiam kapitalizmui. Dinamišką visuomenės plėtotę lemia nekapitalistinis elitas!

Nėra abejonių, kad pats Schumpeteris tikėjo "elito" — mažumos nepaprastai talentingų individualybių — reikšme istorijoje. Perskaitykime, ką jis rašė apie juos *Ekonomikos raidos teorijoje*, kur pateikiamas muzikos gabumų pavyzdys:

> Galime manyti, kad kiekvienas sveikas žmogus, jei tik nori, sugeba dainuoti. Galbūt pusė individų etniškai vienalytėje grupėje turi vidutinio lygio gabumus muzikai, ketvirtadalis yra su menkesniais už vidutinius ir vis menkėjančiais gabumais ir, sakykime, ketvirtadalio gabumai didesni už vidutinius; pastarajame ketvirtadalyje vis didesnius gabumus dainavimui turi vis mažiau žmonių, kol galiausiai berastume tik kelis Caruso.

Lygiai kaip su dainavimo, taip ir su lyderystės gabumais, įskaitant ir ekonominę lyderystę. Maždaug ketvirtadalis šalies žmonių, sako Schumpeteris, taip stokoja šios savybės, kad jiems tegali būti patikėta šabloniškiausia ūkinio gyvenimo pusė — tai valstybės tarnautojai ir vykdytojai verslo firmose. Po to yra pusė visų gyventojų — jie apdovanoti normaliu inovacinių sugebėjimų kiekiu: čia sutiksime "praktiškai visus verslo

žmones", kurie daugiausia remiasi patirtimi, įgyta patogiu, įprastu būdu, bet sugeba adaptuotis kilus tipiškiems kasdieniniams pokyčiams. O likusi dalis yra tikrasis elitas — "žmonių tipas, kuriam būdingos aukštesnių už vidutinį lygį intelekto ir valios savybės".

Iš čia išeitų, kad istorija — tai yra, "istorija" kaip pokyčių ir raidos seka — yra pasakojimas apie elito poveikį inertiškoms visuomenės masėms. Skirtingoje visuomenės aplinkoje savybės, reikalingos daryti tokį poveikį, esti skirtingos — feodalinėje visuomenėje esminę reikšmę turi karvedžio talentas, rinkos visuomenėje svarbus ūkio lyderio talentas, tačiau visada egzistuoja vienokio ar kitokio elito varomoji jėga. Taigi lyderių kohorta sudaro atskirą grupę. Ir ji užima deramą jai vietą visuomenės viršūnėje. Gali keistis lyderiai, bet ne pats lyderiavimas. "Aukštutinysis visuomenės sluoksnis, — rašo Schumpeteris, — yra tarsi viešbutis, kuriame visada pilna žmonių, bet tie žmonės nuolatos keičiasi".

Tai, ką čia išsiaiškinome, yra dar vienas smūgis Marxui — šįkart nutaikytas į Marxo idėją apie revoliucinį proletariato vaidmenį. Klaidingiau ir būti negali, teigia Schumpeteris. Proletariatas negali būti pokyčius sukelianti jėga, kadangi jau vien dėl savo skaitlingumo jis tepriklauso vidutiniajai visuomenės daliai. Atskiri proletarai iš tiesų gali turėti lyderio talentą, tačiau apskritai lyderystė būdinga tik menkai visuomenės mažumai.

Matyt, būtent dėl to Schumpeteris taip filosofiškai žvelgia į socializmo atėjimą. Kas vadovaus valdytojų ekonomikai, kurią jis mato atsirandant, kai baigs irti kapitalizmas? Vadovaus tie, kas sugeba, tai yra, žinoma, buržuazija. "Yra viena klasė, — rašo jis, — kuri, būdama atrankos procesų rezultatas, saugo ir telkia ypatingos kokybės žmogiškąją medžiagą, ir todėl ji yra nacionalinis turtas, kuriuo protinga naudotis bet kokiai visuomenės sistemai." Taigi valdytojų klasei nėra jokios priežasties baimintis socializmo. Sugebėjimai, reikalingi

valdyti socialistinę sistemą, yra taip panašūs į tuos, kurių reikia, norint vairuoti kapitalistinę sistemą, jog buržuazinis elitas neišvengiamai užims jam įprastą padėtį viršūnėje.

Ar visa tai yra ekonomikos teorija? Ne, šiai pažiūrų sistemai netinka joks įprastas tokios teorijos apibrėžimas. Visa tai geriau vadinti istorinės raidos teorija. Ekonomikos teorija aprašo tik tos raidos būdus, naudojamus visuomenėje, kuri sugebėjimus ir meistriškumą įvertina prekyvietėje, o ne mūšio lauke arba prie atverstų gaidų.

Šitaip Schumpeteris panaudoja ekonominį modelį, kad galėtų įkūnyti platesnę "viziją". Pastarąjį žodį vartojo pats Schumpeteris. Fundamentalioje ekonominės minties apžvalgoje, prie kurios jis dirbo iki pat mirties 1950 metais, "vizija" yra visų dalykų centre. Atliktoji analizė gali būti laikoma didžiuliu ekonomikos teorijos laimėjimu, tačiau, priešingai negu Minerva, atsiradusi iš Jupiterio galvos, ji nėra vien ekonomisto proto vaisius. Joje yra "preanalitinis" pocesas, kuris prasideda pirmiau nei mums pažįstami loginiai scenarijai; tai procesas, kurio negalime išvengti ir kurį nuspalvina giliausios mūsų vertybės bei preferencijos. "Analitinė veikla, — rašo Schumpeteris, — ...pasireiškia daiktų vaizdavimu tokiais, kokius mes juos matome, ir kur tik yra koks įmanomas motyvas regėti juos būtent šiuo, o ne kuriuo kitu rakursu, visada bus sunku atskirti daiktus, kokius matome, nuo daiktų, kokius norime matyti".

Jei taip, tai ekonomikos teorija yra vizijų mokslas, tai yra — pasaulių, kuriuos norime regėti arba neįstengiame susilaikyti neregėję, analizė, o ne bešališkas ir objektyvus nedviprasmiškai "tenai" egzistuojančio pasaulio tyrinėjimas? Kitame skyrelyje grįšime prie šio klausimo, kada imsimės kaip visumą įvertinti didžiųjų ekonomistų ir pačios ekonomikos teorijos nuveiktą darbą.

Liko užmegzti paskutinį mazgelį. Prisiminkime, kaip jaunasis Schumpeteris pakliuvo į aristokratiškos mokyklos Vie-

noje aplinką, kur įgijo vertybes, tapusias tokiomis svarbiomis jo gyvenime. Ar klystume manydami, kad tas vertybes jis perkėlė į savąją istorijos viziją, kurioje elitas yra pagrindinė varomoji jėga? Neabejotina, kad tas elitas yra aristokratija, įkūnijanti esminį visiems aristokratiškiems istorijos vertinimams tikėjimą, jog nedidelei grupei išrinktųjų pačios gamtos duota dominuoti. Bet pastebėkime, kad tie Schumpeterio išrinktieji išskiriami ne pagal kilmę, o pagal "intelektą ir valią". Vadinasi, kalbama apie talentų aristokratiją. Būtent jai priklauso ir pats Schumpeteris. Šitokiu būdu istorijos drama, Schumpeterio akimis žiūrint, pateisina ne tik kapitalizmą, bet ir patį Schumpeterį kaip narį tos grupės, kurios istorinė vieta remiasi į kažką daug ilgaamžiškesnį ir vertingesnį nei vien vardas ir kilmė. Šitaip galiausiai viena kitą atitinka asmeninė patirtis ir istorinė vizija, išspręsdamos daugybę prieštaringumų.

Su tokiu įvertinimu Schumpeteris galbūt ir nesutiktų. Bet tikriausiai nesiimtų ir neigti. Jis troško būti didis ekonomistas, sunku pasakyti, ar šį jo norą gyvenimas atmetė. Įdomu tai, kad Schumpeteris niekada neskaitė paskaitų apie savo paties teoriją, kiek studentai ir kolegos jo beprašydavę; vienas mokslininkas bandė tai paaiškinti, girdi, Schumpeteris jautęs, jog galutinė analizė parodė nepakankamą jo apibendrinimų pagrįstumą. Mes nežinome, ar jis norėjo būti didysis pranašautojas, — bet tikrai buvo. Kiekvienas analitikas bei prognozuotojas, nagrinėjantis ekonomikos teoriją, privalo susiremti su juo, ir ne vien dėl to, ką Schumpeteris yra nuveikęs šiame moksle, bet ir todėl, kad savo neabejotinais laimėjimais parodė to mokslo ribas.

XI SKYRIUS

ANAPUS EKONOMINĖS FILOSOFIJOS

Atėjome prie mūsų knygos pabaigos, ir laikas apmąstyti kelionę. Dabar mūsų dėmesys nuo atskirų didžiųjų ekonomistų pasiekimų krypsta prie bendro jų įdirbio — prie visos pasaulio ekonominės minties įveikto kelio. Ką galėtume pasakyti, peržvelgę saujelės įžymiųjų vyrų darbus, apie jų sumanymą? Kaip jiems pavyko, jei pakartotume įvado žodžius, atskleisti socialinės istorijos Tvarką ir Prasmę? Kokiu mastu ekonomikos teorija padeda mums pamatyti sistemą kasdienio gyvenimo sumaištyje, įžvelgti dramą įvykių sūkuriuose?

Šis klausimas verčia mus vėl pamąstyti apie du ekonomikos teorijos aspektus, kuriuos įvardijome ankstesniame skyriuje. Pradėkime nuo prognozių. Ar tikrai didieji ekonomistai tikėjo, galį numatyti įvykių tėkmę? Ir taip, ir ne. Visi jie aiškinosi tikėtiną įvykių raidą ir tendencijas, vedančias ateitin. Arčiausiai ekonominio agnosticizmo buvo Johnas Stuartas Millis, kuris savo skaitytojams pateikė ištisą kelių į statišką valstybę katalogą, siedamas su tuo, ar, pavyzdžiui, gyventojų skaičius didės sparčiau nei kapitalo kaupimas, ar priešingai. Bet net Millis nurodė "labiausiai tikėtiną" kryptį tarp išvardintųjų alternatyvų, o dauguma didžiųjų ekonomistų, kaip jau matėme, skaitytojams pateikdavo tik vieną galimą kelią.

Žinoma, nė vienas tų ekonomistų nebuvo toks neišmintingas, kad galvotų, jog visuomenė rieda bėgiais klotu keliu. Ko

gero, kategoriškiausias toks "geležinis" numatymas buvo Malthuso nepermaldaujamoje *Gyventojų skaičiaus apybraižoje*. Bet prisiminkime, kad keleri metai po jos išėjo kur kas atsargesnė ir apdairesnė *Antroji apybraiža*. Net Marxo, nuolatos charakterizuojamo kaip Didžiojo Prognozuotojo ir iš tiesų kalbėjusio apie sistemos raidos dėsnius, teiginiai buvo nepaprastai atsargūs. Marksistai, pavyzdžiui, iki šiol ginčijasi, ar šuolį iš kapitalizmo į socializmą jis suvokė kaip "neišvengiamą" reiškinį.

Nesunku rasti priežastį, dėl kurios neaptinkame vienareikšmių, kategoriškų teiginių apie būsimą įvykių raidą. Prognozuoti ganėtinai sunku visuose moksluose, išskyrus gal keletą, pavyzdžiui, astronomiją ar fiziką, kur procesai vystosi nedrumsčiamoje kosmoso erdvėje arba analogiškomis žmonių sukurtomis sąlygomis. Socialiniame pasaulyje nerasime aplinkos, kurioje reiškiniai sąveikautų neįtakojami pašalinių jėgų. Visuomenė, kuri socialinių mokslų atstovui tolygi Visatai, yra nuolat sukrečiama ir sutrikdoma — kartais pačios gamtos įsikišimo, bet dar dažniau todėl, kad jos planetos ir atomai, t.y. visuomenės institucijos ir individai, turi bjaurų įprotį imti reikalus į savo rankas ir elgtis taip, kaip niekada "nesielgia" tikrosios planetos ir atomai.

Todėl didieji ekonomistai apie būsimus įvykius nerašo taip, kaip yra rašoma prognozė akcijų kurso fondų biržoje, jie tik stengiasi aptikti ilgalaikes giluminių tendencijų pasekmes. "Visuomenės gedulas,— rašė Smithas,— padidina juodo audeklo kainą." Mes šypsodamiesi pritariame tokiam teiginiui. Bet ar tai jau prognozė? Nevisiškai. Galimas dalykas, kitas visuomenės gedulas nepabrangins juodo audeklo, jeigu, pavyzdžiui, atsitiks taip, kad audeklo prekiautojams bus likę medžiagos iš ankstesniojo gedulo. Bet ne tai, žinoma, turėjo galvoje Smithas. Jis kalbėjo, kad *apskritai* ir *darant prielaidą, jog jei nėra kokių nors ypatingų aplinkybių*, išaugusi prekės paklausa padidins jos kainą, bent jau trumpu laikotarpiu. Ir jei rin-

koje bus elgiamasi pagal tuos principus, kuriais Smithas apibūdino prekinio ūkio visuomenę, tai taip ir atsitiks.

Tas pat pasakytina ir apie Ricardo tvirtinimą, kad gyventojų skaičiaus didėjimas didina rentą. Tai taip pat nėra, tiksliai kalbant, prognozė, kadangi kitas gyventojų pagausėjimas gali ir nepadidinti rentos, jei, pavyzdžiui, dėl puikių orų sąlygų bus susilaukta neįprastai didelio derliaus. Ricardo neprognozuoja, kad, kiekvieną kartą padidėjus valgytojų skaičiui, turi pakilti renta, jis tik pateikia mums apibendrinimą, abstrahuotą nuo orų išdaigų bei kitų įtakojančių veiksnių.

Todėl galime sakyti, jog didieji ekonomistai veikiau prognozuodavo visumą, o ne konkrečiai numatydavo. Darydami šį skirtumą, turime galvoje, kad jie buvo tikri galį įžvelgti *tendencijas* visuomenės veikloje, nes joje esama elgsenos reguliarumų, kuriais visuomenės tyrinėtojai gali remtis. Smitho prognozė apie juodo audeklo kainą rėmėsi įsitikinimu, kad kai prekės paklausa didėja, jos kaina kyla. Jam ši priklausomybė buvo tokia akivaizdi ir sveikam protui suprantama, kad jis net nestabtelėjo jos paminėti, bet būtent ant tokių visuotinų tiesų pamato Smithas ir visi jo įpėdiniai rentė savuosius samprotavimus apie ateitį.

Apibendrinimai, arba "dėsniai", nėra tiesiogiai taikytini realiame gyvenime. Priešingai, jie teigia, kad numatomas reiškinys gali kilti kuriuo nors neapibrėžtu laiko tarpsniu, jei nepasikeis pradinės sąlygos — pavyzdžiui, pirkėjų arba pardavėjų įgeidžiai. Todėl jei koks nors reiškinys neatitiko lūkesčių, tai dar nereiškia, jog bendroji, dėsniais nusakyta prognozė jau nepasitvirtino. Tik ištisa reiškinių seka, pakankama apibūdinti kitokią, nei tikėtasi, *tendenciją*, gali paneigti numatytą raidą.

Kas gali lemti tokį nukrypimą nuo sukurtoje teorijoje numanomo kelio? Netrukus pamatysime. Tačiau turi būti aišku, kad ekonomikos teorija savo prognozavimo galią gali pademonstruoti tik esant dviem sąlygoms:

Pirma, *visuomenės narių veiksmai turi paklusti elgsenos dėsningumams*. Be jų nėra jokių dėsnių ir todėl jokių prielaidų vienaip ar kitaip "moksliškai" pagrįstu būdu numatyti ateitį. Ar egzistuoja tokie dėsningumai? Didieji ekonomistai buvo tikri, jog egzistuoja. Prisiminkime Smitho darbininkus ir kapitalistus, abejus trokštančius "pagerinti savo sąlygas". Kitas dėsningumas, taip pat plačiai pripažintas kaip teisingas, yra Malthuso refleksas: didesni atlyginimai neabejotinai skatina gyventojų gausėjimą. Marxas teigė esant niekad nepaliaujančias kapitalistų pastangas plėtotis. Keynesas atskleidė tvirtą mūsų "polinkį" taupyti dalį pajamų prieaugio.

Jau iš šių pavyzdžių matyti, kad ne visi ekonomistai savo teorijas grindė tais pačiais dėsningumais arba visiškai vienodai juos interpretavo. Bet visi jie rėmėsi vienu ar kitu pasikartojančiu ir todėl numatomu ekonomikos veiksmu ar ūkiniu atoveiksmiu. Matyt, pats paprasčiausias ir vis dėlto pats fundamentaliausias dėsningumas yra šis: pirkėjai linkę ieškoti pigiausios rinkos, o pardavėjai — brangiausios.

Antra, *prognozavimas remiasi įsitikinimu, kad ekonominės elgsenos pasekmės daro lemiamą poveikį visuomenės evoliucijai*. Visi žymiausieji pasaulio ekonomistai pripažino politikos, kultūros, įpročių ir panašių dalykų svarbą, ir daugelis jų šias socialines sferas vertino kur kas labiau už nerafinuotą visuomenės ūkinį erzelį. Nė kiek ne mažiau tuo pat metu jie buvo tikri, kad tos grubios veiklos pasekmės vaidina lemiamą vaidmenį, klostantis ateities įvykiams. Apskritai optimistišką savo požiūrį į visuomenę Smithas, be abejo, grindė tikėjimu, jog ilgu laikotarpiu ekonomika neišvengiamai auga; Marxo vizija apie kapitalizmo žūtį radosi grynai iš jo supratimo — kokie dėsniai lemia sistemos ekonominę raidą; Keyneso viltys apie vaikaičių gerovę rėmėsi įsitikinimu, kad kapitalizmo raidos nestabilumas gali būti ištaisytas.

Apibrėžę šias dvi ekonomikos prognozavimui būtinas sąlygas, galime geriau išsiaiškinti, kodėl Schumpeteris pasirenka

visai naują intonaciją; juk abiem atžvilgiais nukrypsta nuo pagrindo, į kurį, vertindami ateitį, rėmėsi jo pirmtakai. Pirma, sistemos funkcionavimo mechanizmą Schumpeteris atsisakė laikyti savo esme nekintantį. Priešingai, esminė jo pažiūrų tezė yra — pagrindinių mechanizmo veikėjų elgsena keičiasi: Smitho ir Marxo kapitalistai taip ir lieka kapitalo kaupėjais, o Schumpeterio kapitalistai virsta biurokratais.

Antra, jis pirmasis iš įžymiųjų ekonomistų surašė logišką ekonomikos scenarijų, o po to paskelbė, kad tai nėra socialinės revoliucijos pamatas. Kaip jau matėme, ekonomika jo koncepcijoje subordinuojama politiniams ir socialiniams procesams.

Taigi vėl grįžome prie prognozavimo problemos, bet jau kitaip suvokdami jos svarbą. Tam tikro specifinio pobūdžio prognozė iš tikrųjų yra neatskiriama ekonominės schemos dalis. Jos dėsniai nebūtinai leis mums numatyti labai toli priekin arba numatyti labai aiškiai, tačiau, prieš imdamiesi apibūdinti jų galimybių ribas, turime pažymėti, kaip svarbu, kad jie apskritai egzistuoja. *Juk visai nėra politinės, kultūrinės arba socialinės veiklos dėsnių, kurie bent jau pretenduotų prilygti rinkos dėsniams.* Gali atrodyti per menka teigti, jog pirkėjai orientuojasi į mažas kainas, o pardavėjai preferuoja dideles, tačiau išvados, daromos remiantis tokiais paprastais apibendrinimais, stebėtinai sudėtingos. Nieko panašaus į paprastus, skaičiavimams prieinamus aiškinimo principus nesutiksime, ėmęsi numatyti karalių, parlamento narių ar rinkėjų veiksmus arba vaikų, tėvų, mokytojų ar studentų elgesį, arba generolų taktiką ar kareivių drausmę, arba mokslininkų tyrinėjimus, arba nusikalstamumo eigą. Ekonomikos teorija, matyt, nė iš tolo negalės prilygti astronomijos ar chemijos apskaičiavimų galiai, bet, nepaisant to, šiuo požiūriu ji aiškiai skiriasi nuo brolių socialinių mokslų, kadangi *tam tikrą galią numatyti ji vis dėlto turi.*

Ir dabar turėtume paklausti: kaip didelė toji galia?

Vieną prognozavimo galios suvaržymą pastebime iškart. Didžiųjų ekonomistų scenarijai yra riboti laiko požiūriu. Smitho vizija, kuri buvo išties erdvi, neperžengė ribos į ateinantį šimtmetį, nes *Tautų turte* nėra nė menkiausios užuominos apie pramoninį kapitalizmą, kuris segtukų manufaktūrą pakeitė plieno lydymo gamykla. Išraiškingasis Ricardo modelis, vaizdavęs besiplėtojantį ūkį, atsidūrusį priešais žemės derlingumo barjerus, nesugebėjo numatyti Marshallo laikų Anglijos po penkiasdešimties metų, kada žemės renta bebuvo jau tik antraeilis ekonomikos elementas. 1870 metais, kai mirė Millis, jau buvo visiškai aišku, kad jo įsivaizduota statiškoji valstybė tėra fikcija. Marxo prognozė ją neigiantiems tolesnių įvykių argumentams priešinosi stipriau, bet penkiasdešimt metų po jo mirties, prasidėjus Didžiajai krizei, kai radosi pirmieji valstybės palaikomos ekonomikos eksperimentai, — jo scenarijus ir pasitvirtino, ir kartu buvo paneigtas. Keynesas beveik sulaukė laikų, kai paaiškėjo, kad ramstomas kapitalizmas dar labiau pagilina savo negalias ir pirmiausia — infliaciją. Pagaliau matėme, kad ir Schumpeterio apibendrintos prognozės, nors dar tebėra tinkamos, jau rodo ir pirmuosius nukaršimo požymius.

Kas lemia tokį prognozių ribotumą?

Pagrindinė priežastis, ypač ankstyvųjų ekonomistų darbuose, buvo mąstytojų nesugebėjimas numatyti būsimų technologijos pokyčių ir jų pasekmių. Smithas neįžvelgė ateinančio pramoninio kapitalizmo, nes masinės gamybos būdai pasirodys tik po penkiasdešimties metų. Ricardo nesuvokė, jog strateginis ekonomikos sektorius iš žemės ūkio persikels į fabriką, nes jis negalėjo pastebėti artėjančių ir pasklisiančių garo mašinų bei metalinių darbo priemonių. Tikrai, iki Marxo niekas kaip reikiant neįvertino kapitalizmo galios kurti technologijas ir iki galo nesuvokė pasekmių, kurias ekonominiuose procesuose lems technologija.

Vienas tokio technologinio aklumo pavyzdžių buvo ankstyvųjų ekonomistų nesugebėjimas suvokti, kad mašinos gali pakeisti darbo jėgą, šitaip sudarydamos pačių žmonių sukurtą atsvarą gyventojų skaičiaus augimui. Smithas manė, kad mašinų diegimas tiesiog *praplėstų* dirbtuvių šeimininkų galimybes įdarbinti žmones, ir taip, matyt, buvo tada, kai mašinos mažai kuo skyrėsi nuo sudėtingesnių įnagių. Ricardo, kaip pamename, pirmasis pastebėjo, jog mašinos faktiškai gali pakeisti gyvąjį darbą, bet, jo akimis, tai tebuvo vien tam tikra galimybė, šiaip įdomus faktas. Iki Marxo niekas į funkcionuojančią kapitalizmo sistemą nebuvo "įmontavęs" gyvojo darbo keitimo mašinomis, ir Marxo tyrimas vis dar tebėra diskusijų objektas.

Antroji priežastis, ribojanti ekonomistų prognostines galimybes, kildintina iš to, kad jiems tenka turėti reikalą daugiau su socialiniais nei technologiniais pokyčiais. Pavyzdžiui, devynioliktame amžiuje darbininkų klasė palaipsniui darėsi vis karingesnė, o ne — kaip tikėjosi Smithas — vis labiau bedvasė. Smitho harmoningasis scenarijus buvo grindžiamas anaiptol ne klasių kovos įvaizdžiu, o tvirtu įsitikinimu apie visuomenės sąrangos stabilumą. Kitas pavyzdys gali būti įtampa, susidaranti tarp demokratijos idėjos su jos gilumine orientacija į lygybę — vienas asmuo, vienas balsas — ir kapitalizmo idėjos su atviru ekonominės nelygybės pripažinimu. Marxas laukė — ar bent jau vylėsi — socialinės revoliucijos, kadangi tikėjo, jog minėtas konfliktas kapitalistinės visuomenės sąlygomis negali būti išspręstas taikiai, ir pagrindinė priežastis, dėl kurios jo skelbiami vystymosi dėsniai, bent iki šiol, nepasitvirtino, yra tų jo lūkesčių nepagrįstumas. Trečias pavyzdys — dabartinės vyriausybės tapo tokiu galios centru, jog savo sprendimais geba įsikišti į ūkio sistemą. Tokia mintis didžiajai daugumai devynioliktojo šimtmečio ekonomistų buvo svetima taip, kaip daugeliui dvidešimtojo amžiaus ekonomistų yra nesuvokiamas valstybės vairuojamas Japonijos tipo kapitalizmas.

Taigi net pačių įžymiausių ekonomistų įžvalgumas buvo ribotas, nes jie nesugebėjo dirstelti, kas yra istorijoje "už kampo", ir pastebėti pokyčių institucijų bei technikos struktūrose, kurių terpėje visi ekonomikos dalyviai atliko savo vaidmenis. Kaip istorinė epocha kapitalizmas padarė tris ar keturis tokius posūkius, rutuliodamasis nuo merkantilinės pradžios į ikipramoninio kapitalizmo laikotarpį, apytikriai pradedant Smithu ir baigiant Ricardo; po to atėjo industrinio kapitalizmo metas, apimantis laikotarpį nuo Millio ir Marxo iki Veblenо; dar vėliau — vairuojamo arba palaikomo kapitalizmo stadija, prasidedanti Keyneso laikais ir nusitęsusi iki mūsų dienų; o dabar, regis, prasidėjo naujas — globalinių rinkų ir sudėtingos technologijos — etapas. Kiekviename tų etapų atitinkamo meto mąstytojų idėjos ir vizijos nutiesdavo logišką projekciją ateitin, tačiau kiekviena vizija siekdavo tik tiek, kiek jai leisdavo vyraujanti institucinė bei technologinė struktūra. Pasiekus posūkio vietą, kai kelias suka "už kampo", prognozė nebeveikdavo. Pirkėjų ir pardavėjų veiksmai rinkoje galėjo likti tokie patys, tačiau pakitusioje terpėje jų pasekmės tapdavo visai kitokios: vienas dalykas yra disproporcija rinkoje, kai jos agentai — segtukų manufaktūros, ir visai kitas dalykas, kai tie agentai — metalurgijos gamyklos.

Taip samprotaudami aptiksime trečią ir, matyt, stipriausią priežastį, dėl kurios ekonominės prognozės yra ribotos, — toji priežastis, beje, ypač aktuali mūsų laikais. Jos turinys toks: patys dėsningumai jau nebe tokie dėsningi kaip seniau — bent jau ne tokie dėsningi, kad būtų įmanoma iš anksto apibūdinti pasekmes, kuo ir grindžia savo egzistavimą ekonomikos mokslas.

Šioje vietoje pasirodo Adolphas Lowe, kurio vardas jau šmėstelėjo skaitytojo akyse, atvertus mūsų įvado puslapius. Kaip dauguma ekonomistų Lowe ilgus metus buvo įnikęs į visuomenės *tvarkos* problemą — tą nuostabų faktą, kad žmonės, laisvai veikdami, bendradarbiaudami ir susidurdami vie-

nas su kitu, kiekvienam siekiant savų ekonominių tikslų, sugeba sklandžiai išspręsti problemą, kurios jie niekada sau net nekėlė — aprūpinti visuomenę visu kuo reikalingu. Tačiau skirtingai nuo daugelio ekonomistų, Lowe niekada šito sugebėjimo neaiškino kaip natūralios rinkos sistemos pasekmės. Jis kėlė klausimą: kokia turi būti elgsena, kad būtų pasiektas toks įspūdingas rezultatas? Ir dar vieną klausimą: kokia turi būti socialinė aplinka, kad tokia elgsena atsirastų? Ir paskutinį klausimą: kas atsitiks, jei socialinė aplinka bus kitokia, nei reikia?

Atsakymas į pirmąjį klausimą ekonomistams gerai žinomas: rinkai būdinga elgsena gyvybingoje ūkinėje visuomenėje pasireiškia tik tada, kai kiekvienas individas elgiasi daugmaž taip, kaip elgėsi Smitho aprašytieji personažai. Tai reiškia, kad ekonominė tvarka priklauso nuo visuomenės, kurioje ir pirkėjai, ir pardavėjai nuolatos verčiami "maksimizuoti" — tai yra siekti tiesioginės ir greitos piniginės naudos. Mes galime patikėti rinkos mechanizmui atlikti visą socialinę alchemiją su sąlyga, kad visi individai elgiasi tokiu būdu. Lowe tik pažymėjo, jog būtent šitokia vienareikšmė savinimosi elgsena aptinkama ikipramoninio ir ankstyvojo pramoninio kapitalizmo sąlygomis, kada masinis skurdas, konkurencinė visuomenės sąranga bei aktyvus ekonominės naudos siekimas pagimdo kaip tik tokią elgseną, kokia ekonominei tvarkai yra būtina.

Ir čia kyla problema. Naudą maksimizuojančios elgsenos sąlygos, vystantis kapitalizmui, vis labiau nyksta. Vietoje skurdo turime didėjančią masinę gerovę — iki tokio lygio, kad jau būtina Vebleno vertybėmis besiremianti reklama, inspiruojanti paklausą, kuri kažkada egzistavo paprasčiausiai kaip būtinų reikmių išraiška. Vietoje grumtynių dėl kuo greitesnio pelno turime kur kas lėtesnių tempų žaidimą "vienas — be vietos", kai didelių mastų įmonės diegia ilgalaikes strategijas, kurios absoliučiai neįmanomos mažoms firmoms, kovojančioms vien dėl plūduriavimo aršios konkurencijos jūroje. Ir ten, kur ka-

daise daugumą visuomenės pokyčių lėmė vien rinkos mechanizmas, dabar veikia virš rinkos iškilusi (ir atsisukusi prieš ją) vyriausybė.

Visa tai rinkos sistemą turinčių valstybių piliečiams gali būti labai priimtina — niekas nenori grįžti atgalios į Dickenso laikų kapitalizmą. Bet ši pažanga pareikalavo žiaurios kainos. Mat elgsenos tipas, būtinas užtikrinti deramą ekonomikos funkcionavimą, vis mažiau ir mažiau bepanašus į tą, kuris randasi besikeičiančios visuomenės sąlygomis. Kapitalizmas kuria vis didesnį gausumą, tačiau dėl to jis vis mažiau geba pats reguliuotis. Vis labiau šios ūkio sistemos tvarką ir stabilumą užtikrina ne vidaus, o išorės veiksniai.

Šitaip priartėjome prie reikšmingiausio Lowe tvirtinimo. Jei modernusis, "organizuotasis" kapitalizmas daugiau nebegali pasikliauti vien spontaniškomis rinkos jėgomis, stengdamasis užtikrinti normalų jos funkcionavimą, tai tuo pačiu ir ekonomikos teorija keičia savo santykį su visuomene. Kol sistemos procesuose galima buvo išskirti veikiančius elgsenos dėsnius, ekonomikos teorija galėjo būti pasyvus užsiėmimas, visuomenės raidos kontempliacija per atstumą. Žinoma, patys stebėtojai galėjo ir tada būti karštais vienokių ar kitokių veiksmų šalininkais — visi didieji ekonomistai giliai tikėjo, jų manymu, vyriausybės ūkio politika, — bet visos jų rekomendacijos buvo grindžiamos tvirta prielaida, kad jei sistemą paliktume ramybėje, ji rutuliotųsi ta kryptimi, kuria ją veda žmonių elgsenos dėsningumai.

Tuo tarpu moderniojo kapitalizmo socialinė aplinka visa tai suardo. Jei ekonomikos teorija nori turėti kokį nors atgarsį visuomenėje, ji dabar priversta būti aktyvaus kišimosi į ūkio procesus įrankiu. Ji nebeteko savo numatymo arba prognozavimo funkcijos, *nes tai tapo nebeįmanoma*. Naujoji ekonomikos teorijos funkcija — ir tai vienintelė jai liekanti funkcija, didėjant elgsenos neapibrėžtumui — yra kontroliuoti ekonomiką. Kontroliavimas Lowe nėra autoritarinis centrali-

zuotas planavimas. Ekonomikos kontrolę jis greičiau suvokia kaip sistemos vairavimą link visuomeniškai geidžiamų tikslų atitinkamos rinkos subjektų elgsenos pagalba. Tą atitinkamą pobūdį rinkos subjektų elgsenai galima suteikti labai švelniomis priemonėmis, tokiomis kaip mokesčių lengvatos, bet galima pareguliuoti ir drąsesnėmis vyriausybės akcijomis, kurios tiesiogiai veiktų pasiūlą ir paklausą. Nesvarbu kokios, švelnios ar griežtos, priemonės būtų naudojamos, visais atvejais ekonomikos teorijos paskirtis nebegali būti tokia pati, kokia buvo. Senoji ekonomikos teorija buvo, jei galima taip apibūdinti, filosofinė ekonomikos teorija. Naujoji ekonomikos teorija turės būti *politinė* ekonomikos teorija — tai yra tokia disciplina, kuri privalo atrasti ekonomines priemones, reikalingas įgyvendinti politiškai parinktiems tikslams.

Ar Lowe diagnozė pagrįsta? Ar tikrai ekonomikos sistema vis mažiau besusitvarko pati, vis labiau priklausoma, kalbant apie deramą jos funkcionavimą, nuo išorinių rinkos atžvilgiu jėgų? Tokia tezė tikėtina. Jei taip, tai ar ekonomikos teorija neišvengiamai netaps mažiau kontempliatyvi ir aktyvesnė? Šitokia tezė būtų labiau ginčytina. Kaip matėme paskutiniame skyriuje, nusivylimas planavimo idėja šiandien visuotinis. Kita to paties medalio pusė yra žavėjimasis — kone dievinimas — rinka kaip mechanizmu, kuriam turime visiškai patikėti savo likimą. Ekonomikos laivui reikia naujo vairo — "politinės ekonomikos teorijos". Tačiau, žinoma, jis dar gali kelti ir senąsias savo bures, vildamasis pagauti pažįstamus prekių mainų vėjus.

Tokia išeitis sietina su vienu pasaulio raidos filosofijos aspektu, kurį mes jau ne kartą minėjome, bet iki šiol tiesiogiai neapibūdinome. Tai jos vizionistinis aspektas, "preanalitinis", jei vartotume Schumpeterio terminą, suvokimas, kuris iš galingiausių varomųjų jėgų atrenka kurį nors jų motyvą ar idėją, turinčius didžiausią išliekamąją istorinę reikšmę. Schumpeterio idėja apie elito svarbą — viena iš tokių preana-

litinių vizijų, bet tikrai ne vienintelė. Visa Smitho pasaulio vizija rėmėsi jo požiūriu į žmonijos istoriją kaip į stadijų seką, kurioje visuomenė iš vieno materialinės ir kultūrinės pažangos lygio kyla į kitą, kol galiausiai susikuria sąlygas, būtinas visuomenės prigimtinei laisvei įgyti. Smitho vizijai artima Marxo vizija — tiek, kiek žmonijos išsilaisvinimas tikrai yra didžioji Smitho problema, tačiau skiriasi nuo jos tuo, kad Marxas mato Smitho "prigimtinės laisvės" visuomenę tebesant klasine visuomene, tolima nuo beklasės visuomenės, iki kurios žmonija dar turės skausmingai keliauti. Taip pat ir Millis piešė žmogaus tobulėjimo viziją kaip pagrindinį istorijos tikslą: jo koncepcija apie absoliučiai laisvai save realizuojančių individų visuomenę buvo radikalesnė už Smitho koncepciją ir konservatyvesnė už Marxo. Keynesas kūrė savo sistemą, vadovaudamasis vizija, sudaryta iš liberalaus filosofo G. E. Moore'o ir didžiojo politikos konservatoriaus Edmundo Burke'o idėjų.

Ką galėtume pasakyti apie tokius įvairius vaizduotės pasireiškimus? Visuose juose, be abejonės, buvo asmeninės gyvenimo patirties elementų, tai ryškiai matėme vienu atveju, kai jaunas studentas likimo valia pakliuvo į aristokratų kilmės bendramokslių būrį. Tokiais vaizduotės išrutuliojimais vyksta tasai interesų ir polinkių racionalizavimas, ką Schumpeteris vadina ideologija. Bet būtų mirtina klaida nepastebėti intelektualinės galios ir emocijų drąsos, taip būdingų visoms toms įspūdingoms vizijoms. Marxas sakė, kad būti radikaliam reiškia stengtis suvokti daiktų esmę, o toji esmė — pats žmogus. Šia prasme visos tos vizijos yra radikalios pastangos apibūdinti žmogų ir jo paties sau susikurtą kolektyvinį gyvenimą.

Po visų šių bendrų pastabų galima suformuluoti tik vieną griežtesnę išvadą. Vizijų svarba, didiesiems ekonomistams brėžiant ir detalizuojant žmonijos scenarijus, teigia mintį, kad negalima tvirtinti, esą patys scenarijai grindžiami įtikinamais ir nepaneigiamais faktais. Kitaip tariant, platus tuos scenari-

jus palaikančių vizijų spektras byloja, kad pati ekonomikos teorija nėra galutinis ir jau nekeistinas visuomenės pažinimo lygis. Ekonomikos teorija tiria kompleksines socialinių procesų pasekmes, tarp jų mainų aktų, kapitalo plėtojimo impulsų ir dar daugybę kitų elgsenos, kurią vadiname "ekonomine", formų. Tačiau visos tos elgsenos formos yra jų istorinės — arba žmogiškosios — aplinkos atspindys. Mainų arba kapitalo kaupimo aktai tėra statybiniai blokai, iš kurių renčiama ekonomikos teorija, bet patys tie blokai sudaryti iš bendradarbiavimo ir dominavimo santykių, glūdinčių visuomenės gyvenimo viduje arba jos bazėje. Visų dalykų pagrindą sudaro žmogus, bet ne kaip "ekonominė" būtybė, o kaip psichologinė ir socialinė būtybė, kurią mes suprantame dar labai netobulai. Ekonominė savivoka yra nuostabus skyrius žmonijos istorijoje, bet jis ne pirmas ir ne paskutinis.

ŽVALGOS

Ar šiandien dar yra didžiųjų pasaulio ekonomistų? Apskritai ekonomistų yra labai daug — vien Jungtinėse Valstijose jų virš dvidešimties tūkstančių. Dar niekada ši profesija nebuvo tokia matoma ir taip paplitusi. Turime Ekonomikos patarėjų tarybą (Council of Economic Advisors) (penas apmąstymui — nėra Politikos patarėjų tarybos). Yra Nobelio ekonomikos premija. Kiekviename banke ir kiekvienoje bendrovėje yra ekonomistai; yra ekonomistų skiltys dienraščiuose rytais ir ekonomistų valandėlės televizijoje vakarais. Jei kriterijus yra profesijos iškilumas, tai dabar tikrai yra ekonomistų amžius.

Tačiau ar jie mąstytojai? Ne, jei šiuo žodžiu vadinsime didžiuosius prognozuotojus bei vizionierius. Be kelių išimčių, Nobelio premijos laureatai nesidomi didžiųjų ekonominės raidos modelių konstravimu. Paulas Samuelsonas, pirmasis JAV nobelistas, garsus savo pionieriškais darbais matematinėje ekonomikoje. Kiti laureatai buvo pagerbti už galingų, tačiau, iš esmės žiūrint, neutralių metodų tobulinimą, už ekonometrijos būdus, naudojamus tikrinti ekonominių ryšių hipotezes,

arba už sąnaudų — išeigos analizę, tiriančią visą sistemą jungiančius ryšius. Dar kiti nobelistai pasižymėjo grynosios teorijos srityje, atskleisdami, pavyzdžiui, galimybes arba patikslindami sąlygas, kuriomis pasiekiama visuotinė sistemos pusiausvyra.

Taigi apskritai ekonomikos teorija dabar nuolatos yra visuomenės akiratyje, užtat žymiausių ekonomistų darbai nukrypo nuo praeities tradicijos. Vos keletas žmonių yra plačiai žinomi kaip savitos ekonominės filosofijos autoriai — iš jų paminėtume nobelistą Miltoną Friedmaną, įtaigiai propaguojantį laisvosios rinkos vertybes (bet Nobelio premija jam buvo suteikta ne už tai), arba Johną Kennethą Galbraithą, kuris lygiai taip pat energingai teigia, jog laisvoji rinka nukaršusi. Tačiau jei imtume visumą, ekonomikos teorija tapo technine, neretai slėpininga profesija, kuri jau nebeturi ambicijų vaizduotės pagalba prasiskverbti ateitin. Verta pastebėti, kad net Friedmanas ir Galbraithas labiau linkę kritikuoti dabarties klaidas, nei kurti Smitho, Marxo ar Schumpeterio mastų modelius.

Kodėl ekonomikos teorija liovėsi domėjusis pasaulio raidos filosofijos problemomis? Tikrai ne todėl, kad stokotų didelių ekonomikos problemų arba sudėtingų ūkio perspektyvų. Nereikia būti ekonomistu, kad suvoktum, jog priešaky mūsų laukia milžiniškos ūkio problemos. Mūsų tyko krizių ir infliacijos grėsmė, tai yra vis dar neišspręsta sistemos ekonominio stabilumo problema. Iššūkį meta naujas procesas — rinkos globalizacija, taip akivaizdžiai keičianti gamybos geografiją, kad šitai jau ima grasinti patiems senųjų industrinių valstybių pamatams. Lyg negyjanti žaizda likusi neturtingųjų šalių priklausomybė nuo turtingųjų valstybių ir analogiškas turtingųjų priklausomumas nuo vargingųjų. Turime ir dviprasmišką technologijos funkciją, kuri užtikrina mums materialinę gerovę ir kelia ekologinę grėsmę, sąlygoja ekonomikos kilimą ir darbo vietų mažėjimą, palaiko gyvybę ir atneša mirtį.

Problema ta, kad visų tų uždavinių, turinčių fundamentalią reikšmę kapitalizmo ateičiai, vien ekonomikos jėgos neišspręs. Dar iki ekonomika suvaidins savo vaidmenį turi būti nuspręsta, kokios svarbos bus tas vaidmuo. *Gamybos smukimas ir infliacija, tarptautinė gamyba ir finansai, pasaulinės skolos ir technologinės dilemos — visa tai ekonomikos problemos, kurių eigą ir pasekmes pirmiausia lemia mūsų pačių nusistatymas, kam patikėsime jas spręsti — rinkai ar vyriausybei.* Galima diskutuoti su Lowe, kada jis teigia, jog ekonomistai privalo pakeisti savo įsivaizdavimą apie tai, kuo turi užsiimti ekonomikos teorija, tačiau neginčijama, kad sceną ekonomikai parengs politikos sprendimai. Jei tie sprendimai linksta rinkos laisvės pusėn, turėsime vienokį ateities scenarijų. Jei politinė švytuoklė krypsta ten, kur pirmenybė atiduodama valstybei, suteikiant jai atsakomybę už bendrą ekonominės raidos reguliavimą, — scenarijus bus kitoks. Nė vieno tų dviejų scenarijų negalima parašyti iš anksto — ekonominės ir politinės jėgos pernelyg sudėtingos. Viskas, ką galima iš anksto numatyti, — kad kiekvienas scenarijus turės skirtingą aplinką, kurioje ir spręsis didieji klausimai. Pirmenybę suteikę laisvam ekonominių jėgų žaidimui, lemtinguosius sprendimus paliksime individualizmui ir rinkos visuomenės energijai — kartu su jų nestabilumu ir moraliniu aklumu. Pasirinkę planavimą, tuos sprendimus perduosime politinės valdžios centrams — kartu su jų biurokratinėmis tendencijomis ir neefektyvumu. Būtent iš šių dviejų alternatyvių variantų privalome pasirinkti kurį nors vieną, kad po to galėtume imtis kurti mūsų laikų istorinės raidos logiką.

Žinoma, bet kuriuo atveju ekonomikos teorija išliks — kaip rinkos ūkio teorija arba kaip politinė ekonomikos teorija. Bet abejotina, kad ir ateityje turėtume ekonomistų, kurie svarstytų pasaulio raidos filosofines problemas. Moderniojo gyvenimo sąranga nepritaikyta tokioms prognozėms, kokias dėstė didieji ekonomistai. Galime ir ateityje turėti žymių futurolo-

gų, garsių sistemų kūrėjų, bet vargu ar tos vizijos bei sistemos pasižymės tuo ypatingu paprastumu, kokiu garsėjo didžiųjų ekonomikos mąstytojų teorijos. Jų darbai gimė tada, kai visuomenės ūkinė veikla atsidūrė istorinės raidos centre, ko tikriausiai niekada jau daugiau nebebus, net jei pirmenybę suteiktume rinkai, o ne planui. Todėl visi žemės ir dangaus ženklai byloja, jog pasakojimą apie didžiuosius pasaulio ekonomistus ir mąstytojus turime užbaigti žodžiu "pabaiga". Daugiau nebeturėsime socialinių dramaturgų, kurie, remdamiesi tokiu ribotu motyvų rinkiniu, išdrįso piešti tokių didelių mastų scenas.

Bet neperkelkime didžiųjų ekonomistų į idėjų muziejų. Gal detalūs jų scenarijai ir nebetinka pasauliui, kuriame ekonomikos teorija niekada nebebus taip iškilusi virš kitų visuomenės mokslų kaip anksčiau, tačiau tikrai dar bus bandymų kurti scenarijus, kuriuose ekonomikos teorijos logiką sustiprintų politikos ir psichologijos logika, o gal ir priešingai — būtų pasitelkta joms paremti. Ar tikrai tokie, gilesni ir platesni, istorinės raidos projektai bus sukurti, — nespėliosime. Bet vienu dalyku, matyt, netenka abejoti. Kaip ir nedaugelis kitų sričių mąstytojų, didieji pasaulio ekonomistai mokė mus visuomenės raidą matyti kaip dramą, kurios prasmę žmonės pajėgtų suvokti, ir tada jie nebesijaustų negailestingai blaškomi visagalių ir nepaaiškinamų jėgų. Didžiųjų ekonomistų pastangų galutinis tikslas buvo suprasti visuomenę. Turime neužmiršti šios ypatingos žmogaus išlaisvinimo pamokos.

KĄ DAR SKAITYTI APIE EKONOMIKĄ

Gana paplitusi nuomonė, kad ekonominė literatūra yra tikra nykiausios prozos dykuma. Atvirai kalbant, geroka jos dalis tokia ir yra. Ekonomikos tekstų skaitytojas turi būti pasiruošęs ilgoms kelionėms be jokio gaivinančio sakinio; reikia turėti kupranugario ištvermę ir apaštalo kantrybę, kad įveiktum kai kuriuos didžiuosius rašinius.

Bet ne visos ekonomikos knygos priskirtinos tokiai kategorijai. Nemažai jų yra gyvos, polemiškos, uždegančios net naujoką; o dar daugiau — įdomių, pagaunančių ir svarbių, dėl kurių verta ir labiau pavargti. Šitokias knygas aš dabar ir rekomenduosiu. Jos, žinia, neišaiškina visų ekonomikos mokslų — trumpas knygų sąrašas šito nepajėgtų. Jos tėra geras išeities taškas, iš kurio galima apžvelgti vieną viso lauko zoną. Tame sąraše bus ir sudėtingo teksto knygų, bet tai nėra neįkandami tekstai, ir jų perskaitymas tikrai atlygins pastangas. Dėl vienos ar kitos priežasties aš turėjau malonumo arba naudos skaitydamas jas. Beje, daugelis žemiau paminėtų knygų yra išleistos ir minkštais viršeliais, t.y. pigiais ir masiniais tiražais.*

* Populiarūs, minkštais viršeliais leidiniai pasirodo taip dažnai, kad sunku net sekti juos. Kiekvieną pavadinimą knygos, kurią žinau esant išleistą ir minkštais viršeliais, pažymėjau žvaigždute.

Pirmiausia skaitytojas galbūt norėtų susipažinti su tokiu ekonomikos vadovėliu, kuris papasakotų, "apie ką" yra ekonomikos teorija. Pabandyti tikrai verta, su sąlyga, kad skaitytojas pasirengęs skirti tam savo laisvalaikį ir nori ne prasiblaškyti, o lavintis. Iš tuzino gerų darbų aš rekomenduočiau Paulo A. Samuelsono *Economics* (McGraw-Hill, New York), neabejotinai populiariausią mūsų laikų vadovėlį. Samuelsono knyga aiški, daugiaplanė ir reikli — ją reikia studijuoti, ne šiaip sau skaityti. Jei skaitytojas susipažinimui norėtų paprastesnio teksto, drįsčiau siūlyti Lesterio Thurow ir mano *Economics Explained* (Touchstone Books, leidėjai — Simon & Schuster, Inc., New York, 1987).

Paprasčiau rekomenduoti darbus, supažindinančius su ekonominių teorijų istorija — šiuo atveju tenka siūlyti knygas, kurios aiškina tuos pačius dalykus, kaip ir ši, bet detaliau ir aprėpdamos visas kažkada formuluotas ekonomikos idėjas. Viską apsvarsčius, geriausias pasirinkimas nespecialistui, matyt, būtų Erico Rollo *A History of Economic Thought* (Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.). Puiki yra Marko Blaugo *Economic Theory in Retrospect* (Cambridge University Press, 1978), bet jos skaitytojas turi būti neblogai susipažinęs su ekonomikos teorija. Augustus Kelley yra išleidęs garsiąsias Wesley'o Mitchello *Lecture Notes*, duodamas joms kitą pavadinimą — *Types of Economic Theory*. Tai nuostabus darbas, tačiau, deja, labai brangus; malonumą iš dalies menkina dar ir tai, kad redaktoriai, nieko neatsisakydami, sugrūdo visus vėlesnius teksto variantus, todėl begaliniai pasikartojimai tiesiog temdo nepaprastos Mitchello erudicijos įspūdį. Ir galiausiai po autoriaus mirties išėjusi Josepho Schumpeterio *History of Economic Analysis* (Oxford University Press, New York, 1954) yra šios srities šedevras, tikrai enciklopedinė ekonominių tyrimų apžvalga, tokia pat išmintinga ir kategoriška kaip ir jos autorius. Neprofesionalui ji turėtų būti gana sunkiai įkandama; įtariu, kad ir dauguma universitetų ekonomistų nėra jos iki galo perskaitę.

Kapitalizmo formavimosi tema nuostabiai atskleista Karlo Polanyi'o knygoje *The Great Transformation** (Farrar & Rinehart, New York, 1944). Polanyi'o darbas iš esmės yra tyrimas apie tai, kaip sunku buvo rinkos idėjai aštuonioliktame amžiuje įsitvirtinti pasaulyje, susitvarkiusiame visai ne pagal rinkos principus, bet kartu jame apžvelgiami ir šiuolaikiniai šios problemos aspektai. Nuo knygos tiesiog sunku atsitraukti. Iš esmės tą pačią kapitalizmo atsiradimo temą, tiktai jau kitu aspektu, gvildena R. H. Tawney'o *Religion and the Rise of Capitalism** (New York, 1937, neseniai iš naujo išleista Harcourt, Brace leidyklos) — taip pat neprilygstamas kūrinys, išsami studija, parašyta nepralenkiamu įžymiojo istoriko stiliumi. Dar vienas šios srities klasikas yra Maxas Weberis su savo *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism** (G. Allen & Unwin, London, 1930), bet jo skaitytojams reikia šiokio tokio pasiruošimo. Jei kas nori ne taip detaliai tyrinėjamos kapitalizmo raidos istorijos, gali atskleisti manąjį *The Making of Economic Society** (Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1985).

Kas norėtų susipažinti su platesne ūkio raidos istorine panorama, galėtų atsiversti H. Pirenne'o *Economic and Social History of Medieval Europe** (Harcourt, Brace, New York, 1937). Tam tinka ir dvitomė *Cambridge Economic History of Europe*, kurioje rasite nepaprastai įdomių, įvairių ūkio istorijos specialistų parašytų apybraižų (Cambridge University Press, London, 1952). Labai maloniam pasiskaitymui siūlyčiau Davido Landeso *The Unbound Prometheus** (Cambridge University Press, Cambridge, 1969) arba Paulo Mantoux *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century** (Harcourt, Brace, New York, 1928) — tai dvi iš man žinomų pačių geriausių knygų apie to laikotarpio ūkio istoriją.

Visai nemenką ir atrakcingą pasirinkimą turi norintys susipažinti su ekonomine kūryba iki Smitho. Vien vardan malonumo galima skaityti Bernardo Mandeville'o *The Fable of the*

Bees (Penguin Classics, New York, 1970). Susistemintą ekonomikos mokslo atsiradimo apžvalgą rasite Williamo Letwino veikale *The Origins of Scientific Economics* (Doubleday, New York, 1964) ir Ronaldo Meeko puikioje (nors gana specialioje) knygoje *The Economics of Physiocracy* (Harvard University Press, 1963). Greta jų man dar norėtųsi paminėti C. B. MacPhersono *The Political Theory of Possessive Individualism** (Oxford University Press, New York, 1962). Kaip rodo jau pats jos pavadinimas, tai nėra "Ekonomikos teorija", tačiau skaitytojas netruks pamatyti, jog ji nepaprastai gerai atskleidžia ekonomikos dalykus.

Dėl Adamo Smitho jau problema. Glasgow universitetas minėjo jo veikalo *The Wealth of Nations* išleidimo dviejų šimtų metų sukaktį, išleisdamas labai plačius, išsamius ir pašėlusiai brangius Rinktinius raštus (Collected Works). Norintis būti Smitho žinovas, būtinai turėtų perskaityti jo *Essays* (ed. A. Skinner and E. Wilson, Clarendon Press, Oxford, 1975). Kaip alternatyvą galėčiau rekomenduoti Modern Library serijoje išleistą *Wealth* arba, jei kas norėtų paskaityti tik *Tautų turto* didesnes ištraukas, be to, "geriausius gabalus" iš *The Theory of Moral Sentiments* bei dar kai kurių kitų Smitho raštų, aš pats esu juos visus sudėjęs į *The Essential Adam Smith* (W. W. Norton, New York, 1985).

Panašiai kaip dėl Smitho yra ir dėl Malthuso bei Ricardo. Neprofesionaliam skaitytojui ne toks jau didelis pasirinkimas. Keynesas yra paskelbęs puikų trumpą rašinį apie Malthusą savo knygoje *Essays in Biography* (Horizon Press, New York, 1951), tikrai neatstums skaitytojo ir Mitchello darbas apie Ricardo jau minėtose jo *Lecture Notes*. Plačiajai publikai dabar prieinama visa Ricardo kūryba, surinkta daugiatomiame leidinyje, kurį skrupulingai redagavo Piero Sraffa — *Works of David Ricardo* (Cambridge University Press, London, 1951); paskutiniame to leidinio tome rasite daugokai ne itin įdomios biografinės medžiagos. Tačiau nepatarčiau skaitytojui iškart

pulti prie Ricardo, kol jo dar nėra užgrūdinę intelektualinės "mėlynės": įrodinėjimai ten labai abstraktūs ir nelengva per juos kapanotis. Jei vis dėlto nenumaldėte savojo smalsumo, pabandykite skaityti antrąjį Sraffa redaguoto rinkinio tomą, kuriame perspausdinami Malthuso *Principles* su ties kiekvienu paragrafu surašytais triuškinančiais Ricardo komentarais. Šiame tome du bičiuliai oponentai pristatyti tikrai išsamiausiai. O apie patį Malthusą ir gyventojų skaičiaus dilemą skaitykite leidinyje *On Population* (Modern Library, New York, 1960), kuriam istorikė Gertrude Himmelfarb parašė nepaprastai įdomų įvadą. Dar geriau būtų paimti kurią nors iš daugelio šiuolaikinių knygų apie gyventojų skaičiaus problemą.

Tikrai neverta bandyti skaityti utopistų. Geriau jau atsiverskite Franko Manuelio *The Prophets of Paris* (Harvard University Press, 1962) arba Alexanderio Gray'o *The Socialist Tradition* (Longmans, Green, London, 1946), kuriais aš gerokai rėmiausi, rašydamas apie Saint-Simoną ir Fourier. Gray'aus stilius mažumėlę sunkokas, bet stipresnė individualybė įstengs jį įveikti, gi pati knyga rodo ryškias ir neslepiamas simpatijas utopiniam socializmui, atskirdama jį nuo "mokslinio". Jei pajusite tokios literatūros skonį, bibliotekoje visada rasite originalų leidimus — bet čia turiu įspėti: jie visi nepakenčiamai žodingi. Yra išleista puiki senamadė biografija *Robert Owen*, parašyta F. Podmore'o (Appleton, New York, 1907) bei kita, G. D. H. Cole'o (E. Benn, London, 1925), — turtingesnė faktinės medžiagos, bet ne tokia patraukli. Tačiau to nepaprasto žmogaus vertų biografinių leidinių vis dar nėra; jo paties parašyta knyga *The Life of Robert Owen* (Knopf, New York, 1920), matyt, tebėra geriausia literatūra apie jį.

Toliau, suprantama, bus Johnas Stuartas Millis. Jo paties *Autobiography* (Columbia University Press, New York, 1944) yra klasikinis — ir nuobodokas — veikalas, bet greta turime Michaelio Packe'o puikiai parašytą biografiją (Macmillan, New York, 1954). Jei ką Millis domina labiau, siūlytume Friedri-

cho A. Hayeko išleistą Millio susirašinėjimą su Harrieta Taylor — *John Stuart Mill and Harriet Taylor* (University of Chicago Press, Chicago, 1951), kuri atskleidžia dar vieną to žmogaus pusę. Kitokį ir labai turiningą požiūrį į Millį ir jo santykius su rūsčiąja Harrieta išdėsto Gertrude Himmelfarb knygoje *On Liberty and Liberalism* (Knopf, New York, 1974). Jei kam rūpi vien ekonomikos teorija, Millis tam atlygins: jo *Principles of Political Economy* (University of Toronto Press, Toronto, 1965) parašyti puikiu stiliumi, su laisvais ekskursais; ši knyga yra įdomi ir šiandieniniam skaitytojui. Bantamo leidyklos populiarioje serijoje išleistuose *The Essential Works of John Stuart Mill* yra įdėta *Autobiography* ir pelnytai garsi *Essay on Liberty**.

Literatūra apie Marxą labai gausi. Skaitytojas čia susidurs su visa kupeta puikiai parašytų ir neseniai išėjusių biografijų: mano galva, geriausia iš jų yra Davido McLellano *Karl Marx* (Harper & Row, New York, 1973) ir to paties autoriaus labai vykusi mažesnės apimties knyga apie Marxą Šiuolaikinių įžymybių serijoje, išleistoje Vikingo leidyklos (New York, 1975). Bet man norėtųsi įpiršti ir vieną senesnę knygą, Edmundo Wilsono *To the Finland Station** (Harcourt, Brace, New York, 1940). Greta kitų dalykų ten yra Marxo ir Engelso biografijos, jų darbų apžvalga, bendras kritiškas jų istorinių koncepcijų įvertinimas, ir tą puikų autoriaus darbą dar sustiprina pasigėrėtinas stilius. Knygą skaitai kaip romaną.

Manau, geriausiai su Marxu supažindinti gali pats Marxas, ypač jo *Capital*, I tomas. Random House leidyklos naujasis jo leidimas (Vintage, New York, 1977)* tikrai nuostabus. Jei "užkibote", antras žingsnis turėtų būti trumpasis (ne ilgasis) *Grundrisse* (ed. David McLellan, Harper Torchbook, New York, 1971)* variantas. Po jos galima būtų imti Roberto Tuckerio sudarytą chrestomatiją (Norton, New York, 1978). Toliau — Paulo M. Sweezy *The Theory of Capitalist Development* (Month-

ly Review Press)*; ir nuo čia prasidėtų didžiulis išsidriekęs įvairios literatūros laukas, kurio trumpai aptarti nebeįmanoma. Atsiprašydamas, kad vėl rekomenduoju save, drįsiu priminti ir savąją *Marxism, For and Against* (W. W. Norton, New York, 1983).

Nėra kokio nors atskiro leidinio apie karalienės Viktorijos epochos didžiuosius ekonomistus. Skaitytojas galėtų nesibaiminti atskleisti Alfredo Marshallo *Principles of Economics* (Macmillan, New York, 1948). Knyga gremėzdiška, bet nesunki; kliūtis tebūtų kantrybės, bet ne žinių stoka. Beje, Keynesas yra parašęs labai vykusį biografinį darbelį apie Marshallą ir Edgeworthą, tą rašinį rasite jau minėtose jo *Essays in Biography*.

Apie nekonvencionaliąją ekonomikos teoriją parašyta patrauklesnių darbų. Henry George'as jau nuėjęs nuo scenos, bet jo *Progress and Poverty* (Doubleday, New York, 1926) tebėra emociškai pagavi, ji parašyta sodriu — kartais pernelyg sodriu —žurnalistiniu stiliumi. Hobsonas yra rimtesnis ir reikalauja didesnio atidumo; jo *Imperialism* (G. Allen & Unwin, London, 1938) vis dar aktualus ir nepaprastai įdomus, aiškiai pralenkiąs garsiąją Lenino to paties pavadinimo knygelę.

Vebleno atveju įspūdinga lektūra yra jo paties darbai — jei tik pavyks priprasti prie jo stiliaus. Ne kiekvienam tai lemta, tačiau *afficionados** nuolatos cituoja jo perlus. Plačiausiai žinoma Vebleno knyga yra *The Theory of the Leisure Class** (Modern Library, New York, 1934), tačiau aš rekomenduočiau leidinį *The Portable Veblen* (Viking Press, New York, 1950) su puikiu Maxo Lernerio įvadu, kuriame labai išraiškingai apibūdinti ir kūrėjas, ir jo pagrindinės idėjos. Pati knyga aprėpia daugelį Vebleno kūrinių. Apie pačias Vebleno idėjas siūlyčiau pasiskaityti išsamią Jacko Digginso studiją *The Bard of Savagery* (Seabury Press, New York, 1978). Tas laikotarpis drauge

* *Afficionado* — entuziastingas pasekėjas.

ir kandžiai, ir žaismingai pavaizduotas įspūdingoje Matthew Josephsono knygoje *The Robber Barons** (Harcourt, Brace, New York, 1934).

Keynesui yra skirtos dvi stambios biografijos: išsami, bet truputėlį pompastiška Roy'aus Harrodo *Life of John Maynard Keynes* (Harcourt, Brace, New York, 1951) ir nuostabi *John Maynard Keynes*, parašyta Roberto Skidelsky'o (Viking, New York, 1986), kurios kol kas išėjęs tik pirmasis tomas (iš dviejų, o gal trijų tomų). Arba galima "kreiptis" į patį Keynesą, imtis jo žaižaruojančios ir skaidrios prozos — šiuo atveju puikiai tiks *Economic Consequences of the Peace* (Harcourt, Brace, New York, 1920) ir *Essays in Persuasion* (Harcourt, Brace, New York, 1951). Keyneso darbų esmė atskleidžiama daugelyje populiarių atpasakojimų — geriausias iš jų yra Roberto Lekachmano *The Age of Keynes* (Random House, New York, 1966).

Na, o kai imamės klausimo, kur rieda kapitalizmas ir kur link rutuliojasi ekonomikos teorija? Ilgame sąraše viena iš pirmųjų vis dėlto tebelaikyčiau Josepho Schumpeterio *Capitalism, Socialism and Democracy* (Harper, New York, 1947). Daugiau besidominčiam skaitytojui galėčiau siūlyti ir savo paties darbą *Nature and Logic of Capitalism** (W. W. Norton, New York, 1985), kuriame remiamasi Schumpeterio koncepcija. Galiausiai rekomenduočiau ir Adolpho Lowe *On Economic Knowledge* (M. E. Sharpe, White Plains, N.Y., 1977) — tai gilus, bet prieinamas kūrinys, kuris tikrai atlygins jį skaitančiojo pastangas.

NUORODOS

I. ĮVADAS

16 p. "Ekonomistų ir politikos mąstytojų idėjos...": John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money* (New York: Harcourt, Brace & World, 1964), p. 383.

II. EKONOMINĖ REVOLIUCIJA

22 p. Elizabeth Marshall Thomas, *The Harmless People* (New York: Vintage, 1958), p. 50.

23 p. "Senovės Egipte...": Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (New York: Modern Library, 1937), p. 62.

25 p. Prancūzija, 1305 metai: Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe* (New York: Harcourt, Brace, be datos), p. 102—103.

chalva, sirupas: ten pat, p. 145.

"Apie Sekmines pasiskolinau dešimt guldenų...": Miriam Beard, *A History of the Business Man* (New York: Macmillan, 1938), p. 83.

Saint Gothardo perėja: Pirenne, cit. veik., p. 35, past. 1; Beard, cit. veik., p. 83.

26 p. Andreasas Ryffas: Beard, cit. veik., p. 83.

rinkliavos ir matai: Eli Hecksher, *Mercantilism* (London: George Allen & Unwin, 1935), t. 1, p. 57, 118.

Bostonas, 1639 metai: John Winthrop, *Winthrop's Journal* (New York: Charles Scribner's Sons, 1908), t. 1, p. 315—317.

27 p. Tolimųjų jūrų pirklių bendrovė: W. E. Lingelbach, *The Merchant Adventurers of England* (New York: Longmans, Green, 1902), p. 47—52; taip pat Sylvia Thrupp, *The Merchant Class of Medieval London* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), p. 165, 169.

Dijono ir Selangey audiniai...; ...kabinami ant gėdos stulpo: Hecksher, cit. veik., p. 160, 164.

28 p. seras Williamas Petty... "norinčių gerti": *The Economic Writings of Sir William Petty*, red. C. H. Hull (New York: Augustus Kelley, 1963), p. 274.

29 p. Fuggerių šeima: Lewis Mumford, *The Condition of Man* (New York: Harcourt, Brace & World, 1944), p. 168.

30 p. šv. Godrikas: Henri Pirenne, *Medieval Cities* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1925), p. 120—121.

31 p. Tell-al-Amarnos lentelės: W. M. Flinders Petrie, *Syria and Egypt* (London: Methuen, 1898), 2 sk., ypač p. 44—48.

maoriai: Raymond Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maoris* (New York: E. P. Dutton, 1929), p. 340.

33 p. Neregėto našumo dirbtuvės: Sir William Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*. 4-asis leidimas (London: Longmans, Green, 1925), p. 229—237.

35 p. Prancūzija, 1666 metai: Hecksher, cit. veik., p. 171.

36 p. Anglija, rėmas kojinėms megzti: Paul Mantoux, *The Industrial Revolution in the XVIII Century* (New York: Harcourt, Brace, 1927), p. 196.

Ir prieš tai imamasi priemonių... nusidėjęs su margintu kartūnu, išteisintas: Hecksher, cit. veik., p. 173.

"Visur pilna elgetų!": Karl Marx, *Capital* (New York: International Publishers, 1967), t. 1, p. 721.

37 p. Johnas Halesas: Mantoux, cit. veik., p. 159.

žuvo 3 500 žmonių: ten pat.

Sutherlando kunigaikštienė: Marx, cit. veik., p. 729—730.

38 p. "Siaubo namai": Mantoux, cit. veik., p. 278.

39 p. Kolumbas: John Boyd Thacher, *Christopher Columbus* (New York and London: G. P. Putnam's Sons, 1903), t. 2, p. 645.

40 p. Karalienė Elžbieta, gavusi savo dalį: John Maynard Keynes, *A Treatise on Money* (London: Macmillan, 1953), t. 2, p. 156—157.

42 p. "Kiekvienas žmogus... tikslas yra pelnas": Hecksher, cit. veik., p. 301.

Johnas Law: Beard, cit. veik., p. 416—419.

44 p. Aristotelis: *Aristotle's Politics*, trans. Benjamin Jowett (New York: Modern Library, 1943), p. 58.

45 p. "Kad visuomenė būtų laiminga...": Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees* (Oxford: Clarendon Press, 1966), p. 287, 288.
46 p. "Prekybai labiau nei bet kam kitam...": man nepavyko rasti kažkada panaudoto šaltinio.

III. NUOSTABUSIS ADAMO SMITHO PASAULIS

47 p. vienas iš pačių žymiausių savo amžiaus mąstytojų: biografinės detalės — iš John Rae, *Life of Adam Smith* (1895), su įžanga iš Jacob Viner (New York: Augustus Kelley, 1965); Dugald Stewart, *Biographical Memoir of Adam Smith* (1793) (New York: Augustus Kelley, 1966); William Scott, *Adam Smith as Student and Professor* (Glasgow: Jackson, Son & Co., 1937).
48 p. Tarkime, pavyzdžiui, ...Cornwallo kasyklų: Elie Halevy, *England in 1815* (New York: Peter Smith, 1949), p. 259—265.
49 p. senųjų britų būriai: ten pat, p. 242.
Lombe... Danielis Defoe: Paul Mantoux, cit. veik., p. 199, past. 1.
vaikų darbas: Halevy, cit. veik., p. 279—280.
50 p. "Neturiu nieko gražaus...": James Bonar, *Library of Adam Smith* (London: Macmillan, 1894), p. viii—ix.
53 p. "apdovanotas visais didžiausiais talentais...": Percy Fitzgerald, *Charles Townshend: Wit and Statesman* (London: R. Bentley, 1866), p. 359—360.
Townshendo nepastovumas: ten pat, p. 334.
54 p. Quesnay... kraujotakos indus: Ronald Meek, *The Economics of Physiocracy* (Cambridge, Mass.: University Press, 1963), p. 375, past. 2.
Mirabeau vyresnysis: cituotas Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York: Modern Library, 1937), p. 643; nuo čia toliau nuorodose ją vadinsime *Wealth*.
56 p. Smitho ir Johnsono ginčas: Rae, cit. veik., p. 156.
"ne tik galingo proto ... pasireiškimas": Max Lerner, įžanga į *Wealth*.
58 p. "krautuvininkų nacija": Smith, *Wealth*, p. 578.
"iš esmės filosofas ... nuo šuns kurto": ten pat, p. 16.
Rytų Indijos bendrovė: ten pat, p. 605.
59 p. "nematomoji ranka": ten pat, p. 423.
"žmonių asmeninius interesus ir aistras": ten pat, p. 594—595.
"tobulos laisvės sistema": ten pat, p. 651.
61 p. "Mes tikimės ... kepėjo dosnumo": ten pat, p. 14.
66 p. Seras Johnas Byngas: Beard, cit. veik., p. 493.
67 p. 1720 metais ... pusantro milijono: iš Gregory King, *Two Tracts* (1696) (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1936), p. 31.

67 p. "išmintinga ... kvaila": Bernard Mandeville, *The Fable of the Bees* (Oxford: Clarendon Press, 1929), t. 1, p. 194.

"Jokia visuomenė ... vargšai ir nuskriaustieji": Smith, *Wealth*, p. 79.

segtukų fabrikas: ten pat, p. 4—5.

68—69 p. "Pažvelkite į paprasčiausių ... ir mirties viešpačiai": ten pat, p. 11—12.

70 p. Kaupimo dėsnis; Adolph Lowe, "The Classical Theory of Economic Growth", *Social Research*, 1954 vasara, p. 132—141.

Arkwrightas: Mantoux, cit. veik., p. 238.

Samuelis Walkeris: ten pat, p. 311.

"Tai netinka...": ten pat, p. 386.

71 p. "kaip tam, kuris neteisėtai...": Smith, *Wealth*, p. 322.

"paklausa žmonėms...": ten pat, p. 80.

72 p. "Ne retenybė...": ten pat, p. 79.

75 p. "bjaurųjį godumą": ten pat, p. 460.

"Vienintelis visos gamybos tikslas...": ten pat, p. 625.

"didžiosios žmonių dalies ... neužkirs tam kelio": ten pat, p. 734—735.

76 p. "To paties verslo žmonės...": ten pat, p. 128.

80 p. "turtingųjų žmonių daugumai...": ten pat, p. 172.

"Jei kurios nors Britų imperijos...": ten pat, p. 900.

"Paklauskime, vardan ko...": Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759), kn.: R. H. Heilbroner, *The Essential Adam Smith* (New York: W. W. Norton, 1986), p. 78.

81 p. Pitto atsakymas: Rae, cit. veik., p. 405.

IV. NIŪRIOS KUNIGO MALTHUSO IR DAVIDO RICARDO NUOJAUTOS

82 p. Remdamasis dūmtraukių mokesčių...: King, cit. veik., p. 18.

83 p. "Tikėtina, kad kitą kartą...": ten pat, p. 24.

"Gyventojų skaičiaus mažėjimas...": Wesley Mitchell, *Types of Economic Theory* (New York: Augustus Kelley, 1967), t. 1, p. 47.

Pitto įsakas: James Bonar, *Malthus and His Work*, 2-asis leidimas, (1924) (New York: Augustus Kelley, 1967), p. 6, 30. Paley citata paimta iš jo *Principles of Moral and Political Philosophy* (London: R. Fauler, 1790), t. 2, p. 347.

84 p. "nebus karų...": Bonar, *Malthus and His Work*, p. 15.

87 p. 56% investuoto kapitalo ... 160 sv. st.: Halevy, cit. veik., p. 229.

Reevesby'o dvaras: ten pat, p. 227—228.

88 p. Bet atėjus 1813 metams... 14 šilingų už bušelį: Mitchell, cit. veik., p. 279.
89 p. Alexanderio Baringo pastaba: ten pat, p. 279—280.
90 p. "Žemvaldžių interesai...": David Ricardo, *Works and Correspondence*, red. Pierro Sraffa (Cambridge University Press, 1965), t. 4, p. 21.
91 p. Ricardo turtas: ten pat, t. 10, p. 95—106.

"Nuo pat pradžių... paneigimai": Bonar, *Malthus and His Work*, p. 1, 2.
92 p. "ankstyvą sueitį": Thomas Robert Malthus, (pirmoji) *Essay on Population* (1798) (New York: Macmillan, 1966), p. 65.

"galingojo Prigimties kumščio...": cituota Bonar, *Malthus and His Work*, p. 305. Ši citata atsiranda tik antrajame (pirmosios) *Essay* leidime. Vėliau ji buvo išbraukta.

"tikrasis pono Malthuso rašinio tikslas...": William Godwin, *Of Population* (1820) (New York: Augustus Kelley, 1964), p. 616.

"Aš neturiu jokių... savo paties balsą": Ricardo, cit. veik., t. 13, p. 21.

Vienas jo amžininkas... "iš kitos planetos": Mitchell, cit. veik., t. 1, p. 306—307.
94 p. "Jie drauge ieškojo": cituota John Maynard Keynes, *Essays in Biography* (London: Macmillan, 1937), p. 134.

"Prislopinti jaunų žmonių...": Harriet Martineau, *Autobiography*, red. Maria Weston Chapman (Boston: James R. Osgood, 1877), p. 247.
95 p. "Killarney'o malūnus": ten pat, p. 248.

Maria Edgeworth... dabita: Ricardo, cit. veik., t. 10, p. 171.

"Talentas turtėti...": ten pat, p. 6.
96 p. "Todėl jei, pavyzdžiui, biržoje...": ten pat, t. 9, p. 382.

"pasinaudoti dar tebesančia proga...": ten pat, t. 6, p. 229.
96—97 p.

"Aš laimėjau tiek daug... mudviejų problemą": ten pat, p. 233.
97 p. Malthuso nuomonė apie Ricardo: Keynes, *Essays in Biography*, p. 134.

"Šitaip vėl buvo atstatyta...": Joseph Townshend, *A Dissertation on the Poor Laws* (1786) (London: Ridgways, 1817), p. 45.
99 p. "Pasaulio gyventojų skaičių laikydami...": Malthus, (pirmoji) *Essay*, p. 25, 26.

"yra kiek melancholiškas": ten pat, p. iv.

"Badas... maisto kiekiu pasaulyje": ten pat, p. 139, 140.
101 p. "Driekdamiesi lyg kokios ataugos...": Robert Heilbroner, kn.: *Population and the World Economy*, red. Just Faaland (Oxford: Basil Blackwell, 1982), p. 237.
102 p. Ir pastangos ėmė duoti rezultatus: ten pat, p. 3, 4, 230.

104 p. Paley: Mitchell, cit. veik. p. 47.

Coleridge'as apibendrino liūdną panoramą: Keynes, *Essays*, p. 111.

109 p. "Renta", — aiškino Malthusas: Ricardo, cit. veik., t. 2, p. 222.

111 p. "Ponas Malthusas, atrodo, visai neprisimena...": ten pat, p. 449.

111—112 p. "Daugelis pirklių...": ten pat, p. 98—99.

112 p. "Tai tiesa, bet tas iš pirklių...": ten pat, p. 376—377.

"Apie p. Ricardo, kaip ekonomisto...": ten pat, p. 12.

114 p. "Šiek tiek keistas faktas...": ten pat, p. 222.

115 p. seras Jamesas Mackintoshas: Bonar, *Malthus and His Work*, p. 431.

V. UTOPINIŲ SOCIALISTŲ VIZIJOS

117 p. Jau 1779 metais: Mantoux, cit. veik., p. 411—413.

apie 1811 metus... luditai: J. L. ir Barbara Hammond, *The Skilled Labourer* (London: Longmans, Green, 1920), p. 257—301.

120 p. Apie Oweno gyvenimą žr. *The Life of Robert Owen written by himself* (London: Chas. Knight & Co., 1971); Frank Podmore, *Robert Owen: A Biography* (New York: D. Appleton, 1924); G. D. H. Cole, *The Life of Robert Owen* (Hamden, Conn.: Archon, 1966).

121 p. "Aš užsidėjau skrybėlę...": Owen, *A Life*, p. 27.

123 p. Apie Ricardo pažiūras žr. *Works and Correspondence*, t. 5, p. 30, 467.

Vieno vedamojo autorius rašė: Podmore, cit. veik. p. 240.

124 p. Williamas Cobbettas, *Cobbett's Political Works* (London, be datos), p. 230.

128 p. "Robertas Owenas yra žmogus...": cituota Alexander Gray, *The Socialist Tradition* (London: Longmans, Green, 1946), p. 202.

"Mano brangioji Karolina... aplinkybių kūrinys": Robert Dale Owen, *Threading My Way: An Autobiography* (New York: Augustus Kelley, 1967), p. 57, 58.

129 p. Saint-Simonas: žr. Gray, cit. veik., p. 136—138, ir Frank Manuel, *The New World of Henri Saint-Simon* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956).

"Kelkitės... didelius darbus": Manuel, cit. veik., p. 13.

131 p. "Nuo pat pasaulio sutvėrimo...": ten pat, p. 40.

132 p. "Pone: būkite mano išgelbėtojas...": ten pat, p. 112.

"Atminkite... aistros!": Gray, cit. veik., p. 138.

133 p. "Tarkime"... iš viso trisdešimt tūkstančių žmonių": ten pat, p. 151—152.

135 p. Charles Fourier: ten pat, p. 156—196.

140 p. Johnas Stuartas Millis: žr. Millio *Autobiography*, kn.: *Collected*

Works of John Stuart Mill (Toronto: University of Toronto Press, 1981), t. 1.

141 p. "Aš iš viso niekada nerašiau...": ten pat, p. 17, 19.

"nepakenktų įpročiui dirbti...": ten pat, p. 39.

142 p. "Kas dabar ar kada nors... sąžinės vaisius": ten pat, p. 265.

143 p. "Kai daiktai jau sukurti...": ten pat, t. 2, p. 199, 200.

145 p. "Jei... tektų rinktis...": ten pat, p. 207.

146 p. "Aš prisipažįstu...": ten pat, t. 3, p. 754.

"Bet tokia išeitis...": ten pat.

146—147 p. "Svarbus klausimas, ar ras...": ten pat, t. 2, p. 209.

149 p. "Labai prašau jūsų nesvarstyti...": ten pat, t. 14, p. 1146.

150 p. "Tikrai niekam iki manęs...": ten pat, t. 1, p. 226.

VI. NEPERMALDAUJAMA KARLO MARXO SISTEMA

151 p. "Šmėkla...": Karl Marx and Friedrich Engels, "The Manifesto of the Communist Party", *Collected Works* (Moscow: Progress Publishers, 1976), t. 6, p. 481.

teroro metai: žr. Priscilla Robertson, *Revolutions of 1848: A Social History* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1948).

"Komunistai išdidžiai neketina...": ten pat., p. 519.

152 p. "mūsų kilmingųjų sluoksnių žmonės...": paimta iš Heine, *Lutetia*, Įžanga (1854).

155 p. Marxo ir Engelso biografijų duomenys: žr. Edmund Wilson, *To the Finland Station* (New York: Farrar, Strauss & Giroux, 1940, 1972); Franz Mehring, *Karl Marx* (Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press, 1962); David McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought* (New York: Harper & Row, 1973).

157 p. "raudonmedį...": Wilson, cit. veik., p. 157.

"Ir vis dėlto čia daromi...": ten pat, p. 163.

158 p. "tikras žemiškas dievas": Elie Halevy, *Imperialism and the Rise of Labour* (London: Ernest Benn, 1951), p. 18.

160 p. "Materialistinis istorijos supratimas...": F. Engels, *Anti-Dühring* (New York: International Publishers, 1970), p. 292.

161 p. "Žmonės patys kuria savo istoriją...": "The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon", kn.: Marx, *Works*, t. 2, p. 103.

"Rankinis malūnas...": "The Poverty of Philosophy", ten pat, t. 6, p. 166.

164 p. "Taigi, vystantis šiuolaikinei pramonei...": ten pat, p. 496.

165 p. Lenchen: žr. Yvonne Kapp, *Eleanor Marx* (London: Lawrence and Wishart, 1972), t. 1, papildymas I, p. 289—297.

"Mūsų brangioji mama...": David McLellan, *Karl Marx: Interviews and Recollections* (Totowa, N.J.: Barnes and Noble, 1981), p. 165.

166 p. "Tu turėtum savo straipsnius...": Wilson, cit. veik., p. 365.

"Tikiuosi, kad buržuazija...": ten pat.

167 p. "Mano žmona serga...": Marx, *Works*, t. 39, p. 181.

"mosuodamas ore lazda...": Kapp, cit. veik., p. 112.

168 p. "aš nesu marksistas": McLellan, *Karl Marx: His Life and Thought*, p. 443.

"Iki šiol filosofai...": "Theses on Feuerbach", kn.: Marx, *Works*, t. 5, p. 8.

169 p. iki anti-semitizmo: žr. Saul Padover, *Karl Marx: An Intimate Biography* (New York: McGraw-Hill, 1978), p. 166—170.

"Nemokšiškumas dar niekam...": McLellan, aukščiau nurodytas šaltinis, p. 156—157.

170 p. Proudhono laiškas: ten pat, p. 159.

171 p. "Kapitalizmo istorija...": *The Communist International, 1919—1943*. Red. Jane Degras (London: Oxford University Press, 1961), p. 475.

172 p. "iš kiekvienos poros nuo galvos iki kojų...": Marx, *Capital* (Moscow: Progress Publishers, 1954), p. 712.

"kaip vampyras trokšta...": ten pat, p. 245.

178—179 p. "Nuolat mažėjant... ekspropriuojami": ten pat, p. 715.

188 p. "taip kaip Darwinas atskleidė...": Padover, cit. veik., p. 591.

VII. KARALIENĖS VIKTORIJOS PASAULIS IR NEKONVENCIONALIOJI EKONOMIKOS TEORIJA

190 p. Seras Robertas Giffenas, *Economic Inquiries and Studies* (London: George Bell & Sons), t. 1, 1909, p. 394.

darbo valandos: žr. Sir John Clapham, *An Economic History of Modern Britain, 1850—1886* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), p. 448—449. Tekste Clapham cituojamas ne visiškai tiksliai.

191 p. "Anglijos proletariatas...": Marx, *Works*, t. 40, p. 344.

192 p. "Turiu atsakyti trumpai...": paimta iš Keynes, *Essays*, p. 273.

194—195 p. "Su tokiais abstrakčiais tyrimais...": F. Y. Edgeworth, *Mathematical Psychics* (1881) (New York: Augustus Kelley, 1961), p. 128.

195 p. von Thünenas: J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York: Oxford University Press, 1954), p. 467.

196 p. Jevonso citatos: W. Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy* (London: Macmillan, 1879), p. vii, 3.

198 p. apie Bastiat gyvenimą žr. Charles Gide ir Charles Rist, *A History of Economic Doctrines* (London: George A. Harrap, 1915); *Internatio-*

nal Encyclopedia of Social Sciences, 1968; ir *Encyclopaedia Britannica*, 11-asis leid., 1910. Žr. taip pat Fontenay esė, kn.: *Oeuvres Complètes de Frédéric Bastiat* (Paris, 1855), t. 1.

198—199 p. "Neigiamas geležinkelis": Bastiat, *Oeuvres Complètes*, p. 26, 27.

199 p. Molinari: Gide ir Rist, cit. veik., p. 329, past. Tekste citata truputį netiksli.

200 p. "Žvakių, vaškinių šviestuvų...": ten pat, p. 60—65.

201 p. "Kiekvienas nori gyventi...": laisvai perteikta paėmus iš Bastiat, *Selected Essays in Political Economy* (Princeton, N.J.: Van Nostrand, 1964), p. 111.

201—202 p. "Paskelbkite tokį įstatymą...": ten pat, p. 135.

202 p. "Ačiū Dievui, aš nemiriau...": Bastiat, *Oeuvres Complètes*, p. 205, 206.

"tiesa, tiesa...": ten pat, p. xxxii.

203 p. "Politikoje tai aš nesusigaudau.": in Mitchell, cit. veik., t. 2, p. 30.

"tokia politinė ekonomija... pagrindimu": *Complete Works of Henry George* (National Single Tax League, 1900), t. 1, p. 557.

"Trūksta žodžių visa tai nupasakoti!": ten pat, p. 549.

204 p. Henry'o George'o biografijos faktai: Henry George, Jr., *Life of Henry George*, ten pat, t. 9, 10.

205 p. "Aš ėjau gatve...": ten pat, t. 9, p. 149.

206 p. "Politinės ekonomijos vardo...": ten pat, p. 277—278.

207 p. "dienos metu gatvėje... kaip vaikas": ten pat, p. 311—312.

207—208 p. "Imkime... kaip elgetynai": ten pat, t. 1, p. 291, 292.

209 p. "pakels atlyginimus... didesnes aukštumas": ten pat, p. 188.

210 p. laikraščio *Argonaut* apžvalgininkas: C. A. Barker, *Henry George* (New York: Oxford University Press, 1955), p. 318; žr. Henry George Scrapbook, nr. 24; New York Public Library, p. 7.

211 p. Jo draugas paklausė: šito šaltinio surasti nebegaliu.

"Aš neįžeidinėsiu...": Stephen B. Cord, *Henry George: Dreamer or Realist?* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1965), p. 39.

212 p. "Anglosaksų rasei...": J. A. Hobson, *Imperialism*. 2-asis leidimas (Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press, 1965), p. 160.

"Žmonijai reikia Prancūzijos": ten pat.

Pobiedonoscevas; kaizeris: ten pat.

213 p. "Išplėtota sistema aukštesniosioms klasėms...": ten pat, p. 51.

"tos nelaimingos kolonijos...": R. Palme Dutt, *Britain's Crisis of Empire* (New York: International Publishers, 1950), p. 18.

"Taip, anglai yra minimi...": J. A. Hobson, cituojamas leidinyje *Confessions of an Economic Heretic* (London: George Allen & Unwin), 1938, p. 59.

214 p. Seras Charlesas Crossthwaite'as: Hobson, *Imperialism*, p. 50.
215 p. "Midlando vidutinio dydžio...": Hobson, *Confessions*, p. 15.
"Mano bendravimas su juo...": ten pat, p. 30.
216 p. "pagrįsta tiek, kiek...": ten pat, p. 30.
217 p. "baikščiausias iš visų Dievo tvarinių": ten pat, p. 62.
"Vakar buvau Londono East Ende...": Dutt, cit. veik., p. 22.
219 p. "Didieji pramonės šulai...": Hobson, *Imperialism*, p. 85.
221—222 p. "Imperializmas, aukščiausioji kapitalizmo...": *The Communist International, 1910—1943*, red. Jane Degrad (London: Oxford University Press, 1960), p. 480—481.
223 p. "Visa nauda...": Dutt, cit. veik., p. 18.
Anglijos užsienio investicijos: žr. Halevy, *Imperialism and the rise of Labour*, p. 13—14; taip pat Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (New York: Pantheon, 1968), p. 125.
229 p. Fay pateiktas aprašymas: *Memorials of Alfred Marshall*, red. A. C. Pigou (London: Macmillan, 1925), p. 74, 75.
231 p. "ištisą Koperniko sistemą...": Keynes, *Essays in Biography*, p. 223.
232 p. "žirklių ašmenų pora": Alfred Marshall, *Principles of Economics*, 9-asis leidimas (London: Macmillan, 1961), p. 820.

VIII. LAUKINĖ THORSTEINO VEBLENO VISUOMENĖ

237 p. Vanderbilto laiškas: Matthew Josephson, *The Robber Barons* (New York: Harcourt, Brace, 1934), p. 15.
"Kodėl aš turėčiau sukti galvą...": ten pat.
238—239 p. Rogerso ir Rockefellerio sandoris: ten pat, p. 398.
239 p. A. B. Stickney: ten pat, p. 312.
240 p. "Aš nieko publikai neskolingas": ten pat, p. 441.
241 p. "Thorsteinas Veblenas buvo be galo keistas žmogus": biografijos faktai paimti iš Joseph Dorfman, *Thorstein Veblen and His America* (New York: Viking, 1947).
243 p. Veblenas apie religiją: "Salesmanship and the Churches", kn.: *The Portable Veblen*, red. Max Lerner (New York, 1950), p. 504.
244 p. "skelbimą, kad... žiaurumo doze": Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class* (New York: Modern Library, 1934), p. 265.
245 p. "Kiek tik prisimenu...": Dorfman, cit. veik., p. 12—13.
248 p. "Jam pasisekė...": cit. veik., p. 56.
249 p. Apie Laughlino mirtį: Dorfman, cit. veik., p. 517.
250 p. "Kai aš įėjau...": ten pat, p. 118.
251 p. "Žemu gergždžiančiu balsu...": ten pat, p. 249.

252 p. "Na, tai tiesiog šiurpino": ten pat, p. 316.
253 p. "ji sukėlė rytietišką sąmyšį": ten pat, p. 194.
"...Pasakojama, kad Prancūzijos karalius ...": Veblen, *Theory of the Leisure Class*, p. 43.
254 p. "Mes visi nuoširdžiai...": ten pat, p. 156.
257 p. "Laukinio gyvenimo drausmė...": "Christian Morals", kn.: *The Portable Veblen*, p. 489.
"Norint pasirodyti visuomenės akyse...": Veblen, *Theory of the Leisure Class*, p. 30.
259 p. "Knyga, kuria aš, manau,...": Dorfman, cit. veik., p. 220.
262 p. "Geležiniai bėgiai suskilinėjo...": Josephson, cit. veik., p. 136, past.
263 p. "linijos nutiestos tinkamose apylinkėse...": ten pat, p. 245.
264—265 p. "Be abejonės, 'budraus laukimo' terminas ...": "The Captain of Industry" iš *Absentee Ownership and Business Enterprise*, kn.: *The Portable Veblen*, p. 385, past.
265 p. "atmeta antropomorfinius mąstymo...": Thorstein Veblen, *The Theory of Business Enterprise* (New York: Harcourt, Brace, 1963), p. 310.
266 p. "Susiklosčiusi padėtis neturėtų...": Thorstein Veblen, *The Engineers and the Price System* (New York: Harcourt, Brace, 1963), p. 151.
268 p. "...soliterio santykį su savo šeimininku...": "The Case of Germany", kn.: *The Portable Veblen*, p. 555.
269 p. "veblenizmas švietė visu ryškumu...": Dorfman, cit. veik., p. 492.
270 p. "Jis pasiėmė kirvuką...": ten pat, p. 456.
271 p. Vebleno testamentas: ten pat, p. 504.
272 p. "džentelmeno skrybėlės ar...": Veblen, *Theory of the Leisure Class*, p. 131—132.
"plačiai paplitusi ekonomiškumo idėja...": ten pat, p. 134.
Nenuorama Menckenas: Dorfman, cit. veik., p. 423.
273 p. "Aleutų salų čiabuvių gauja...": Thorstein Veblen, *The Place of Science in Modern Civilization* (New York: Capricorn Press, 1918), p. 193.
274 p. Jo mokinys Wesley Clair Mitchellas: Dorfman, cit. veik, p. 505.

IX. JOHNO MAYNARDO KEYNESO EREZIJOS

275 p. Vebleno investicijos: Dorfman, cit. veik., p. 485—486.
276 p. Johnas J. Raskobas... "Jis bus turtuolis": Frederick Allen, *Only Yesterday* (New York: Bantam Books, 1931), p. 345.
280 p. Bertrandas Russellas: Roy Harrod, *The Life of John Maynard Keynes* (New York: Augustus Kelley, 1969), p. 135.

281 p. Keyneso biografijos duomenys paimti iš Harrod ir Robert Skidelsky, *John Maynard Keynes* (New York: Viking, 1986).
282 p. "Tai buvo įprasti niekai...": Harrod, cit. veik., p. 26.
283 p. "Aš norėčiau vadovauti geležinkeliui...": Skidelsky, cit. veik., p. xxiii.
"Mat apie ekonomiką aš žinojau...": Harrod, cit. veik., p. 121.
285 p. "Staigiai prireikė Ispanijos...": ten pat, p. 203.
Keynesas daugiau negu bet kuris kitas: ten pat, p. 206.
286 p. "Neįmanoma ištverti šioje šalyje...": ten pat, p. 364.
"Jau praėjo kelios savaitės...": ten pat, p. 249.
287 p. Clemenceau "...tikėjo tik vienu dalyku...": John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (New York: Harcourt, Brace, 1920), p. 32.
Wilsonas "...atrodė protingesnis, kai sėdėdavo": ten pat, p. 40.
287—288 p. "Keturių šalių taryba...": ten pat, p. 226—227.
288 p. "Todėl mums gresiantis pavojus...": ten pat, p. 228.
289 p. Keynesas kaip investuotojas: Harrod, cit. veik., p. 297, 298.
Keynesas kaip iždininkas: ten pat, p. 388.
290 p. "Bet pradžioje, žinoma...": ten pat, p. 20.
291 p. Planckas ir ekonomikos teorija: ten pat, p. 137.
292 p. "Tie pasikartojantys jėgų išsekimai...": cituojama leidinyje John Maynard Keynes, *Essays in Biography* (New York: W. W. Norton, 1963), p. 277.
293 p. "Tai, kas yra protinga...": Smith, *Wealth*, p. 424.
298 p. "Apie sukauptą pasaulyje turtą...": John Maynard Keynes, *A Treatise on Money*, t. 2. p. 148, 149.
299 p. "Jei norite suprasti *mano* galvoseną...": Harrod, cit. veik., p. 462.
304 p. "Senovės Egiptas buvo...": John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, p. 131.
306 p. "Jei valstybės iždas...": ten pat, p. 129.
New York Times, June 10, 1934.
309 p. "Geriau jau tegu žmogus elgiasi...": Keynes, *General Theory*, p. 374.
310 p. "Aš vis dėlto... bet velniui": Harrod, cit. veik., p. 436.
311 p. "Kaip aš galiu priimti (komunistinę) doktriną...": Charles Hession, *John Maynard Keynes* (New York: Macmillan, 1984), p. 224.
312 p. "Einšteinas iš tiesų padarė...": nebegaliu nustatyti šio šaltinio.
"Dievaži, neįmanoma patikėti...": Harrod, cit. veik., p. 477, 488.
314 p. "Kalbama, Leninas skelbęs, kad...": Keynes, *Economic Consequences*, p. 235.
315 p. "Vakare dalyvavau...": Harrod, cit. veik., p. 577.
316 p. Keyneso baigiamoji kalba: ten pat, p. 584.
"Ne, taip gerai nebus": ten pat, p. 617.

317 p. ekonomistai turėtų būti romūs: John Maynard Keynes, "Economic Possibilities for Our Grandchildren", kn.: *Essays in Persuasion* (New York: W. W. Norton, 1963), p. 373.
Seras Harry Goschenas: cit. veik., p. 222.
317—318 p. "Neatrodytų, kad ekonomikos mokslo studijos...": Keynes, *Essays in Biography*, p. 140—141.

X. JOSEPHO SCHUMPETERIO PRIEŠTARINGUMAI

321 p. "Neraudokite, bičiuliai...": Keynes, *Economic Possibilities for Our Grandchildren*, p. 367.
323 p. "šimtmetis yra 'trumpas laikotarpis'": Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York: Harper & Bros., 1942, 1947), p. 163.

"Ar gali kapitalizmas išlikti?...": ten pat, p. 61.

Biografijos duomenys — žr. Arthur Smithies, "Memorial", *American Economic Review*, 1950, p. 628—645; Gottfried Haberler, "Joseph Alois Schumpeter", *Quarterly Journal of Economics*, August 1950, p. 333—384; Christian Seidl, "Joseph Alois Schumpeter: Character, Life and Particulars of the Graz Period", kn.: *Lectures on Schumpeterian Economics*, red. Christian Seidl (Berlin: Springer Verlag, 1984), p. 187—205; red. Seymour Harris, *Schumpeter: Social Scientist* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951).
324 p. "niekada nebuvo naujokas": Haberler, cit. veik., p. 340.
325 p. "Kartą įgytos žinios...": J. A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1949), p. 84.
329 p. "Todėl turime suvokti...": ten pat, p. 89—90.

"Pirma, jis turi svajonę...": ten pat, p. 93—94.
330 p. "Jei kas nors nori nusižudyti...": Haberler, cit. veik., p. 345.
332 p. "Tačiau nėra pagrindo tikėtis...": J. A. Schumpeter, *Business Cycles* (New York: McGraw-Hill, 1939), t. 2, p. 1050.
333 p. "tai vienas pačių šviesiausių protų..." ir "kuo mažiau [apie ją]...": "Review of Keynes's *General Theory*", *Journal of the American Statistical Association*, 1936 gruodis.
334 p. "Buržuazinės gyvensenos evoliucija...": Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, p. 126.
335 p. oro užkariavimas: ten pat, p. 117.

"amžiną kūrybinės destrukcijos...": ten pat, p. 84, 87.

"Kapitalizmas sukuria tokią mąstymo struktūrą...": ten pat, p. 143.
336 p. "...tendencija kitai civilizacijai atsirasti": ten pat, p. 163.

"Ar gali funkcionuoti socializmas?": ten pat, p. 167.

Marxas—konservatorius: ten pat, p. 58.

monopolijos "išplečia labiau išsivysčiusio intelekto įtakos sferą": ten pat, p. 101.

labiau kapitalistinė visuomenė mažiau agresyvi: ten pat, p. 128—129.

340 p. "Galime manyti, kad kiekvienas sveikas žmogus...": Schumpeter, *Theory of Economic Development*, p. 81, past 2.

Maždaug ketvirtadalis šalies žmonių: ten pat.

341 p. tikrasis elitas: ten pat.

"Aukštutinysis visuomenės sluoksnis...": Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, p. 156.

"Yra viena klasė...": ten pat, p. 204.

342 p. įkūnyti platesnę "viziją": J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York: Oxford University Press, 1954), p. 41.

"Analitinė veikla pasireiškia...": ten pat, p. 42.

talentų aristokratija: žr. Smithies, cit. veik., p. 634—637.

343 p. vienas mokslininkas bandė tai paaiškinti: Seidl, cit. veik., p. 197, past. 55.

XI. ANAPUS EKONOMINĖS FILOSOFIJOS

345 p. "Visuomenės gedulas ...": Smith, *Wealth*, p. 59.

351 p. Adolphas Lowe, *On Economic Knowledge*, 2-asis leidimas (New York and London: M. E. Sharpe, 1977), 3, 5 skyriai.

RODYKLĖ

abstrakcija, kaip ją naudoja Ricardo, 113
Addington, Henry, Sidmoutho vikontas, 81
Afrika, 100—101, 102, 223—225
  imperializmas joje, 216—217, 220
Albany-Susquehanna geležinkelis, 237
Amatininkų statutas, 42
Amerikos ekonomistų asociacija, 270
Amerikos kolonijos, 53, 56, 57, 213
Amerikos revoliucija, 53, 129, 169, 320—321
"amžinas kūrybinės destrukcijos žaidimas",
  Schumpeter apie, 335, 339
Anaconda vario bendrovė, 238—239
anglies kasyklos, 48—49
Anti-Dühring (Engelso), 160
Antrasis internacionalas, 170—171
Apie laisvę (Millio), 147, 149
Apybraiža apie gyventojų skaičiaus principą (Malthuso), 85, 97, 99
apskaitos būdai, 23, 41
Aristotelis, 44
Arkwright, seras Richard, 66, 70, 235
Ashton, Frederick, 285
Atlantic Monthly (žurnalas), 240
atradimai, geografiniai, 39—40
augimas, *žr.* ekonomikos augimas
auksas, jo kaupimas, 44—45
Aukštasis mokslas Amerikoje (Vebleno), 268
Austrija, 187, 323, 324
Autobiografija (Millio), 141, 150
Autobiografija (Oweno), 127

badas, 99—101
Bangladešas, 101
Banks, seras Joseph, 87
Bakunin, Michail A., 168
Baring, Alexander, 89, 105
Bastiat, Frédéric, 198—203, 230
  kilmė, 199—200
  laisvosios prekybos gynimas, 199—203
  satyra, 198—201
baudžiauninkai, 33, 35
Bauer, Bruno, 158
Bauer, Otto, 333
Beard, Charles, A., 269
Belgija, 151, 153, 213
Bell, Clive, 284
bendro darbo kaimai, 123—125, 129
Bendrojī užimtumo, palūkanų ir pinigų teorija (Keyneso), 300, 304—306, 309, 311, 313
Bentham, Jeremy, 140, 193
Berlin, 151
Bismarck, Otto von, 223

biurokratizacija, Schumpeter apie, 335—336, 337—338
Byng, seras John, 66
Blincoe, Robert, 116, 139
Bloomsbury (draugija), 284, 285
Brandeis, Louis, 211
Bretton Woodso konferencija, 315—316
Britų imperija, 212—214, 223—224
Bryce, James, 241
Brook Farm, 137
Brooks, Noah, 205
Bohm-Bauwerk, Eugen von, 324
Bonar, James, 91
Boody, Elizabeth, 331
Bosanquet, Bernard, 94
Boston, 26
Boswell, James, 52
Bowring, seras John, 96
Bucharin, Nikolaj I., 222
Budenbrokai (Manno), 330
"budrus laukimas", 264—265
buljonistai, 45
Bull, John, 224
Burke, Edmund, 81, 311, 355
Burns, Lizzie, 156
Burns, Mary, 156
buržuazijos klasė, Schumpeterio prognozė, 334—337
būrų karas, 217, 282

Cahagnes, William de, 281
Cannan, 57
Cantillon, Richard, 56
Carlyle, Thomas, 86
Chesterfield, lordas, 53
Chicago universitetas, 249—250
Chronicle (laikraštis), 210
Churchill, Winston, 281
Ciferblatas (žurnalas), 269
ciklai, žr. verslo ciklai
Clark, John Bates, 192, 240, 246
Clemenceau, Georges, 286, 287
Clemens, Samuel (Mark Twain), 213
Cobbett, William, 124
Colbert, Jean Baptiste, 27
Coleridge, Samuel Taylor, 104
Cortez, Hernando, 44
Crossthwaite, seras Charles, 214

Dana, Charles A., 166, 167
Dale (dirbtuvių savininkas), 121
Dalkeitho grafienė, 53
darbas:
abstraktusis, Marxo nuomonė apie, 181
darbo užmokestis ir, 173—187
kaip gamybos veiksnys, 32—33
mobilumas, 37—38
pasidalijimas, 67—70, 71, 73
sudėtinga technologija ir, 227—228
vaikų, 49, 66, 116—117
vertė ir, 172—173, 181—182
darbas, kaip savitikslis, 30—31
darbo jėgos mobilumas, 37—38
darbo pasidalijimas:
ir kapitalo kaupimas, 70—71, 72
Smitho pateiktas jo išaukštinimas, 67—69
darbo savaitė, 190
darbą taupančios mašinos, 176—178, 349—350
darbo užmokestis:
Didžiojoje Britanijoje, 190—191
pelnas ir, 72, 107
pridedamoji vertė ir, 173—177
darbininkai:
Ricardo apie, 105
kaip savarankiški gamintojai, 183
sekimas valdančiąja klase, 258—259
žr. taip pat proletariatas
darbininkų klasės judėjimas, 168—169
Darbininkų klasės padėtis Anglijoje 1844 metais (Engelso), 157
Davenport (ekonomistas), 267
Daweso planas, 288
Defoe, Daniel, 49
Dewey, John, 211, 269
dėsniai, ekonomikos:
elgsenos, 104—105, 345—348, 352—354
gyventojų skaičiaus, 71—73
judėjimo, 65—66, 182, 186, 189
kaupimo, 70—74
pasiūlos ir paklausos, 34, 346
rinkos, 60-65
dialektinis materializmas, 159—164
ir Hegelio nuomonė apie pokyčius, 158, 159—160

Didžioji Britanija, 27, 36—38, 42, 48—49, 66—68, 80
anglies kasyklos, 48—49
darbininkų atlyginimai, 190—191
ekonominė krizė, 87—90
gyventojų skaičius, 82—84, 102—103, 103—104
imperializmas, 212—214, 223—224
kūdikių mirtingumas, 72
monopolijos ir kartelial, 185
Didžioji krizė, 258, 277—280, 305—310, 349
Didžioji nacionalinė sąjunga, 127
Disraeli, Benjamin, 213
dykinėjančioji klasė, Veblenas apie, 254—259, 271—272
Dykinėjančios klasės teorija (Veblenо), 253—259, 264
Dorfman, Joseph, 270
Drake, seras Francis, 40, 44
Drinkwater (verpyklos savininkas), 171
"duonos ir kraujo" maištai, 122
Dühring, Eugen, 160
Džentelmeno žurnalas, 84

Edgeworth, Francis Ysidro, 192—195, 256
Edgeworth, Maria, 94, 95, 192
Egiptas, senovės, 23, 26, 297, 304
ekonomikos augimas, 179, 320—321
pusiausvyros idėja ir, 195—196
tarptautinės korporacijos ir, 226—228
Ekonomikos darnumai (Bastiat), 202
ekonomikos dėsniai, *žr.* dėsniai, ekonomikos
ekonomikos laisvė, rinkos sistemoje, 63—64
ekonominė lyderystė, gabumai jai, 340—341
Ekonomikos patarėjų taryba, 356
ekonominės problemos:
šiuolaikinės, 357—358
žr. taip pat gamybos smukimas
Ekonomikos raidos teorija (Schumpeterio), 324, 339, 340
ekonominė revoliucija (rinkos sistemos gimimas), 21—46
gamybos veiksniai ir, 32—38
geografiniai atradimai ir, 39—40
jos filosofija, 43—46
jos jėgos, 39—43
materialiniai pokyčiai ir, 41—42
ir nacionalinių politinių vienetų kūrimasis, 39
ir religinis dvasios irimas, 40—41
pelno motyvas ir, 28—30
pirkliai ir, 25—28
visuomenės tęstinumas ir, 22—25
Ekonomikos sofizmai (Bastiat), 198
Ekonominės taikos pasekmės (Keyneso) 287—288, 291, 314
Ekonomikos teorija (Taussigo), 240
Ekonomikos teorijos principai (Marshallo), 231—233
Ekonomikos žurnalas, 284, 312
elitas, istorijoje, 340—341, 342—343
elgsenos dėsniai, 104, 346—348
elgsenos reguliarumai, 346—347
jų nykimas, 351—357
Ellis, Havelock, 98
Elžbieta I, Anglijos karalienė, 36, 40
Engels, Caspar, 156
Engels, Friedrich, 154—158, 159, 171—172
antrasis Marxo susitikimas su, 156
asmenybė, 155—157
Kapitalas ir, 171—172
apie dialektinį materializmą, 159—164
finansinė parama Marxui, 166
jo įtaka, 154—155
apie kapitalizmą, 163—164
kilmė, 156—157
Marxo susirašinėjimas su, 156, 166, 167, 191
Etiopija, 100

Fabrikai, 49, 66—68, 79, 161—162
ankstyvojo jų laikotarpio darbo sąlygos, 116—117
mašinų diegimas, 117

New Lanarke, 118—119
vaikų darbas, 66, 116—117
Fay, C. R., 229
falangos, 137—138
Federalinių rezervų taryba, 308
feodalizmas, 41, 42
Filosofijos skurdas (Marxo), 170
Fisher, Irving, 278
Fisk, Jim, 237
fiziokratizmas, 54—55
fondų birža, jos krachas, 277
Ford, Henry, 262, 303
Forster, E. M., 284
Fourier, Charles, 129, 135—138
ekscentriškumas, 135—136
falangos, 136—138
Fox, Annie, 205
Fox, Charles James, 74
France, Anatole, 138
Franklin, Benjamin, 56
Frick, H. C., 262
Friedman, Milton, 357
Fry, Roger, 284
Frydrichas Vilhelmas IV, Prūsijos karalius, 153
Fuggerių šeima, 29—30

Galbraith, John, Kenneth, 357
gamyba:
masinė, 75—76, 161—162, 349—350
pramoninė, kaip kapitalizmo ekonominis pagrindas, 163
priemonės, monopolizuotos kapitalistų, 175
veiksniai, 32—38
ir visuomenės klasinė struktūra, 161—162, 179—180
gamybos smukimas (depresija, krizė), 93, 113, 292—298, 357—358
Didžioji krizė, 258, 277—280, 305—310, 349
Keynes apie, 292, 297—311
pajamos ir, 294—297
Schumpeter apie, 322—323, 331—332
taupymas ir, 293—299
Gary, teisėjas, 237
General Motors, 226
geografiniai atradimai, 39—40
George, Henry, 204—212, 230
akademinė karjera, 206—207
kilmė, 204—206
apie rentą, 207—210
Giffen, seras Robert, 190
gimimų kontrolė, 101—102
gimimų skaičius, *žr.* gyventojų skaičius
"Girtuoklio apologija" (Vebleno), 246
Gyvenimas ir raštai (Edgewortho), 95
gyventojų skaičius:
Didžiosios Britanijos, 82—84, 102—103
gimimų kontrolė ir, 101—102
JAV, 98, 102
Malthuso teorija apie, 85—86, 97—104, 176, 255, 347
Smitho dėsnis apie, 71—72
gyvybinė energija, 331
Godrikas Finkalietis, šv., 30
Godwin, William, 84—85, 92, 100
Goshen, seras Harry, 317
Gould, Jay, 238, 262
Grant, Duncan, 289
Grey, seras Edward, 291
Grenville, William Wyndham, 81
Grūdų įstatymai, 88—90, 108, 110

Hayek, Friedrich, 310
Hales, John, 37
Hanzos draugija, 29
Harper, William Rainey, 250, 252—253, 267
Harrod, Roy, 285
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 158—159
Heine, Heinrich, 152
Herschel, seras William, 293
Hilferding, Rudolph, 333
Hill, James, 263
Hobson, John A., 215—221
kilmė, 215
apie imperializmą, 217—221, 223—224, 224—225
mirtis, 228
apie taupymą, 216, 218—220
Hoover, Herbert, 275—276
Houghton (vaistininkas), 82
Howells, William Dean, 253
Hugo, Victor, 212

Hume, David, 47, 51, 52, 54, 55, 85
Hutcheson, Francis, 52

IBM, 226
ikikapitalistinės ekonomikos sistemos, 22—28
įmonininkas, 327—329, 340
imperializmas, 212—228
  Afrikoje, 216—217, 220
  jo ekonominė nauda, 223—224
  Hobsonas apie, 217—221, 223—224, 224—225
  imperijų kūrimas ir, 212—214
  JAV, 225—226
  ir kapitalo internacionalizacija, 225
  kapitalizmas ir, 214, 216—228
  karas kaip jo pasekmė, 218, 220, 222, 225
  kolonializmas ir, 220, 222—224, 225
  marksizmo teorijoje, 220—222
  II pasaulinis karas ir, 225
  tarptautinės korporacijos ir, 226—228
Imperializmas (Hobsono), 218
Imperinė Vokietija (Vebleno), 268
Indija, 100, 101, 220, 225, 294
Indijos valiuta ir finansai (Keyneso), 284, 291
industrializavimas, gimimų skaičius jam vykstant, 110
infliacija, 313—314, 349, 358
inovacijos, 35—36, 335—336
  įmonininkai ir, 327—330
  ir rinkos sistemos kūrimasis, 41—42
  uždara apytaka ir, 327
internacionalizacija, kapitalo, 225, 227, 228
intervencija, užsienio, JAV, 225—226
investicijos:
  taupymas ir, 295—299, 300—302
  jų tipinė schema, 303—304
  užsienio, 228
  vyriausybės, 305—310
Inžinieriai ir kainų sistema (Vebleno), 265
įsikišimas, vyriausybės, 65—75—76, 350, 357—358
istorija, elitas joje, 340—341, 343
Italija, 152, 184
Italijos renesansas, 40
Izabelė, Ispanijos karalienė, 39

Yorko kunigaikštis, 122

Jackson, Andrew, 125
Japonija, 186, 220, 227
Jarrow laivų statykla 190
jaunahėgelininkai, 158
Jevons, Stanley, 192, 196, 203, 293
Johanas, Austrijos princas, 118
Johnson, Samuel, 46, 55—56
jomenai, 36
Josephson, Matthew, 261
"judėjimo dėsniai", 65, 182, 186, 189
Jungtinės Amerikos Valstijos:
  gyventojų skaičius, 98—102
  imperializmas, 212, 225—228
  intervencija į užsienį, 225—226
  kapitalizmas, 185—186
  kolonijinė epocha, 53, 56, 57, 213
  komunizmo baimė, 225—226
Jungtinės Tautos, 101—102

Kaina, komercinė, 61—62, 72
  ir darbo vertė, 173
Kaip apmokėti karą (Keyneso), 313
Kallen, Horace, 270
Kandidas (Voltaire'o), 73
"Kanibalizmo pateisinimas" (Vebleno), 246
kapitalas:
  kaip gamybos veiksnys, 32—36
  jo internacionalizacija, 225, 227, 228
Kapitalas (Marxo), 167, 171—180
kapitalistai:
  jų naudotos Smitho teorijos, 74—75
  Ricardo pateiktas apibūdinimas, 105
  žemės savininkai ir, 105—110, 173
  žr. taip pat verslininkai

kapitalistinė ekspansija, 222—223, 226—228, 337, 356
kapitalizmas:
imperializmas ir, 214, 216—228
JAV, 187
"judėjimo dėsniai", 65, 182, 186, 188
Marx apie, 65, 162—164, 171—188, 345
pramoninis, 163, 349, 351, 352—353
privati nuosavybė kaip jo antstatas, 163
savaiminis žlugimas, 162—164
Schumpeter apie, 324—330, 331—342
stagnacija, 309
tikėtinas, Schumpeterio nuomonė apie, 334—335, 338
uždara apytaka jame, 325—327, 339—340
žlugimas, 184—188
Kapitalizmo raidos teorija (Schumpeterio), 332
Kapitalizmas, socializmas ir demokratija (Schumpeterio), 332—333
kapitalizmo krizė, 178, 183
karališkoji komisija krizių klausimu (Depresijos komitetas; Didžiojoje Britanijoje), 190, 214
karas, imperializmas ir, 218, 220, 222, 225
karteliai, 185
Kas yra skurdas? (Proudhono), 170
kaupimas, 105, 147, 173, 356
aukso, 44—45
Malthus apie, 111—117
Smitho dėsnis apie, 70—74
taupymas ir, 216, 293, 294
Keayne, Robert, 26, 40, 42
Keynes, Florence, 317
Keynes, John Maynard, 16, 231, 281—318, 319—322, 331, 332, 333, 347, 349, 355
asmenybė, 283—285, 290, 311—312, 317
Bloomsbury ir, 284, 285
Bretton Woodso konferencijoje 315—316
homoseksualumas, 283, 289
apie infliaciją, 313—314
apie išeitį iš krizės, 304—311
kilmė, 281—285
apie krizių priežastis, 292, 297—304
apie Marshallą, 231
mirtis, 317
apie optimizmą, 319—320
pero titulas, 316
Versalio sutartis ir, 287
versle, 289
Keynes, John Neville, 281, 317
Kelias į vergovę (Hayeko), 310
Kenija, 101
Kento kunigaikštis, 122
kiekybė, jos reguliavimas, 62—63, 72
Kinija, 101, 220, 226
King, Gregory, 82—83
Kipling, Rudyard, 213
klasinė visuomenės struktūra, 67
gamyba kaip jos pagrindas, 161—163, 179—180
socializme arba komunizme, 179—180
kolonializmas, 222—224, 225
Amerikoje, 53, 56, 57, 213
žr. taip pat imperializmas
Kolumbas, Kristupas, 39, 44
Komunistų internacionalo programa, 171
Komunistų lyga, 153, 168
komunistai, utopiniai socialistai lyginant su jais, 139—140
Komunistų manifestas (Marxo ir Engelso), 150, 151—154, 164, 165, 171
komunizmas
baimė Amerikoje, 225—226
beklasė visuomenė, 179—180
Millis apie, 146—148
žr. taip pat Marx, Karl
konkurencija, 105
ekonominė tvarka ir, 352
pelnas ir, 105, 139
savanaudiškumas ir, 61—65, 77—78, 79
korporacijos, 65, 78, 79
tarptautinės, 226—228, 337
Kruger, Oom Paul, 217

Kuba, 225
kūdikių mirtingumas, Didžiojoje Britanijoje, 71—72

laikas, Marshallo mokymas apie, 232—234
"laimingumo skaičiavimo" mokslas, 193
laissez-faire, 55, 75
laisvė, ekonominė, 63—64
laisvoji prekyba, Bastiat gina ją, 199—202
Laughlin, J. Laurence, 240, 249, 253
Law, John, 42
Lenchen (tarnaitė), 165, 166
Lenin, V. I., 169, 171, 180, 222, 314
Lion (žurnalas), 116
Liudvikas XVI, Prancūzijos karalius, 129
lyderystės gabumai, 340—341
Lynd, Helen, 258
Lynd, Robert, 258
Lloyd George, David, 288
Locke, John, 56
Loeb, Jacques, 250
Logika (Millio), 149
Lombe, broliai, 49, 64
Lopokova, Lydia, 286, 289—290, 311—312, 314—315, 317
Lowe, Adolph, 351—354, 358
luditai, 117
Luji Napoleonas (Napoleonas III), 153, 161
Luji Pilypas, Prancūzijos karalius, 151
Luxemburg, Rosa, 220

Macaulay, Thomas Babington, 128
MacDonald, Ramsay, 171
Mackintosh, seras James, 115
Maklurija, 125
Maksimilianas, Austrijos princas, 118
Malthus, Daniel, 85—86
Malthus, kunigas Thomas Robert, 85—86, 116, 139, 198, 241, 345
  dvigubinimo idėja, 98—99, 103
  jo idėjų priėmimas, 93—94
  išlikusi įtaka, 113—115
  kilmė, 90—92
  Ricardo draugystė su, 93—97
  apie "visuotinį prisotinimą", 93, 110—112, 122, 198, 293
  apie žemės savininkus ir rentą, 109—110
Manchester, 157
Manchester Guardian (laikraštis), 289
Mandeville, Bernard, 45, 56, 67, 197
Mann, Thomas, 330
Marx, Heinrich, 158
Marx, Jenny von Westphalen, 164—167
Marx, Karl, 60, 65, 184, 198, 259, 345, 347—350, 355
  jo aprašyti "judėjimo dėsniai", 65, 182, 186, 189
  asmenybė, 155—156
  darbininkų klasės judėjimas ir, 168—169
  jo dialektinis materializmas, 159—164
  Engelso antrasis susitikimas su, 156
  Engelso finansinė parama, 166
  Engelso susirašinėjimas su, 156, 166, 167, 191
  Hegelio įtaka, 158, 159—160
  jo įtaka, 154—155, 180—182
  apie kapitalizmą, 65, 162—163, 171—188, 345
  kasdienis gyvenimas, 164—168
  kilmė, 158—159
  jo prognozė, 179—184
  Proudhon apie, 170
  Schumpeter apie, 332—335
  Veblen apie, 259, 260,
  vedybinis gyvenimas, 164—165, 167
marksizmas, imperializmas ir, 220—222
  žr. taip pat komunizmas
Marshall, Alfred, 192, 229—234
  asmenybė, 229—230
  apie rinkos pusiausvyrą, 230—234
masinė gamyba, 75—76, 349—350
  kaip socializmo pagrindas, 162—163
mašinos:
  darbą taupančios, 176—178, 349—350

įdiegtos fabrikuose, 117
Ricardo apie, 118, 350
Veblen apie, 260—261, 265—266, 272—273
matematinė mokykla ekonomikos teorijoje, 192—197, 356
Matematinė psichika (Edgewortho), 192
materializmas, 159—160, 161
dialektinis, 156—164
McGuffog (audinių pirklys), 120
McClure, William, 125
Mencken, H. L., 269, 272
merkantilistai, 45
Michelson, Albert, 250
Mill, James, 94, 140—141, 213
Mill, John Stuart, 140—150, 195, 344, 349
George ir, 206
kilmė, 140—142
apie komunizmą, 145—146
jo numatyta statiška valstybė, 147, 325—326, 344
apie paskirstymą, 143—144, 179
apie socialinius pokyčius, 146—148
Mirabeau, Victor Riqueti, markizas de, 54
Mississippi bendrovė, 292
Mitchell, Wesley, 269, 274
Moderniųjų laikų falanga (Oweno pasekėjų bendruomenė), 137
Molinari, M. de, 199
mokesčiai, George apie, 208—209
monarchijos, 39
monopolijos, 180—181, 183, 185, 335
Smith apie, 76
Moralės jausmų teorija (Smitho), 52, 61, 80—81
Morgan, Lloyd, 250
Morgan, J. Pierpont, 237, 240, 262
Moore, G. E., 355
Morning Chronicle (laikraštis), 94
Mummery, A. F., 215—216
Mussolini, Benito, 171, 309
Mūsų vaikaičių ekonominės galimybės (Keyneso), 319, 322
nacionalizmas, 39
Naujasis kursas, 144, 304—305, 308
Naujoji darna (New Harmony), 125
Naujoji socialinių tyrimų mokykla, 269, 270
Napoleonas III (Luji Napoleonas), 153, 161
Napoleono karai, 88, 89, 96, 122
Necker, Jacques, 138
nedarbas, 304, 305, 308—309, 311
Needham, Ellice, 116
neomaltusianizmas, 103
New Castle'o chemijos fabrikas, 190
New Ikaria, 137
New York Times (laikraštis), 306
New York *Tribune* (laikraštis), 166, 210
New Lanark, 118—122, 124, 152
New Statesman and Nation (žurnalas), 312
Nikaragva, 225
Nikolajus I, Rusijos caras, 118
Nobelio premija, 356—357
Northen Pacific geležinkelio linija, 262
Norvegija, 186
nukeltų santaupų planai, 313—314
Nulinis gyventojų skaičiaus augimas (NGSA), 102
numatymas, 344—346
prognozės ir, 346—349, 350—351
ribos, 349—351
nuosavybė, privati, žr. privati nuosavybė

Oneida, 137
Owen, Robert, 120—129, 140
jo bendro darbo kaimai, 123—125, 129
kilmė, 120—121
Naujoji darna ir, 125
New Lanark ir, 118—122, 124, 153
profesinės sąjungos ir, 125—126
Owen, Robert Dale, 128

Page, Walter Hines, 250
pajamos:
krizės ir, 294—297

vienam gyventojui, 320—321
reguliarumas, 63
pajėgumas pirkti, 110—111
Paley, William, 83, 104
Pasakėčia apie bites (Mandeville'o), 197
pasaulinis karas I, 222, 268
pasaulinis karas II, 225, 307
pasipelnymo principas, 28—30
pasiūla ir paklausa, 34, 345—346
paskirstymas, Mill apie, 143—144, 179
Pašaliečių nuosavybė ir verslo įmonė (Vebleno), 265
Pažanga ir skurdas (George'o), 207—211
pelnas:
darbo užmokestis ir, 107
įmonininkystė ir, 326—327
konkurencija ir, 105, 139
mažėjimas, 182, 184
pridedamoji vertė ir, 174—179
pelno motyvas, 28—31
Petty, seras William, 28, 56
Picasso, Pablo, 281
Pietų Korėja, 228
Pigou, A. C., 282
Pilsudski, Jozef, 171
pirkliai, 25—28, 29, 40
Pirmasis internacionalas, 168—170
Pitt, William, jaunesnysis, 81, 83, 104
Planck, Max, 291
plėšikų magnatai, 261—262
plėtimasis, ekspansija:
kapitalistinė, 222—223, 227—228, 337, 356
taupymo ir investicijų sąveika ir, 296—297
Pobiedonoscev, Konstantin, 212
pokyčiai, Hegelio nuomonė apie, 158, 159—160
Politinės aritmetikos mokykla, 28
Politinės ekonomijos principai (Malthuso), 94, 109
Politinės ekonomijos principai (Millio), 142—143, 145—147
Politinės ekonomijos principai (Ricardo), 104
politinė ekonomijos teorija, 354, 358
politinės ekonomijos teorija, Lowe's nuomonė apie, 353—354
Politinis teisingumas (Godwino), 84
Polo, Marco, 39
Portugalija, 213
Pound, Roscoe, 269
Praha, 151
Pramonės fiziologija (Hobsono ir Mummery), 216
Pramoninė revoliucija, 41, 70, 162, 182—183
"Pramonės kapitonas" (Vebleno), 264
pramoninis kapitalizmas, 163, 349, 351, 352
pramoninė rezervinė armija, 176—177
Prancūzija, 42—43, 151, 152, 186
imperializmas, 213
viduramžių, 25, 27, 35—36
Prancūzų revoliucija, 140, 226
Saint-Simon ir, 130—131
prekių geidimas, 110—111
Price, Richard, 82, 83, 87
pridedamoji vertė, 173—179
darbo užmokestis ir, 173—177
pelnas ir, 174—179
"prigimtinės laisvės visuomenė", 60, 355
privalomas taupymas, 313—314
privati nuosavybė:
kaip kapitalizmo antstatas, 163
kilmė, 36—37
utopiniai socialistai ir, 140
produktyvumas, 319—321
žemės ūkio, 100—101
profesinės sąjungos, 65, 79
Owen ir, 125—126
Rusijoje, 185
prognozavimas, 346—348, 349—351
žr. taip pat numatymas
proletariatas:
vis didėjantis jo skurdas, 189—190
diktatūra, 180
pramonės, 162
kaip socializmo kūrėjas, 163—164, 342
susidarymas, 161—162
žemės ūkio, 38—38
proletariato diktatūra, 180
protestantizmas, 40

Proudhon, Pierre, 169—170
Prūsija, 152
pusiausvyra, 195—197
  Marshall apie, 230—234

Quesnay, François, 54—55, 56

Raskob, John J., 276, 277
"refliacija", 313
religija, ir rinkos sistemos kūrimasis, 29, 40—41
Renesansas, itališkasis, 40
renta, 105—109, 208—211
revoliucija:
  komunistinė, 152—154
  Rusijos, 25, 332
  jos pagrindas, 162—163
  Prancūzų, 130—131, 140, 226
  žr. taip pat ekonominė revoliucija
Rheinische Zeitung (laikraštis), 159
Rhodes, Cecil, 217
Ricardo, David, 116, 123, 140
  jo idėjų priėmimas, 92—94
  išlikusi įtaka, 112—114
  kilmė, 92
  Malthuso draugystė su, 93—97, 112
  apie mašinas, 118, 350
  pesimizmas, 113, 116
  Smith palyginus su, 107—108
  jo sukurti darbininko ir kapitalisto prototipai, 105
  apie "visuotinį prisotinimą", 110—112
  apie žemės savininkus ir rentą, 105—110, 346, 349
"Ricardo yda", 113
Rickman, John, 103
rinkos, 31—32, 33—34, 161, 161—162
rinkos pusiausvyra, 230—234
rinkos sistema, 352—353
  dėsniai, 60—65
  ekonominė laisvė ir, 63—64
  kūrimasis, 21—46
  rinkos ir, 31
  žr. taip pat kapitalizmas
Rinktinė draugija, 54
Rytų Europa, 184
Rytų Indijos bendrovė, 58, 90
Riqueti Victor, markizas de Mirabeau, 54
Rodbertus, Johann Karl, 220
Rochdale'o pionieriai, 126
Rockefeller, John D., 238—239, 249, 262
Rockefeller, William, 238, 262
Rogers, Henry, 238—239
Rolfe, Ellen, 246, 247, 252, 267
Royal Duth Shell, 226
Roosevelt, Theodore, 211
Rousseau, Jean Jacques, 85
Ruff, Andreas, 26, 39
Russell, Bertrand, 280, 291
Rusija, 23, 152, 184, 185, 212
Rusijos revoliucija, 24—25, 332
Ruskin, John, 215

Saint-Simon, grafas Henri de Rouvroy, grafas de, 129—135, 138, 266
  filosofija, 132—134
  išsilavinimo sickimas, 131—132
  kilmė, 129
  Prancūzų revoliucija ir, 130—131
Say, Jean-Baptiste, 110, 111
Samuelson, Paul, 356
San Francisco *Argonaut* (laikraštis), 210
San Francisco *Post* (laikraštis), 206
San Francisco *Times* (laikraštis), 205, 206
Santa Anna, Antonio López de, 125
Saulės dėmės, 293
savaiminis reguliavimasis, 63
savarankiški gamintojai, 183
savos naudos interesas, 352—353
  Smitho mokyme, 60—65, 77—78, 79
Schacht, Hjalmar, 224
Schumpeter, Joseph, 322—343, 347—348, 349, 354—355
  apie elitą, 340—341, 343
  apie įmonininkus, 328—330, 340
  apie kapitalizmą, 324—342
  apie krizes, 322-323, 331
  Marx ir, 326—327, 332—336
  jo numatyta statiška valstybė, 325—326

jo nuomonė apie uždarą apytaką, 325—327, 339—340
apie pelną, 326—327
apie socializmą, 336, 341—342
apie tikėtiną kapitalizmą, 335, 338
apie verslo ciklus, 331—332
apie viziją, 342—343, 354—355
Scott, seras Walter, 56, 118
sen-simoniečių bažnyčia, 133
Sėdintis Jautis, 263
Shaw, George Bernard, 171, 281, 299—300
Sidgwick, Henry, 195
Sidmouth, Henry Addington, vikontas, 81
Skandinavija, 25
skurdas:
jo tęstinumas, 103—104
tvarumas, 45—46
Skurdo filosofija (Proudhono), 170
skurdžiai, 36—38, 66—67, 76
Slaptoji taryba (Didžioji Britanija), 36, 38, 84
Smith, Adam, 19, 23, 30, 34, 47, 81, 83, 87, 139, 346—347, 349—350, 355
akademinė karjera, 46, 51—52
apie Amerikos kolonijas, 213
asmenybė, 50—51
apie gyventojų skaičių, 71—73
jo išlikusi įtaka, 78—71
apie kaupimą, 70—74
Mackintosh apie, 115
apie monopolijas, 76
Moralės jausmų teorija, 52, 61, 80—81
optimizmas, 179
apie pasiūlą ir paklausą, 345—346
apie prekių geidimą, 110
Quesnay ir, 54—55
racionalumas, 77—78
Ricardo palyginus su, 107—108
apie rinkos dėsnius, 59—65
sektantiškas jo suvokimas, 74
Tautų turtas, 46, 56—64, 67—70, 74, 77, 80—81
Townshend ir, 53—54
apie vyriausybę, 75—76
socializmas:
jo klasinė visuomenė, 179—180
masinė gamyba kaip jo pagrindas, 161—162
proletariatas kaip jo kūrėjas, 163—164
Schumpeter apie, 336, 341—342
Southey, Robert, 118
Spencer, Herbert, 149
Spiethof, Arthur, 324
Staël, ponia de, 131
Standard Oil, 237, 250
statiška valstybė:
Millio nuomonė apie, 147, 325—326, 344
Schumpeterio nuomonė apie, 325—326
Stewart, Dugald, 56
Stickney, A. B., 239
Strachey, Lytton, 283, 284, 289
Studija apie pinigus (Keyneso), 292, 298
"susikurti gyvenimą" idėja, 30—31
Sutherlando kunigaikštienė, 37
Svarstymai apie atstovaujamąją vyriausybę (Millio), 149
Šiaurės Amerikos falanga, 137
švietimas, New Lanarke, 119—120

Talkos prigimties tyrimas (Vebleno), 269
Taylor, Harriet, 142, 150
Taylor, Helen, 142, 150
Taylor, James Russell, 211
Tarptautinis bankas, 315
Tarptautinė darbo žmonių sąjunga, 168
tarptautinės korporacijos, 337
imperializmas ir, 226—228
Tarptautinis valiutų fondas, 315
taupymas, 111—112, 198, 213—294
atidėtas, 313, 314
Hobsonas apie, 216, 218—219
investicijos ir, 296—299
kaupimas ir, 216, 294
krizės ir, 292—299
privalomas, 313—314
Taussig, F. H., 240
Tautų turtas (Smitho), 46, 54—65, 77, 80—81

gyventojų skaičiaus dėsnis, 71—73
išsamumas, 57—59
kaupimo dėsnis, 70—74
rinkos dėsnių aiškinimas, 58—65
technologija, 41, 349—350
priešinimasis jai, 117
sudėtinga, darbas ir, 226—228
žemės ūkio, 100
Tell-al-Amarnos lentelės, 31
Thomas, Elizabeth Marshall, 22
Thünen, Johan Heinrich von, 195
tikėtinas kapitalizmas, Schumpeterio nuomonė apie, 334—336, 338
Tocqueville, Alexis de, 152, 241
Tolimųjų jūrų pirklių bendrovė, 27
Townshend, Charles, 53
Townshend, kunigas Joseph, 97
tradicijos, 21—22
Traktatas apie pinigų reformą (Keyneso), 291
Traktatas apie tikimybę (Keyneso), 291
Traktatas apie žmogaus prigimtį (Hume'o), 51
Trečiasis internacionalas, 171, 222
Trumbullo falanga, 137
Tufts, James Hayden, 250
Turgot, Jacques, 56
turtas, 29—30
turto kaupimas kaip dorybė, 40
Turto paskirstymas (Clarko), 240
Twain, Mark (Samuel Clemens), 213

Unilever, 226
United States Steel Corporation, 263
Utilitarizmas (Millio), 149
Utopiniai socialistai, 116, 118—150
Fourier kaip, 129, 135—138
Mill ir, 140—150
Owen kaip, 120—129, 140
Saint-Simon kaip, 129—135, 138, 266
uždara apytaka, Schumpeter apie, 325—327, 339—340
užsienio intervencijos, 225—226
užsienio investicijos, tarptautinių korporacijų, 228

vaikai:
kaip fabrikų darbininkai, 66, 116—117
kaip kasyklų darbininkai, 49
New Lanarke, 119—120
valdančioji klasė:
jos dykinėjimas, 253—259
darbininkų sekimas ja, 285—259
Vanderbilt, Cornelius, 236—237, 262
vartojimas, 75
vartotojų kooperatyvų sąjūdis, 126
Veblen, Karl, 245
Veblen, Thomas, 245
Veblen, Thorstein Bunde, 80, 241—274
akademinė karjera, 245—249, 266—268
asmenybė, 242—244, 245, 250—251
apie dykinėjančią klasę, 253—259, 271—272
jo investicijos, 275
išvaizdos aprašymas, 241—242
kilmė, 245
apie mašinas, 260—261, 265, 272—273
metai koledže, 245—247
I pasaulinis karas ir, 268—269
apie verslininkus, 260—266
žmonių šalinimasis, 241—242
veblenizmas, 269
vergovė, 78
Versailles'o sutartis, 286—287
verslo ciklai, 79
ankstyvieji aiškinimai, 292—293
Marxo pateiktas apibūdinimas, 178—179, 183
Schumpeter apie, 331—332
Verslo ciklai (Schumpeterio), 331—332
Verslo įmonės teorija (Vebleno), 259, 260, 264—265
verslininkai:
įmonininkai ir, 328—330, 340—341
Veblen apie, 259—266
žr. taip pat kapitalistai
vertė:

darbas ir, 173—175, 181—182
pridedamoji, 173—179
Viduriniai amžiai, 25—35
gamybos veiksniai, 32—35
darbas kaip savitikslis, 30—31
pelno motyvo nebuvimas, 28—31
pirkliai tuo metu, 25—28, 29
Vidurmiestis (Lynd ir Lynd), 258, 278
Vietnamas, 225
vienam gyventojui tenkančios pajamos, 320—321
Viktorija, Anglijos karalienė, 127, 213
Villard, Henry, 262—263
Visuminės pasiūlos funkcija, 300
visuomenė:
beklasė, 179—180
gamyba kaip jos pagrindas, 160—162, 179—180
klasinė struktūra, 67, 161—162, 179—180
"prigimtinės laisvės", Smith apie ją, 60, 355
Smith apie, 60—61
jos tęstinumas, 22—25
"visuotinis prisotinimas", 93, 110—112, 122, 198, 293
vyriausybė:
jos investicijos, 304—311
rinkos mechanizmas ir, 65, 76—77, 350, 358
vizija:
didžiųjų ekonomistų, 349, 354—356
Schumpeter apie, 342—343, 354—355
Vokietija, 76, 152, 153, 184
imperializmas, 212, 213
monopolijos ir karteliai, 185
Voltaire (François Marie Arouet), 47, 54, 73

Walker, Francis A., 211
Walker, Samuel, 70
Walras, Léon, 195
Walpole, Horace, 53
Watt, James, 48
Wedgwood, Josiah, 70
Weitling (siuvėjas), 169
Wellingtono kunigaikštis, Arthur Wellesley, 96
Westphalen, baronas von, 164
Westphalen, Jenny von, 164—167
Wilberforce, William, 81
Willich, August, 169
Wilson, Woodrow, 211, 286, 287
Woolf, Leonard, 283, 284
Woolf, Virginia, 284
Wollcott, Alexander, 137
Woolston, kunigas Howard, 251

Žalioji revoliucija
žemė, kaip gamybos veiksnys, 32—35, 36—38
žemės savininkai, 173
kapitalistai ir, 105—106, 107—110, 173—174
Malthus apie, 109—110
Ricardo apie, 105—110, 208
žemės ūkio našumas, 100—101
žmogaus kaip malonumų mašinos prielaida, Edgeworth apie, 193—195, 256—257

APIE AUTORIŲ

Robertas L. Heilbroneris (g. 1919) yra Normano Thomaso ekonomikos teorijos profesorius Naujojoje socialinių tyrimų mokykloje Niujorke.

Svarbesnių R. L. Heilbronerio darbų sąrašas

The Future as History (*1959*)

The Great Ascent (*1963*)

An Inquiry into the Human Prospect (*1975*)

Business Civilization in Decline (*1977*)

The Nature and Logic of Capitalism

Serija "Atviros Lietuvos knyga"

Robert L. Heilbroner
DIDIEJI EKONOMISTAI

Iš anglų kalbos vertė
Jonas Čičinskas

Redaktorė
Danutė Kalinauskaitė

Dailininkas
Eugenijus Karpavičius

Maketavo
Zita Pikturnienė

Korektorė
Aušrinė Matulevičiūtė

SL 1131. Tiražas 4 000. Užsakymas 16.
Išleido UAB "Amžius" leidykla, Laisvės pr. 60,
2056 Vilnius
Spausdino Poligrafinių paslaugų įmonė, A. Strazdelio 1,
2600 Vilnius

Kaina sutartinė

Heilbroneris R.

He92 Didieji ekonomistai. — V.: Amžius, 1995. — 394 p. — (Atviros Lietuvos knyga: ALK).

Bibliogr.: p. 368—381. — R-klė: p. 382—394.

ISBN 9986—430—25—9

Amerikiečių profesoriaus R. L. Heilbronerio (g. 1919) knyga "Didieji ekonomistai" yra vienas populiariausių ir patraukliausių ekonominės minties istorijos leidinių, susilaukęs daugelio vertimų į kitas pasaulio kalbas. A. Smith, T. Malthus, D. Ricardo, K. Marx, T. Veblen, J. M. Keynes, J. Schumpeter — jų asmenybės ir gyvenimai, didžiųjų mąstytojų ekonomistų idėjos, ekonominės minties evoliucija — išsamiai atskleidžiami šioje žaismingai parašytoje knygoje.

UDK 330(091)